

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE

2017

JAARVERSLAG

GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE UNIE

JAARVERSLAG 2017

GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

Overzicht van de gerechtelijke werkzaamheden van het Hof van Justitie
en het Gerecht van de Europese Unie

Luxemburg, 2018

curia.europa.eu

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE UNIE

HOF VAN JUSTITIE
L-2925 LUXEMBURG
LUXEMBURG
TEL. +352 4303-1

GERECHT
L-2925 LUXEMBURG
LUXEMBURG
TEL. +352 4303-1

Het Hof op internet: curia.europa.eu

Printed by Court of Justice of the European Union in Luxembourg

Manuscript voltooid in februari 2018

Voor het gebruik dat van de hierin opgenomen gegevens wordt gemaakt, is noch de instelling noch een persoon die handelt in naam van de instelling verantwoordelijk.

Luxemburg: Hof van Justitie van de Europese Unie / Directie Communicatie /
Eenheid Publicaties en Multimedia

© Europese Unie, 2018

Reproductie met bronvermelding toegestaan

Het gebruik of de reproductie van foto's of ander materiaal waarvan de Europese Unie niet de auteursrechthebbende is, is zonder de toestemming van de auteursrechthebbende niet toegestaan.

Print	ISBN 978-92-829-2829-5	ISSN 2467-091X	doi: 10.2862/54247	QD-AP-18-001-NL-C
PDF	ISBN 978-92-829-2830-1	ISSN 2467-1142	doi: 10.2862/990361	QD-AP-18-001-NL-N
EPUB	ISBN 978-92-829-2831-8	ISSN 2467-1142	doi: 10.2862/69428	QD-AP-18-001-NL-E

GEDRUKT OP MILIEUVRIENDELIJK PAPIER

INHOUD

<i>Voorwoord van K. Lenaerts, president van het Hof van Justitie van de Europese Unie</i>	8
---	---

HOOFDSTUK I | HET HOF VAN JUSTITIE

A/ ONTWIKKELING EN WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017	12
B/ RECHTSPRAAK VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017	14
I. Grondrechten	14
II. Burgerschap van de Unie	19
III. Institutionele regelingen	22
1. Bevoegdheden van de Europese instellingen	22
2. Rechtshandelingen van de Unie	23
2.1. Rechtsvorm van de handelingen	23
2.2. Procedures voor de vaststelling van de handelingen	23
3. Toegang tot documenten	25
4. Niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie	30
IV. Unierecht en nationaal recht	32
V. Contentieuze rechtspraak van de Unie	35
VI. Landbouw	37
VII. Vrijheden van verkeer	38
1. Vrij verkeer van werknemers	38
2. Vrijheid van vestiging	38
3. Vrijheid van dienstverrichting	40
VIII. Grenscontroles, asiel en immigratie	42
1. Asielbeleid	42
1.1. Status van vluchtelingen	42
1.2. Behandeling van verzoeken om internationale bescherming	43
1.3. Internationale bescherming in geval van een migratiecrisis	48
2. Immigratiebeleid	52

IX. Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	53
1. Verordeningen nr. 44/2001 en nr. 1215/2012 betreffende de rechterlijke bevoegdheid, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken	53
2. Verordening nr. 1259/2010 inzake het op echtscheidingen toepasselijke recht	55
3. Verordening nr. 650/2012 inzake erfopvolging	56
X. Justitiële samenwerking in strafzaken	58
XI. Mededinging	60
1. Artikel 101 VWEU	60
1.1. Aansprakelijkheid van de moedermaatschappij	60
1.2. Verticale overeenkomsten	61
2. Artikel 102 VWEU	62
3. Concentraties	64
4. Procedure voor de toepassing van de mededingingsregels	65
5. Staatssteun	67
XII. Fiscale bepalingen	70
XIII. Onderlinge aanpassing van de wetgevingen	74
1. Intellectuele en industriële eigendom	74
2. Bescherming van persoonsgegevens	77
3. Telecommunicatie	80
4. Elektronische handel	81
5. Overgang van ondernemingen	82
6. Voedingsmiddelen	82
XIV. Economisch en monetair beleid	83
XV. Sociale politiek	86
XVI. Consumentenbescherming	87
XVII. Milieu	89
1. Milieuaansprakelijkheid	89
2. Handel in rechten	90
3. Beschermde gebieden	91
4. Verdrag van Aarhus	93
XVIII. Gemeenschappelijke handelspolitiek	94

XIX. Internationale overeenkomsten	97
XX. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	101
C/ WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE -VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017	106
D/ GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE	110
E/ SAMENSTELLING VAN HET HOF VAN JUSTITIE	138
1. Wijzigingen in de samenstelling van het Hof van Justitie in 2017	139
2. Protocollaire rangorde	140
3. Voormalige leden van het Hof van Justitie	142

HOOFDSTUK II | HET GERECHT

A/ WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN 2017	148
B/ RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT IN 2017	150
TENDENSEN IN DE RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT IN 2017	150
I. Gerechtelijke procedure	152
1. Bevoegdheid van de Unierechter	152
2. Begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld	153
3. Vertegenwoordiging door een advocaat die geen derde is	154
II. Institutioneel recht	155
III. Mededingingsregels die van toepassing zijn op ondernemingen	159
1. Bijdragen op het gebied van de artikelen 101 en 102 VWEU	159
2. Bijdragen op het gebied van concentraties	162
IV. Staatssteun	165
1. Ontvankelijkheid	165
2. Administratieve procedure	166
3. Diensten van algemeen economisch belang	167

V. Intellectuele eigendom	168
1. Samenstelling van de kamers van beroep na terugverwijzing	168
2. Uniemerkt	169
a. Omvang en aard van de toetsing door de kamers van beroep	169
b. Niet-contractuele aansprakelijkheid	171
c. Absolute weigeringsgronden	172
d. Relatieve weigeringsgronden	174
3. Modellen	176
4. Kweekproducten	177
VI. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid – Beperkende maatregelen	178
1. Oekraïne	178
2. Republiek Tunesië	181
VII. Economische, sociale en territoriale samenhang	183
VIII. Bescherming van de gezondheid	184
IX. Douane-unie	186
X. Dumping	187
XI. Toezicht op de financiële sector	190
XII. Overheidsopdrachten van de instellingen van de Unie	192
XIII. Arbitragebeding	194
XIV. Toegang tot de documenten van de instellingen	195
1. Documenten in het administratieve dossier van een procedure inzake misbruik van een machtspositie	195
2. Documenten die door een lidstaat zijn opgesteld in het kader van een niet-nakomingsprocedure	196
3. Documenten die bij het ECHA berusten in het kader van een procedure inzake een aanvraag voor een autorisatie voor het gebruik van een chemische stof	197
4. Documenten met betrekking tot verzoeken tot het indienen van offertes betreffende alle percelen waarop een aanbesteding betrekking heeft	198
XV. Ambtenarenzaken	200
XVI. Schadevorderingen	206

XVII. Hogere voorzieningen	210
XVIII. Verzoeken in kort geding	211
C/ WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET GERECHT IN 2017	216
I. Organisatorische gevolgen van de ambtsaanvaarding van twee nieuwe rechters	217
II. Taak van gerechtelijke bijstand	218
III. Taak van administratieve bijstand	222
D/ GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET GERECHT	224
E/ SAMENSTELLING VAN HET GERECHT	250
1. Wijzigingen in de samenstelling van het Gerecht in 2017	251
2. Protocollaire rangorde	252
3. Voormalige leden van het Gerecht	255

Koen LENAERTS

president van het Hof van Justitie van de Europese Unie

Transparantie en samenwerking waren de toonaangevende begrippen van het jaar 2017.

In april van dit jaar is namelijk het „Justitieel netwerk van de Europese Unie” (RJUE) onder het beschermheerschap van het Hof boven het doopvont gehouden, in het verlengde van het Symposium van magistraten, waarop een maand eerder, ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van het Verdrag van Rome, de leden van de instelling en de presidenten van de grondwettelijke en hooggerechtshoven van de lidstaten waren samengekomen om over het thema „de Europese justitie in een netwerk: waarborg voor een hoogwaardige rechtspleging” van gedachten te wisselen. Dit netwerk, dat sinds 3 januari 2018 operationeel is, is bedoeld om een nauwere samenwerking tussen het Hof en de nationale rechterlijke instanties tot stand te brengen door middel van een meertalig platform waarmee zij in een volkomen beveiligde omgeving een geheel van inlichtingen en documenten zullen kunnen uitwisselen, waarmee de wederzijdse kennis van de rechtspraak van de Unie en die van de lidstaten moet worden bevorderd en de prejudiciële dialoog tussen het Hof en de nationale rechterlijke instanties moet worden verdiept.

Ik wil graag van de gelegenheid gebruikmaken om in het bijzonder de diensten Informatietechnologie, Onderzoek en Documentatie, Communicatie en Vertaling te bedanken voor hun inzet en efficiëntie, die in belangrijke mate hebben bijgedragen tot het belang en het enthousiasme dat dit initiatief bij de 67 deelnemende grondwettelijke en hooggerechtshoven heeft gewekt.

Op institutioneel vlak zijn de eerste twee van de drie fasen van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie waartoe de Europese wetgevende instanties in december 2015 hebben beslist, zo goed als afgerond. Hoewel een laatste benoeming nog op zich laat wachten om de eerste fase van de verdubbeling van het aantal rechters in het Gerecht tegen 2019 te kunnen afsluiten, is de tweede fase van deze hervorming reeds volledig voltooid na de ambtsaanvaarding van twee aanvullende rechters in juni respectievelijk oktober 2017.

Parallel daaraan, en terwijl de eerste tastbare vruchten van die belangrijke hervorming konden worden geplukt in de vorm van een merkbare verkorting van de duur van de procedures voor het Gerecht, heeft het Hof op 14 december jongstleden, in antwoord op een verzoek van de wetgever van de Unie, aan het Europees Parlement, de Raad en de Commissie een verslag doen toekomen, waarvan de conclusie luidt dat het in dit stadium niet nodig is om prejudiciële bevoegdheden gedeeltelijk aan het Gerecht over te dragen. Tegelijk is daarin een ruimer

beraad over de verdeling van de bevoegdheden tussen het Hof en het Gerecht aangekondigd, met name op het gebied van de rechtstreekse beroepen en de behandeling van hogere voorzieningen door het Hof.

Op intern vlak werd het jaar 2017 gemarkeerd door een reorganisatie van de administratieve diensten van de instelling, met als doel in een context van een bindende begroting en een omgeving die door een voortdurende toename van de werklast en snelle technologische ontwikkelingen wordt gekenmerkt, synergieën te bereiken en de diensten nog beter op de noden van de gerechtelijke werkzaamheden af te stemmen. Deze hervorming, die op 1 januari 2018 is ingegaan, heeft ook tot doel om de instelling in staat te stellen om open met haar verschillende – met name de nationale – gesprekspartners om te gaan en daarmee nauwer samen te werken.

Concreet wordt de administratieve structuur van de instelling teruggebracht naar drie directoraten-generaal – in plaats van thans vier –, namelijk een directoraat-generaal Administratie, een directoraat-generaal Meertaligheid – een novum bij de Europese instellingen – en een directoraat-generaal Informatie, terwijl de directie Onderzoek en Documentatie en de eenheid Terminologische Projecten en Coördinatie direct aan de griffier van het Hof zijn verbonden.

Statistisch gezien werd het afgelopen jaar weer gekenmerkt door een aanhoudend hoog werktempo. Het totale aantal zaken dat aanhangig is gemaakt (1656) bij de rechterlijke instanties waaruit de instelling bestaat, is hoger dan dat in 2016 (1604). Deze toename betreft met name het Hof, waarbij in het afgelopen jaar een recordaantal zaken aanhangig is gemaakt (739). Het aantal afgedane zaken is in 2017 op een als zeer behoorlijk te waardenen niveau gebleven (1594, tegenover 1628 in 2016).

Dit verslag biedt de lezer een compleet overzicht van de ontwikkeling en de werkzaamheden van de instelling in het jaar 2017. Zoals in de voorgaande jaren is een groot deel ervan gewijd aan korte maar uitputtende uiteenzettingen van de eigenlijke gerechtelijke activiteit van het Hof en het Gerecht, die steeds worden voorafgegaan door korte inleidingen. Deze analyse wordt aangevuld door en geïllustreerd aan de hand van specifieke statistische gegevens voor elke rechterlijke instantie.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om mijn collega's en alle leden van het personeel hartelijk te bedanken voor hun toewijding en het voortreffelijke werk dat zij in de loop van het jaar hebben verricht ten dienste van de instelling en daarmee ook van het Europese project. Dat in oktober 2017 de „Concordia“-prijs door de Prinses van Asturiëstichting aan de Europese Unie is toegekend voor haar „unieke supranationale integratiemodel“, waardoor „de langste periode van vrede in het moderne Europa mogelijk is geworden“ en universeel „waarden worden uitgedragen als vrijheid, mensenrechten en solidariteit“, moet ons eraan herinneren dat het in een context die nog steeds wordt gemarkeerd door terrorisme, de migratiecrisis en de terugkeer van identitaire stromingen, noodzakelijk is om steeds weer het grote belang van die fundamentele waarden te benadrukken en ons daar zonder terughoudendheid voor in te zetten.

HOOFDSTUK I

HET HOF VAN JUSTITIE

A/ ONTWIKKELING EN WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017

door president Koen LENAERTS

In dit eerste hoofdstuk worden op beknopte wijze de activiteiten van het Hof van Justitie in het jaar 2017 uiteengezet. In dit deel (A) wordt eerst een overzicht gegeven van de evolutie van de rechterlijke instantie in het afgelopen jaar en van haar gerechtelijke activiteit. In het tweede deel (B) worden, zoals elk jaar, de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak per gebied geschetst. In het derde en het vierde deel worden de werkzaamheden van de griffie in de referentieperiode (C) en de statistieken van het afgelopen gerechtelijk jaar (D) gepresenteerd, terwijl het vijfde deel is gewijd aan de samenstelling van het Hof in dat jaar (E).

1.1. In 2017 was de samenstelling van de rechterlijke instantie volstrekt stabiel. Zowel het aantal rechters als het aantal advocaten-generaal is gelijk gebleven, aangezien er in dat jaar geen vertrekken of ambtsaanvaardingën zijn geweest.

1.2. Op het vlak van het institutionele functioneren is in het afgelopen jaar verder uitvoering gegeven aan de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie die voortvloeit uit verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14) en die tegen 2019 moet leiden tot een verdubbeling van het aantal rechters in het Gerecht. Hoewel nog één benoeming ontbreekt om de eerste fase van die hervorming te voltooien, is de tweede fase daarvan afgerond met de ambtsaanvaarding van twee aanvullende rechters tijdens de plechtige zittingen die op 8 juni en 4 september 2017 zijn gehouden.

2. Wat de statistieken betreft, wordt de lezer verwezen naar de commentaren bij de gegevens over het afgelopen jaar in de inleiding van deel C van dit hoofdstuk van het Jaarverslag. Hier zal alleen een korte samenvatting worden gegeven van de grote tendensen die uit die gegevens kunnen worden afgeleid.

Het eerste markante gegeven betreft het aantal zaken dat in 2017 bij het Hof aanhangig is gemaakt. In de loop van dit jaar zijn 739 zaken ingeschreven, wat in de geschiedenis van de instelling een nieuw record is dat dat van 2015 heeft overtroffen (713). Dit recordcijfer is in het bijzonder terug te voeren op de toename van het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing (533, dus +13 % ten opzichte van het recordjaar 2016), die op zijn beurt voor een belangrijk deel wordt verklaard door een reeks vergelijkbare zaken (43) over de uitlegging van verordening (EG) nr. 261/2004¹ inzake compensatie voor luchtreizigers. Tegelijkertijd heeft de opwaartse trend van het aantal niet-nakomingszaken zich voortgezet (41 in 2017, tegenover 31 in 2016). Het aantal hogere voorzieningen dat in 2017 bij het Hof is ingesteld (141) is dan weer lager ten opzichte van de twee voorgaande jaren (206 in 2015 en 168 in 2016).

Een ander markant statistisch gegeven in het afgelopen jaar heeft betrekking op het totale aantal zaken dat door het Hof is afgedaan: met 699 afgedane zaken heeft het Hof in 2017 laten zien dat het praktisch even productief was als in het voorgaande jaar (704). Rekening houdend met de voeging van de reeds vermelde „luchtvaartzaken”, is de balans van het jaar 2017 dus in evenwicht (697 aanhangig gemaakte zaken en 699 afgedane zaken).

^{1/} Verordening (EG) nr. 261/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 11 februari 2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten en tot intrekking van verordening (EEG) nr. 295/91 van de Raad (PB 2004, L 46, blz. 1).

Wat de gemiddelde duur van de procedures voor het Hof betreft, is de duur van de behandeling van prejudiciële zaken weliswaar iets langer dan in vergelijking met 2016 (15 maanden, wat een historisch korte duur was), maar onder de 16 maanden gebleven (15,7 maanden), wat een zeer behoorlijk resultaat is, rekening houdend met de complexiteit van bepaalde regelingen waarover voor het eerst om uitlegging is gevraagd aan het Hof. De langere duur is duidelijker te zien bij de behandeling van hogere voorzieningen (17,1 maanden tegenover 12,9 maanden in 2016), wat vooral te wijten is aan de afdoening van complexe zaken op mededingingsgebied in het afgelopen jaar, waaronder 14 procedures in hogere voorziening in een omvangrijk dossier inzake mededingingsregelingen tussen fabrikanten van badkamersanitair.

B/ RECHTSPRAAK VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017

I. GRONDRECHTEN

In de loop van 2017 heeft het Hof meerdere malen uitspraak gedaan over de grondrechten in de rechtsorde van de Europese Unie. Sommige van de beslissingen op dat gebied worden in het onderhavige verslag besproken.¹ Bijzonder vermeldenswaard zijn advies 1/15 en de arresten **G4S Secure Solutions** (C-157/15), **Bougnaoui en ADDH** (C-188/15), **Florescu** (C-258/14) en **Jyske Finans** (C-668/15).

In **advies 1/15** (EU:C:2017:592) van 26 juli 2017 heeft de Grote kamer van het Hof uitspraak gedaan over *de verenigbaarheid van een internationale overeenkomst met de Verdragsbepalingen* en heeft het zich voor het eerst ook *uitgesproken over de verenigbaarheid van een dergelijke overeenkomst met het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie*. Het gaat om de in 2014 ondertekende overeenkomst over de overdracht en verwerking van gegevens uit de persoonsgegevens van passagiers waarover is onderhandeld tussen Canada en de Europese Unie. De voorgenomen overeenkomst maakt het mogelijk om gegevens uit het Passenger Name Record (PNR-gegevens) van alle luchtreizigers die tussen Canada en de Europese Unie reizen, stelselmatig en continu door te geven aan de bevoegde Canadese autoriteit met het oog op het gebruik en de bewaring ervan, en de eventuele latere doorgifte ervan aan andere autoriteiten en aan andere derde landen, met als doel terrorisme en andere zware grensoverschrijdende criminaliteit te bestrijden.

Gelet op de verschillende vormen van verwerking die de PNR-gegevens volgens de voorgenomen overeenkomst kunnen ondergaan, heeft het Hof vastgesteld dat zij het door artikel 7 van het Handvest gewaarborgde grondrecht op een privéleven raken, en tevens onder artikel 8 van dat Handvest vallen, op grond dat het om de verwerking van persoonsgegevens in de zin van dat artikel gaat. Het Hof heeft ten aanzien van een eventuele rechtvaardiging van die inmengingen opgemerkt dat het doel dat door de voorgenomen overeenkomst wordt nagestreefd, namelijk de openbare veiligheid te verzekeren via de doorgifte van PNR-gegevens aan Canada en het gebruik ervan bij de bestrijding van terroristische misdrijven en zware grensoverschrijdende criminaliteit, een doelstelling van algemeen belang van de Unie vormt die inmengingen – zelfs zware inmengingen – in de grondrechten als neergelegd in de artikelen 7 en 8 van het Handvest kan rechtvaardigen, vooropgesteld dat die inmengingen binnen de grenzen van het strikt noodzakelijke blijven.

Wat betreft de mogelijkheid van doorgifte aan Canada van gevoelige gegevens als de raciale of etnische afkomst, de politieke opvattingen, de godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging, het lidmaatschap van een vakvereniging, gezondheid of seksueel gedrag van de passagier heeft het Hof erop gewezen dat, aangezien er een risico bestaat dat de verwerking van gevoelige gegevens in strijd is met het discriminatieverbod dat in artikel 21

^{1/} De volgende arresten zijn opgenomen: arrest van 13 juni 2017, **Florescu e.a.** (C-258/14, EU:C:2017:448), besproken in onderdeel I „Grondrechten”; arrest van 10 mei 2017, **Chavez-Vilchez e.a.** (C-133/15, EU:C:2017:354), besproken in onderdeel II „Burgerschap van de Unie”; arresten van 16 februari 2017, **C. K. e.a.** (C-578/16 PPU, EU:C:2017:127); van 7 maart 2017, **X en X** (C-638/16 PPU, EU:C:2017:173); van 15 maart 2017, **Al Chodre e.a.** (C-528/15, EU:C:2017:213); van 25 oktober 2017, **Shiri** (C-201/16, EU:C:2017:805); van 26 juli 2017, **Jafari** (C-646/16, EU:C:2017:586), en van 6 september 2017, **Slowakije en Hongarije/Raad** (C-643/15 en C-647/15, EU:C:2017:631), besproken in onderdeel VIII.1 „Asielbeleid”; arresten van 7 maart 2017, **RPO** (C-390/15, EU:C:2017:174), en van 16 mei 2017, **Berlioz Investment Fund** (C-682/15, EU:C:2017:373), besproken in onderdeel XII „Fiscale bepalingen”; arrest van 29 november 2017, **King** (C-214/16, EU:C:2017:914), besproken in onderdeel XV „Sociale politiek”; arrest van 20 december 2017, **Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation** (C-664/15, EU:C:2017:987), besproken in onderdeel XVII.4 „Verdrag van Aarhus”, en arrest van 28 maart 2017, **Rosneft** (C-72/15, EU:C:2017:236), besproken in onderdeel XX „Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid”.

van het Handvest is vastgelegd, voor de doorgifte ervan aan Canada een nauwkeurige en bijzonder goed onderbouwde rechtvaardiging nodig is die is gebaseerd op andere gronden dan de bescherming van de openbare veiligheid tegen terrorisme en ernstige grensoverschrijdende criminaliteit. Volgens het Hof ontbreekt een dergelijke rechtvaardiging in dit geval echter. Het heeft daaruit afgeleid dat de bepalingen van de overeenkomst over de doorgifte van die gegevens en over de verwerking en de bewaring daarvan onverenigbaar zijn met de grondrechten.

Het Hof was daarentegen van oordeel dat de bepalingen van de voorgenomen overeenkomst wat de andere dan de gevoelige gegevens betreft, niet verder gaan dan strikt noodzakelijk is voor zover zij toestaan dat de PNR-gegevens van alle luchtreizigers worden doorgegeven aan Canada. De geautomatiseerde analyse van de PNR-gegevens beoogt immers het risico voor de openbare veiligheid vast te stellen dat zou kunnen worden gevormd door personen die niet bekend zijn bij de bevoegde diensten en die vanwege dit risico kunnen worden onderworpen aan een grondig onderzoek bij de grens. Deze gegevensverwerking zorgt voor een eenvoudiger en sneller verloop van de veiligheidscontroles die alle luchtreizigers die Canada willen inreizen of verlaten overeenkomstig artikel 13 van het Verdrag van Chicago² moeten ondergaan, aangezien zij de toelatings- en vertrekvoorwaarden dienen te respecteren waarin het toepasselijke Canadese recht voorziet. Om diezelfde redenen is, voor zover de passagiers zich nog in Canada bevinden of op het punt staan dat derde land te verlaten, het noodzakelijke verband aanwezig tussen deze gegevens en de doelstelling van de voorgenomen overeenkomst, zodat deze overeenkomst niet verder gaat dan strikt noodzakelijk is door het loutere feit dat zij bepaalt dat de PNR-gegevens van de passagiers stelselmatig mogen worden bewaard en gebruikt.

Wat het gebruik van de PNR-gegevens tijdens het verblijf van de luchtreizigers in Canada betreft, heeft het Hof echter wel opgemerkt dat deze reizigers na verificatie van hun PNR-gegevens toegelaten zijn tot het grondgebied van dit derde land, zodat het gebruik van die gegevens tijdens hun verblijf in Canada gebaseerd moet zijn op nieuwe omstandigheden die dit gebruik rechtvaardigen. In dit kader zijn dus regels nodig die de materiële en procedurele voorwaarden voor dit gebruik bepalen, zodat de gegevens in kwestie met name worden beschermd tegen het gevaar van misbruik. Dergelijke regels moeten gebaseerd zijn op objectieve criteria ter bepaling van de omstandigheden en voorwaarden waarin de in de voorgenomen overeenkomst bedoelde Canadese autoriteiten deze gegevens mogen gebruiken. Om in de praktijk te garanderen dat deze voorwaarden ten volle worden nageleefd, moet het gebruik van de bewaarde PNR-gegevens tijdens het verblijf van de luchtreizigers in Canada in beginsel worden onderworpen aan een voorafgaande controle door hetzij een rechterlijke instantie, hetzij een onafhankelijke bestuurlijke entiteit, en moet de beslissing van deze rechterlijke instantie of deze entiteit worden gegeven naar aanleiding van een gemotiveerd verzoek dat de bevoegde autoriteiten met name in het kader van een procedure ter voorkoming, opsporing of vervolging van strafbare feiten hebben ingediend. Hiervan kan slechts worden afgeweken in dringende gevallen, mits dit naar behoren wordt gerechtvaardigd.

Voorts is de duurzame opslag van de PNR-gegevens van alle luchtreizigers na hun vertrek uit Canada – die door de voorgenomen overeenkomst wordt toegestaan – niet een inmenging die is beperkt tot wat strikt noodzakelijk is. Wat luchtreizigers betreft voor wie bij hun aankomst in Canada en tot op het ogenblik van hun vertrek uit dat derde land niet is vastgesteld dat zij een dreiging kunnen vormen die met terrorisme of zware grensoverschrijdende criminaliteit verband houdt, lijkt er – zodra zij weer zijn vertrokken – tussen hun PNR-gegevens en de doelstelling van de voorgenomen overeenkomst immers geen verband, zelfs geen indirect verband, te bestaan dat de bewaring van deze gegevens rechtvaardigt. Wat luchtreizigers betreft ten aanzien van wie op basis van objectieve gegevens kan worden aangenomen dat zij zelfs na hun vertrek uit Canada een dergelijke dreiging kunnen vormen, is het daarentegen wel toelaatbaar dat hun PNR-gegevens na hun verblijf in Canada, zelfs vijf jaar lang, opgeslagen blijven.

^{2/} Verdrag inzake de internationale burgerluchtvaart, op 7 december 1944 ondertekend te Chicago (*United Nations, Treaty Series*, deel 15, nr. 102).

Aangezien niet alle inmengingen die de voorgenomen overeenkomst toestaat beperkt blijven tot wat strikt noodzakelijk is en zij dus niet volledig gerechtvaardigd zijn, is het Hof tot het oordeel gekomen dat de voorgenomen overeenkomst niet kan worden gesloten in haar huidige vorm.

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 14 maart 2017, **G4S Secure Solutions** (C-157/15, [EU:C:2017:203](#)) en **Boungaoui en ADDH** (C-188/15, [EU:C:2017:204](#)), heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken *over de vraag of een door de werkgever opgelegd verbod om op de werkplek zichtbare tekenen van een religieuze overtuiging te dragen verenigbaar is met richtlijn 2000/78*³. Deze richtlijn is in die arresten uitgelegd in het licht van artikel 10, lid 1, van het Handvest, waarin het recht op vrijheid van geweten en van godsdienst is neergelegd.

De eerste zaak betrof een werkneemster die was ontslagen omdat zij, ondanks een interne regel van haar onderneming die het dragen van zichtbare tekenen van politieke, filosofische en religieuze overtuigingen op de werkplek verbood, meerdere malen uiting had gegeven aan haar wens om tijdens de werkuren een islamitische hoofddoek te dragen. In de tweede zaak was een werkneemster ontslagen nadat haar werkgever haar, naar aanleiding van een klacht van een klant bij wie de werkneemster was ingezet, had verzocht om niet langer de hoofddoek te dragen om het beginsel van neutraliteit jegens de klanten te eerbiedigen.

Het Hof heeft in herinnering gebracht dat het in artikel 10, lid 1, van het Handvest gewaarborgde recht op vrijheid van geweten en van godsdienst correspondeert met het recht dat wordt gewaarborgd door artikel 9 van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) en dat het overeenkomstig artikel 52, lid 3, van het Handvest dezelfde inhoud en reikwijdte heeft. Aangezien het EVRM en dus ook het Handvest het begrip „godsdienst” ruim opvatten door ook de vrijheid van personen om hun godsdienst te belijden onder dat begrip te laten vallen, is het Hof tot de conclusie gekomen dat dit begrip in de zin van artikel 1 van richtlijn 2000/78 aldus moet worden uitgelegd dat het zowel betrekking heeft op het forum internum, dit is het feit een overtuiging te hebben, als het forum externum, dat wil zeggen de belijdenis van de godsdienstige overtuiging in het openbaar.

In de eerste zaak heeft het Hof geoordeeld dat, aangezien de aan de orde zijnde interne regel verwijst naar het dragen van zichtbare tekens van politieke, filosofische en religieuze overtuigingen en dus zonder onderscheid voor alle uitingen van dergelijke overtuigingen geldt, hij bijgevolg moet worden geacht alle werknemers van de onderneming op dezelfde wijze te behandelen, met name door hen op algemene en niet-gedifferentieerde wijze te verplichten zich neutraal te kleden, wat het dragen van dergelijke tekens uitsluit. In die omstandigheden is het Hof om te beginnen tot het oordeel gekomen dat het verbod om een islamitische hoofddoek te dragen dat uit een dergelijke interne regel voortvloeit, geen directe discriminatie op basis van godsdienst of overtuiging in de zin van artikel 2, lid 2, onder a), van richtlijn 2000/78 vormt. Een dergelijke interne regel kan volgens het Hof daarentegen wel indirecte discriminatie in de zin van artikel 2, lid 2, onder b), van die richtlijn vormen, indien vaststaat dat de daarin opgenomen ogenschijnlijk neutrale verplichting in feite tot gevolg heeft dat de personen die een bepaalde godsdienst aanhangen of een bepaalde overtuiging hebben bijzonder worden benadeeld, tenzij die verplichting objectief wordt gerechtvaardigd door een legitiem doel, zoals het nastreven door de werkgever, in de relaties met zijn klanten, van een beleid van politieke, filosofische en religieuze neutraliteit, en de middelen om dat doel te bereiken passend en noodzakelijk zijn. Het is aan de verwijzende rechter om dat na te gaan.

In de tweede zaak heeft het Hof daarnaast nog benadrukt dat slechts in een zeer beperkt aantal omstandigheden een kenmerk dat verband houdt met in het bijzonder godsdienst een wezenlijk en bepalend beroepsvereiste kan vormen. Dat begrip verwijst immers naar een vereiste dat objectief is ingegeven door de aard van de betrokken

^{3/} Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB 2000, L 303, blz. 16).

beroepsactiviteit of de context waarin deze wordt uitgeoefend en heeft geen betrekking op subjectieve overwegingen, zoals de wil van de werkgever om rekening te houden met de bijzondere wensen van de klant. Het Hof komt bijgevolg tot de conclusie dat de wil van een werkgever om rekening te houden met de wens van een klant dat de diensten van die werkgever niet langer worden verricht door een werknemers die een islamitische hoofddoek draagt, niet kan worden beschouwd als een wezenlijk en bepalend beroepsvereiste in de zin van de richtlijn.

In het arrest van 6 april 2017, *Jyske Finans* (C-668/15, [EU:C:2017:278](#)), heeft het Hof zich uitgesproken over *het verbod van directe of indirecte discriminatie op grond van etnische afstamming* in artikel 2, lid 2, onder a) en b), van richtlijn 2000/43⁴. In deze zaak woonde de betrokkene, die in Bosnië en Herzegovina was geboren, in Denemarken, het land waarvan hij in 2000 de nationaliteit had verkregen. Toen hij samen met zijn Deense levensgezellin een tweedehands auto wilde kopen met behulp van een lening, had de kredietmaatschappij gevraagd om een aanvullend identiteitsbewijs in de vorm van een kopie van zijn paspoort of verblijfsvergunning, omdat op zijn rijbewijs een geboorteland werd vermeld dat geen lidstaat van de Europese Unie of van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) was. Aan zijn levensgezellin, die in Denemarken was geboren, werd dit niet gevraagd. Omdat hij van mening was dat deze handelwijze van de kredietmaatschappij discriminerend was, heeft de betrokkene zich tot de Deense commissie gelijke behandeling gewend, die hem een schadevergoeding wegens indirecte discriminatie heeft toegekend. Omdat de kredietmaatschappij meende dat zij de op haar rustende verplichtingen krachtens de regelgeving ter voorkoming van het witwassen van geld⁵ had nageleefd, heeft zij zich tot de verwijzende rechter gewend om tegen de kwalificatie van deze handelwijze als discriminatie op te komen.

In de eerste plaats is het Hof met het oog op het onderzoek of de handelwijze in kwestie directe discriminatie op grond van etnische afstamming vormde, nagegaan of het geboorteland moest worden geacht rechtstreeks of onlosmakelijk verband te houden met een welbepaalde etnische afstamming. Het heeft erop gewezen dat etnische afstamming niet kan worden bepaald aan de hand van slechts één criterium, maar juist moet berusten op een samenstel van factoren, waarvan sommige objectief en andere subjectief van aard zijn, in het bijzonder factoren als een gemeenschappelijke nationaliteit, religie, taal, culturele en traditionele achtergrond, en gemeenschappelijke levensomstandigheden. Het is derhalve tot het oordeel gekomen dat het geboorteland op zichzelf beschouwd niet kan leiden tot een algemeen vermoeden dat de betrokkene behoort tot een welbepaalde etnische groep, in die zin dat er sprake zou zijn van een rechtstreeks of onlosmakelijk verband tussen beide begrippen. Bijgevolg kan niet worden geoordeeld dat het aan de orde zijnde vereiste van aanvullende legitimatie rechtstreeks berust op etnische afstamming en derhalve dat deze handelwijze een verschil in behandeling impliceert dat rechtstreeks is gebaseerd op de etnische afstamming.

In de tweede plaats heeft het Hof onderzocht of de handelwijze in kwestie, die weliswaar op een neutrale formulering berustte, indirecte discriminatie op grond van etnische afstamming opleverde die personen van een bepaald ras of een bepaalde etnische afstamming bijzonder kon benadelen ten opzichte van andere personen. Het heeft in dat verband uiteengezet dat niet in het algemeen en in abstracto kan worden vastgesteld dat sprake is van een ongunstige behandeling. Dit moet juist specifiek en in concreto in het licht van de gunstige behandeling in kwestie worden vastgesteld. Het heeft daar dan ook uit afgeleid dat het argument dat het gebruik van het in het hoofdgeding aan de orde zijnde neutrale criterium geboorteland waarschijnlijk eerder personen van „een bepaalde etnische afstamming” in het algemeen benadeelde ten opzichte van „andere personen”, niet kon worden aanvaard. In diezelfde zin heeft het dus ook het argument dat het gebruik van dat criterium personen benadeelt van wie de etnische afstamming die is van een land dat geen lidstaat van de Unie of van de EVA is, afgewezen.

4/ Richtlijn 2000/43/EG van de Raad van 29 juni 2000 houdende toepassing van het beginsel van gelijke behandeling van personen ongeacht ras of etnische afstamming (PB 2000, L 180, blz. 22).

5/ Richtlijn 2005/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 26 oktober 2005 inzake de voorkoming van het gebruik van het financiële stelsel voor het witwassen van geld of terrorismefinanciering (PB 2005, L 309, blz. 15).

Aangezien de in het hoofdgeding aan de orde zijnde handelwijze direct noch indirect verband hield met de etnische afstamming van de betrokkene, is het Hof tot de conclusie gekomen dat artikel 2, lid 2, onder a) en b), van richtlijn 2000/43 zich daartegen niet verzette.

Op 13 juni 2017 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest **Florescu e.a.** (C-258/14, [EU:C:2017:448](#)) uitgesproken over *de uitlegging van het memorandum van overeenstemming dat in 2009 tussen de Europese Unie en Roemenië is gesloten*, waarvan punt 5 bepaalde dat iedere schijf van de bijstand werd uitgekeerd onder het voorbehoud dat Roemenië de structurele hervorming van de overheidsfinanciën naar tevredenheid ten uitvoer zou leggen, en van *meerdere bepalingen van de primaire recht van de Unie, met name artikel 17 van het Handvest van de grondrechten*. Het hoofdgeding zag op *Roemeense wetgeving waarin een verbod was neergelegd om het netto-overheidspensioen te cumuleren met inkomsten uit werkzaamheden bij een openbare instelling, wanneer een bepaalde drempel werd overschreden*. Verzoekers in het hoofdgeding hadden parallel aan hun beroep van magistraat de activiteit van universitair docent uitgeoefend. Na hun pensionering als magistraat hadden zij aanvankelijk hun ouderdomspensioen kunnen cumuleren met de inkomsten uit hun werkzaamheid als universitair docent. Na de vaststelling van de aan de orde zijnde wetgeving werd die cumulatie verboden. Verzoekers in het hoofdgeding hebben daarop ten overstaan van een nationale rechterlijke instantie aangevoerd dat die wetgeving in strijd was met het Unierecht, met name de bepalingen van het Verdrag betreffende de Europese Unie (VEU) en die van het Handvest, ondanks het feit dat die wetgeving was vastgesteld om uitvoering te geven aan het eerdergenoemde memorandum van overeenstemming.

Het Hof heeft overwogen dat het memorandum van overeenstemming zijn rechtsgrondslag vond in artikel 143 VWEU, dat de Unie de bevoegdheid verleent om wederzijdse bijstand toe te kennen aan een lidstaat waarvan de munteenheid niet de euro is en die te kampen heeft met moeilijkheden of ernstig dreigende moeilijkheden in de betalingsbalans. Het is dan ook tot het oordeel gekomen dat aangezien dat memorandum van overeenstemming de concretisering van een verbintenis tussen de Unie en een lidstaat over een economisch programma was, dit moest worden beschouwd als een handeling van een instelling van de Unie in de zin van artikel 267 VWEU, die dus voor uitlegging aan het Hof kon worden voorgelegd. Het heeft in dat verband opgemerkt dat genoemd memorandum van overeenstemming weliswaar bindende kracht had, maar geen specifieke bepaling bevatte die de vaststelling gebood van nationale wettelijke bepalingen als die welke in het hoofdgeding aan de orde waren. Bijgevolg stond het aan de nationale autoriteiten om binnen de grenzen van de criteria die in het memorandum van overeenstemming waren vastgelegd, te bepalen met welke maatregelen de nagestreefde doelstelling het beste kon worden bereikt.

Het Hof heeft vervolgens onderzocht of de aan de orde zijnde wetgeving in overeenstemming was met artikel 6 VEU en met artikel 17 van het Handvest, inzake het recht op eigendom. Het Hof heeft in dat verband in de eerste plaats verklaard dat die wetgeving tot doel had om uitvoering te geven aan de verbintenissen die Roemenië was aangegaan in het memorandum van overeenstemming, zodat het Handvest, en met name artikel 17, toepasselijk was op het hoofdgeding. Het heeft er niettemin op gewezen dat die wetgeving een uitzonderingskarakter had en tijdelijk moest gelden. Bovendien heeft het vastgesteld dat die wetgeving het beginsel zelf van het recht op pensioen onverlet liet, maar beperkingen stelde aan de uitoefening ervan in duidelijk omschreven en afgebakende omstandigheden. Bedoelde wetgeving eerbiedigde dan ook de wezenlijke inhoud van het eigendomsrecht dat verzoekers in het hoofdgeding op hun pensioenen bezaten. In de tweede plaats vormden de doelstellingen van die wetgeving, die erin bestonden de salarisuitgaven in de overheidssector te verminderen en de herziening van het pensioenstelsel uit te voeren in een uitzonderlijke context van financiële en economische crisis in Roemenië, volgens het Hof doelstellingen van algemeen belang. Aangaande de geschiktheid en de noodzaak van de betrokken wetgeving heeft het Hof er tot slot op gewezen dat de lidstaten, gezien de bijzondere economische context, over een ruime beoordelingsmarge beschikken wanneer zij beslissingen van economische aard nemen en dat zij het best kunnen bepalen met welke maatregelen het nagestreefde doel kan worden verwezenlijkt. Het Hof is bijgevolg tot de conclusie gekomen dat het Unierecht zich niet tegen de aan de orde zijnde wetgeving verzette.

II. BURGERSCHAP VAN DE UNIE

Wat het burgerschap van de Unie betreft, verdienen drie arresten vermelding. Het eerste heeft betrekking op de voorwaarden waaronder een burger voorwerp kan zijn van een verwijderingsbesluit van een andere lidstaat dan de lidstaat van herkomst, terwijl het tweede en het derde zien op het afgeleid verblijfsrecht voor een derdelander die familielid van een burger van de Unie is.

In het arrest **Petrea** (C-184/16, [EU:C:2017:684](#)), dat is gewezen op 14 september 2017, heeft het Hof zich uitgesproken over *de toepassing van richtlijn 2004/38⁶ wanneer een persoon ten aanzien van wie een besluit tot verwijdering van het grondgebied is genomen, in strijd daarmee naar het grondgebied van de lidstaat in kwestie terugkeert*. In deze zaak hadden de Griekse autoriteiten in 2011 een verwijderingsbesluit, vergezeld van een inreisverbod, uitgevaardigd tegen een Roemeens onderdaan, op grond dat hij een ernstig gevaar voor de openbare orde en de openbare veiligheid vormde. De betrokkene was in 2013 naar Griekenland teruggekeerd en had daar verzocht om een verklaring van inschrijving als burger van de Unie, die hem is verstrekt. Na te hebben ontdekt dat hem nog steeds de toegang tot het grondgebied was ontzegd, hebben de autoriteiten besloten die verklaring in te trekken en opnieuw zijn terugkeer naar Roemenië bevolen. Tegen dit besluit is de betrokkene opgekomen.

Het Hof heeft er in dat verband aan herinnerd dat de afgifte van een verblijfstitel aan een onderdaan van een lidstaat niet mag worden beschouwd als een handeling die rechten doet ontstaan, maar moet worden gezien als een handeling waarbij een lidstaat de individuele positie van een onderdaan van een andere lidstaat uit het oogpunt van de bepalingen van Unierecht vaststelt. Derhalve komt aan een dergelijke verklaring van inschrijving alleen een declaratoir karakter toe, zodat de afgifte ervan niet op zichzelf bij de betrokkene het gerechtvaardigd vertrouwen kan wekken dat hij het recht heeft om op het grondgebied van de desbetreffende lidstaat te verblijven. Bovendien beschikken de lidstaten over de door artikel 27, lid 1, van richtlijn 2004/38 geboden mogelijkheid om de vrijheid van verkeer en verblijf van burgers van de Unie en hun familieleden, ongeacht hun nationaliteit, te beperken om redenen van openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid. Volgens het Hof vloeit uit de aard van een maatregel tot verwijdering van het grondgebied voort dat deze van kracht blijft zolang hij niet is opgeheven. Het enkele feit dat de autoriteiten constateren dat die maatregel wordt geschonden, volstaat dus om een nieuw verwijderingsbesluit te nemen. Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat noch richtlijn 2004/38 noch het vertrouwensbeginsel zich in de omstandigheden van deze zaak ertegen verzette dat de verblijfstitel van de betrokkene werd ingetrokken of dat ten aanzien van hem een nieuw verwijderingsbesluit werd vastgesteld.

Daarnaast heeft het Hof zich uitgesproken over de vraag of het doeltreffendheidsbeginsel zich verzet tegen een jurisprudentiële praktijk waarbij een onderdaan van een lidstaat jegens wie een terugkeerbesluit is genomen, zich in het kader van een beroep tegen dat besluit niet kan beroepen op de onrechtmatigheid van het eerder jegens hem genomen besluit tot verwijdering van het grondgebied. Het Hof heeft er in dat verband aan herinnerd dat het bij gebreke van een regeling van de Unie op het betrokken gebied een aangelegenheid van de lidstaten is om de procesregels te geven, waarbij die regels de uitoefening van die rechten in de praktijk echter niet onmogelijk of uiterst moeilijk mogen maken. In de onderhavige zaak verzette het Unierecht zich er geenszins tegen dat het op grond van de nationale wetgeving niet mogelijk was om zich tegen een individuele handeling zoals een terugkeerbesluit te verweren met een beroep op de onrechtmatigheid van een besluit tot verwijdering

6/ Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77).

van het grondgebied dat inmiddels onherroepelijk was geworden, hetzij doordat de beroepstermijn was verstreken, hetzij doordat het daartegen ingestelde beroep was verworpen. Het Hof heeft evenwel gepreciseerd dat de betrokkene daadwerkelijk de mogelijkheid moet hebben gehad om op het geëigende moment tegen dit besluit op te komen en zich daarbij te beroepen op de bepalingen van richtlijn 2004/38.

Wat tot slot de vraag betreft of artikel 30 van richtlijn 2004/38 vereist dat een uit hoofde van artikel 27, lid 1, van die richtlijn genomen besluit aan de betrokkene, ook wanneer hij geen hiertoe strekkend verzoek heeft gedaan, ter kennis wordt gebracht in een taal die hij begrijpt, heeft het Hof uiteengezet dat de lidstaten alle maatregelen moeten nemen die ertoe kunnen bijdragen dat de betrokkene de inhoud en de gevolgen van een besluit ter beperking van zijn recht op binnenkomst of verblijf om redenen van openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid begrijpt. Daarbij kan echter niet worden geëist dat een dergelijk besluit hem ter kennis wordt gebracht in een taal die hij begrijpt of redelijkerwijze kan worden geacht te begrijpen, ook al heeft hij daartoe geen verzoek ingediend.

Op 10 mei 2017 heeft de Grote kamer van het Hof bij het arrest **Chavez-Vilchez e.a.** (C-133/15, [EU:C:2017:354](#)) verduidelijkingen aangebracht ten aanzien van *het afgeleid verblijfsrecht waarop een derdelander zich in zijn hoedanigheid van ouder van een minderjarig kind dat het burgerschap van de Unie bezit, op grond van artikel 20 VWEU kan beroepen*. De prejudiciële verwijzing betrof de situatie van meerdere derdelanders die moeder van een of meerdere kinderen met de Nederlandse nationaliteit waren, van wie de vader ook de Nederlandse nationaliteit had. Deze kinderen woonden in Nederland hoofdzakelijk, of zelfs uitsluitend, bij hun moeder. De betrokkenen hadden aanvragen voor bijstand en kinderbijslag ingediend die door de bevoegde autoriteiten waren afgewezen omdat zij geen recht op verblijf in Nederland hadden. De Nederlandse rechter aan wie de geschillen over de afwijzing van die aanvragen waren voorgelegd, heeft het Hof gevraagd of verzoeksters, als moeder van een kind dat burger van de Unie was, een verblijfsrecht aan artikel 20 VWEU konden ontlelen.

Het Hof heeft in dat verband herinnerd aan zijn rechtspraak dat artikel 20 VWEU zich verzet tegen nationale maatregelen, daaronder begrepen beslissingen waarbij een verblijfsrecht wordt geweigerd aan familieleden van een burger van de Unie die derdelander zijn, die tot gevolg hebben dat die burger van de Unie het effectieve genot van de voornaamste aan zijn status ontleende rechten wordt ontnomen.⁷ In de onderhavige gevallen zou de eventuele verplichting voor de moeders om het grondgebied van de Unie te verlaten, het gevaar kunnen inhouden dat hun kinderen daarmee het effectieve genot van de essentie van die rechten wordt ontnomen doordat zij genoopt zouden zijn het grondgebied van de Unie te verlaten. Het was aan de nationale rechter om dat te beoordelen. Om dat risico te beoordelen moet worden bepaald welke ouder de daadwerkelijke zorg voor het kind heeft en of er een daadwerkelijke afhankelijkheidsverhouding bestaat tussen het kind en de ouder die onderdaan is van een derde land. Volgens het Hof dienen de bevoegde instanties in dat kader rekening te houden met het recht op eerbiediging van het gezinsleven dat in artikel 7 van het Handvest is neergelegd en met het hogere belang van het kind dat in artikel 24, lid 2, van dat Handvest is erkend.

Voorts heeft het Hof gepreciseerd dat de omstandigheid dat de andere ouder, burger van de Unie, ook echt bereid en in staat is om de daadwerkelijke dagelijkse zorg voor het kind alleen te dragen, een relevant gegeven is, maar niet op zich volstaat om te kunnen vaststellen dat er tussen de ouder die onderdaan van een derde land is en het kind niet een zodanige afhankelijkheidsverhouding bestaat dat het kind genoopt zou zijn het grondgebied van de Unie te verlaten indien aan die onderdaan van een derde land een verblijfsrecht werd geweigerd. Om tot een dergelijke vaststelling te komen moeten immers, in het belang van het kind, alle betrokken omstandigheden in de beschouwing worden betrokken, meer in het bijzonder de leeftijd van het kind, zijn lichamelijke en emotionele ontwikkeling, de mate van zijn affectieve relatie zowel met de ouder die burger van de Unie is als met de ouder

⁷ Arresten Hof van 8 maart 2011, **Ruiz Zambrano** (C-34/09, [EU:C:2011:124](#)), en van 6 december 2012, **O. en S.** (C-356/11 en C-357/11, [EU:C:2012:776](#)).

die onderdaan van een derde land is, evenals het risico dat voor het evenwicht van het kind zou ontstaan indien het van deze laatste ouder zou worden gescheiden. Ten aanzien van de bewijslast heeft het Hof geoordeeld dat de ouder die onderdaan van een derde land is, de gegevens dient te verschaffen aan de hand waarvan kan worden beoordeeld of ingeval hem een verblijfsrecht zou worden geweigerd, het kind het effectieve genot van de essentie van de aan de status van burger van de Unie ontleende rechten zou worden ontnomen doordat het genoot zou zijn het grondgebied van de Unie te verlaten. Het heeft evenwel benadrukt dat de nationale autoriteiten ervoor moeten waken dat de nationale voorschriften betreffende de bewijslast niet afdoen aan de nuttige werking van artikel 20 VWEU.

Op 14 november 2017 heeft de Grote kamer van het Hof zich bij het arrest **Lounes** (C-165/16, [EU:C:2017:862](#)) uitgesproken over *het afgeleid verblijfsrecht waarop een derdelander zich in zijn hoedanigheid van familielid van een burger van de Unie op grond van artikel 21 VWEU kan beroepen in de lidstaat waarin die burger heeft verbleven vóór hij de nationaliteit van die lidstaat naast zijn oorspronkelijke nationaliteit verwierf*. In deze zaak was de verzoeker, die de Algerijnse nationaliteit heeft, het Verenigd Koninkrijk binnengekomen met een bezoekersvisum voor zes maanden. Daarna is hij illegaal op het Britse grondgebied gebleven. Hij heeft daar een Spaans staatsburger leren kennen die door naturalisatie het Britse staatsburgerschap met behoud van haar Spaanse nationaliteit had verkregen. Na hun huwelijk heeft verzoeker in het Verenigd Koninkrijk verzocht om afgifte van een verblijfskaart als familielid van een burger van de Europese Economische Ruimte (EER). De Britse autoriteiten hebben dit verzoek afgewezen omdat zijn echtgenote volgens de Britse wet ter omzetting van richtlijn 2004/38⁸ niet meer als „EER-burger” werd beschouwd sinds zij het Britse staatsburgerschap had verkregen, zodat verzoeker geen aanspraak kon maken op een verblijfskaart als familielid van een EER-burger. De Britse rechter bij wie het beroep van verzoeker tegen dit besluit is ingesteld, heeft het Hof gevraagd of dit besluit en de Britse wettelijke regeling verenigbaar zijn met het Unierecht.

Het Hof heeft in de eerste plaats, gelet op richtlijn 2004/38, benadrukt dat die richtlijn, die de voorwaarden regelt waaronder de burgers van de Unie het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten kunnen uitoefenen, niet ertoe strekt het verblijf te regelen van burgers van de Unie in de lidstaat waarvan zij de nationaliteit hebben, aangezien deze burgers daar een onvoorwaardelijk verblijfsrecht genieten op grond van een beginsel van internationaal recht. Voor het Hof was het vanaf het moment dat de echtgenote van verzoeker het Britse staatsburgerschap had verkregen, dus niet langer de bedoeling dat haar verblijf in het Verenigd Koninkrijk door richtlijn 2004/38 zou worden geregeld. Bijgevolg kwam haar echtgenoot, de verzoeker, niet in aanmerking voor een afgeleid verblijfsrecht in het Verenigd Koninkrijk op grond van de richtlijn.

In de tweede plaats heeft het Hof onderzocht of de verzoeker in deze lidstaat een afgeleid verblijfsrecht kon verkrijgen op grond van artikel 21, lid 1, VWEU, dat bepaalt dat iedere Unieburger het recht heeft vrij op het grondgebied van de lidstaten te reizen en te verblijven. Het heeft dienaangaande verklaard dat de rechten die deze bepaling aan de Unieburgers verleent, in het bijzonder het recht om samen met hun familieleden een normaal familieleven te leiden in de gastlidstaat, slechts nuttig effect hebben indien een burger in een situatie als die van de echtgenote van verzoeker in de gastlidstaat dat recht blijft genieten nadat zij, met behoud van haar oorspronkelijke nationaliteit, de nationaliteit van die lidstaat heeft verworven en een familieleven kan leiden met haar echtgenoot die derdelander is. Het Hof heeft dus geoordeeld dat een staatsburger van een land dat als derde land geldt ten opzichte van de Unie, op grond van artikel 21, lid 1, VWEU in aanmerking komt voor een afgeleid verblijfsrecht in de gastlidstaat onder voorwaarden die niet strenger mogen zijn dan die welke in richtlijn 2004/38 zijn vastgesteld voor de toekenning van een dergelijk recht aan een derdelander die familielid is van een

8/ Reeds aangehaald, supra, voetnoot 6.

burger van de Unie die zijn recht van vrij verkeer heeft uitgeoefend door zich te vestigen in een andere lidstaat dan die waarvan hij de nationaliteit bezit.

III. INSTITUTIONELE REGELINGEN

1. BEVOEGDHEDEN VAN DE EUROPESE INSTELLINGEN

Bij zijn arrest van 26 juli 2017, *Tsjechië/Commissie* (C-696/15 P, [EU:C:2017:595](#)), heeft het Hof in hogere voorziening het arrest van het Gerecht⁹ bevestigd, waarbij dit twee beroepen tot nietigverklaring tegen gedelegeerde verordeningen nr. 885/2013¹⁰ en nr. 886/2013¹¹ tot aanvulling van richtlijn 2010/40¹², die in het kader van het vervoersbeleid waren vastgesteld, had verworpen. De Tsjechische Republiek had in het kader van haar beroepen onder meer aangevoerd dat *de Commissie de grenzen van de haar gedelegeerde bevoegdheden had overschreden* toen zij de litigieuze verordeningen vaststelde, door de lidstaten ertoe te verplichten over te gaan tot oprichting van toezichthoudende instanties die tot taak hebben om te beoordelen of de in die verordeningen genoemde eisen worden nageleefd. In het arrest waartegen de hogere voorziening was gericht, was het Gerecht tot het oordeel gekomen dat de Commissie binnen de grenzen van de haar bij artikel 290 VWEU toegekende en de haar bij richtlijn 2010/40 gedelegeerde bevoegdheden was gebleven.

Het Hof heeft in dat verband benadrukt dat de Commissie op grond van een bevoegdheidsdelegatie krachtens artikel 290 VWEU niet-essentiële onderdelen van wetgevingshandelingen kan aanvullen of wijzigen. Die bepaling vereist evenwel dat in de wetgevingshandeling niet alleen de doelstellingen, maar ook de inhoud, de strekking en de duur van de bevoegdheidsdelegatie uitdrukkelijk worden afgebakend, zonder dat de Unierechter kan ingrijpen wanneer de door deze bepaling geëiste grenzen ontbreken. Het Hof heeft wat betreft de bepaling van de onderdelen van een wetgevingshandeling die als „essentieel” moeten worden aangemerkt, in herinnering gebracht dat dit niet alleen ter beoordeling van de Uniewetgever staat, maar moet berusten op objectieve gegevens die voor rechterlijke toetsing vatbaar zijn. Van een essentieel onderdeel is met name sprake wanneer bij de vaststelling van dat onderdeel politieke keuzes moeten worden gemaakt die tot de eigen verantwoordelijkheden van de Uniewetgever behoren of wanneer die vaststelling dermate belangrijke inmengingen in grondrechten van de betrokkenen mogelijk maakt dat het optreden van de Uniewetgever vereist is.

Op grond van die beginselen heeft het Hof vervolgens bevestigd dat richtlijn 2010/40 de Commissie in dit geval een voldoende rechtsgrondslag bood voor de oprichting van de in geding zijnde toezichthoudende instanties en dat de oprichting daarvan geen essentieel onderdeel van het betrokken onderwerp was.

9/ Arrest Gerecht van 8 oktober 2015, *Tsjechië/Commissie* (T-659/13 en T-660/13, [EU:T:2015:771](#)).

10/ Gedelegeerde verordening (EU) nr. 885/2013 van de Commissie van 15 mei 2013 ter aanvulling van richtlijn 2010/40/EU van het Europees Parlement en de Raad (de „ITS”-richtlijn) met betrekking tot het verstrekken van informatiediensten voor veilige en beveiligde parkeerplaatsen voor vrachtwagens en bedrijfsvoertuigen (PB 2013, L 247, blz. 1).

11/ Gedelegeerde verordening (EU) nr. 886/2013 van de Commissie van 15 mei 2013 tot aanvulling van richtlijn 2010/40/EU van het Europees Parlement en de Raad met betrekking tot de gegevens en procedures voor het aanbieden, waar mogelijk, van minimale universele verkeersveiligheidsinformatie die kosteloos is voor de gebruikers (PB 2013, L 247, blz. 6).

12/ Richtlijn 2010/40/EU van het Europees Parlement en de Raad van 7 juli 2010 betreffende het kader voor het invoeren van intelligente vervoerssystemen op het gebied van wegvervoer en voor interfaces met andere vervoerswijzen (PB 2010, L 207, blz. 1).

2. RECHTSHANDELINGEN VAN DE UNIE

2.1. Rechtsvorm van de handelingen

In het arrest **Commissie/Raad (WCR-15)** (C-687/15, [EU:C:2017:803](#)) van 25 oktober 2017 heeft de Grote kamer van het Hof een beroep tot nietigverklaring aanvaard dat door de Commissie was ingesteld tegen de conclusies van de Raad van 26 oktober 2015 betreffende de Wereldradiocommunicatieconferentie 2015 (WCR-15) van de Internationale Unie voor Telecommunicatie (ITU), op grond dat de Raad de door artikel 218, lid 9, VWEU vereiste vormvoorschriften had geschonden.

Wat in de eerste plaats de vorm van de bestreden handeling betreft, bepaalt artikel 13, lid 2, VEU dat iedere instelling van de Unie handelt binnen de grenzen van de bevoegdheden die haar in de Verdragen zijn toegedeeld en volgens de daarin bepaalde procedures, voorwaarden en doelstellingen. Dienaangaande heeft het Hof geoordeeld dat de regels betreffende de besluitvorming van de instellingen van de Unie zijn neergelegd in de Verdragen en dat de lidstaten of de instellingen zelf daarvan niet naar goedvinden mogen afwijken, zodat alleen de Verdragen in bijzondere gevallen een instelling de bevoegdheid kunnen verlenen om een in die Verdragen neergelegde besluitvormingsprocedure te wijzigen. Wat de rechtsvorm van de krachtens artikel 218, lid 9, VWEU, vast te stellen handelingen betreft, heeft het Hof eraan herinnerd dat de omstandigheid dat een instelling van de Unie afwijkt van de in de Verdragen voorgeschreven rechtsvorm (in dit geval de vaststelling van een besluit), schending van wezenlijke vormvoorschriften oplevert die de nietigverklaring van de aan de orde zijnde handeling kan meebrengen, aangezien die afwijking, in strijd met de door die bepaling vereiste vormvoorschriften, twijfel kan scheppen over de aard van die handeling of de bij de vaststelling ervan te volgen procedure, waardoor de rechtszekerheid in gevaar wordt gebracht.

Wat in de tweede plaats de omstandigheid betreft dat de bestreden handeling niet vermeldt op welke rechtsgrondslag zij is gebaseerd, heeft het Hof zijn rechtspraak in herinnering gebracht dat de keuze van de juiste rechtsgrondslag van constitutioneel belang is, aangezien de Unie slechts toegewezen bevoegdheden heeft en de door haar vastgestelde handelingen dus moet baseren op de bepalingen van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (VWEU) die haar daadwerkelijk hiertoe machtigen. De afwijking van de in artikel 218, lid 9, VWEU voorgeschreven rechtsvorm en het niet vermelden van de rechtsgrondslag scheppen dus verwarring over de juridische aard en strekking van de bestreden handeling en over de procedure die bij de vaststelling van die handeling moest worden gevolgd. Die verwarring kon de Unie in een zwakkere positie brengen wanneer het op de verdediging van haar standpunt op de Wereldradiocommunicatieconferentie 2015 aankwam.

2.2. Procedures voor de vaststelling van de handelingen

Op dit punt zijn drie arresten vermeldenswaard. Het eerste betreft de verplichting om het Europees Parlement tijdens het wetgevingsproces van de Unie te raadplegen. Het tweede ziet op een voorstel voor een Europees

burgerinitiatief. Het derde is het arrest **Slowakije en Hongarije/Raad** (C-643/15 en C-647/15, [EU:C:2017:631](#)) inzake voorlopige maatregelen tot verplichte herplaatsing van asielzoekers.¹³

In zijn arrest **RPO** (C-390/15, [EU:C:2017:174](#)) van 7 maart 2017 heeft de Grote kamer van het Hof *de geldigheid bevestigd van de bepalingen van richtlijn 2006/112¹⁴ op grond waarvan de lidstaten een verlaagd tarief van de belasting over de toegevoegde waarde (btw) mogen toepassen op gedrukte publicaties, zoals boeken, kranten en tijdschriften, en zij digitale publicaties, met uitsluiting van digitale boeken op een fysieke drager, van die specifieke regeling mogen uitsluiten*. In het hoofdgeding had het Poolse grondwettelijke hof, waarbij een beroep aanhangig was dat strekte tot verkrijging van een verklaring van onverenigbaarheid met de grondwet van de nationale bepalingen die de toepassing van een verlaagd btw-tarief op digitale publicaties uitsloten, twijfels over de vraag of de corresponderende bepalingen van richtlijn 2006/112, zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/47¹⁵, geldig waren. Het heeft aan het Hof de vraag voorgelegd of het Parlement in voldoende mate betrokken was geweest bij het wetgevingsproces dat had geleid tot de vaststelling van richtlijn 2009/47, waarbij de bepalingen van richtlijn 2006/112 op grond waarvan een verlaagd btw-tarief mocht worden toegepast op gedrukte publicaties waren gewijzigd, en of de aan de orde zijn bepalingen van richtlijn 2006/112¹⁶ mogelijk in strijd waren met het beginsel van gelijke behandeling.

Aangaande het wetgevingsproces dat tot de vaststelling van richtlijn 2009/47 heeft geleid, heeft het Hof, na te hebben vastgesteld dat de eindversie van die richtlijn wijzigingen bevatte ten opzichte van het voorstel op basis waarvan het Parlement was geraadpleegd, eraan herinnerd dat de regelmatige raadpleging van het Parlement in de gevallen waarin de Verdragen dat verlangen, een wezenlijk vormvoorschrift is, waarvan niet-naleving tot nietigheid van de betrokken handeling leidt. Deze verplichting tot raadpleging van het Parlement impliceert dat steeds een nieuwe raadpleging moet volgen wanneer de uiteindelijk vastgestelde regeling, in haar geheel beschouwd, wezenlijk afwijkt van die waarover het Parlement reeds werd geraadpleegd, uitgezonderd de gevallen waarin de wijzigingen in hoofdzaak beantwoorden aan door het Parlement zelf te kennen gegeven verlangens. Aangezien de eindversie van de litigieuze bepaling van richtlijn 2009/47 echter slechts een redactionele vereenvoudiging was van de tekst van het voorstel voor een richtlijn waarover het Parlement was geraadpleegd, waarvan de materiële inhoud volledig was behouden, is het Hof tot de conclusie gekomen dat de Raad niet gehouden was het Parlement opnieuw te raadplegen vóór de vaststelling van deze richtlijn.

In zijn arrest van 12 september 2017, **Anagnostakis/Commissie** (C-589/15 P, [EU:C:2017:663](#)), heeft de Grote kamer van het Hof uitspraak gedaan over de hogere voorziening tegen het arrest van het Gerecht¹⁷ houdende verwerping van een beroep tot nietigverklaring van een *besluit van de Commissie tot weigering van de registratie van een Europees burgerinitiatief (EBI)*, dat op grond van artikel 4, lid 2, onder b), van verordening nr. 211/2011¹⁸ was ingediend. Dit initiatief strekte er meer in het bijzonder toe om in de regelgeving van de Unie het „beginsel van de noodsituatie”

13/ Dit arrest wordt besproken in onderdeel VIII.1 „Asielbeleid”.

14/ Richtlijn 2006/112/EG van de Raad van 28 november 2006 betreffende het gemeenschappelijke stelsel van belasting over de toegevoegde waarde (PB 2006, L 347, blz. 1), zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/47/EG van de Raad van 5 mei 2009 tot wijziging van richtlijn 2006/112/EG wat verlaagde btw-tarieven betreft (PB 2009, L 116, blz. 18).

15/ Richtlijn 2009/47/EG van de Raad van 5 mei 2009 tot wijziging van richtlijn 2006/112/EG wat verlaagde btw-tarieven betreft (PB 2009, L 116, blz. 18).

16/ Het antwoord van het Hof op die tweede vraag wordt besproken in onderdeel XII „Fiscale bepalingen”.

17/ Arrest Gerecht van 30 september 2015, **Anagnostakis/Commissie** (T-450/12, [EU:T:2015:739](#)).

18/ Verordening (EU) nr. 211/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 over het burgerinitiatief (PB 2011, L 65, blz. 1, met rectificatie in PB 2012, L 94, blz. 49).

vast te leggen, op grond waarvan de staatsschuld van landen waarvan het financiële en politieke voortbestaan als gevolg van die schuld wordt bedreigd, zou kunnen vervallen.

Het Hof heeft ten aanzien van de verplichting van de Commissie om de organisatoren van een burgerinitiatief in kennis te stellen van de redenen voor de weigering hun voorstel te registreren, als voorzien in artikel 4, lid 3, van verordening nr. 211/2011, om te beginnen benadrukt dat de Commissie een dergelijke weigering, gelet op het belang van het EBI als middel voor de burgers om aan het democratisch bestel van de Unie deel te nemen, duidelijk moet motiveren. Gezien het feit dat het voorgestelde initiatief in kwestie zeer beknopt en onvoldoende duidelijk was, heeft het Hof niettemin de beoordeling van het Gerecht bevestigd dat het weigeringsbesluit van de Commissie in dit geval toereikend was gemotiveerd.

Vervolgens heeft het Hof onderstreept dat het besluit inzake de registratie van een voorgesteld EBI moet worden vastgesteld in overeenstemming met het beginsel van behoorlijk bestuur, dat met name de verplichting voor de bevoegde instelling inhoudt om zorgvuldig en onpartijdig onderzoek uit te voeren, waarbij rekening wordt gehouden met alle relevante gegevens van het geval. De in artikel 4, lid 2, onder b), van verordening nr. 211/2011 gestelde voorwaarde voor registratie van voorstellen voor EBI's, die inhoudt dat het voorstel niet zichtbaar buiten het kader van de bevoegdheden van de Commissie tot indiening van een voorstel voor een rechtshandeling mag vallen, moet door de Commissie worden uitgelegd en toegepast op een wijze die dit instrument eenvoudig toegankelijk maakt. De Commissie is dus alleen bevoegd om de registratie van een voorgesteld EBI te weigeren wanneer dit, gelet op het onderwerp en de doelstellingen ervan, zichtbaar buiten het kader van de bevoegdheden van de Commissie valt. Het Hof heeft in dat verband evenwel bevestigd dat de bepalingen van het VWEU die de organisator van het burgerinitiatief ter ondersteuning van zijn beroep tot nietigverklaring had ingeroepen, namelijk artikel 122, leden 1 en 2, VWEU en artikel 136, lid 1, VWEU, niet konden dienen als rechtsgrondslag voor de vaststelling van het „beginsel van de noodsituatie” als in dat voorstel bedoeld.

3. TOEGANG TOT DOCUMENTEN

In 2017 heeft het Hof meerdere belangrijke arresten op het gebied van de toegang tot documenten kunnen wijzen. Dankzij die rechtspraak heeft het namelijk nieuwe preciseringen kunnen geven ten aanzien van het begrip bestaand document in de zin van verordening nr. 1049/2001¹⁹ in de context van elektronische gegevensbanken, de toepassing van die verordening op de memories van de lidstaten in het kader van een gerechtelijke procedure, de toepassing van de algemene aanname dat documenten betreffende een EU-pilot-procedure vertrouwelijk zijn en tot slot het begrip onderzoek. Ook heeft het Hof zich uitgesproken over de uitlegging van verordening nr. 1049/2001 in de context van de uitvoering van het Verdrag van Aarhus.²⁰

^{19/} Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

^{20/} Zie ook onderdeel XVII.4. „Verdrag van Aarhus”.

Om te beginnen heeft het Hof in het arrest **Typke/Commissie** (C-491/15 P, [EU:C:2017:5](#)) van 11 januari 2017, waarin het bestreden arrest van het Gerecht²¹ is bevestigd, uitspraak gedaan over *het begrip bestaand document in een elektronische gegevensbank*. In deze zaak had de rekwirant het Europees Bureau voor personeelsselectie (EPSO) verzocht om toegang tot een „tabel” met een reeks gegevens die zich in meerdere door het EPSO elektronisch gehouden documenten bevonden en die niet met behulp van een normale zoekopdracht uit zijn gegevensbanken konden worden geëxtraheerd.

Het Hof was van oordeel dat uit een elektronische gegevensbank stellig alle erin opgenomen informatie kan worden geëxtraheerd, maar dat het feit dat vanuit een dergelijke gegevensbank een document kon worden gecreëerd, niet de conclusie wettigde dat dit document in de zin van verordening nr. 1049/2001 bestond. Het Hof heeft er namelijk aan herinnerd dat het recht van toegang tot documenten van de instellingen zich enkel uitstrekt tot bestaande documenten die bij de betrokken instelling berusten en dat verordening nr. 1049/2001 dus niet kan worden ingeroepen om een instelling te verplichten een document te creëren dat niet bestaat.

Het Hof heeft in dat verband voor recht verklaard dat als bestaand document moet worden aangemerkt alle informatie die uit een elektronische gegevensbank in het kader van het gewone gebruik ervan kan worden geëxtraheerd met behulp van voorgeprogrammeerde zoekinstrumenten, ook indien die informatie nog niet in die vorm is getoond of indien zij nog niet eerder door de personeelsleden van de instellingen is gezocht. Om aan de eisen van verordening nr. 1049/2001 te voldoen, kan het dus gebeuren dat de instellingen een document vanuit de in een gegevensbank opgenomen informatie moeten constitueren met gebruikmaking van de bestaande zoekinstrumenten. Daarentegen moet als een nieuw document worden beschouwd elke informatie waarvan de extractie uit een gegevensbank een substantiële investering vereist. Hieruit volgt dat elke informatie waarvan de verkrijging een wijziging vereist, hetzij van de organisatie van een elektronische gegevensbank, hetzij van de zoekinstrumenten die beschikbaar zijn voor het extraheren van de informatie, als nieuw document moet worden aangemerkt.

Vervolgens heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **Commissie/Breyer** (C-213/15 P, [EU:C:2017:563](#)) van 18 juli 2017, waarbij het bestreden arrest van het Gerecht is bevestigd²², uitspraak gedaan over *de vraag of een verzoek gericht aan een instelling die partij is in een procedure, om toegang tot de memories die door een lidstaat in het kader van een gerechtelijke procedure zijn overgelegd, binnen het toepassingsbereik van verordening nr. 1049/2001 valt*. In deze zaak had de verwerende partij in de hogere voorziening de Commissie in maart 2011 verzocht om haar toegang te verlenen tot de memories die de Republiek Oostenrijk aan het Hof had overgelegd in het kader van een jegens haar ingeleide niet-nakomingsprocedure wegens het verzuim een richtlijn om te zetten. Die gerechtelijke procedure was in 2010 afgesloten bij een arrest van het Hof. De Commissie had de toegang tot die memories, waarvan zij een afschrift in handen had, geweigerd op grond dat die volgens haar niet binnen de werkingssfeer van verordening nr. 1049/2001 vielen. Het Gerecht, waarbij een beroep tot nietigverklaring was ingesteld, had het weigeringsbesluit van de Commissie nietig verklaard.

Het Hof heeft zich in de eerste plaats over de vraag naar de werkingssfeer van verordening nr. 1049/2001 gebogen, waarbij het eraan heeft herinnerd dat die wordt omschreven onder verwijzing naar de in deze verordening genoemde instellingen, en niet onder verwijzing naar categorieën van specifieke documenten of naar de auteur van het bij een van die instellingen berustende document. Dat de documenten die bij een van de in verordening nr. 1049/2001 bedoelde instellingen berusten, zijn opgesteld door een lidstaat en verband houden met gerechtelijke procedures, betekent dus niet dat die documenten daarom van de werkingssfeer van deze verordening zijn

21/ Arrest Gerecht van 2 juli 2015, **Typke/Commissie** (T-214/13, [EU:T:2015:448](#)).

22/ Arrest Gerecht van 27 februari 2015, **Breyer/Commissie** (T-188/12, [EU:T:2015:124](#)).

uitgesloten. Bovendien heeft het Hof beslist dat de omstandigheid dat noch het Statuut van het Hof van Justitie noch de Reglementen voor de procesvoering van de rechterlijke instanties van de Unie erin voorzien dat derden recht hebben op toegang tot de memories die zijn ingediend in het kader van gerechtelijke procedures, niet tot gevolg kan hebben dat deze verordening niet van toepassing is op verzoeken om toegang tot de memories die door een lidstaat met het oog op een gerechtelijke procedure voor de Unierechter zijn opgesteld en die zich in het bezit van een instelling bevinden. Het is dan ook tot het oordeel gekomen dat de litigieuze memories binnen de werkingssfeer van verordening nr. 1049/2001 vielen, als documenten die berusten bij een instelling die aan genoemde verordening is onderworpen.

In de tweede plaats heeft het Hof de algemene opzet en de doelstellingen van artikel 15, lid 3, VWEU onderzocht. Het is daarbij tot de conclusie gekomen dat de omstandigheid dat de regeling inzake de toegang tot documenten niet van toepassing is op het Hof van Justitie van de Europese Unie wanneer het rechterlijke taken uitoefent, zoals is vastgesteld in artikel 15, lid 3, vierde alinea, VWEU, er niet aan in de weg staat dat deze regeling wordt toegepast op documenten die in het kader van een gerechtelijke procedure aan het Hof worden overgelegd. Gelet op het feit dat verordening nr. 1049/2001 het voorts mogelijk maakt om in voorkomend geval de toegang tot documenten die verband houden met procedures voor de rechterlijke instanties van de Unie te weigeren, en zo de bescherming van dergelijke gerechtelijke procedures te waarborgen, noopt artikel 15, lid 3, vierde alinea, niet tot een uitlegging dat alle litigieuze memories van de werkingssfeer van die verordening zijn uitgesloten. Het Hof is dan ook tot conclusie gekomen dat het Gerecht met recht had geoordeeld dat die memories, zoals die van de Commissie zelf, niet onder de uitsluiting van het recht op toegang als bedoeld in artikel 15, lid 3, vierde alinea, VWEU vielen.

Bovendien heeft het Hof bij het arrest **Zweden/Commissie** (C-562/14 P, [EU:C:2017:356](#)) van 11 mei 2017 in hogere voorziening het arrest van het Gerecht²³ bevestigd waarbij dit het beroep had verworpen dat meerdere burgers hadden ingesteld met het oog op de nietigverklaring van *een besluit van de Commissie tot weigering hun krachtens verordening nr. 1049/2001 toegang te verlenen tot twee verzoeken om inlichtingen die deze instelling aan de Bondsrepubliek Duitsland had toegezonden in het kader van een EU-pilot-procedure, die ertoe strekt een niet-nakomingsprocedure tegen een lidstaat voor te bereiden of te voorkomen*.

Het Hof heeft geoordeeld dat zolang in de precontentieuze fase van een in het kader van een EU-pilot-procedure verricht onderzoek het gevaar bestaat dat de aard van deze procedure wordt aangetast, het verloop ervan wordt gewijzigd en het doel van die procedure wordt ondermijnd, het gerechtvaardigd is om voor de documenten die tussen de Commissie en de betrokken lidstaat worden uitgewisseld, het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid te hanteren. Tevens heeft het verduidelijkt dat dit gevaar bestaat tot het tijdstip waarop de EU-pilot-procedure wordt beëindigd en definitief wordt afgezien van de mogelijkheid om tegen de lidstaat een formele niet-nakomingsprocedure in te leiden. In dat tijdvak mag de Commissie zich dus op een algemeen vermoeden van vertrouwelijkheid baseren om de toegang te weigeren, zonder de gevraagde documenten concreet en individueel te onderzoeken. Dit algemene vermoeden sluit echter niet uit dat kan worden aangetoond dat een bepaald document waarvan openbaarmaking wordt gevraagd, niet onder dat vermoeden valt of dat een hoger openbaar belang openbaarmaking van dat document gebiedt volgens artikel 4, lid 2, laatste zinsdeel, van verordening nr. 1049/2001.

²³/ Arrest Gerecht van 25 september 2014, **Spirlea/Commissie** (T-306/12, [EU:T:2014:816](#)).

In het arrest **Frankrijk/Schlyter** (C-331/15 P, [EU:C:2017:639](#)) van 7 september 2017, waarbij het bestreden arrest van het Gerecht²⁴ is bevestigd, heeft het Hof uitspraak gedaan over *de vraag of een uitvoerig gemotiveerde mening die de Commissie kenbaar had gemaakt in het kader van een informatieprocedure inzake technische voorschriften als voorzien bij richtlijn 98/34²⁵, wel of niet onder onderzoek in de zin van artikel 4, lid 2, derde streepje, van verordening nr. 1049/2001 valt.*

Het Hof heeft in de eerste plaats geoordeeld dat een gestructureerde en geformaliseerde procedure van de Commissie die tot doel heeft informatie te verzamelen en te analyseren opdat die instelling een standpunt kan innemen in de uitoefening van haar functies uit hoofde van het VEU en het VWEU, onderzoek vormt. Het heeft in dat verband verduidelijkt dat die procedure er niet noodzakelijk toe hoeft te strekken een inbreuk of een onregelmatigheid op te sporen of te vervolgen. Onder het begrip „onderzoek” kan ook de activiteit van de Commissie vallen die erop is gericht feiten vast te stellen om een bepaalde situatie te beoordelen. Evenmin is het noodzakelijk dat het door de Commissie in de uitoefening van haar functies ingenomen standpunt de vorm aanneemt van een besluit in de zin van artikel 288, vierde alinea, VWEU. Een dergelijk standpunt kan ook de vorm van een verslag of een aanbeveling aannemen.

Het Hof was in dit geval van oordeel dat de uitvoerig gemotiveerde mening die de Commissie kenbaar had gemaakt, deel uitmaakte van een „onderzoeksprocedure”, aangezien die mening een officiële maatregel was ter verduidelijking van het juridische standpunt van die instelling inzake de verenigbaarheid van het door de betrokken lidstaat meegedeelde ontwerp voor een technisch voorschrift met in het bijzonder het vrije verkeer van goederen en de vrijheid van vestiging van dienstverleners.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat, aangezien geen van de bepalingen van richtlijn 98/34 voorziet in de vertrouwelijkheid van de uitvoerig gemotiveerde meningen die kenbaar worden gemaakt op grond van artikel 9, lid 2, van die richtlijn, het aan die richtlijn ten grondslag liggende vereiste van doorzichtigheid normaliter voor die uitvoerig gemotiveerde meningen geldt. Het heeft bovendien gepreciseerd dat dit vereiste van doorzichtigheid evenwel niet uitsluit dat de Commissie zich naargelang van de omstandigheden van het concrete geval kan beroepen op artikel 4, lid 2, derde streepje, van verordening nr. 1049/2001 om toegang te weigeren tot een uitvoerig gemotiveerde mening die op grond van artikel 9, lid 2, van die richtlijn kenbaar is gemaakt, op voorwaarde dat zij aantoont dat de toegang tot de betrokken uitvoerig gemotiveerde mening concreet en daadwerkelijk afbreuk doet aan het doel te voorkomen dat een technisch voorschrift wordt vastgesteld dat onverenigbaar is met het Unierecht.

^{24/} Arrest Gerecht van 16 april 2015, **Schlyter/Commissie** (T-402/12, [EU:T:2015:209](#)).

^{25/} Richtlijn 98/34/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 juni 1998 betreffende een informatieprocedure op het gebied van normen en technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij (PB 1998, L 204, blz. 37), zoals gewijzigd bij richtlijn 98/48/EG van het Europees Parlement en de Raad van 20 juli 1998 (PB 1998, L 217, blz. 18).

Tot slot heeft het Hof in het arrest ***Saint-Gobain Glass Deutschland/Commissie*** (C-60/15 P, [EU:C:2017:540](#)) van 13 juli 2017 de door Saint-Gobain Glass Deutschland ingestelde hogere voorziening aanvaard die zij had ingesteld tegen het arrest van het Gerecht²⁶ houdende verwerping van haar beroep tot nietigverklaring van het *besluit van de Commissie waarbij deze de volledige toegang had geweigerd tot een document dat haar door de Bondsrepubliek Duitsland was toegezonden* in het kader van de procedure voor de toewijzing van broeikasgasemissierechten als bedoeld in artikel 10 bis van richtlijn 2003/87.²⁷ Dit weigeringsbesluit was gebaseerd op artikel 4, lid 3, eerste alinea, van verordening nr. 1049/2001²⁸, op grond waarvan de toegang tot een document kan worden geweigerd indien die een lopend besluitvormingsproces ernstig zou ondermijnen.

Bij zijn arrest heeft het Hof het arrest waartegen de hogere voorziening was gericht, vernietigd op grond van het oordeel dat het Gerecht blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting bij zijn uitlegging van artikel 4, lid 3, eerste alinea, van verordening nr. 1049/2001. Ook heeft het Hof het besluit van de Commissie tot weigering van de toegang tot de documenten nietig verklaard. Het Hof was in dat verband van oordeel dat de uitzondering inzake het „besluitvormingsproces” als bedoeld in die bepaling, beperkt moet worden uitgelegd, waarbij rekening moet worden gehouden met het openbaar belang dat bij openbaarmaking is gediend en met de omstandigheid dat de gevraagde informatie betrekking heeft op uitstoot in het milieu. Het Hof heeft bovendien verduidelijkt dat die uitzondering zo moet worden begrepen dat zij betrekking heeft op het nemen van een besluit, zonder de hele administratieve procedure te omvatten die tot dit besluit heeft geleid. Voor documenten die rechtstreeks verband houden met aangelegenheden die in een administratieve procedure worden behandeld, kan de enkele verwijzing naar een gevaar voor negatieve gevolgen na hun openbaarmaking en de mogelijkheid dat belanghebbenden de procedure kunnen beïnvloeden, bijgevolg niet volstaan om aan te tonen dat de openbaarmaking van die documenten het lopende besluitvormingsproces van de betrokken instelling ernstig zou ondermijnen.

Ook heeft het Hof erop gewezen dat het vereiste van beperkte uitlegging van artikel 4, lid 3, eerste alinea, van verordening nr. 1049/2001 des te meer geldt indien de documenten waar om wordt verzocht, milieu-informatie bevatten. Niettemin is in artikel 4, lid 4, onder a), van het Verdrag van Aarhus bepaald dat een verzoek om milieu-informatie kan worden geweigerd indien de bekendmaking nadelige gevolgen zou hebben voor de vertrouwelijkheid van het handelen van overheidsinstanties, wanneer in dergelijke vertrouwelijkheid is voorzien naar nationaal recht, en niet voor een administratieve procedure op grond waarvan deze autoriteiten handelen in haar geheel. Op basis van alleen de omstandigheid dat de betrokken administratieve procedure nog niet was afgesloten ten tijde van de vaststelling van het litigieuze besluit, kan niet worden aangetoond dat het besluitvormingsproces van de Commissie ernstig zou worden ondermijnd in geval van openbaarmaking van de gevraagde documenten.

^{26/} Arrest Gerecht van 11 december 2014, ***Saint-Gobain Glass Deutschland/Commissie*** (T-476/12, [EU:T:2014:1059](#)).

^{27/} Richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 oktober 2003 tot vaststelling van een regeling voor de handel in broeikasgasemissierechten binnen de Gemeenschap en tot wijziging van richtlijn 96/61/EG van de Raad (PB 2003, L 275, blz. 32).

^{28/} Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001, inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

4. NIET-CONTRACTUELE AANSPRAKELIJKHEID VAN DE UNIE

In zijn arrest van 4 april 2017, **Ombudsman/Staelen** (C-337/15 P, [EU:C:2017:256](#)), heeft de Grote kamer van het Hof in het kader van een hogere voorziening uitspraak gedaan over *de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie wegens het feit dat de Europese Ombudsman in het kader van de behandeling van een klacht het zorgvuldigheidsbeginsel had geschonden*. In het arrest waartegen de hogere voorziening was gericht²⁹, had het Gerecht geoordeeld dat sommige niet-nakomingen van de Ombudsman in het kader van de behandeling van een klacht over het beheer, door het Europees Parlement, van een lijst van geschikte kandidaten na een algemeen vergelijkend onderzoek, op zich voldoende gekwalificeerde schendingen van het Unierecht vormden, in de zin van de rechtspraak waarin de voorwaarden waaronder de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie intreedt, nader zijn uitgewerkt. Als gevolg van die schending had het Gerecht de klagster, die als geslaagde kandidate voorkwam op de lijst van geschikte kandidaten in kwestie, 7 000 EUR schadevergoeding toegekend voor het verlies van haar vertrouwen in het ambt van de Ombudsman en haar gevoelens van verspilde tijd en energie.

Na de taken en plichten van de Ombudsman in herinnering te hebben gebracht, heeft het Hof om te beginnen vastgesteld dat het Gerecht blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te oordelen dat „het enkele feit” dat het zorgvuldigheidsbeginsel door de Ombudsman was geschonden, een „voldoende gekwalificeerde schending” van een regel van het Unierecht vormde die tot niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie kon leiden. Om vast te stellen dat er sprake is van een dergelijke schending van het zorgvuldigheidsbeginsel, dient volgens het Hof te worden aangetoond dat hij, door niet met de vereiste zorg en omzichtigheid te handelen, kennelijk en ernstig de grenzen heeft miskend die in het kader van de uitoefening van de hem ter beschikking staande onderzoeksbevoegdheden aan zijn beoordelingsbevoegdheid zijn gesteld. Wat betreft de schade waarvan het Gerecht het bestaan had erkend, heeft het Hof voorts geoordeeld dat het Gerecht blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door klagsters verlies van vertrouwen in het instituut van de Ombudsman aan te merken als herstelbare immateriële schade. Omdat de beslissing van het Gerecht om de Ombudsman te veroordelen tot betaling van een vergoeding daardoor geen rechtsgrond meer had, heeft het Hof die vernietigd.

Aangezien de zaak evenwel in staat van wijzen was, heeft het Hof vervolgens vastgesteld dat uit de stukken van de Ombudsman bleek dat hij zich op meerdere punten schuldig had gemaakt aan een voldoende gekwalificeerde schending van het zorgvuldigheidsbeginsel in het kader van de door hem uitgevoerde onderzoeken, waardoor klagster reële en zekere immateriële schade had geleden. Het Hof heeft de Ombudsman daarom opnieuw veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding van 7 000 EUR voor die immateriële schade, die in essentie was gelegen in het gevoel van „psychische schade” dat zij had gehad door de wijze waarop haar klacht was behandeld.

In het arrest **Safa Nicu Sepahan/Raad** (C-45/15 P, [EU:C:2017:402](#)) van 30 mei 2017 heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over *het recht op vergoeding van schade die door een in het kader van het gemeenschappelijk en buitenlands beleid vastgesteld besluit tot bevrozing van tegoeden is veroorzaakt*. Bij dit arrest heeft het Hof de door de Iraanse onderneming Safa Nicu Sepahan en de Raad ingestelde hogere voorzieningen tegen het arrest van het Gerecht van 25 november 2014³⁰ afgewezen. Bij dat arrest had het Gerecht, na de beperkende maatregelen

^{29/} Arrest Gerecht van 29 april 2015, **Staelen/Ombudsman** (T-217/11, [EU:T:2015:238](#)).

^{30/} Arrest Gerecht van 25 november 2014, **Safa Nicu Sepahan/Raad** (T-384/11, [EU:T:2014:986](#)).

tot bevrozing van rekwirantes tegoeden³¹ nietig te hebben verklaard, aan die onderneming een schadevergoeding van 50 000 EUR toegekend wegens de immateriële schade die als gevolg van de nietig verklaarde maatregelen was geleden. De verzoeken om vergoeding van de materiële schade die beweerdelijk was geleden, waren afgewezen. In hogere voorziening is Safa Nicu Sepahan opgekomen tegen de afwijzing van die verzoeken om vergoeding van de materiële schade en tegen het bedrag van de vergoeding die haar wegens de immateriële schade was toegekend.

Wat de vergoeding voor de geleden immateriële schade betreft, is het Hof tot de bevinding gekomen dat het Gerecht op goede gronden had geoordeeld dat de omstandigheid dat de Raad gedurende drie jaar had verzaakt aan zijn verplichting om Safa Nicu Sepahan de inlichtingen en gegevens ter onderbouwing van de vaststelling van beperkende maatregelen jegens haar te verschaffen, een voldoende gekwalificeerde schending opleverde die krachtens artikel 340, tweede alinea, VWEU tot de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie kon leiden. De nietigverklaring van onrechtmatige beperkende maatregelen kon weliswaar een vorm van vergoeding zijn voor de geleden immateriële schade, maar dit betekende nog niet dat die vorm van vergoeding noodzakelijkerwijze in alle gevallen een volledig herstel van die schade verzekerde. Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat het Gerecht het bedrag van de vergoeding van de immateriële schade waarop Safa Nicu Sepahan recht had, terecht ex aequo et bono had begroot.

Wat in de tweede plaats de omstandigheid betreft dat het Gerecht geen aansprakelijkheid van de Unie voor de vermeend geleden materiële schade had erkend, heeft het Hof eraan herinnerd dat schade waarvoor vergoeding wordt gevraagd in het kader van een beroep op grond van niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie krachtens artikel 340, tweede alinea, VWEU, reëel en zeker moet zijn en een voldoende rechtstreeks gevolg van het onrechtmatige gedrag van de instellingen moet zijn. Aangezien de partij die zich op de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie beroept, gehouden is om overtuigend bewijs betreffende het bestaan en de omvang van de gestelde schade alsmede het bestaan van een voldoende rechtstreeks oorzakelijk verband tussen die schade en de vastgestelde beperkende maatregelen over te leggen, heeft het Hof vastgesteld dat het Gerecht terecht tot de conclusie was gekomen dat de stellingen van Safa Nicu Sepahan onvoldoende waren onderbouwd.

31/ Die beperkende maatregelen waren door de Raad ten aanzien van Iran vastgesteld ter voorkoming van nucleaire proliferatie, krachtens uitvoeringsverordening (EU) nr. 503/2011 van de Raad van 23 mei 2011 houdende uitvoering van verordening (EU) nr. 961/2010 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran (PB 2011, L 136, blz. 26) en verordening (EU) nr. 267/2012 van de Raad van 23 maart 2012 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran en tot intrekking van verordening (EU) nr. 961/2010 (PB 2012, L 88, blz. 1).

IV. UNIERECHT EN NATIONAAL RECHT

Op 10 oktober 2017 heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **Farrell** (C-413/15, [EU:C:2017:745](#)) verduidelijkt onder welke voorwaarden de bepalingen van de Derde richtlijn³² die rechtstreekse werking kunnen hebben, kunnen worden tegengeworpen aan een privaatrechtelijk lichaam waaraan een lidstaat de taak heeft opgedragen die is bedoeld in artikel 1, lid 4, van de Tweede richtlijn³³, namelijk vergoeding van materiële schade en lichamelijk letsel die zijn veroorzaakt door een niet-geïdentificeerd voertuig of een voertuig waarvoor niet aan de motorrijtuigenverzekeringsplicht is voldaan. Het hoofdgeding had betrekking op *de vergoeding die door het bevoegde nationale orgaan („Motor Insurers Bureau of Ireland”) was toegekend voor het lichamelijk letsel dat verzoekster in het hoofdgeding bij een verkeersongeval had opgelopen.*

Dit arrest is te plaatsen in een lijn van arresten die met het eerste arrest Farrell van 19 april 2007³⁴ werd aangevangen en die alle uit hetzelfde geschil voortspuiten. In dat arrest had het Hof voor recht verklaard, enerzijds, dat artikel 1 van de Derde richtlijn aldus moest worden uitgelegd dat het zich verzet tegen een nationale regeling op grond waarvan de verplichte motorrijtuigenverzekering niet de aansprakelijkheid dekt voor lichamelijk letsel dat is veroorzaakt aan personen die worden vervoerd in een gedeelte van een motorrijtuig dat niet is ontworpen en uitgerust met zitplaatsen voor passagiers, en, anderzijds, dat dit artikel voldoet aan alle voorwaarden voor rechtstreekse werking en bijgevolg rechten verleende waarop particulieren zich voor de nationale rechterlijke instanties rechtstreeks konden beroepen. Het Hof heeft in dat arrest evenwel geoordeeld dat het aan de nationale rechter stond om na te gaan of die bepaling kon worden ingeroepen jegens een orgaan als dat in het hoofdgeding.

Na dat arrest had de eerste verwijzende rechterlijke instantie zich op het standpunt gesteld dat het bevoegde nationale orgaan een overheidsorgaan was, zodat verzoekster in het hoofdgeding gerechtigd was om van dat orgaan schadevergoeding te verkrijgen. Daarop heeft bedoeld orgaan tegen die uitspraak beroep ingesteld bij de verwijzende rechterlijke instantie in de onderhavige zaak en daarbij aangevoerd dat het geen overheidsorgaan was, zodat hem geen niet in nationaal recht omgezette richtlijnbevestigingen konden worden tegengeworpen, ook al hadden die rechtstreekse werking. In die context is bij het Hof opnieuw een prejudicieel verzoek ingediend om verduidelijking te verkrijgen van de in het arrest Foster e.a.³⁵ vastgelegde criteria voor de bepaling van het soort organen dat als overheidsorgaan kan worden beschouwd.

^{32/} Derde richtlijn (90/232/EEG) van de Raad van 14 mei 1990 inzake de onderlinge aanpassing van de wetgevingen van de lidstaten betreffende de verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid waartoe deelneming aan het verkeer van motorrijtuigen aanleiding kan geven (PB 1990, L 129, blz. 33).

^{33/} Tweede richtlijn (84/5/EEG) van de Raad van 30 december 1983, van de Raad van 30 december 1983 inzake de onderlinge aanpassing van de wetgevingen der lidstaten betreffende de verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid waartoe de deelneming aan het verkeer van motorrijtuigen aanleiding kan geven (PB 1984, L 8, blz. 17), zoals gewijzigd bij de Derde richtlijn (90/232/EEG) van de Raad van 14 mei 1990 (PB 1990, L 129, blz. 33).

^{34/} Arrest Hof van 19 april 2007, **Farrell** (C-356/05, [EU:C:2007:229](#)).

^{35/} Arrest Hof van 12 juli 1990, **Foster e.a.** (C-188/89, [EU:C:1990:313](#)).

Het Hof heeft in dat verband gepreciseerd dat genoemde criteria, die inhouden dat onvoorwaardelijke en voldoende nauwkeurige bepalingen van een richtlijn door een particulier kunnen worden ingeroepen ten aanzien van lichamen of entiteiten die hetzij onder gezag of toezicht van de staat staan, hetzij over bijzondere, verdergaande bevoegdheden beschikken dan die welke voortvloeien uit de regels die in de betrekkingen tussen particulieren gelden, niet cumulatief gelden. Artikel 288 VWEU, betreffende de rechtshandelingen van de Unie, moet bijgevolg zo worden uitgelegd dat het niet uitsluit dat aan een entiteit die niet beantwoordt aan alle criteria in het reeds aangehaalde arrest *Foster e.a.*, de bepalingen van een richtlijn die rechtstreekse werking kunnen hebben, worden tegengeworpen.

In het kader van het onderzoek of dat het geval was voor het orgaan in het hoofdgeding, heeft het Hof geoordeeld dat aan een privaatrechtelijk lichaam waaraan een lidstaat een taak van algemeen belang heeft opgedragen, zoals de vergoeding van materiële schade en lichamelijk letsel die zijn veroorzaakt door een niet-geïdentificeerd voertuig of een voertuig waarvoor niet aan de motorrijtuigenverzekeringsplicht is voldaan, en dat daartoe krachtens de wet beschikt over bijzondere bevoegdheden, zoals de bevoegdheid om verzekeraars die motorvoertuigenverzekeringen op het grondgebied van de betrokken lidstaat aanbieden, te verplichten zich daarbij aan te sluiten en het te financieren, de bepalingen van een richtlijn die rechtstreekse werking kunnen hebben, kunnen worden tegengeworpen.

Op 5 december 2017 heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **M.A.S. en M.B.** (C-42/17, [EU:C:2017:936](#)) uitspraak gedaan over een verzoek om een prejudiciële beslissing van het Italiaanse grondwettelijke hof, waarmee dit *meer duidelijkheid wilde verkrijgen over de omvang van de op de nationale rechterlijke instanties rustende verplichting om nationale verjaringsregels in geval van een vastgestelde schending van artikel 325 VWEU buiten toepassing te laten, die het Hof van Justitie in het arrest Taricco e.a. (C-105/14, [EU:C:2015:555](#))³⁶ had geformuleerd.*

In de zaak **Taricco e.a.** had het Hof vastgesteld dat de Italiaanse verjaringsregels voor strafrechtelijke vervolgingen die bepaalden dat de verjaringstermijn voor strafbare feiten ter zake van de btw in geval van stuiting slechts met een kwart van de aanvankelijke duur werd verlengd, afbreuk konden doen aan de door artikel 325, leden 1 en 2, VWEU aan de lidstaten opgelegde verplichtingen, wanneer deze nationale regeling belet dat doeltreffende en afschrikkende sancties worden opgelegd in een groot aantal gevallen van ernstige fraude waardoor de financiële belangen van de Unie worden geschaad, of wanneer zij voor gevallen van fraude waardoor de financiële belangen van de betrokken lidstaat worden geschaad, voorziet in verjaringstermijnen die langer zijn dan voor gevallen van fraude waardoor de financiële belangen van de Unie worden geschaad. Het Hof heeft dan ook voor recht verklaard dat het in dergelijke gevallen aan de nationale rechter staat om volle werking te geven aan artikel 325, leden 1 en 2, VWEU, door, indien nodig, de bepalingen van nationaal recht buiten toepassing te laten.

In zijn verwijzing heeft het grondwettelijke hof de vraag opgeworpen of het legaliteitsbeginsel inzake delicten en straffen mogelijk wordt geschonden wanneer de nationale rechters die verplichting in acht nemen. Het heeft in dat verband verwezen naar ten eerste de materiële aard van de in de Italiaanse rechtsorde vastgestelde verjaringsregels – die met zich meebrengt dat deze regels voor de justitiabelen redelijkerwijs voorzienbaar moeten zijn op het tijdstip waarop de ten laste gelegde strafbare feiten worden gepleegd, zonder dat die regels met terugwerkende kracht in hun nadeel kunnen worden gewijzigd – en ten tweede het vereiste dat nationale voorschriften inzake de vervolging van strafbare feiten een wettelijke grondslag hebben die voldoende nauwkeurig is om als kader en richtsnoer voor de beoordeling door de nationale rechter te dienen.

36/ Arrest Hof van 8 september 2015, **Taricco e.a.** (C-105/14, [EU:C:2015:555](#)).

Het Hof heeft in dat verband onder aanvoering van punt 53 van het arrest *Taricco e.a.* geoordeeld dat de bevoegde nationale rechterlijke instanties zijn gehouden om toe te zien op de eerbiediging van de grondrechten van de personen die ervan worden verdacht een strafbaar feit te hebben gepleegd, wanneer zij moeten besluiten om de betrokken bepalingen buiten toepassing te laten. Wanneer strafrechtelijke sancties worden opgelegd, vallen daaronder ook de uit het legaliteitsbeginsel inzake delicten en straffen voortvloeiende rechten van de verdachten.

Het heeft in de eerste plaats verklaard dat het legaliteitsbeginsel inzake delicten en straffen, dat in artikel 49 van het Handvest is neergelegd en deel uitmaakt van de constitutionele tradities die de lidstaten gemeen hebben, door de lidstaten in acht moet worden genomen wanneer zij het Unierecht ten uitvoer brengen, wat het geval is wanneer zij in het kader van de krachtens artikel 325 VWEU op hen rustende verplichtingen voorzien in de oplegging van strafrechtelijke sancties voor strafbare feiten ter zake van de btw. In de tweede plaats heeft het Hof eraan herinnerd dat het door artikel 49 van het Handvest gewaarborgde recht dezelfde inhoud en reikwijdte heeft als het door het EVRM gewaarborgde recht, zoals uitgelegd door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, dat ten aanzien van de vereisten die voortvloeien uit het legaliteitsbeginsel inzake delicten en straffen heeft vastgesteld dat strafbepalingen moeten voldoen aan bepaalde vereisten van toegankelijkheid en voorzienbaarheid, zowel wat de delictsomschrijving als wat de straftoemeting betreft. Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat het vereiste van nauwkeurigheid van de toepasselijke wet inhoudt dat de wet de strafbare feiten en de daarop gestelde straffen duidelijk omschrijft en dat het beginsel van niet-terugwerkende kracht van de strafwet met name eraan in de weg staat dat een rechter in de loop van een strafrechtelijke procedure een gedraging strafrechtelijk bestraft die niet verboden is op grond van een nationale regel die is vastgesteld voordat het ten laste gelegde strafbare feit is gepleegd, of de regeling van de strafrechtelijke aansprakelijkheid verzwaart voor degenen die het voorwerp uitmaken van een dergelijke procedure.

Het Hof heeft vervolgens gepreciseerd dat, mocht de nationale rechter oordelen dat de verplichting om de litigieuze bepalingen van het wetboek van strafrecht buiten toepassing te laten, ingaat tegen het legaliteitsbeginsel inzake delicten en straffen, hij dan niet ertoe zou zijn gehouden aan deze verplichting te voldoen, ook al zou door de nakoming ervan een einde kunnen worden gemaakt aan een nationale situatie die met het Unierecht onverenigbaar is. In een dergelijk geval staat het aan de nationale wetgever om de noodzakelijke maatregelen te treffen met het oog op de vaststelling van verjaringsregels die het mogelijk maken te voldoen aan de uit artikel 325 VWEU voortvloeiende verplichtingen.

V. CONTENTIEUZE RECHTSPRAAK VAN DE UNIE

Wat de contentieuze rechtspraak van de Unie betreft, is een arrest over het verbod voor de Unierechter om *ultra petita* uitspraak te doen vermeldenswaard. Daarnaast verdienen de arresten **A e.a.** (C-158/14) en **Rosneft** (C-72/15) vermelding, die onder meer betrekking hebben op de ontvankelijkheid van een verzoek om een prejudiciële beslissing over de geldigheid van maatregelen op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid.³⁷

In het arrest van 14 november 2017, **British Airways/Commissie** (C-122/16 P, [EU:C:2017:861](#)), heeft de Grote kamer van het Hof verduidelijkt hoe ver *het verbod voor de Unierechter om ultra petita uitspraak te doen strekt*. In het arrest waartegen de hogere voorziening zich richtte³⁸, dat te plaatsen was in de context van een geschil tussen de luchtvaartmaatschappij British Airways en de Commissie, had het Gerecht ambtshalve een middel van openbare orde inzake een motiveringsgebrek opgeworpen dat de geldigheid van het litigieuze besluit aantastte.³⁹ Volgens het Gerecht had de Commissie in de motivering namelijk slechts één enkele en voortdurende inbreuk op artikel 101 VWEU, artikel 53 van de EER-Overeenkomst en artikel 8 van de Overeenkomst EGZwitserland vermeld. In het dispositief van dat besluit was echter voor elk van die artikelen een enkele en voortdurende inbreuk vastgesteld. Het Gerecht had niettemin geoordeeld dat die vaststelling niet tot de volledige nietigverklaring van het litigieuze besluit kon leiden, aangezien het niet verder kon gaan dan de conclusies in het gedinginleidend verzoekschrift, die slechts op gedeeltelijke nietigverklaring waren gericht.

Het Hof heeft het arrest van het Gerecht bevestigd. Het heeft eraan herinnerd dat aangezien de Unierechter niet *ultra petita* uitspraak mag doen, de door hem uitgesproken nietigverklaring niet verder mag gaan dan die waar de verzoekende partij om heeft verzocht. Het Hof heeft vastgesteld dat het absolute gezag van gewijsde van een arrest houdende nietigverklaring zich weliswaar uitstrekt tot zowel het dictum van het arrest als de motivering die er de noodzakelijke steun aan biedt, maar niet de nietigverklaring kan meebrengen van een niet aan het oordeel van de rechter van de Unie voorgelegde handeling die dezelfde onrechtmatigheid vertoont. De bevoegdheid van de rechter die de rechtmatigheid toetst om ambtshalve een middel van openbare orde op te werpen, betekent bovendien nog niet dat hij de door een verzoekende partij geformuleerde conclusies ambtshalve mag wijzigen. De middelen bieden weliswaar de noodzakelijke steun aan de in een verzoekschrift geformuleerde conclusies, maar onderscheiden zich niettemin noodzakelijkerwijs van die conclusies, die het aan de rechter van de Unie voorgelegde geschil afbakenen.

^{37/} Deze twee arresten worden besproken in onderdeel XX „Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid”.

^{38/} Arrest Gerecht van 16 december 2015, **British Airways/Commissie** (T-48/11, [EU:T:2015:988](#)).

^{39/} Besluit C(2010) 7694 definitief van de Commissie van 9 november 2010 betreffende een procedure op grond van artikel 101 VWEU, artikel 53 van de EER-Overeenkomst en artikel 8 van de Overeenkomst tussen de Europese Gemeenschap en de Zwitserse Bondsstaat inzake luchtvervoer (zaak COMP/39258 – Luchtvracht).

Hieruit volgt dat de rechter van de Unie niet buiten de grenzen van het bij hem aanhangig gemaakte geschil treedt en de procedureregels betreffende de uiteenzetting van het voorwerp van het geschil en van de middelen in het verzoekschrift niet schendt, wanneer hij ambtshalve een – per definitie niet door partijen aangevoerd – middel van openbare orde opwerpt. Dat zou anders zijn indien die rechter na onderzoek ten gronde van de aan zijn oordeel voorgelegde handeling op basis van een ambtshalve opgeworpen middel een nietigverklaring zou uitspreken die verder zou gaan dan in de bij hem naar behoren ingediende conclusies was gevorderd, op grond dat een dergelijke nietigverklaring noodzakelijk is om de in het kader van bedoeld onderzoek ambtshalve vastgestelde onrechtmatigheid te verhelpen.

Onder vermelding van het feit dat niet werd bestreden dat het door het Gerecht vastgestelde motiveringsgebrek de rechten van verweer van British Airways had aangetast, heeft het Hof voor recht verklaard dat de omstandigheid dat niet ambtshalve het gehele litigieuze besluit aan toezicht is onderworpen, niet in strijd was met het beginsel van effectieve rechterlijke bescherming als voorzien in artikel 47 van het Handvest. Hoewel de in artikel 263 VWEU voorziene rechtmatigheidstoetsing, aangevuld met de volledige rechtsmacht ter zake van de hoogte van de geldboete die is neergelegd in artikel 31 van verordening nr. 1/2003⁴⁰, inhoudt dat de Unierechter zowel rechtens als ten aanzien van de feiten toezicht uitoefent en dat hij bevoegd is het bewijs te beoordelen, het bestreden besluit nietig te verklaren en de hoogte van de geldboete te wijzigen, is het immers niet in strijd met het beginsel van effectieve rechterlijke bescherming dat de door de rechter uitgeoefende rechtmatigheidstoetsing wordt begrensd door de vorderingen van partijen zoals geformuleerd in de conclusies van hun processtukken, waarbij dat beginsel bovendien geenszins vereist dat die rechter zijn toezicht uitstrekt tot de onderdelen van een besluit die niet onder het bij hem aanhangig gemaakte geschil vallen.

^{40/} Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

VI. LANDBOUW

In het arrest van 14 november 2017, **APVE e.a.** (C-671/15, [EU:C:2017:860](#)), had de Grote kamer van het Hof de gelegenheid om zich uit te spreken over *de onderlinge samenhang tussen het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) en het mededingingsrecht van de Unie*. In het hoofdgeding was een besluit van de Franse mededingingsautoriteit in geding waarbij die autoriteit gedragingen van met name producentenorganisaties (PO's) en unies van producentenorganisaties (UPO's) in de sector van de productie en de afzet van witlof als mededingingsverstorend had aangemerkt en daarvoor financiële sancties had opgelegd. In het beroep tot cassatie van het arrest van de rechter in tweede aanleg waarbij dat besluit was herzien, heeft de cassatierechter het Hof de vraag voorgelegd of artikel 101 VWEU, gelezen in samenhang met sommige specifieke bepalingen van afgeleid recht die op het gebied van het GLB waren vastgesteld⁴¹, aldus moet worden uitgelegd dat de werkingssfeer van het kartelverbod van dat artikel zich niet uitstrekt tot gedragingen waarmee PO's, UPO's en de andere in het hoofdgeding aan de orde zijnde organisaties overgaan tot de collectieve vaststelling van minimumverkoopprijzen, overleggen over de op de markt te brengen hoeveelheden en strategische informatie uitwisselen.

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat in artikel 42 VWEU, ter bevordering van de doelstellingen die verband houden met de invoering van het GLB en de instelling van een regeling van onvervalste mededinging, wordt erkend dat het GLB voorrang heeft op de doelstellingen van het Verdrag op het gebied van de mededinging en dat de Uniewetgever de bevoegdheid heeft om bepaalde gedragingen die buiten het GLB als mededingingsverstorend zouden moeten worden gekwalificeerd, van de werkingssfeer van het mededingingsrecht uit te sluiten. In het licht van de Unierechtelijke bepalingen over de sector groenten en fruit ontsnappen in het bijzonder de gedragingen die voor de PO's en UPO's noodzakelijk zijn om een of meerdere van de hun door het GLB opgedragen doelstellingen te bereiken (namelijk te verzekeren dat de productie wordt gepland en aan de vraag wordt aangepast, het aanbod en het op de markt brengen van de producten van haar leden te concentreren, de productiekosten te optimaliseren en de producentenprijzen te stabiliseren), aan het in artikel 101, lid 1, VWEU opgenomen kartelverbod. De draagwijdte van deze uitsluitingen moet evenwel strikt worden uitgelegd en de gemeenschappelijke marktordeningen voor landbouwproducten zijn niet van de mededinging uitgesloten. Daarnaast geldt voor de gedragingen waarmee de doelstellingen van het GLB worden nagestreefd, dat die aan het evenredigheidsbeginsel moeten voldoen.

Wat vervolgens de gedragingen betreft waarover afspraken zijn gemaakt door de producenten die lid zijn van één en dezelfde door een lidstaat in het kader van de uitvoering van het GLB erkende PO of UPO, heeft het Hof gepreciseerd dat alleen de vormen van afstemming of overleg tussen producenten die lid zijn van één en dezelfde PO of UPO, die daadwerkelijk en nauwgezet bijdragen tot de verwezenlijking van de aan de betrokken PO of UPO opgedragen doelstellingen, aan het kartelverbod ontsnappen. Dat kan met name het geval zijn bij de uitwisseling van strategische informatie, de coördinatie van de hoeveelheden landbouwproducten die op de markt worden gebracht en de coördinatie van het prijsbeleid van individuele landbouwproducenten, wanneer die gedragingen er daadwerkelijk op zijn gericht om die doelstellingen te verwezenlijken en daar evenredig aan zijn. Daarentegen kan de collectieve vaststelling van minimumverkoopprijzen binnen een PO of UPO niet worden geacht noodzakelijk

^{41/} Zie artikel 2 van verordening nr. 26 van de Raad van 4 april 1962 inzake de toepassing van bepaalde regels betreffende de mededinging op de voortbrenging van en de handel in landbouwproducten (PB 1962, 30, blz. 993); artikel 11, lid 1, van verordening (EG) nr. 2200/96 van de Raad van 28 oktober 1996 houdende een gemeenschappelijke ordening der markten in de sector groenten en fruit (PB 1996, L 297, blz. 1); artikel 2 van verordening (EG) nr. 1184/2006 van de Raad van 24 juli 2006 inzake de toepassing van bepaalde regels betreffende de mededinging op de voortbrenging van en de handel in landbouwproducten (PB 2006, L 214, blz. 7); artikel 3, lid 1, van verordening (EG) nr. 1182/2007 van de Raad van 26 september 2007 tot vaststelling van specifieke voorschriften voor de sector groenten en fruit (PB 2007, L 273, blz. 1), en de artikelen 122, eerste alinea, 175 en 176 van verordening (EG) nr. 1234/2007 van de Raad van 22 oktober 2007 houdende een gemeenschappelijke ordening van de landbouwmarkten en specifieke bepalingen voor een aantal landbouwproducten („integrale-GMO-verordening") (PB 2007, L 299, blz. 1).

te zijn voor de goede werking van de gemeenschappelijke organisatie van de betreffende markt, en evenmin als evenredig aan de doelstellingen van stabilisatie van de prijzen of concentratie van het aanbod, wanneer producenten die hun eigen productie zelf afzetten, daardoor geen prijs onder deze minimumprijzen mogen hanteren en als gevolg daarvan de toch al beperkte concurrentie op de markt van landbouwproducten nog verder wordt verzwakt.

VII. VRIJHEDEN VAN VERKEER

1. VRIJ VERKEER VAN WERKNEMERS

In het arrest **Erzberger** (C-566/15, [EU:C:2017:562](#)), gewezen op 18 juli 2017, heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over *de verenigbaarheid met het vrije verkeer van werknemers, dat door artikel 45 VWEU wordt gewaarborgd, van bepaalde beperkingen in de Duitse wet op de medezeggenschap van werknemers ten aanzien van de deelname aan de verkiezing van de werknemersvertegenwoordigers in de raad van toezicht van een vennootschap*. Door meer in het bijzonder het kiesrecht en het recht om te kandideren voor die verkiezingen te beperken tot de werknemers die werkzaam zijn in de vestigingen van een groep die zich op het nationale grondgebied bevinden, ontnemt die wet met name de werknemers die hun baan bij een vestiging in Duitsland opgeven om te gaan werken bij een in een andere lidstaat gevestigde dochteronderneming van datzelfde concern, dat wil zeggen werknemers die hun door artikel 45 VWEU gewaarborgde recht uitoefenen, die rechten.

Het Hof heeft geoordeeld dat het verlies van eerdergenoemde rechten door die werknemers niet kan worden beschouwd als een belemmering van het vrije verkeer van werknemers. Het primaire recht van de Unie kan immers niet waarborgen dat verplaatsing van een werknemer naar een andere lidstaat dan zijn lidstaat van herkomst op sociaal gebied neutraal is, aangezien een dergelijke verplaatsing, rekening houdend met de verschillen tussen de regelingen en wetgevingen van de lidstaten op dat gebied, naargelang van het geval, meer of minder voordelig kan zijn voor de betrokken persoon. Het vrije verkeer van werknemers geeft de werknemer dus niet het recht om zich in de gastlidstaat te beroepen op de arbeidsvoorwaarden die hij in zijn lidstaat van herkomst genoot in overeenstemming met de nationale wetgeving van die laatste staat. Bijgevolg verzet het Unierecht zich er evenmin tegen dat een lidstaat op het gebied van de collectieve vertegenwoordiging en behartiging van de belangen van de werknemers binnen de beheers- en toezichtsorganen van een vennootschap naar nationaal recht – een gebied dat tot op heden niet is geharmoniseerd of zelfs maar gecoördineerd op het niveau van de Unie – bepaalt dat de regels die hij heeft vastgesteld slechts toepassing vinden op werknemers die werkzaam zijn bij vestigingen op zijn nationale grondgebied.

2. VRIJHEID VAN VESTIGING

Op 14 september 2017 heeft het Hof het arrest **Trustees of the P Panayi Accumulation & Maintenance Settlements** (C-646/15, [EU:C:2017:682](#)) gewezen. Daarin heeft het geoordeeld dat *de bepalingen van het VWEU inzake de vrijheid van vestiging zich verzetten tegen een belasting als die waarin het recht van het Verenigd Koninkrijk in het hoofdgeding voorziet, die over de latente meerwaarden in de trustgoederen wordt geheven, wanneer het merendeel van de trustees hun woonplaats naar een andere lidstaat overbrengen*.

In deze zaak had een Cypriotisch staatsburger in 1992 ten bate van zijn kinderen en andere gezinsleden trusts naar het recht van het Verenigd Koninkrijk opgericht. Toen die trusts werden opgericht, woonde de Cypriotisch

staatsburger met zijn gezin in het Verenigd Koninkrijk, wat ook het geval was voor de aanvankelijke trustees. In 2004 hebben de Cypriotisch staatsburger en zijn echtgenote ontslag genomen als trustee en ter vervanging drie nieuwe trustees benoemd, die allen in Cyprus woonden. Aangezien het merendeel van de trustees daardoor niet langer in het Verenigd Koninkrijk verbleef, stelde de Britse belastingdienst zich op het standpunt dat het beheer van de trusts naar Cyprus was overgebracht. Volgens deze dienst betekende een dergelijke overbrenging zoveel als dat de vermogensbestanddelen van de trust onmiddellijk voor de datum van de overbrenging waren vervreemd en onmiddellijk opnieuw waren ingekocht tegen de marktwaarde, waardoor er aanleiding kon zijn om belasting over de latente meerwaarden te heffen.

Het Hof heeft om te beginnen wat de verenigbaarheid van een dergelijke belasting met het recht van de Unie betreft, bevestigd dat de trusts in kwestie zich op de vrijheid van vestiging konden beroepen, aangezien zij onder het begrip „overige rechtspersonen” in de zin van artikel 54, tweede alinea, VWEU vielen. Na voorts te hebben bevestigd dat de vrijheid van vestiging van toepassing is in een geval waarin een lidstaat belasting over de latente meerwaarden in de trustgoederen heft naar aanleiding van de verplaatsing van de bestuurszetel van de trust naar een andere lidstaat, heeft het Hof onderzocht of de litigieuze belastingheffing met die vrijheid verenigbaar was. Het Hof heeft op dat punt eerst geconstateerd dat sprake was van een belemmering van de vrijheid van vestiging, aangezien het verschil in belastingheffing tussen trusts die hun bestuurszetel in het Verenigd Koninkrijk behielden, en trusts waarvan de bestuurszetel werd verplaatst naar een andere lidstaat, met name dergelijke zetelverplaatsingen kon ontmoedigen. Wat de eventuele rechtvaardiging voor die belemmering door dwingende redenen van algemeen belang betreft, is het Hof vervolgens tot het oordeel gekomen dat de wettelijke regeling in kwestie weliswaar geschikt was om het behoud van de verdeling van de heffingsbevoegdheid tussen de lidstaten te waarborgen, maar niettemin verder ging dan noodzakelijk was om de verdeling van de nationale heffingsbevoegdheid te behouden, doordat zij alleen voorzag in de onmiddellijke invordering van de belasting in kwestie. Bijgevolg moest die wettelijke regeling worden geacht een niet-gerechtvaardigde belemmering van de vrijheid van vestiging te vormen.

In het arrest **Polbud-Wykonawstwo** (C-106/16, [EU:C:2017:804](#)), gewezen op 25 oktober 2017, heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat *de artikelen 49 en 54 VWEU van toepassing zijn op de verplaatsing van de enige statutaire zetel van een vennootschap die naar het recht van een lidstaat is opgericht naar een andere lidstaat, zelfs wanneer die vennootschap haar voornaamste, zo niet al haar economische activiteiten in de eerste lidstaat ontplooit en daar haar werkelijke zetel behoudt*. Het hoofdgeding had betrekking op de afwijzing van een verzoek om schrapping uit het Poolse handelsregister dat door Polbud-Wykonawstwo (hierna: „Polbud”), een besloten vennootschap naar Pools recht, was ingediend naar aanleiding van de verplaatsing van haar zetel naar Luxemburg. Volgens de Poolse regelgeving moet de nationale vennootschap namelijk verplicht worden ontbonden wanneer zij haar statutaire zetel naar het buitenland verplaatst. De schrapping van Polbud uit het Poolse handelsregister was dus geweigerd omdat er geen documenten in verband met haar ontbinding waren overgelegd. Polbud is tegen dit afwijzend besluit opgekomen met het argument dat zij haar rechtspersoonlijkheid niet had verloren en als vennootschap naar Luxemburgs recht bleef bestaan. De Sąd Najwyższy (Pools hooggerechtshof) heeft het Hof daarop gevraagd of de vrijheid van vestiging in dit geval van toepassing was en of de Poolse regeling met het recht van de Unie verenigbaar was.

Het Hof heeft om te beginnen vastgesteld dat de artikelen 49 en 54 VWEU het voordeel van de vrijheid van vestiging toekennen aan vennootschappen die in overeenstemming met de wetgeving van een lidstaat zijn opgericht en die hun statutaire zetel, hun hoofdbestuur of hun hoofdvestiging binnen de Europese Unie hebben. Het Hof heeft verduidelijkt dat die fundamentele vrijheid voor een vennootschap als Polbud, die in overeenstemming met de wetgeving van een lidstaat was opgericht, het recht omvat om zich om te zetten in een vennootschap naar het recht van een andere lidstaat, voor zover is voldaan aan de vereisten van de wetgeving van die andere lidstaat, en meer bepaald aan het criterium dat door die andere lidstaat is gekozen voor de aanknopings van een vennootschap met zijn nationale rechtsorde.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat de artikelen 49 en 54 VWEU zich verzetten tegen een nationale regeling als die in het onderhavige geval, die de verplaatsing van de statutaire zetel van een vennootschap afhankelijk stelt van de verplichte liquidatie van die vennootschap. Volgens het Hof kan een dergelijke regeling de grensoverschrijdende omzetting van een vennootschap belemmeren of zelfs beletten, zodat zij een beperking van de vrijheid van vestiging vormt. Het Hof heeft erkend dat een dergelijke beperking in beginsel kan worden gerechtvaardigd door dwingende redenen van algemeen belang. Het is evenwel tot het oordeel gekomen dat de Poolse regelgeving verder gaat dan noodzakelijk is ter verwezenlijking van de doelstellingen van bescherming van de belangen van de schuldeisers, de minderheidsaandeelhouders en de werknemers. Meer bepaald heeft het Hof benadrukt dat die regelgeving op algemene wijze in een verplichting tot liquidatie voorziet, zonder dat rekening wordt gehouden met het werkelijke risico van schending van die belangen, en zonder dat kan worden gekozen voor minder beperkende maatregelen die deze belangen kunnen beschermen.

Tot slot heeft het Hof de rechtvaardiging inzake de bestrijding van misbruik van de hand gewezen. Het heeft namelijk geoordeeld dat de vestiging van de statutaire of werkelijke zetel van een vennootschap overeenkomstig de wetgeving van een lidstaat met het doel voor gunstigere wetgeving in aanmerking te komen, op zich geen misbruik oplevert. Bovendien is de loutere omstandigheid dat een vennootschap haar zetel naar een andere lidstaat verplaatst, niet voldoende om uit te gaan van een algemeen vermoeden van fraude en kan zij geen rechtvaardigingsgrond zijn voor een maatregel die afbreuk doet aan de uitoefening van een door het Verdrag beschermde fundamentele vrijheid. Het Hof heeft in de onderhavige zaak beslist dat de algemene verplichting om een liquidatieprocedure in gang te zetten, erop neerkomt dat van een dergelijk vermoeden wordt uitgegaan, zodat de nationale regeling onevenredig is aan dat doel.

3. VRIJHEID VAN DIENSTVERRICHTING

Op 13 juni 2017 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest *The Gibraltar Betting and Gaming Association* (C-591/15, [EU:C:2017:449](#)) uitgesproken over de uitlegging van artikel 56 en artikel 355, punt 3, VWEU. Dit arrest is te plaatsen in het kader van een geding waarmee een beroepsvereniging van in Gibraltar gevestigde kansspelplooianten had bestreden dat een nieuwe, door het Verenigd Koninkrijk vastgestelde belastingregeling, die onder meer zag op kansspeldiensten op afstand, verenigbaar was met het recht van de Unie en meer bepaald de bepalingen over het vrij verrichten van diensten. Om te achterhalen of artikel 56 VWEU wel of niet kon worden ingeroepen in die zaak, werd het Hof verzocht te bepalen *of de levering door in Gibraltar gevestigde exploitanten van kansspeldiensten aan klanten in het Verenigd Koninkrijk naar Unierecht een „zuiver interne situatie” betrof*.

Het Hof heeft er allereerst op gewezen dat Gibraltar een Europees grondgebied is waarvan de buitenlandse betrekkingen door een lidstaat, namelijk het Verenigd Koninkrijk, worden behartigd. Het Unierecht is krachtens artikel 355, punt 3, VWEU op dat grondgebied van toepassing, behoudens de uitsluitingen die uitdrukkelijk zijn opgenomen in de Toetredingsakte van 1972, die echter niet zien op het vrij verrichten van diensten.

Vervolgens heeft het Hof onderzocht of het verrichten van de diensten in kwestie een „zuiver interne situatie” opleverde, dat wil zeggen een situatie waarvan alle aspecten zich binnen één lidstaat afspelen. Het heeft in dat verband geoordeeld dat Gibraltar weliswaar geen deel uitmaakt van het Verenigd Koninkrijk, maar dat die omstandigheid niet beslissend kan zijn om te bepalen of twee grondgebieden als één lidstaat moeten worden beschouwd met het oog op de toepasselijkheid van de bepalingen betreffende de fundamentele vrijheden. Indien de handel tussen Gibraltar en het Verenigd Koninkrijk zou worden gelijkgesteld met die tussen lidstaten, zou dat bovendien een ontkenning inhouden van de in artikel 355, punt 3, VWEU erkende band tussen dat grondgebied en die lidstaat. Volgens het Hof volgt daaruit dat het verstrekken van diensten door in Gibraltar gevestigde

exploitanten aan in het Verenigd Koninkrijk woonachtige personen voor het Unierecht een zuiver interne situatie is, waarop de bepalingen van het VWEU inzake de vrijheid van dienstverrichting niet van toepassing zijn.

Tot slot heeft het Hof benadrukt dat die uitlegging van artikel 355, punt 3, VWEU, gelezen in samenhang met artikel 56 VWEU, geen enkele invloed heeft op de status van het grondgebied van Gibraltar in het internationale recht en bijgevolg niet in die zin kan worden begrepen dat zij de gescheiden en afzonderlijke status van Gibraltar ondermijnt.

In het arrest **Asociación Profesional Elite Taxi** (C-434/15, [EU:C:2017:981](#)), gewezen op 20 december 2017, heeft de Grote kamer van het Hof uitspraak gedaan over de vraag of een *bemiddelingsdienst waarmee particuliere bestuurders die hun eigen voertuig gebruiken, door middel van een smartphoneapp en tegen betaling in contact moeten worden gebracht met personen die een stadstraject willen afleggen, onder artikel 56 VWEU, inzake het vrij verrichten van diensten, en de richtlijnen 2006/123⁴² en 2000/31⁴³ valt. In deze zaak had een beroepsvereniging van taxibestuurders een beroep ingesteld teneinde door een Spaanse rechter te laten vaststellen dat de activiteiten van de onderneming Uber Systems Spain SL de nationale regelgeving inzake oneerlijke mededinging schonden. Van oordeel dat de handelwijze van Uber niet als oneerlijk kon worden geacht indien haar activiteit onder richtlijn 2006/123 of richtlijn 98/34⁴⁴ viel, heeft die rechter beslist de vraag naar de kwalificatie van de in het hoofdgeding aan de orde zijnde activiteit van Uber aan de hand van die richtlijnen en artikel 56 VWEU aan het Hof voor te leggen.*

Het Hof heeft er meteen al op gewezen dat die activiteit zich niet liet herleiden tot louter een bemiddelingsdienst die erin bestaat dat, door middel van een smartphoneapp, een particuliere bestuurder die zijn eigen voertuig gebruikt, in contact wordt gebracht met een persoon die een stadstraject wil afleggen. De aanbieder van deze bemiddelingsdienst creëert immers tegelijkertijd een aanbod van stadsvervoerdiensten die hij met name door middel van IT-instrumenten toegankelijk maakt en waarvan hij de algemene werking organiseert ten behoeve van personen die op dat aanbod wensen in te gaan. Genoemde dienst is gebaseerd op de selectie van particuliere bestuurders, aan wie Uber een app bezorgt, zonder welke ten eerste deze bestuurders niet ertoe zouden worden gebracht om vervoerdiensten te leveren, en ten tweede de personen die een stadstraject wensen af te leggen, geen toegang zouden hebben tot de diensten van de voornoemde bestuurders. Bovendien oefent Uber beslissende invloed uit op de voorwaarden waaronder die bestuurders die diensten verrichten, met name de maximumprijs van de rit en de kwaliteit van de voertuigen en hun bestuurders.

De in het hoofdgeding aan de orde zijnde bemiddelingsdienst moet dus worden beschouwd als integrerend deel van een dienstenpakket waarvan het hoofdelement bestaat in een vervoerdienst. Volgens het Hof volgt daaruit dat die dienst geen „dienst van de informatiemaatschappij” in de zin van richtlijn 98/34 vormt, waarnaar richtlijn 2000/31 verwijst, maar een „dienst op het gebied van vervoer” in de zin van artikel 58, lid 1, VWEU, dat bepaalt dat het vrije verkeer van dergelijke diensten wordt geregeld door de bepalingen in de titel betreffende het vervoer, en van artikel 2, lid 2, onder d), van richtlijn 2006/123, dat bepaalt dat die richtlijn niet van toepassing is op diensten op het gebied van vervoer. Het Hof is derhalve tot de conclusie gekomen dat een dergelijke bemiddelingsdienst van de werkingssfeer van artikel 56 VWEU, van die van richtlijn 2006/123 en van die van richtlijn 2000/31 moet worden uitgesloten.

^{42/} Richtlijn 2006/123/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende diensten op de interne markt (PB 2006, L 376, blz. 36).

^{43/} Richtlijn 2000/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (PB 2000, L 178, blz. 1).

^{44/} Richtlijn 98/34/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 juni 1998 betreffende een informatieprocedure op het gebied van normen en technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij (PB 1998, L 204, blz. 37), zoals gewijzigd bij richtlijn 98/48/EG van het Europees Parlement en de Raad van 20 juli 1998 (PB 1998, L 217, blz. 18).

Aangezien de Uniewetgever geen gemeenschappelijke regels voor de diensten inzake niet-collectief stadsvervoer alsook de onlosmakelijk daarmee verbonden diensten, zoals de aan de orde zijnde bemiddelingsdienst, op grond van de titel inzake vervoer heeft vastgesteld, volgt daaruit ook dat het bij de huidige stand van het Unierecht aan de lidstaten staat om, met inachtneming van de algemene regels van het VWEU, de voorwaarden voor het leveren van dergelijke bemiddelingsdiensten vast te stellen.

VIII. GRENSCONTROLES, ASIEL EN IMMIGRATIE

1. ASIELBELEID

Wegens de omvang van de migratiecrisis die zich sedert enkele jaren voordoet in de wereld, en bijgevolg de komst van een uitzonderlijk hoog aantal verzoekers om internationale bescherming naar de Unie, heeft het Hof kennis moeten nemen van een groot aantal zaken over het asielbeleid van de Unie. Negen daarvan zijn vermeldenswaard. Een daarvan heeft betrekking op richtlijn 2004/83⁴⁵ en acht hebben betrekking op verordening nr. 604/2013⁴⁶ (hierna: „Dublin III-verordening”). Het arrest waarin richtlijn 2004/83 is uitgelegd, betreft meer bepaald de grond voor uitsluiting van de vluchtelingenstatus inzake handelingen welke in strijd zijn met de doelstellingen en beginselen van de Verenigde Naties. Van de arresten waarbij de Dublin III-verordening is uitgelegd, heeft het eerste betrekking op de vraag of een lidstaat verplicht is om op humanitaire gronden visa af te geven met het oog op de latere indiening van een verzoek om internationale bescherming op zijn grondgebied. In de zes andere zaken wilden personen die om internationale bescherming verzochten om diverse redenen opkomen tegen het besluit van de bevoegde autoriteiten van een lidstaat om hen aan een andere lidstaat over te dragen teneinde hun verzoek om internationale bescherming door die laatste te laten behandelen. De laatste zaak betreft de wettigheid van de voorlopige maatregelen die de Raad heeft vastgesteld met het oog op de herplaatsing van asielzoekers in een nog niet voorgekomen situatie.

1.1. Status van vluchtelingen

In het arrest *Lounani* (C-573/14, [EU:C:2017:71](#)) van 31 januari 2017 heeft de Grote kamer van het Hof aan de hand van artikel 12, lid 2, onder c), en lid 3, van richtlijn 2004/83 onderzocht *onder welke voorwaarden een verzoeker van de vluchtelingenstatus kan worden uitgesloten wegens handelingen welke in strijd zijn met de doelstellingen en beginselen van de Verenigde Naties*. In de hoofdzaak was een Marokkaans staatsburger in België veroordeeld voor zijn deelname, als leidinggevend lid, aan de activiteiten van een terroristische groep. Deze veroordeling was gebaseerd op het feit dat hij weliswaar niet zelf terroristische daden had gepleegd dan wel daartoe een poging had ondernomen of daarmee had bedreigd, maar niettemin aan die groep logistieke steun had verleend en actief had deelgenomen

^{45/} Richtlijn 2004/83/EG van de Raad van 29 april 2004, inzake minimumnormen voor de erkenning van onderdanen van derde landen en staatlozen als vluchteling of als persoon die anderszins internationale bescherming behoeft, en de inhoud van de verleende bescherming (PB 2004, L 304, blz. 12, met rectificatie in PB 2005, L 204, blz. 24).

^{46/} Verordening (EU) nr. 604/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 tot vaststelling van de criteria en instrumenten om te bepalen welke lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van een verzoek om internationale bescherming dat door een onderdaan van een derde land of een staatloze (PB 2013, L 180, blz. 31).

aan de organisatie van een netwerk voor het sturen van vrijwilligers naar Irak. Na deze veroordeling heeft de betrokkene een asielaanvraag ingediend, waarbij hij aanvoerde dat hij bang was voor vervolging in geval van terugkeer naar zijn land van herkomst omdat hij voortaan het risico liep dat hij door de Marokkaanse autoriteiten zou worden beschouwd als radicale islamist en jihadist. In dat kader heeft de verwijzende rechterlijke instantie gevraagd of de grond tot uitsluiting van de vluchtelingenstatus in artikel 12 van richtlijn 2004/83 op een dergelijke asielzoeker kon worden toegepast.

In zijn arrest heeft het Hof om te beginnen geoordeeld dat het begrip „handelingen welke in strijd zijn met de doelstellingen en beginselen van de Verenigde Naties” niet beperkt is tot het plegen van terroristische daden. Dit begrip is namelijk nader uitgewerkt in de resoluties van de Verenigde Naties betreffende maatregelen ter bestrijding van het internationale terrorisme, op grond waarvan de uitsluiting van de vluchtelingenstatus wegens dergelijke handelingen zich ook kan uitstrekken tot personen die zich schuldig maken aan het werven, vervoeren of uitrusten van, of het verzorgen van de organisatie voor, personen die zich naar een andere staat begeven dan de staat waar zij wonen of waarvan zij de nationaliteit hebben met het oogmerk om terroristische daden te plegen, te plannen of voor te bereiden. Voorts is het niet noodzakelijk dat de persoon die om internationale bescherming verzoekt, is veroordeeld wegens een van de terroristische misdrijven als bedoeld in artikel 1 van kaderbesluit 2002/475⁴⁷, dat de onderlinge aanpassing van de omschrijving terroristische misdrijven in alle lidstaten beoogt.

Het Hof heeft er vervolgens aan herinnerd dat het aan de bevoegde nationale autoriteiten staat om, onder het toezicht van de nationale rechter, de uiteindelijke beoordeling van het verzoek om internationale bescherming te verrichten en dat die autoriteiten per individueel geval de hun ter kennis gebrachte specifieke feiten moeten onderzoeken om uit te maken of er ernstige redenen zijn om aan te nemen dat de daden van de persoon die om internationale bescherming verzoekt onder de uitsluitingsgrond vallen. Een van de aanwijzingen die daarbij in aanmerking moeten worden genomen, was volgens het Hof het feit dat de betrokkene leidinggevend lid van een terroristische groep met een internationale dimensie was. De omstandigheid dat die groep zelf geen terroristische daden had gepleegd, was in dat verband van geen belang. Daarnaast heeft het Hof bijzonder belang toegekend aan de omstandigheid dat de rechterlijke instanties van een lidstaat de betrokkene onherroepelijk hadden veroordeeld wegens deelneming aan de activiteiten van een terroristische groep.

Bij wijze van conclusie heeft het Hof voor recht verklaard dat daden als die waarvoor de betrokkene was veroordeeld, een rechtvaardiging konden vormen voor de uitsluiting van de vluchtelingenstatus, ook al werd niet aangetoond dat de betrokkene een terroristische daad had gepleegd dan wel daartoe een poging had ondernomen of daarmee had gedreigd.

1.2. Behandeling van verzoeken om internationale bescherming

In het arrest **C. K. e.a.** (C-578/16 PPU, [EU:C:2017:127](#)), uitgesproken op 16 februari 2017, heeft het Hof verduidelijkingen aangebracht ten aanzien van de *discretionaire bepaling in artikel 17, lid 1, van de Dublin III-verordening, op grond waarvan een lidstaat bij wijze van afwijking een bij hem ingediend verzoek om internationale bescherming kan onderzoeken, ook al is hij daartoe op grond van de in deze verordening neergelegde criteria niet verplicht*. In deze zaak waren een Syrisch en een Egyptisch onderdaan het grondgebied van de Europese Unie binnengekomen met behulp van een door Kroatië afgegeven visum, alvorens in Slovenië een asielaanvraag in te dienen. De Sloveense autoriteiten hebben daarop de Kroatische autoriteiten verzocht om hun overname, aangezien Kroatië volgens artikel 12, lid 2, van de Dublin III-verordening de voor de behandeling van hun verzoeken om internationale bescherming

⁴⁷ Kaderbesluit 2002/475/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding (PB 2002, L 164, blz. 3).

verantwoordelijke lidstaat was. Kroatië heeft in dit verzoek bewilligd. Omdat de Syrische onderdaan zwanger was, is de overdracht van de betrokkenen uitgesteld tot na de geboorte van het kind. Daarna hebben de betrokkenen zich tegen hun overdracht aan Kroatië verzet, waarbij zij aanvoerden dat dit een ongunstige weerslag op de gezondheidstoestand van de Syrische onderdaan zou hebben (die een risicozwangerschap had gehad en sinds de bevalling met psychische problemen kampte), waardoor ook het welzijn van haar pasgeborene in het gedrang zou kunnen komen, en dat zij in Kroatië het slachtoffer waren geweest van racistische uitlatingen en racistisch geweld. Met name gelet op de gezondheidstoestand van de Syrische onderdaan, heeft het Hof volgens de spoedprocedure uitspraak gedaan.

Het Hof heeft om te beginnen verklaard dat de toepassing van de discretionaire bepaling door een lidstaat niet uitsluitend een zaak van nationaal recht en van uitlegging ervan door de constitutionele rechter van die lidstaat is, maar de uitlegging van het Unierecht in de zin van artikel 267 VWEU betreft.

In het verlengde van zijn rechtspraak **N. S. e.a.**⁴⁸ heeft het Hof geoordeeld dat zelfs wanneer er geen ernstige gronden zijn om te vrezen dat er in de voor de behandeling van de asielaanvraag verantwoordelijke lidstaat systeemfouten zijn, de overdracht van een verzoeker slechts mag plaatsvinden in omstandigheden waarin het uitgesloten is dat die overdracht een reëel en bewezen risico inhoudt dat de betrokkene wordt onderworpen aan onmenselijke of vernederende behandelingen, welke behandelingen op grond van artikel 4 van het Handvest van de grondrechten verboden zijn. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat de overdracht van een asielzoeker met een bijzonder ernstige mentale of lichamelijke aandoening in omstandigheden waarin die overdracht een reëel en bewezen risico zou inhouden op een aanzienlijke en onomkeerbare achteruitgang van de gezondheidstoestand van de betrokkene, een dergelijke behandeling zou vormen. Volgens het Hof staat het bijgevolg aan de autoriteiten van de lidstaat die moet overdragen en, in voorkomend geval, de rechterlijke instanties van die lidstaat om iedere ernstige twijfel over de weerslag van de overdracht op de gezondheidstoestand van de betrokkene weg te nemen door de nodige voorzorgsmaatregelen te treffen opdat zijn overdracht kan plaatsvinden in omstandigheden waarin die gezondheidstoestand passend en voldoende kan worden beschermd. In de hypothese waarin de genomen voorzorgsmaatregelen, gelet op de bijzondere ernst van de aandoening van de betrokken asielzoeker, niet zouden volstaan om te verzekeren dat zijn overdracht geen reëel risico op een aanzienlijke en onomkeerbare achteruitgang van zijn gezondheidstoestand zal inhouden, moeten de autoriteiten van de betrokken lidstaat de uitvoering van de overdracht van de betrokkene opschorten zolang deze door zijn toestand niet in staat is een dergelijke overdracht te ondergaan. Mocht de lidstaat voorts merken dat de gezondheidstoestand van de betrokken asielzoeker op korte termijn niet zal verbeteren of dat opschorting van de procedure gedurende lange tijd de toestand van de betrokkene zou kunnen doen achteruitgaan, kan hij ervoor kiezen om het verzoek zelf te behandelen door gebruik te maken van de „discretionaire bepaling”. Het Hof is wat dat onderwerp betreft evenwel tot de conclusie gekomen dat artikel 17, lid 1, van de Dublin III-verordening, gelezen in samenhang met artikel 4 van het Handvest, in een situatie als die in het hoofdgeding niet zo kan worden uitgelegd dat het voor die lidstaat een verplichting inhoudt om er op deze manier gebruik van te maken. In de hypothese dat de gezondheidstoestand van de betrokken asielzoeker de verzoekende lidstaat zou verhinderen om de asielzoeker vóór het verstrijken van de termijn van zes maanden van artikel 29, lid 1, van de Dublin III-verordening over te dragen, komt de verplichting van de verantwoordelijke lidstaat om de betrokkene over te nemen volgens het Hof te vervallen en gaat de verantwoordelijkheid dus over op de eerste lidstaat.

48/ Arrest Hof van 21 december 2011, **N. S. e.a.** (C-411/10 en C-493/10, [EU:C:2011:865](#)).

In het arrest **X en X** (C-638/16 PPU, [EU:C:2017:173](#)), gewezen op 7 maart 2017 in het kader van de prejudiciële spoedprocedure, heeft de Grote kamer van het Hof zich gebogen over *de verplichtingen van een lidstaat die wordt geconfronteerd met een visumaanvraag op grond van artikel 25, lid 1, onder a), van de visumcode*⁴⁹ *bij een diplomatieke post die zich op het grondgebied van een derde land bevindt, die is ingediend met de bedoeling om meteen na aankomst in die lidstaat om internationale bescherming te verzoeken*. In deze zaak hadden een Syrisch echtpaar en hun drie minderjarige kinderen, die in Syrië woonden, bij de Belgische ambassade in Libanon aanvragen voor humanitaire visa ingediend, waarna zij naar Syrië zijn teruggekeerd. Met deze aanvragen wilden zij visa met territoriaal beperkte geldigheid verkrijgen, zodat het gezin Syrië kon verlaten en later een asielaanvraag in België kon indienen. De verzoekers benadrukten dat de veiligheidssituatie in Syrië zich had verslechterd en dat zij wegens hun lidmaatschap van de orthodox-christelijke gemeenschap dreigden te worden vervolgd. Hun aanvragen zijn afgewezen. Bij de verwijzende rechterlijke instantie, waarbij een beroep tegen die afwijzing aanhangig is, rijst de vraag naar de omvang van de beoordelingsmarge die in een dergelijke context aan de lidstaten wordt gelaten, met name rekening houdend met de verplichtingen die uit het Handvest, en meer in het bijzonder de artikelen 4 en 18 daarvan, voortvloeien.

Het Hof heeft er allereerst aan herinnerd dat de visumcode is ontworpen met het oog op de afgifte van visa voor een verblijf op het grondgebied van de lidstaten van ten hoogste 90 dagen binnen een periode van 180 dagen. Het was echter duidelijk dat de visumaanvragen van het Syrische gezin een ander doel hadden dan een visum voor een kort verblijf, aangezien zij de bedoeling hadden om meteen na aankomst in die lidstaat asiel aan te vragen en bijgevolg een verblijfsvergunning te krijgen waarvan de geldigheidsduur niet beperkt was tot 90 dagen. Het Hof is dan ook tot het oordeel gekomen dat dergelijke verzoeken, ook al zijn zij formeel gezien op grond van de visumcode ingediend, niet binnen de werkingssfeer daarvan vallen. Aangezien de Uniewetgever voorts tot nog toe geen handeling heeft vastgesteld met betrekking tot de voorwaarden waaronder de lidstaten om humanitaire reden langlopende visa of verblijfstitels afgeven aan onderdanen van derde landen, vallen dergelijke aanvragen uitsluitend onder het nationale recht. Daar die situatie bijgevolg niet wordt geregeld door het Unierecht, zijn de bepalingen van het Handvest daarop niet van toepassing.

Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat de tegenovergestelde conclusie erop zou neerkomen dat onderdanen van derde landen visumaanvragen zouden kunnen indienen die tot doel hebben internationale bescherming te krijgen in een lidstaat naar keuze, hetgeen afbreuk zou doen aan de algemene opzet van het bij de Dublin III-verordening ingevoerde stelsel. De tegenovergestelde conclusie zou daarnaast ook impliceren dat de lidstaten krachtens de visumcode gehouden zouden zijn onderdanen van derde landen de mogelijkheid te bieden om een verzoek om internationale bescherming in te dienen bij vertegenwoordigingen van de lidstaten op het grondgebied van een derde land. In een dergelijke verplichting is niet voorzien in de handelingen van de Unie waarbij de procedures worden geregeld die op verzoeken om internationale bescherming van toepassing zijn. Krachtens die handelingen zijn verzoeken die worden ingediend bij vertegenwoordigingen van de lidstaten juist uitgesloten van de werkingssfeer ervan.

⁴⁹/ Verordening (EG) nr. 810/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 13 juli 2009 tot vaststelling van een gemeenschappelijke visumcode (PB 2009, L 243, blz. 1, met rectificatie in PB 2013, L 154, blz. 10), zoals gewijzigd bij verordening (EU) nr. 610/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 (PB 2013, L 182, blz. 1).

Het arrest **Al Chodor e.a.** (C-528/15, [EU:C:2017:213](#)), uitgesproken op 15 maart 2017, betreft *het begrip objectieve criteria waarop de redenen zijn gebaseerd om aan te nemen dat een persoon die om internationale bescherming verzoekt en ten aanzien van wie een overdrachtsprocedure loopt, zou kunnen onderduiken*. Dit begrip is vermeld in artikel 2, onder n), van de Dublin III-verordening, waarin „risico op onderduiken” is gedefinieerd. Krachtens artikel 28, lid 2, van deze verordening mag een persoon die om internationale bescherming verzoekt in bewaring worden gehouden wanneer er een significant risico op onderduiken is, maar wel op basis van een individuele beoordeling en enkel voor zover bewaring evenredig is en wanneer geen andere, minder dwingende alternatieve maatregelen effectief kunnen worden toegepast.

In deze zaak waren twee Iraakse onderdanen in Tsjechië door de politie gecontroleerd. Na raadpleging van de Eurodac-database bleek dat zij asiel hadden aangevraagd in Hongarije. In afwachting van hun overdracht aan die lidstaat zijn de betrokkenen in bewaring gesteld omdat er een risico op onderduiken was. Die bewaring werd echter onrechtmatig geacht, omdat er in de Tsjechische wetgeving geen objectieve criteria waren gedefinieerd aan de hand waarvan het risico op onderduiken kon worden beoordeeld.

Het Hof heeft eraan herinnerd dat verordeningen in het algemeen weliswaar rechtstreekse werking hebben in de nationale rechtsorden, maar dat het voor sommige van de bepalingen ervan noodzakelijk kan zijn dat door de lidstaten maatregelen ter uitvoering ervan worden vastgesteld. Dat is het geval bij artikel 2, onder n), van de Dublin III-verordening, dat uitdrukkelijk verlangt dat de objectieve criteria in kwestie „in wetgeving [worden vastgelegd]”. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat de omschrijving van die criteria een aangelegenheid van het nationale recht is, waarbij die criteria moeten worden vastgelegd in een dwingende bepaling van algemene strekking, en dat het ontbreken van een dergelijke bepaling de niet-toepasselijkheid van artikel 28, lid 2, van die verordening met zich brengt. Het Hof heeft in dat verband benadrukt dat het bestaan van vaste rechtspraak die een vaste administratieve praktijk bevestigt, niet kan volstaan.

Om tot die conclusie te komen, heeft het Hof met name benadrukt dat de bewaring van personen die om internationale bescherming verzoeken een ernstige inbreuk vormt op hun recht op vrijheid, dat in artikel 6 van het Handvest is neergelegd. Voor die bewaring dienen bijgevolg strikte waarborgen te gelden, te weten het bestaan van een wettelijke grondslag, duidelijkheid, voorspelbaarheid, toegankelijkheid en bescherming tegen willekeur. Enkel een bepaling van algemene strekking kan aan die vereisten beantwoorden. Een dergelijke bepaling biedt een dwingend en vooraf bekend kader voor de beoordelingsmarge waarover de nationale autoriteiten beschikken wanneer zij de omstandigheden van ieder individueel geval beoordelen. Bovendien lenen criteria die zijn vastgelegd in een dwingende bepaling zich het best voor het externe toezicht op de beoordelingsbevoegdheid van die autoriteiten, teneinde verzoekers te beschermen tegen willekeurige vrijheidsbenemingen.

In de arresten **Mengesteab** (C-670/16, [EU:C:2017:587](#)) en **Shiri** (C-201/16, [EU:C:2017:805](#)) heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat de procedures voor de overname en terugname van personen die om internationale bescherming verzoeken, met inachtneming van een reeks bindende termijnen moeten worden gevoerd en dat die termijnen niet alleen een kader voor die procedures beogen te bieden maar tegelijk ook bijdragen tot de bepaling van de voor de behandeling van hun verzoek verantwoordelijke lidstaat, zodat de naleving daarvan aan rechterlijke toetsing moet kunnen worden onderworpen.

Meer bepaald heeft het Hof in de eerste zaak, die volgens de versnelde procedure is behandeld en die op 26 juli 2017 heeft geleid tot het arrest **Mengesteab**, nadere preciseringen gegeven ten aanzien van *de termijnen in artikel 21, lid 1, van de Dublin III-verordening, die een kader vormen voor het indienen van overnameverzoeken*. Dit artikel bepaalt dat de verantwoordelijkheid voor de behandeling van het verzoek om internationale bescherming berust bij de lidstaat waarbij het is ingediend, indien niet binnen drie maanden na de indiening ervan of, in geval van een Eurodac-treffer, binnen twee maanden na de ontvangst van die treffer een dergelijk overnameverzoek wordt gedaan. In deze zaak had een Eritrees onderdaan in september 2015 om asiel verzocht bij de Duitse autoriteiten,

die hem daarop een document hebben gegeven waaruit bleek dat hij dit verzoek had gedaan. Daarbij moet voor ogen worden gehouden dat naar Duits recht een onderscheid wordt gemaakt tussen de stap die erin bestaat dat asiel wordt gevraagd en die tot de afgifte van een dergelijk document leidt, en de indiening van een formeel asielverzoek. De bevoegde Duitse instanties hadden het document van verzoeker, een afschrift daarvan of de belangrijkste daarin vervatte gegevens uiterlijk in januari 2016 ontvangen en de betrokkene heeft uiteindelijk in juli 2016 een formeel asielverzoek kunnen indienen. Omdat uit een zoekopdracht in het Eurodac-systeem was gebleken dat in Italië de vingerafdrukken van de betrokkene waren genomen, hebben de Duitse autoriteiten de Italiaanse autoriteiten in augustus 2016 verzocht om hem over te nemen. Hoewel het document van verzoeker de bevoegde autoriteit dus meer dan drie maanden vóór de indiening van een hem betreffend overnameverzoek had bereikt, was zijn formele asielverzoek daarentegen dus minder dan drie maanden daarvóór ingediend. In november 2016 is uiteindelijk de overdracht van verzoeker aan Italië gelast.

In de eerste plaats heeft het Hof op het punt van de gevolgen van de niet-inachtneming van de termijnen in artikel 21, lid 1, van de Dublin III-verordening uiteengezet dat een besluit tot overdracht aan een andere lidstaat dan die waarin het verzoek om internationale bescherming is ingediend, niet geldig kan worden genomen wanneer die termijnen eenmaal zijn verstreken. Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat een persoon die om internationale bescherming verzoekt zich er in het kader van een rechtsmiddel tegen een jegens hem genomen overdrachtsbesluit op kan beroepen dat een in dat artikel vastgelegde termijn is verstreken, en dit zelfs wanneer de aangezochte lidstaat bereid is om hem over te nemen. Zo kan de rechterlijke instantie waarbij een rechtsmiddel is ingesteld, zich ervan vergewissen of het betwiste overdrachtsbesluit is genomen na een juiste toepassing van de overnameprocedure.

In de tweede plaats heeft het Hof ten aanzien van de onderlinge samenhang tussen de twee termijnen in artikel 21, lid 1, eerste en tweede alinea, van de Dublin III-verordening uiteengezet dat een overnameverzoek niet geldig meer dan drie maanden na de indiening van een verzoek om internationale bescherming kan worden gedaan, zelfs wanneer dat verzoek minder dan twee maanden na de ontvangst van een Eurodac-treffer is gedaan. De ontvangst van laatstgenoemde treffer kan immers geen overschrijding van de termijn van drie maanden voor het doen van een overnameverzoek na de indiening van een verzoek om internationale bescherming mogelijk maken.

In de derde plaats heeft het Hof ten aanzien van de vraag wanneer de termijn van drie maanden ingaat, namelijk de datum van indiening van een verzoek om internationale bescherming in de zin van artikel 20, lid 2, van de Dublin III-verordening, geoordeeld dat een dergelijk verzoek wordt geacht te zijn ingediend wanneer een door een overheidsinstantie opgesteld document dat geldt als bewijs dat een derdelander om internationale bescherming heeft verzocht, is ontvangen door de instantie die is belast met de uitvoering van de verplichtingen die uit genoemde verordening voortvloeien en in voorkomend geval ook wanneer alleen de belangrijkste inlichtingen in een dergelijk document door die instantie zijn ontvangen. Opdat de bevoegde autoriteit de procedure voor de bepaling van de verantwoordelijke lidstaat doeltreffend zou kunnen inleiden, moet die immers met zekerheid worden geïnformeerd over het feit dat een derdelander om internationale bescherming heeft verzocht, zonder dat het document dat daarvoor wordt opgesteld een bepaalde vorm hoeft te hebben of bepaalde aanvullende gegevens dient te bevatten die relevant zijn voor de criteria die bij die verordening zijn vastgesteld, en a fortiori voor de inhoudelijke behandeling van het verzoek om internationale bescherming. Evenmin is het in dat stadium van de procedure noodzakelijk dat reeds een persoonlijk onderhoud is georganiseerd.

In de tweede zaak, die heeft geleid tot het arrest *Shiri* van 25 oktober 2017, heeft het Hof nadere preciseringen gegeven ten aanzien van de termijnen in artikel 29, leden 1 en 2, van de Dublin III-verordening, dat het kader vastlegt voor de overdracht van een persoon die om internationale bescherming verzoekt. Dit artikel voorziet er met name in dat indien de overdracht niet plaatsvindt binnen de gestelde termijn van zes maanden vanaf de aanvaarding van het verzoek om de betrokkene over of terug te nemen of vanaf de definitieve beslissing op een

eventueel beroep wanneer dit opschortende werking heeft, de verantwoordelijkheid overgaat op de verzoekende lidstaat. In het hoofdgeding was een Iraans onderdaan opgekomen tegen de afwijzing van zijn verzoek om internationale bescherming in Oostenrijk en zijn terugzending naar Bulgarije, waar hij eerder een dergelijk verzoek had ingediend. In maart 2015 hebben de Oostenrijkse autoriteiten de Bulgaarse autoriteiten verzocht om zijn overname, die aan dit verzoek gehoor hebben gegeven. In juli 2015 is de overdracht aan Bulgarije gelast. Aangezien die overdracht echter niet binnen de termijn van zes maanden had plaatsgevonden, stelde de betrokkene zich op het standpunt dat de Republiek Oostenrijk de verantwoordelijke lidstaat was geworden.

Na door de verwijzende rechter te zijn gevraagd of het enkele verstrijken van de termijn van zes maanden volstaat voor een dergelijke overgang van verantwoordelijkheid tussen lidstaten, heeft het Hof in de eerste plaats uiteengezet dat indien de overdracht niet binnen die termijn plaatsvindt, de verantwoordelijkheid van rechtswege overgaat op de verzoekende lidstaat, zonder dat daarvoor vereist is dat de verantwoordelijke lidstaat weigert de betrokkene over te nemen of terug te nemen.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat een persoon die verzoekt om internationale bescherming moet kunnen beschikken over een doeltreffend en snel rechtsmiddel waarmee hij kan aanvoeren dat die termijn van zes maanden is verstreken, los van de vraag of die termijn vóór of na de vaststelling van het overdrachtsbesluit is verstreken. Anders dan de termijnen die het indienen van een verzoek tot overname regelen (die aan de orde waren in de zaak *Mengesteab*), hebben de in artikel 29 van de Dublin III-verordening genoemde termijnen immers tot doel niet alleen de vaststelling van het overdrachtsbesluit te regelen, maar tevens de uitvoering ervan. Zij kunnen dus vóór de vaststelling van dat besluit verstrijken. In de onderhavige zaak voldoet het in de Oostenrijkse regelgeving neergelegde recht om in het kader van een beroep tegen het overdrachtsbesluit omstandigheden aan te voeren die dateren van na de vaststelling ervan, aan de verplichting om te voorzien in een doeltreffend en snel rechtsmiddel, die in onder meer artikel 47 van het Handvest is opgenomen.

1.3. Internationale bescherming in geval van een migratiecrisis

In de arresten *Jafari* (C-646/16, [EU:C:2017:586](#)) en *A.S.* (C-490/16, [EU:C:2017:585](#)), die zijn gewezen op 26 juli 2017, het eerste in het kader van een versnelde procedure en het tweede in het kader van een behandeling bij voorrang, diende de Grote kamer van het Hof te bepalen *of de aankomst van een buitengewoon groot aantal onderdanen van derde landen die internationale bescherming wilden verkrijgen, een weerslag had op de regels inzake de afgifte van visa en de bepaling van de voor de behandeling van verzoeken om internationale bescherming verantwoordelijke lidstaat*. In het kader van die hoofdgedingen hadden de leden van een Afghaans gezin en een Syrisch onderdaan de grens tussen Servië en Kroatië overschreden. De Kroatische autoriteiten hebben vervolgens hun vervoer tot aan de Sloveense grens geregeld, om hen te helpen om zich naar andere lidstaten te begeven om daar een verzoek om internationale bescherming in te dienen. Het Afghaanse gezin heeft daarna een verzoek in Oostenrijk ingediend, terwijl de Syrische onderdaan datzelfde in Slovenië heeft gedaan. De Sloveense autoriteiten hebben de Kroatische autoriteiten echter verzocht om de Syrische onderdaan over te nemen, aangezien de verantwoordelijkheid op grond van artikel 13, lid 1, van de Dublin III-verordening rust op de lidstaat waarvan de buitengrens illegaal is overschreden. De Oostenrijkse autoriteiten hebben van hun kant een verzoek tot overname van het Afghaanse gezin op basis van artikel 21 van diezelfde verordening aan de Kroatische autoriteiten toegezonden. Omdat het Afghaanse gezin en de Syrische onderdaan vervolgens zijn opgekomen tegen de afwijzing van hun verzoeken om internationale bescherming en het besluit om hen aan Kroatië over te dragen, hebben de betrokken verwijzende rechterlijke instanties zich tot het Hof gewend met de vraag naar de onderlinge samenhang van de relevante bepalingen van de Dublin III-verordening.

In het arrest *Jafari* heeft het Hof allereerst een antwoord gegeven op de vraag of het feit dat de Kroatische autoriteiten hadden geduld dat personen hun grondgebied waren binnengekomen die via die lidstaat wilden doorreizen om in een andere lidstaat een verzoek om internationale bescherming in te dienen, gelijkstond aan de afgifte van een visum in de zin van artikel 12 van de Dublin III-verordening. Het Hof heeft in dat verband geoordeeld dat een visum per definitie een „machtiging of beslissing van een lidstaat” is, die is „vereist met het oog op een doorreis of de binnenkomst” op het grondgebied van die lidstaat of van meerdere lidstaten. Het begrip „visum” verwijst dus naar een door een nationale instantie formeel vastgestelde handeling en niet naar een louter dulden, en het kan niet worden verwisseld met de toelating tot het grondgebied van een lidstaat, aangezien het visum juist wordt vereist voor het verlenen van deze toelating. Een toelating tot het grondgebied van een lidstaat, in voorkomend geval louter geduld door de autoriteiten van de betrokken lidstaat, vormt bijgevolg geen „visum”. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat de omstandigheid dat de toelating tot het grondgebied van de betrokken lidstaat plaatsvindt in een situatie die wordt gekenmerkt door de aankomst van een buitengewoon groot aantal onderdanen van derde landen die internationale bescherming wensen, niet aan die conclusie afdoet.

Vervolgens heeft het Hof zich, nog steeds in het arrest *Jafari*, zoals in het arrest *A.S.*, uitgesproken over het begrip „illegale overschrijding”, dat (zonder daarin te zijn gedefinieerd) wordt gebruikt in artikel 13, lid 1, van de Dublin III-verordening. Het heeft uiteengezet dat die bepaling zo moet worden uitgelegd dat een onderdaan van een derde land die tot het grondgebied van een eerste lidstaat is toegelaten zonder te voldoen aan de door die lidstaat in beginsel gestelde voorwaarden voor binnenkomst teneinde naar een andere lidstaat door te reizen om daar een verzoek om internationale bescherming in te dienen, moet worden geacht de grens van die eerste lidstaat op illegale wijze te hebben overschreden. Volgens het Hof kan de omstandigheid dat deze overschrijding in strijd met de toepasselijke regels is geduld of toegestaan dan wel dat zij is toegestaan om humanitaire redenen en in afwijking van de voorwaarden voor binnenkomst die in beginsel aan de onderdanen van derde landen worden opgelegd, niet resulteren in de regularisatie van de grensoverschrijding. De lidstaat die om humanitaire redenen heeft beslist om de binnenkomst op zijn grondgebied toe te staan aan een derdelander die niet beschikt over een visum noch een vrijstelling van de visumplicht geniet, kan immers niet van zijn verantwoordelijkheid voor deze persoon worden vrijgesteld zonder af te doen aan de opzet van de Dublin III-verordening. Zoals reeds is vermeld, is de omstandigheid dat de grensoverschrijding heeft plaatsgevonden in een situatie die wordt gekenmerkt door de aankomst van een buitengewoon groot aantal derdelanders, van geen belang. Wat dit laatste punt betreft heeft het Hof onder meer benadrukt dat de Uniewetgever rekening heeft gehouden met het risico dat een dergelijke situatie zich kon voordoen, en bijgevolg de lidstaten instrumenten ter beschikking heeft gesteld om daar op een adequate manier op te kunnen reageren, zonder evenwel te voorzien in de toepassing, in dat geval, van een specifieke regeling voor de bepaling van de verantwoordelijke lidstaat. Dat geldt onder meer voor de in artikel 17, lid 1, van de Dublin III-verordening aan een lidstaat geboden mogelijkheid om verzoeken om internationale bescherming te behandelen, zelfs wanneer hij op grond van de in die verordening bepaalde criteria niet verantwoordelijk is voor die behandeling (discretionaire bepaling). Zoals in zijn arrest *C. K. e.a.* (C-578/16 PPU)⁵⁰ heeft het Hof er echter ook aan herinnerd dat de overdracht van een persoon die om internationale bescherming verzoekt niet mag worden uitgevoerd wanneer die overdracht een reëel risico inhoudt dat de betrokkene wordt onderworpen aan onmenselijke of vernederende behandelingen in de zin van artikel 4 van het Handvest. In die context heeft het Hof erkend dat een dergelijk risico zich in de verantwoordelijke lidstaat kan voordoen na de aankomst van een buitengewoon groot aantal derdelanders die internationale bescherming wensen, zodat geen overdracht aan die lidstaat kan plaatsvinden.

In het arrest *A.S.* heeft het Hof de in het arrest *Jafari* geformuleerde beginselen toegepast. Zo heeft het geoordeeld dat een persoon die om internationale bescherming verzoekt zich in het kader van de rechtsmiddelen als voorzien

^{50/} Dit arrest wordt in dit verslag besproken in onderdeel VIII.1.2 „Behandeling van verzoeken om internationale bescherming”.

in artikel 27, lid 1, van de Dublin III-verordening kan beroepen op de onjuiste toepassing van het in artikel 13, lid 1, van deze verordening genoemde verantwoordelijkheids criterium dat verband houdt met het illegaal overschrijden van de grens van een lidstaat, om zich tegen een overdrachtsbesluit te verzetten. Zich baserend op zijn arrest *Ghezelbash*⁵¹, waarin het heeft geoordeeld dat een dergelijke verzoeker zich er op grond van zijn recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel op kan beroepen dat het criterium inzake de afgifte van een visum verkeerd is toegepast, heeft het Hof erop gewezen dat de gronden waarvan het was uitgegaan in dat arrest, ook golden voor het criterium in artikel 13, lid 1, van de Dublin III-verordening.

Nog steeds in het arrest A.S. heeft het Hof tot slot onderzocht welke gevolgen de instelling van een beroep tegen een overdrachtsbesluit had voor de berekening van de termijnen in artikel 13, lid 1, van de Dublin III-verordening en in artikel 29, lid 2, van diezelfde verordening. Het Hof heeft eraan herinnerd dat die bepalingen beide tot doel hebben de verantwoordelijkheid van een lidstaat uit hoofde van de Dublin III-verordening in de tijd te beperken. Krachtens genoemd artikel 13, lid 1, eindigt de verantwoordelijkheid van een lidstaat op basis van het criterium inzake de illegale grensoverschrijding twaalf maanden na de datum waarop die overschrijding heeft plaatsgevonden. Krachtens genoemd artikel 29 moet de overdracht van een persoon die om internationale bescherming verzoekt plaatsvinden binnen zes maanden vanaf de aanvaarding door de verantwoordelijke lidstaat of vanaf de definitieve beslissing op het beroep of het bezwaar wanneer dit overeenkomstig artikel 27, lid 3, opschortende werking heeft.

Het Hof heeft ten eerste geoordeeld dat het feit dat een rechtsmiddel wordt aangewend tegen het overdrachtsbesluit, geen invloed heeft op de berekening van de termijn in genoemd artikel 13, lid 1, welke termijn een voorwaarde voor toepassing van het daarin genoemde criterium vormt. Vervolgens heeft het Hof voor recht verklaard dat de termijn in artikel 29, leden 1 en 2, pas ingaat vanaf de definitieve beslissing op dat rechtsmiddel, ook wanneer de geadieerde rechter heeft beslist het Hof een verzoek om een prejudiciële beslissing voor te leggen, voor zover dat rechtsmiddel opschortende werking heeft. Die tweede termijn ziet namelijk op de uitvoering van het overdrachtsbesluit en kan pas worden toegepast wanneer de overdracht in beginsel vaststaat, dit is ten vroegste wanneer de aangezochte lidstaat heeft ingestemd met het verzoek tot overname of terugname.

Nog steeds in de context van de migratiecrisis heeft de Grote kamer van het Hof op 6 september 2017 in de zaak ***Slowakije en Hongarije/Raad*** (C-643/15 en C-647/15, [EU:C:2017:631](#)) een arrest gewezen waarin het *de beroepen tot nietigverklaring van besluit 2015/1601 van de Raad tot vaststelling van voorlopige maatregelen tot verplichte herplaatsing van asielzoekers heeft verworpen*.⁵² Om Italië en Griekenland te helpen het hoofd te bieden aan de massale instroom van migranten in de zomer van 2015, had de Raad van de Europese Unie op grond van artikel 78, lid 3, VWEU het bestreden besluit vastgesteld, dat voorzag in de herplaatsing van bijna 120 000 personen die duidelijk internationale bescherming behoeften, van deze lidstaten naar de andere lidstaten over een periode van tien jaar. Slowakije en Hongarije, die tegen de vaststelling van dit besluit hadden gestemd binnen de Raad, vroegen het Hof dit besluit nietig te verklaren, onder aanvoering van gronden waarmee moest worden aangetoond dat bij de vaststelling ervan procedurele fouten waren gemaakt die de geldigheid ervan aantastten of dat het was gebaseerd op een onjuiste rechtsgrondslag, en dat het geschikt noch noodzakelijk was om de migratiecrisis te verhelpen.

Het Hof heeft om te beginnen geoordeeld dat artikel 78, lid 3, VWEU weliswaar bepaalt dat de Raad de aldaar bedoelde voorlopige maatregelen vaststelt op voorstel van de Commissie na raadpleging van het Parlement, maar dat het geen uitdrukkelijke verwijzing naar de wetgevingsprocedure bevat. Bijgevolg mocht besluit 2015/1601 in het kader van een niet-wetgevingsprocedure worden vastgesteld en vormde het dus een niet-wetgevingshandeling.

^{51/} Arrest Hof van 7 juni 2016, *Ghezelbash* (C-63/15, [EU:C:2016:409](#)).

^{52/} Besluit (EU) 2015/1601 van de Raad van 22 september 2015 tot vaststelling van voorlopige maatregelen op het gebied van internationale bescherming ten gunste van Italië en Griekenland (PB 2015, L 248, blz. 80).

Daaruit volgde dat voor de vaststelling van het bestreden besluit, anders dan de verzoekende lidstaten hadden gesteld, niet de vereisten inzake deelname van de nationale parlementen en inzake het openbaar karakter van de beraadslagingen en stemmingen binnen de Raad golden, aangezien die vereisten enkel voor wetgevingshandelingen gelden. Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat de Raad niet verplicht was om het bestreden besluit met eenparigheid van stemmen vast te stellen, ook niet omdat hij, met het oog op de vaststelling van bepaalde wijzigingen, van het aanvankelijke voorstel van de Commissie moest afwijken. De voorgestelde wijziging was namelijk door de Commissie goedgekeurd bij monde van haar twee leden die daartoe door het college waren gemachtigd. Daarmee was het doel van artikel 293, lid 2, VWEU, dat het initiatiefrecht van de Commissie beoogt te beschermen, in acht genomen.

Het Hof is vervolgens tot het oordeel gekomen dat de op basis van artikel 78, lid 3, VWEU vastgestelde voorlopige maatregelen in beginsel kunnen afwijken van bepalingen van wetgevingshandelingen. Toch moeten dergelijke maatregelen, zowel wat de inhoudelijke als wat de temporele werkingssfeer ervan betreft, zodanig worden afgebakend dat zij beperkt zijn tot een voorlopige regeling om snel en doeltreffend te reageren op een welbepaalde crisissituatie, wat uitsluit dat deze maatregelen tot doel of tot gevolg kunnen hebben, deze wetgevingshandelingen permanent en algemeen te vervangen of te wijzigen, en op die manier de gewone wetgevingsprocedure van artikel 78, lid 2, VWEU te omzeilen. Het heeft er evenwel op gewezen dat de afwijkingen in het bestreden besluit aan dit vereiste voldoen, aangezien zij slechts gedurende een periode van twee jaar (met eventuele verlenging) van toepassing zijn en een beperkt aantal onderdanen van derde landen betreffen die in Griekenland of in Italië een verzoek tot internationale bescherming hebben ingediend, die een van de in dat besluit bedoelde nationaliteiten bezitten en in een bepaalde periode in die lidstaten zijn aangekomen of zullen aankomen.

Wat de inachtneming van het evenredigheidsbeginsel betreft, heeft het Hof eraan herinnerd dat de instellingen van de Unie een ruime beoordelingsbevoegdheid genieten wanneer zij maatregelen vaststellen op gebieden waarin zij met name politieke keuzes moeten maken en ingewikkelde beoordelingen moeten verrichten. Bijgevolg is een maatregel op een van die gebieden slechts onrechtmatig wanneer hij kennelijk ongeschikt is ter bereiking van het door deze instellingen nagestreefde doel. In deze zaak was het Hof van oordeel dat het in het bestreden besluit voorziene herplaatsingsmechanisme geen maatregel vormde die kennelijk ongeschikt was ter bereiking van het doel ervan, te weten de ontlasting van het Italiaanse en het Griekse asielstelsel, die door de massale toestromen van vluchtelingen in 2015 ernstig waren verstoord. De Raad heeft immers, in het kader van de ruime beoordelingsmarge die hij dienaangaande heeft, op goede gronden kunnen oordelen dat de verdeling van de herplaatste personen een dwingend karakter moest hebben, gelet op de bijzondere noodsituatie waarin het bestreden besluit diende te worden vastgesteld. In elk geval kan de geldigheid van het besluit niet afhangen van beoordelingen die achteraf met betrekking tot de doeltreffendheid van die handeling zijn verricht, zoals het geringe aantal herplaatsingen dat op grond van het bestreden besluit is verricht, aangezien dat kan worden verklaard door een samenstel van factoren die de Raad ten tijde van de vaststelling van dat besluit niet kon voorzien, waaronder met name het gebrek aan medewerking van bepaalde lidstaten.

Voorts heeft het Hof erop gewezen dat de Raad bij de vaststelling van het bestreden besluit verplicht was uitvoering te geven aan het beginsel van solidariteit en billijke verdeling van de verantwoordelijkheid tussen de lidstaten, ook op financieel vlak, dat volgens artikel 80 VWEU bij de uitvoering van het gemeenschappelijk asielbeleid van de Unie moet worden nageleefd. Bijgevolg heeft de Raad geen kennelijke fout begaan door te oordelen dat hij, gelet op de specifieke noodsituatie, op grond van artikel 78, lid 3, VWEU, gelezen tegen de achtergrond van artikel 80 VWEU, voorlopige maatregelen moest treffen die erin bestonden een dwingend herplaatsingsmechanisme in te voeren.

Tot slot heeft het Hof verduidelijkt dat indien herplaatsing strikt afhankelijk zou moeten worden gesteld van het bestaan van culturele of taalkundige banden tussen de persoon die om internationale bescherming verzoekt en de lidstaat van herplaatsing, zoals een van de interveniërende lidstaten had betoogd, de verdeling van deze

verzoekers over alle lidstaten met inachtneming van het door artikel 80 VWEU voorgeschreven beginsel van solidariteit, en bijgevolg de vaststelling van een dwingend herplaatsingsmechanisme, onmogelijk zou zijn. In elk geval kunnen overwegingen in verband met de etnische afkomst van de personen die om internationale bescherming verzoeken niet in aanmerking worden genomen omdat zij overduidelijk in strijd zijn met het Unierecht en met name met artikel 21 van het Handvest. Het bij de Dublin III-verordening ingevoerde stelsel berust immers op objectieve criteria en niet op een voorkeur die wordt geuit door de persoon die om internationale bescherming verzoekt.

2. IMMIGRATIEBELEID

In het arrest **Fahimian** (C-544/15, [EU:C:2017:255](#)), uitgesproken op 4 april 2017, diende de Grote kamer van het Hof uitlegging te geven aan *het begrip „bedreiging voor de openbare veiligheid” in de zin van artikel 6, lid 1, onder d), van richtlijn 2004/114 betreffende de voorwaarden voor de toelating van onderdanen van derde landen met het oog op studie*⁵³ en te verduidelijken *hoeveel vrijheid de lidstaten op dat punt wordt gelaten*. Volgens die bepaling gaan de lidstaten na of er sprake is van redenen in verband met het bestaan van een bedreiging voor de openbare orde, de openbare veiligheid of de volksgezondheid die de weigering om een dergelijke derdelander toe te laten kunnen rechtvaardigen. Verzoekster in het hoofdgeding, die de Iraanse nationaliteit had, bezat een masterdiploma op het gebied van informatietechnologie dat was afgegeven door een universiteit ten aanzien waarvan de Unie beperkende maatregelen had genomen wegens de steun die zij met name op militair gebied aan de Iraanse regering bood. Betrokkene had een beurs van een Duitse universiteit gekregen om daar promotieonderzoek te doen op het gebied van de beveiliging van mobiele systemen. Het visum voor studiedoeleinden werd haar echter geweigerd. Zij is tegen die weigering opgekomen bij de verwijzende Duitse rechter. De Duitse autoriteiten hadden als rechtvaardiging voor die weigering aangevoerd dat de vrees bestond dat de kennis die betrokkene tijdens haar onderzoek zou kunnen verwerven, naderhand in Iran zou kunnen worden misbruikt (bijvoorbeeld voor het verzamelen van vertrouwelijke informatie in westerse landen, voor interne onderdrukking of meer in het algemeen in het kader van schending van de mensenrechten).

Gevraagd naar de uitlegging van richtlijn 2004/114 heeft het Hof geoordeeld dat de bevoegde nationale autoriteiten over een ruime beoordelingsmarge beschikken wanneer bij hen door een derdelander een visum voor studiedoeleinden wordt aangevraagd, om in het licht van alle relevante gegevens die de situatie van deze derdelander kenmerken, na te gaan of deze derdelander een – al was het maar potentiële – bedreiging voor de openbare veiligheid vormt. Bij die beoordeling kan dus rekening worden gehouden met niet alleen de gedragingen van de aanvrager maar ook andere elementen die verband houden met, onder meer, zijn loopbaan.

Het Hof heeft tevens voor recht verklaard dat artikel 6, lid 1, onder d), van richtlijn 2004/114 zich er niet tegen verzet dat de bevoegde nationale autoriteiten weigeren een derdelander die een diploma bezit van een universiteit ten aanzien waarvan beperkende Uniemaatregelen zijn genomen wegens de vergaande verwevenheid ervan met de regering van Iran op militair gebied en aanverwante gebieden, en die voornemens is in deze lidstaat onderzoek te verrichten op een voor de openbare veiligheid gevoelig gebied, tot het grondgebied van de betrokken lidstaat toe te laten voor die studiedoeleinden, indien de elementen waarover deze autoriteiten beschikken, de vrees rechtvaardigen dat de kennis die deze persoon tijdens zijn onderzoek zal verwerven, later zou kunnen worden aangewend voor doelen die indruisen tegen de openbare veiligheid. Ten aanzien van de rechterlijke toetsing van de beoordelingsmarge waarover de bevoegde nationale autoriteiten daartoe beschikken, heeft het Hof geoordeeld

^{53/} Richtlijn 2004/114/EG van de Raad van 13 december 2004 betreffende de voorwaarden voor de toelating van onderdanen van derde landen met het oog op studie, scholierenuitwisseling, onbezoldigde opleiding of vrijwilligerswerk (PB 2004, L 375, blz. 12).

dat die toetsing inhoudelijk gezien weliswaar beperkt is tot de vraag of er geen sprake is van kennelijke onjuistheden, maar dat die ook betrekking moet hebben op de naleving van de procedurele waarborgen. Het staat bijgevolg aan de nationale rechter om na te gaan of het besluit waarbij de toegang is geweigerd, berust op een toereikende motivering en op een voldoende solide feitelijke grondslag.

IX. JUSTITIËLE SAMENWERKING

IN BURGERLIJKE ZAKEN

1. VERORDENINGEN NR. 44/2001 EN NR. 1215/2012 BETREFFENDE DE RECHTERLIJKE BEVOEGDHEID, DE ERKENNING EN DE TENUITVOERLEGGING VAN BESLISSINGEN IN BURGERLIJKE EN HANDELSZAKEN

In het arrest **Nogueira e.a.** (C-168/16 en C-169/16, [EU:C:2017:688](#)), uitgesproken op 14 september 2017, diende het Hof uitlegging te geven aan het begrip „plaats waar de werknemer gewoonlijk werkt” in de zin van artikel 19, punt 2, onder a), van verordening nr. 44/2001⁵⁴, om te bepalen welke gerechten door het cabinepersoneel van een luchtvaartmaatschappij kunnen worden aangezocht. De zes verzoekers in het hoofdgeding waren leden van cabinepersoneel dat was aangeworven door of ter beschikking gesteld aan Ryanair, een in Ierland gevestigde maatschappij. Al hun arbeidsovereenkomsten waren opgesteld in het Engels, werden beheerst door Ierse recht en bevatten een jurisdictiebeding ten gunste van de Ierse rechters. In die overeenkomsten werd bedongen dat de werkzaamheden van de betrokken werknemers als cabinepersoneel zouden worden geacht te zijn verricht in Ierland, daar hun functies zouden worden uitgeoefend aan boord van vliegtuigen die in die lidstaat waren geregistreerd. Diezelfde overeenkomsten wezen echter de luchthaven van Charleroi (België) aan als „thuisbasis” van de werknemers. De werknemers begonnen en eindigden hun werkdag op die luchthaven en waren contractueel verplicht om op minder dan een uur van hun „thuisbasis” te wonen. Om na te gaan of hij bevoegd was om van de hoofdzaken kennis te nemen, heeft de door verzoekers aangezochte Belgische rechter het Hof gevraagd welke uitlegging in die omstandigheden aan het begrip „plaats waar de werknemer gewoonlijk werkt” in de zin van verordening nr. 44/2001 moet worden gegeven. Meer bepaald heeft hij het Hof gevraagd of dat begrip kon worden gelijkgesteld met het begrip „thuisbasis” in de zin van verordening nr. 3922/91⁵⁵ op het gebied van de burgerluchtvaart. Dat laatste begrip is daarin gedefinieerd als de plaats van waaruit het boordpersoneel stelselmatig zijn werkdag aanvangt en beëindigt door op die plaats zijn dagelijkse werkzaamheden te organiseren, en in de nabijheid waarvan de werknemers gedurende het tijdvak waarin de arbeidsovereenkomst wordt uitgevoerd hun woonplaats hebben en ter beschikking van de luchtvaartmaatschappij staan.

^{54/} Verordening (EG) nr. 44/2001 van de Raad van 22 december 2000 betreffende de rechterlijke bevoegdheid, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken (PB 2001, L 12, blz. 1).

^{55/} Verordening (EEG) nr. 3922/91 van de Raad van 16 december 1991 inzake de harmonisatie van technische voorschriften en administratieve procedures op het gebied van de burgerluchtvaart (PB 1991, L 373, blz. 4), zoals gewijzigd bij verordening (EG) nr. 1899/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 (PB 2006, L 377, blz. 1).

Het Hof heeft er allereerst aan herinnerd dat de Unieregels inzake de rechterlijke bevoegdheid wat betreft geschillen in verband met arbeidsovereenkomsten tot doel hebben de zwakkere contractpartij te beschermen door de werknemer de mogelijkheid te geven zijn werkgever te dagen voor het gerecht dat zich naar zijn oordeel het dichtst bij zijn belangen bevindt. Het Hof heeft er vervolgens op gewezen dat wanneer een nationale rechterlijke instantie niet ondubbelzinnig de „plaats waar de werknemer gewoonlijk werkt” kan vaststellen, zij de plaats moet bepalen „van waaruit” die werknemer het belangrijkste deel van zijn verplichtingen jegens zijn werkgever vervult om na te gaan of zij bevoegd is. Om die plaats in het concrete geval te bepalen, dient de nationale rechterlijke instantie een aantal aanwijzingen in aanmerking te nemen (op aanwijzingen gebaseerde methode), waaronder de plaats waar de luchtvaartuigen aan boord waarvan het werk gewoonlijk wordt verricht, zijn gestationeerd. Bijgevolg kan het begrip „plaats waar of van waaruit de werknemer gewoonlijk werkt” niet worden gelijkgesteld met een willekeurig begrip in een andere handeling van Unierecht dan verordening nr. 44/2001, en wat meer bepaald het cabinepersoneel van een luchtvaartmaatschappij of het daaraan ter beschikking gesteld cabinepersoneel betreft, met het begrip „thuisbasis” in de zin van verordening nr. 3922/91. Verordening nr. 44/2001 verwijst namelijk niet naar verordening nr. 3922/91, en streeft ook niet dezelfde doelstellingen na, aangezien die laatste verordening beoogt technische voorschriften en administratieve procedures op het gebied van de veiligheid van de burgerluchtvaart te harmoniseren.

Dit in aanmerking nemend, heeft het Hof benadrukt dat het begrip „thuisbasis” niettemin een belangrijke aanwijzing vormt om de „plaats waar de werknemer gewoonlijk werkt” te bepalen. Slechts in het geval waarin, rekening houdend met de feitelijke omstandigheden van ieder afzonderlijk geval, vorderingen nauwere aanknopingspunten mochten hebben met een andere plaats dan die van de „thuisbasis”, zou deze laatste volgens het Hof irrelevant zijn voor de bepaling van de „plaats waar de werknemer gewoonlijk werkt”.

In het kader van een andere zaak over de bepaling van de bevoegde rechter heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest van 17 oktober 2017, *Bolagsupplysningen en Ilsjan* (C-194/16, [EU:C:2017:766](#)), uitgesproken over de toepassing van artikel 7, punt 2, van verordening nr. 1215/2012⁵⁶. Deze verordening voorziet in een bijzondere bevoegdheidsregel met betrekking tot verbintenissen uit onrechtmatige daad, op grond waarvan de verwerende partij kan worden opgeroepen voor het gerecht van de lidstaat waar het schadebrengende feit zich heeft voorgedaan of zich kan voordoen. *In die zaak heeft het Hof verduidelijkt hoe kan worden bepaald waar de schade in verband met een vermeende op het internet gepleegde inbreuk op de persoonlijkheidsrechten van een rechtspersoon is ingetreden.* In die zaak had verzoekster, een vennootschap naar Ests recht, bij de Estse rechters een beroep ingesteld tegen een vennootschap naar Zweeds recht. Voorwerp van dat beroep waren vorderingen tot rectificatie van beweerdelijk onjuiste gegevens die op de website van laatstgenoemde over verzoekster waren gepubliceerd, tot verwijdering van reacties daarop op een discussieforum op die website en tot vergoeding van de vermeend geleden schade. Bijgevolg rees de vraag of de Estse gerechten bevoegd waren op grond van de plaats waar de gestelde schade was ingetreden, namelijk Estland, terwijl de litigieuze gegevens en commentaren zonder vertaling in het Zweeds waren gepubliceerd op een Zweedse website.

Nadat hem een prejudiciële vraag daarover was voorgelegd, heeft het Hof het beginsel in herinnering gebracht dat is vastgelegd in het arrest *eDate Advertising e.a.*⁵⁷, over een natuurlijke persoon, volgens hetwelk de persoon die zich in geval van vermeende schending van de persoonlijkheidsrechten door op internet geplaatste content gelaedeerd acht, een vordering tot vergoeding van de volledige schade moet kunnen instellen bij de gerechten van de lidstaat waar zich het centrum van zijn belangen bevindt. In het verlengde van dat arrest heeft het Hof

^{56/} Verordening (EG) nr. 1215/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2012 betreffende de rechterlijke bevoegdheid, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken (PB 2012, L 351, blz. 1).

^{57/} Arrest Hof van 25 oktober 2011, *eDate Advertising e.a.* (C-509/09 en C-161/10, [EU:C:2011:685](#)).

geoordeeld dat niet doorslaggevend is of die persoon een natuurlijke persoon of een rechtspersoon is. Bij een rechtspersoon, zoals verzoekster in het hoofdgeding, moet het centrum van de belangen weergegeven waar zijn zakelijke reputatie het sterkst is en moet dit centrum dus worden bepaald op basis van de plaats waar hij het merendeel van zijn economische activiteiten verricht. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat wanneer een rechtspersoon het grootste deel van zijn activiteiten in een andere lidstaat verricht dan die waar hij zijn statutaire zetel heeft, hij dan de vermeende veroorzaker van de aantasting in die andere lidstaat kan oproepen met een beroep op de plaats waar de schade is ingetreden.

Tot slot heeft het Hof er, nog steeds op basis van het arrest *eDate Advertising e.a.*, aan herinnerd dat een persoon die zich gelaedeerd acht, in plaats van een vordering tot vergoeding van de volledige schade, ook een vordering kan indienen bij de gerechten van elke lidstaat op het grondgebied waarvan online geplaatste content toegankelijk is of is geweest, welke gerechten enkel kunnen kennisnemen van vorderingen betreffende schade die is veroorzaakt op het grondgebied van de lidstaat van het aangezochte gerecht. Dit beginsel geldt echter niet voor een vordering tot rectificatie van de gegevens en verwijdering van de content die online op een website zijn geplaatst. Gelet op de alomtegenwoordigheid van dergelijke gegevens en content en op het feit dat de reikwijdte van de verspreiding daarvan in beginsel wereldwijd is, kan een dergelijke vordering slechts worden ingesteld bij een rechter die bevoegd is om kennis te nemen van de gehele vordering tot vergoeding van de schade.

2. VERORDENING NR. 1259/2010 INZAKE HET OP ECHTSCHIEDINGEN TOEPASSELIJKE RECHT

In het arrest *Sahyouni* (C-372/16, [EU:C:2017:988](#)) van 20 december 2017 heeft het Hof zich uitgesproken over de materiële werkingssfeer van verordening nr. 1259/2010 (Rome III-verordening)⁵⁸ tot nauwere samenwerking op het gebied van het toepasselijke recht inzake echtscheiding en scheiding van tafel en bed. De hoofdzaak had betrekking op de ontbinding, door een religieuze rechtbank in Syrië, van een huwelijk dat in Syrië was aangegaan tussen twee personen die zowel de Syrische als de Duitse nationaliteit hadden en op dat ogenblik in Duitsland woonden. Het verzoek om erkenning van de „buitengerechtelijke” echtscheiding, die op eenzijdige verklaring van de echtgenoot was vastgesteld, is vervolgens in Duitsland toegewezen, op grond dat die echtscheiding volgens de Rome III-verordening werd beheerst door het Syrische recht. De echtgenote is tegen deze beslissing opgekomen bij de verwijzende rechter, die aan het Hof meerdere vragen over de uitlegging van die verordening heeft gesteld.

Bij beschikking van 12 mei 2016⁵⁹ heeft het Hof zich evenwel kennelijk onbevoegd verklaard om op die vragen te antwoorden, met name omdat de Rome III-verordening niet van toepassing is op de erkenning van een in een derde staat uitgesproken echtscheidingsbeslissing en omdat de verwijzende rechter geen gegevens had verstrekt waaruit bleek dat de bepalingen van die verordening door het nationale recht rechtstreeks en onvoorwaardelijk toepasselijk waren gemaakt op de hoofdzaak. In die context heeft de verwijzende rechter zich met een tweede prejudiciële verwijzing betreffende de uitlegging van de Rome III-verordening tot het Hof gewend en er daarbij op gewezen dat die verordening naar Duits recht van toepassing is op de erkenning in Duitsland van buitengerechtelijke echtscheidingen die in een derde land zijn uitgesproken, zoals die welke in het hoofdgeding aan de orde is.

^{58/} Verordening (EU) nr. 1259/2010 van de Raad van 20 december 2010 tot nauwere samenwerking op het gebied van het toepasselijke recht inzake echtscheiding en scheiding van tafel en bed (PB 2010, L 343, blz. 10). Deze verordening is vervangen door verordening nr. 44/2001.

^{59/} Beschikking Hof van 12 mei 2016, *Sahyouni* (C-281/15, [EU:C:2016:343](#)).

In het licht van die preciseringen heeft het Hof om te beginnen vastgesteld dat die tweede prejudiciële verwijzing ontvankelijk was. Vervolgens heeft het onderzocht of een „buitengerechtelijke” echtscheiding, zoals die in de hoofdzaak, binnen de materiële werkingssfeer van de Rome III-verordening viel. Het heeft in dat verband geoordeeld dat die verordening het begrip „echtscheiding” weliswaar niet definieerde en dat buitengerechtelijke echtscheidingen niet uitdrukkelijk van de werkingssfeer ervan waren uitgesloten, maar dat dit niet wegnam dat er meerdere aanwijzingen waren dat die verordening uitsluitend van toepassing was op echtscheidingen die worden uitgesproken door dan wel onder toezicht van een van overheidswege ingestelde rechterlijke instantie of een overheidsinstantie. Volgens het Hof had de Uniewetgever niet de bedoeling gehad andere soorten echtscheidingen – zoals die in het hoofdgeding, die berust op een voor een religieuze rechtbank uitgesproken „buitengerechtelijke eenzijdige wilsverklaring” – onder de werkingssfeer van de verordening te doen vallen. Volgens het Hof wordt met een dergelijke uitlegging bovendien gezorgd voor coherentie met de werkingssfeer van verordening nr. 2201/2003⁶⁰, die eveneens is vastgesteld in het kader van het beleid van justitiële samenwerking in burgerlijke zaken en die volgens de bewoordingen van artikel 1, lid 1, en artikel 2, punt 4, ervan uitsluitend ziet op door een rechterlijke instantie uitgesproken echtscheidingen. Rekening houdend met niet alleen de bewoordingen van de Rome III-verordening maar ook met de context ervan en met de doelstellingen die zij nastreeft, heeft het Hof bijgevolg geoordeeld dat een echtscheiding die het gevolg is van een eenzijdige verklaring van een echtgenoot voor een religieuze rechtbank, niet binnen de materiële werkingssfeer van die verordening valt.

3. VERORDENING NR. 650/2012 INZAKE ERFOPVOLGING

In het arrest **Kubicka** (C-218/16, [EU:C:2017:755](#)), gewezen op 12 oktober 2017, heeft het Hof de gelegenheid gehad zich uit te spreken over *de rechtmatigheid van de weigering een testament op te maken naar het recht van de nationaliteit van – en gekozen door – de erflater wegens een daarin voorkomend legaat dat betrekking heeft op onroerend goed dat zich bevindt in een lidstaat die dit legaat niet erkent*. Het Hof heeft daarmee voor het eerst uitlegging gegeven aan verordening nr. 650/2012⁶¹ betreffende de bevoegdheid, het toepasselijke recht, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen en de aanvaarding en de tenuitvoerlegging van authentieke akten op het gebied van erfopvolging, en de werkingssfeer daarvan verduidelijkt. In het hoofdgeding wenste een Poolse testatrice die in Duitsland woonachtig was en die op grond van artikel 22, lid 1, eerste zin, van verordening nr. 650/2012 het Poolse recht als toepasselijk erfrecht had gekozen, in haar testament een vindicatielegaat op te nemen, dat op het moment waarop de nalatenschap openvalt rechtstreeks zakelijke werking heeft, voor een onroerende zaak die was gelegen in Duitsland, een lidstaat die de zakelijke werking van dat soort legaat niet erkent. Aangezien buitenlandse vindicatielegaten in Duitsland met toepassing van artikel 31 van verordening nr. 650/2012 worden omgezet in damnatielegaten, had de notaris die in Polen kantoor hield, geweigerd voor haar een testament op te maken dat in strijd was met de wetgeving en met de Duitse rechtspraak over zakelijke rechten en het kadaster, waarmee volgens de notaris rekening moest worden gehouden ingevolge artikel 1, lid 2, onder k) en l), en artikel 31 van verordening nr. 650/2012. Omdat de betrokkene het gebruik van een damnatielegaat, dat moeilijkheden met zich bracht die samenhangen met de

^{60/} Verordening (EG) nr. 2201/2003 van de Raad van 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 1347/2000 (PB 2003, L 338, blz. 1).

^{61/} Verordening (EU) nr. 650/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 4 juli 2012 betreffende de bevoegdheid, het toepasselijke recht, de erkenning en de tenuitvoerlegging van beslissingen en de aanvaarding en de tenuitvoerlegging van authentieke akten op het gebied van erfopvolging, alsmede betreffende de instelling van een Europese erfrechtverklaring (PB 2012, L 201, blz. 107).

vertegenwoordiging van haar minderjarige kinderen, wilde uitsluiten, heeft zij beroep ingesteld tegen het besluit waarbij was geweigerd een testament met daarin een vindicatielegaat op te maken.

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat verordening nr. 650/2012 van toepassing is op de erfopvolging in de nalatenschappen van overleden personen, wat elke vorm van overgang of overdracht van goederen, rechten en verplichtingen naar aanleiding van een overlijden omvat, ongeacht of het gaat om een vrijwillige overgang of overdracht krachtens een uiterste wilsbeschikking, dan wel om een overgang middels erfopvolging bij versterf. Vervolgens heeft het erop gewezen dat in artikel 1, lid 2, van die verordening verschillende onderwerpen worden opgesomd die zijn uitgesloten van de werkingssfeer ervan, waaronder, bij k), de „aard van zakelijke rechten” en, bij l), „de inschrijving van rechten op onroerende en roerende zaken in een register, met inbegrip van de wettelijke voorschriften voor een dergelijke inschrijving en de rechtsgevolgen van de inschrijving van dergelijke rechten of van het achterwege blijven daarvan”. In deze zaak is het Hof tot de conclusie gekomen dat de rechtstreekse overgang van de eigendom via een vindicatielegaat uitsluitend betrekking had op de wijze waarop het eigendomsrecht op een goed bij het overlijden van de testateur overgaat, wat verordening nr. 650/2012 juist beoogt mogelijk te maken. Daaruit volgt dat dergelijke overgangswijzen niet onder artikel 1, lid 2, onder k), van verordening nr. 650/2012 vallen. Volgens het Hof rechtvaardigen die uitsluitingen niet dat door een autoriteit van een lidstaat wordt geweigerd te erkennen dat zakelijke werking toekomt aan een vindicatielegaat dat het op de erfopvolging toepasselijke recht kent, op grond dat dit legaat betrekking heeft op de eigendom van een onroerende zaak die is gelegen in die lidstaat, waarvan de wetgeving de figuur van het legaat met rechtstreekse zakelijke werking bij het openvallen van de nalatenschap niet kent.

Zich baserend op het beginsel van de eenheid van het op de vererving van de nalatenschap toepasselijke recht is het Hof tot het oordeel gekomen dat, aangezien artikel 1, lid 2, onder l), van verordening nr. 650/2012 enkel ziet op de inschrijving van rechten op onroerende en roerende zaken, met inbegrip van de wettelijke voorschriften voor een dergelijke inschrijving en de rechtsgevolgen van de inschrijving van dergelijke rechten of van het achterwege blijven daarvan, de voorwaarden voor de verkrijging van die rechten niet behoren tot de onderwerpen die ingevolge deze bepaling van de werkingssfeer van die verordening zijn uitgesloten. Het heeft in dat verband het door verordening nr. 650/2012 nagestreefde doel benadrukt, namelijk het wegnemen van de belemmeringen voor het vrije verkeer van personen die hun rechten wensen te doen gelden in het kader van een grensoverschrijdende erfopvolging.

Daarnaast heeft het Hof geoordeeld dat artikel 31 van verordening nr. 650/2012, dat voorziet in de aanpassing van zakelijke rechten, in deze zaak niet van toepassing was. Die bepaling ziet namelijk niet op de wijzen van overgang van zakelijke rechten, waaronder onder meer vindicatie- en damnatielegaten vallen, maar enkel op de eerbiediging van de inhoud van de zakelijke rechten zoals deze is bepaald door het op de erfopvolging toepasselijke recht en op de aanvaarding daarvan in de rechtsorde van de lidstaat waarin die rechten worden ingeroepen. Aangezien het met het vindicatielegaat overgedragen zakelijke recht het in het Duitse recht erkende eigendomsrecht was, was er dus geen aanleiding voor een aanpassing als bedoeld in artikel 31 van verordening nr. 650/2012.

X. JUSTITIËLE SAMENWERKING IN STRAFZAKEN

Op dit gebied verdienen twee arresten vermelding. Daarin zijn de bepalingen van kaderbesluit 2002/584 betreffende het Europees aanhoudingsbevel en de procedures van overlevering tussen de lidstaten⁶² uitgelegd.

In het arrest *Popławski* (C-579/15, [EU:C:2017:503](#)), gewezen op 29 juni 2017, heeft het Hof zich uitgesproken over de verenigbaarheid met kaderbesluit 2002/584 van een nationale regeling ter uitvoering van artikel 4, punt 6, van dat kaderbesluit, dat als grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel het feit vermeldt dat de gezochte persoon ingezetene is van de lidstaat waar het bevel ten uitvoer wordt gelegd. De hoofdzaak betrof een procedure inzake de tenuitvoerlegging in Nederland van een Europees aanhoudingsbevel dat door een Poolse rechter jegens een in Nederland woonachtige Poolse staatsburger was uitgevaardigd met het oog op de tenuitvoerlegging van een vrijheidsstraf in Polen.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 4, punt 6, van kaderbesluit 2002/584 zich verzet tegen een nationale regeling ter uitvoering van die bepaling die erin voorziet dat de rechterlijke autoriteiten de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel in elk geval moeten weigeren wanneer de gezochte persoon ingezetene is van deze lidstaat, zonder dat deze autoriteiten over enige beoordelingsmarge beschikken en zonder dat deze lidstaat zich ertoe verbindt om de aan de gezochte persoon opgelegde vrijheidsstraf daadwerkelijk te laten uitvoeren, in de zin van die bepaling van het kaderbesluit. Volgens het Hof ontstaat in een dergelijke situatie het risico dat die persoon geen straf hoeft te ondergaan.

Het Hof heeft er in dat verband om te beginnen aan herinnerd dat in kaderbesluit 2002/584 het beginsel is neergelegd dat de lidstaten elk Europees aanhoudingsbevel op grond van het beginsel van wederzijdse erkenning ten uitvoer leggen en dat de weigering van de tenuitvoerlegging is geconcipieerd als een uitzondering, die strikt moet worden uitgelegd. Vervolgens heeft het erop gewezen dat uit artikel 4, punt 6, van kaderbesluit 2002/584 voortvloeit dat de weigering om een Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen vooronderstelt dat de uitvoerende lidstaat zich daadwerkelijk ertoe verbindt om de aan de gezochte persoon opgelegde vrijheidsstraf uit te voeren, zodat de loutere omstandigheid dat deze staat zich „bereid” verklaart om deze straf ten uitvoer te laten leggen, in elk geval niet kan worden geacht een dergelijke weigering te rechtvaardigen.

Bovendien heeft het Hof eraan herinnerd dat de bepalingen van kaderbesluit 2002/584 geen rechtstreekse werking hebben. Niettemin dient de bevoegde nationale rechter, met inachtneming van het gehele interne recht en onder toepassing van de daarin erkende uitleggingsmethoden, de nationale voorschriften zo veel mogelijk in het licht van de bewoordingen en het doel van dit kaderbesluit uit te leggen. Wanneer de rechterlijke autoriteiten van de uitvoerende lidstaat weigeren om een Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen dat is uitgevaardigd met het oog op de overlevering van een persoon die in de uitvaardigende lidstaat bij een onherroepelijk vonnis is veroordeeld tot een vrijheidsstraf, zijn zij bijgevolg verplicht zelf te garanderen dat de aan die persoon opgelegde straf daadwerkelijk ten uitvoer zal worden gelegd, en kunnen zij niet louter aan de autoriteiten van de uitvaardigende lidstaat meedelen dat zij bereid zijn die straf ten uitvoer te leggen. In diezelfde zin staat artikel 4, punt 6, van kaderbesluit 2002/584 het de autoriteiten van de uitvoerende lidstaat niet toe om de tenuitvoerlegging te weigeren op de enkele grond dat zij voornemens zijn de betrokkene te vervolgen voor dezelfde feiten.

^{62/} Kaderbesluit 2002/584/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 betreffende het Europees aanhoudingsbevel en de procedures van overlevering tussen de lidstaten (PB 2002, L 190, blz. 1).

In het arrest **Tupikas** (C-270/17 PPU, [EU:C:2017:628](#)), uitgesproken op 10 augustus 2017 in het kader van een prejudiciële spoedprocedure, heeft het Hof uitspraak gedaan over *de uitlegging van artikel 4 bis, lid 1, van kaderbesluit 2002/584, zoals gewijzigd bij kaderbesluit 2009/299*⁶³, *dat voorziet in een grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel wanneer de betrokkene niet is verschenen op een proces dat tot zijn veroordeling heeft geleid*. De hoofdzaak betrof een procedure inzake de tenuitvoerlegging in Nederland van een Europees aanhoudingsbevel dat door een Litouwse rechter jegens een Litouws staatsburger was uitgevaardigd met het oog op de tenuitvoerlegging van een vrijheidsstraf in Litouwen. Terwijl vaststond dat de betrokkene in persoon was verschenen op het proces in eerste aanleg, bevatte het Europees aanhoudingsbevel geen gegevens over de vraag of hij op het proces in hoger beroep was verschenen. In die context wilde de Nederlandse rechter vernemen of de grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel inzake het niet verschijnen van de betrokkene in persoon op het proces dat tot de beslissing heeft geleid, ziet op het proces in eerste aanleg of dat in hoger beroep.

Het Hof heeft om te beginnen opgemerkt dat het begrip „proces dat tot de beslissing heeft geleid” moet worden opgevat als een autonoom begrip van het recht van de Unie en uniform moet worden uitgelegd op het grondgebied daarvan, onafhankelijk van de kwalificaties in de lidstaten. Het Hof heeft geoordeeld dat dit begrip moet worden geacht te duiden op de procedure die heeft geleid tot de rechterlijke beslissing waarbij de persoon om wiens overlevering wordt verzocht in het kader van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel, onherroepelijk is veroordeeld. In het geval dat de procedure meerdere instanties heeft omvat die hebben geleid tot opeenvolgende beslissingen, waarvan ten minste één bij verstek is gewezen, moet onder „proces dat tot de beslissing heeft geleid” in de zin van artikel 4 bis, lid 1, van kaderbesluit 2002/584 de instantie worden verstaan die tot de laatste van deze beslissingen heeft geleid, voor zover de betrokken rechter definitief uitspraak heeft gedaan over de schuld van de betrokkene en over zijn veroordeling tot een straf zoals een vrijheidsbenemende maatregel, na een nieuw onderzoek, in feite en in rechte, van de zaak ten gronde. Bijgevolg valt een proces in hoger beroep in beginsel onder kaderbesluit 2002/584. Tot slot heeft het Hof bevestigd dat die uitlegging volledig in overeenstemming is met de vereisten van de eerbiediging van de rechten van de verdediging, die artikel 4 bis van kaderbesluit 2002/584 moet verzekeren.

^{63/} Kaderbesluit 2009/299/JBZ van de Raad van 26 februari 2009 tot wijziging van kaderbesluit 2002/584/JBZ, kaderbesluit 2005/214/JBZ, kaderbesluit 2006/783/JBZ, kaderbesluit 2008/909/JBZ en kaderbesluit 2008/947/JBZ en tot versterking van de procedurele rechten van personen, tot bevordering van de toepassing van het beginsel van wederzijdse erkenning op beslissingen gegeven ten aanzien van personen die niet verschenen zijn tijdens het proces (PB 2009, L 81, blz. 24).

XI. MEDEDINGING

1. ARTIKEL 101 VWEU

Twee arresten zijn vermeldenswaard. Het eerste handelt over de aansprakelijkheid van de moedermaatschappij en het tweede over een selectief distributiestelsel. Ook moet worden gewezen op het arrest **APVE e.a.** (C-671/15), over de voorwaarden voor toepassing van de mededingingsregels op het gebied van het gemeenschappelijk landbouwbeleid.⁶⁴

1.1. Aansprakelijkheid van de moedermaatschappij

Op 27 april 2017 heeft het Hof in het arrest **Akzo Nobel e.a./Commissie** (C-516/15 P, [EU:C:2017:314](#)) het arrest waartegen hogere voorziening was ingesteld⁶⁵, bevestigd op grond van het oordeel dat *de verjaring van de bevoegdheid van de Commissie om aan twee dochterondernemingen sancties op te leggen, er niet aan in de weg staat dat hun moedermaatschappij, ten aanzien waarvan de verjaring nog niet is ingetreden, aansprakelijk wordt gehouden*.

Het Hof heeft er om te beginnen op gewezen dat de auteurs van de Verdragen ervoor hebben gekozen om het begrip onderneming te gebruiken ter aanduiding van de pleger van een inbreuk op het mededingingsrecht die overeenkomstig artikel 101 of 102 VWEU kan worden bestraft, en dat volgens de rechtspraak onder dit begrip een economische eenheid moet worden verstaan, ook al wordt deze uit juridisch oogpunt gevormd door verschillende natuurlijke of rechtspersonen. Bovendien heeft het Hof eraan herinnerd dat noch in artikel 23, lid 2, onder a), van verordening nr. 1/2003 noch in de rechtspraak wordt bepaald welke natuurlijke of rechtspersoon de Commissie voor de inbreuk aansprakelijk dient te stellen en door oplegging van een geldboete dient te bestraffen. Bijgevolg kan het inbreukmakende gedrag van een dochteronderneming op grond van een weerlegbaar vermoeden aan de moedermaatschappij worden toegerekend, inzonderheid wanneer deze dochteronderneming ondanks het bezit van een eigen rechtspersoonlijkheid niet zelfstandig haar marktgedrag bepaalt, aangezien de moedermaatschappij en haar dochteronderneming in een dergelijke situatie deel uitmaken van dezelfde economische eenheid en zij bijgevolg één onderneming in de zin van het mededingingsrecht van de Unie vormen.

Ook heeft het Hof in herinnering gebracht dat de moedermaatschappij waaraan het inbreukmakend gedrag van haar dochteronderneming is toegerekend, volgens zijn vaste rechtspraak persoonlijk wordt veroordeeld wegens een overtreding van de mededingingsregels van de Unie die zij wordt geacht zelf te hebben begaan omdat zij een beslissende invloed uitoefende op haar dochteronderneming. Om die reden kan de hoofdelijkheid tussen twee vennootschappen die een economische eenheid vormen, wat de betaling van de geldboete betreft, volgens het Hof niet worden beperkt tot een soort borgstelling door de moedermaatschappij voor de betaling van de aan de dochteronderneming opgelegde geldboete. Tot slot berust de aansprakelijkheid van de moedermaatschappij, gezien het volledig afgeleide karakter ervan, noodzakelijkerwijs op de feiten die aan de inbreuk van haar dochteronderneming ten grondslag liggen, waarmee haar aansprakelijkheid onlosmakelijk is verbonden.

^{64/} Dit arrest is besproken in onderdeel VI „Landbouw”.

^{65/} Arrest Gerecht van 15 juli 2015, **Akzo Nobel e.a./Commissie** (T-47/10, [EU:T:2015:506](#)).

Volgens het Hof betekent het feit dat de verjaring van de bevoegdheid van de Commissie om sancties op te leggen is ingetreden ten aanzien van de dochteronderneming, echter nog niet dat die ook ten aanzien van haar moedermaatschappij is ingetreden, ook al berust de aansprakelijkheid van de moedermaatschappij voor de periode in kwestie volledig op het inbreukmakende gedrag van de dochteronderneming. Het Hof heeft bijgevolg geoordeeld dat het feit dat aan bepaalde dochtervennootschappen geen sancties meer kunnen worden opgelegd omdat deze mogelijkheid op grond van artikel 25, lid 1, onder b), van verordening nr. 1/2003⁶⁶ is verjaard, er evenwel niet aan in de weg staat dat de moedermaatschappij, die wordt geacht persoonlijk en hoofdelijk aansprakelijk te zijn voor dezelfde mededingingsverstoringen na die periode en ten aanzien waarvan de verjaring niet is ingetreden, wordt vervolgd. In de onderhavige zaak was aan de deelname van twee dochterondernemingen van Akzo Nobel aan de mededingingsregelingen in kwestie een einde gekomen in 1993, terwijl Akzo Nobel tot 2000 bij die inbreuken betrokken was. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat het Gerecht zich terecht op het standpunt had gesteld dat de verjaring van de bevoegdheid om aan de twee dochterondernemingen een sanctie op te leggen, er niet aan in de weg stond dat werd vastgesteld dat de moedermaatschappij aansprakelijk was.

1.2. Verticale overeenkomsten

Wat de beperkingen in verticale overeenkomsten betreft, heeft het Hof in het arrest **Coty Germany** (C-230/16, [EU:C:2017:941](#)), gewezen op 6 december 2017, belangrijke verduidelijkingen gegeven ten aanzien van *de verenigbaarheid van selectieve distributiestelsels voor luxeproducten met artikel 101 VWEU*. Het geschil handelde over een beperking in een selectieve distributieovereenkomst die was gesloten tussen Coty Germany, een leverancier van hoogwaardige cosmetica, en een erkend distributeur van die producten, op grond waarvan de erkende distributeurs niet kenbaar van derde ondernemingen gebruik mochten maken voor de verkoop van die producten op internet.

De verwijzende rechter heeft het Hof allereerst de vraag voorgelegd of de litigieuze beperking, die bedoeld was om het luxe-imago van die producten in stand te houden, met artikel 101, lid 1, VWEU verenigbaar kon zijn.

Het Hof heeft om te beginnen zijn **Copad-rechtspraak**⁶⁷ in herinnering gebracht. Volgens die rechtspraak kunnen luxeproducten de toepassing van een selectief distributiestelsel noodzakelijk maken om het behoud van de kwaliteit en het juiste gebruik van die producten te verzekeren en is een dergelijk stelsel met artikel 101, lid 1, VWEU verenigbaar, mits de wederverkopers worden gekozen op grond van objectieve criteria van kwalitatieve aard die uniform worden vastgesteld voor alle potentiële wederverkopers en zonder discriminatie worden toegepast, en de vastgestelde criteria niet verder gaan dan noodzakelijk is.

Met de tweede vraag wilde de verwijzende rechter vernemen of artikel 101, lid 1, VWEU aldus moet worden uitgelegd dat het niet in de weg staat aan een contractueel beding als in het hoofdgeding, dat de erkende distributeurs verbiedt om naar buiten toe kenbaar van platforms van derden voor de verkoop van luxeproducten gebruik te maken. Het Hof heeft op dat punt vastgesteld dat een dergelijk contractueel beding met artikel 101, lid 1, VWEU verenigbaar kan zijn, wanneer het ertoe strekt het luxe-imago van die producten in stand te houden, uniform wordt vastgesteld en zonder discriminatie wordt toegepast alsook evenredig is aan het nagestreefde doel. Het was aan de verwijzende rechter om dat na te gaan. Het Hof heeft vervolgens beslist dat de litigieuze beperking geschikt was ter bereiking van het nagestreefde doel, aangezien dit inhield dat voor de producten in

^{66/} Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

^{67/} Arrest Hof van 23 april 2009, **Copad** (C-59/08, [EU:C:2009:260](#)).

kwestie uitsluitend bij erkende distributeurs werd aangeknoopt, zodat Coty de verkoopomgeving voor de producten kon controleren en er dus voor kon zorgen dat het luxe-imago dat die producten bij de consument had, behouden bleef. Het Hof heeft ten aanzien van de evenredigheid van die beperking benadrukt dat het geen absolute beperking was, zoals wel het geval was in de zaak **Pierre Fabre Dermo-Cosmétique**⁶⁸, aangezien het de erkende distributeurs in casu was toegestaan om de contractproducten online te verkopen via hun eigen websites en via platformen van derden, vooropgesteld dat de tussenkomst van die laatste voor de consument niet kenbaar was. Het Hof is bijgevolg tot het oordeel gekomen dat de beperking met artikel 101, lid 1, VWEU verenigbaar was.

Tot slot diende het Hof in het kader van zijn antwoorden op de derde en de vierde vraag van de verwijzende rechter te beoordelen of eerdergenoemd verbod een beperking van de klantenkring in de zin van artikel 4, onder b), van verordening nr. 330/2010⁶⁹ of een beperking van de passieve verkoop aan de eindgebruiker in de zin van artikel 4, onder c), van die verordening vormde. Het Hof heeft hierop geantwoord dat geen van beide het geval was. Bij verordening nr. 330/2010 is namelijk overeenkomstig artikel 101, lid 3, VWEU voorzien in vrijstellingen voor bepaalde soorten mededingingsbeperkingen, mits het marktaandeel van de leverancier en dat van de koper niet 30 % overschrijdt op de relevante markt. Ook voorziet verordening nr. 330/2010 in artikel 4 ervan in hardcorebeperkingen die niet voor die vrijstellingen in aanmerking kunnen komen. Het Hof is op dat punt tot de conclusie gekomen dat het litigieuze beding niet als beperking van de klantenkring of als beperking van de passieve verkoop aan de eindgebruiker in de zin van artikel 4 van verordening nr. 330/2010 kon worden gekwalificeerd, omdat het litigieuze beding het gebruik van internet als afzetmethode voor de producten door de distributeurs van Coty niet volledig uitsloot, maar alleen een specifieke vorm van verkoop op internet, namelijk het kenbaar gebruik maken van derde ondernemingen.

2. ARTIKEL 102 VWEU

In het arrest van 6 september 2017, **Intel/Commissie** (C-413/14 P, [EU:C:2017:632](#)), heeft de Grote kamer van het Hof kunnen afbakenen *hoe ver de bevoegdheid van de Commissie om voor misbruik van een machtspositie sancties op te leggen territoriaal reikt*. Aan het geding in kwestie lag een beschikking van de Commissie ten grondslag, waarbij zij aan Intel, een Amerikaanse fabrikant van microprocessoren (hierna: „CPU's”), een geldboete van 1,06 miljard EUR had opgelegd wegens misbruik van haar machtspositie op de wereldwijde markt van x86-CPU's, met name door het verlenen van getrouwheidskortingen aan computerfabrikanten wanneer zij zich exclusief bij Intel bevoorraadden.⁷⁰ Het Hof heeft *het arrest van het Gerecht houdende verwerping van Intel's beroep tot nietigverklaring van die beschikking vernietigd*.⁷¹ Het is tot het oordeel gekomen dat het Gerecht in het bestreden arrest had nagelaten in te gaan op alle argumenten die Intel had aangevoerd ten aanzien van de vraag of de kortingen in kwestie, zoals die door die onderneming waren toegepast, de mededinging konden beperken.

^{68/} Arrest Hof van 13 oktober 2011, **Pierre Fabre Dermo-Cosmétique** (C-439/09, [EU:C:2011:649](#)).

^{69/} Verordening (EU) nr. 330/2010 van de Commissie van 20 april 2010 betreffende de toepassing van artikel 101, lid 3, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie op groepen verticale overeenkomsten en onderling afgestemde feitelijke gedragingen (PB 2010, L 102, blz. 1).

^{70/} Beschikking C(2009) 3726 definitief van de Commissie van 13 mei 2009 betreffende een procedure overeenkomstig artikel [102 VWEU] en artikel 54 van de EER-Overeenkomst (zaak COMP/C3/37.990 Intel).

^{71/} Arrest Gerecht van 12 juni 2014, **Intel/Commissie** (T-286/09, [EU:T:2014:547](#)).

Wat in de eerste plaats de door Intel opgeworpen vraag betreft, of de Commissie bevoegd is tot vaststelling en bestraffing van een gedraging die buiten de Unie heeft plaatsgevonden, heeft het Hof er aangaande de toepassing van artikel 101 VWEU aan herinnerd dat het feit dat een aan een overeenkomst deelnemende onderneming in een derde land is gevestigd, niet afdoet aan de toepassing van die bepaling, wanneer die overeenkomst op het grondgebied van de interne markt effect sorteert. In deze zaak had de Commissie haar bevoegdheid om artikel 102 VWEU toe te passen op de door Intel gesloten overeenkomsten met een grote Chinese computerfabrikant (hierna: „OEM”) in de litigieuze beschikking gegrond op de „gekwalficeerde gevolgen” van die praktijken in de Europese Economische Ruimte. Het Hof heeft bevestigd dat dit criterium volkenrechtelijk gezien kan dienen als grondslag voor de bevoegdheid van de Commissie om het mededingingsrecht van de Unie toe te passen, wanneer voorzienbaar is dat de betrokken gedraging onmiddellijke en wezenlijke gevolgen op de markt in de Unie zal hebben. Het Hof heeft wat dat aangaat vastgesteld dat reeds wordt voldaan aan het criterium van voorzienbare gevolgen, indien een gedraging waarschijnlijk gevolgen zal hebben voor de mededinging, wat in deze zaak het geval was. Niettegenstaande het feit dat de CPU's voor levering in China bestemd waren, heeft het Hof vastgesteld dat het gedrag van Intel deel uitmaakte van een algemene strategie die erop was gericht de toegang van haar enige concurrent tot de belangrijkste verkoopkanalen op de markt uit te sluiten en benadrukt dat het voornemen bestond om met die CPU's uitgeruste computers in onder meer de Europese Economische Ruimte te verkopen.

In de tweede plaats had Intel als middel aangevoerd dat een wezenlijk vormvoorschrift was geschonden, waardoor haar rechten van de verdediging waren aangetast. In essentie uitte zij in dat verband kritiek op de wijze waarop het Gerecht was omgegaan met het middel waarmee zij in eerste aanleg aan de orde had gesteld dat de Commissie had nagelaten om een gesprek met een van de grootste klanten van Intel in de loop van de administratieve procedure te registreren. Het Hof heeft op dat punt geoordeeld dat het Gerecht blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door een onderscheid te maken tussen formele gesprekken, die met name onder artikel 19, lid 1, van verordening nr. 1/2003 vallen, en informele gesprekken, die niet onder die bepaling vallen. Op de Commissie rust immers een plicht om ieder verhoor dat zij afneemt teneinde inlichtingen over het onderwerp van haar onderzoek te verzamelen, op een door haar gekozen wijze te registreren. Het Hof heeft er evenwel op gewezen dat de Commissie zich in de litigieuze beschikking niet had gebaseerd op de tijdens dat onderhoud verkregen informatie, zodat het aan Intel stond om aan te tonen dat zij de wijze waarop de Commissie haar in die beschikking had beoordeeld, had kunnen beïnvloeden indien zij zich op naar behoren opgestelde notulen van genoemd onderhoud had kunnen baseren. Het Hof heeft geoordeeld dat dit bewijs in de onderhavige zaak echter niet was geleverd.

Wat tot slot en in de derde plaats de beoordeling van het misbruik betreft, heeft het Hof erop gewezen dat de litigieuze gedragingen van Intel ten opzichte van haar handelspartners, die erop waren gericht haar enige ernstig te nemen concurrent uit te sluiten, hierin bestonden dat zij een korting had toegekend aan vier grote OEM's, op voorwaarde dat zij alle of nagenoeg alle x86-CPU's bij Intel zouden kopen, en dat zij betalingen aan de OEM's had verricht opdat zij het op de markt brengen van bepaalde met CPU's van die concurrent uitgeruste producten zouden uitstellen, annuleren of beperken. Het Gerecht had in het bestreden arrest geoordeeld dat de kwalificatie van een door een onderneming met een machtspositie toegekende exclusiviteitskorting als „misbruik” niet afhing van een analyse van alle omstandigheden van de zaak om na te gaan of die de mededinging kon beperken, aangezien die korting die naar haar aard kon beperken. Het Hof heeft evenwel vastgesteld dat de Commissie de omstandigheden van de zaak grondig had onderzocht in de litigieuze beschikking en op die grondslag tot de conclusie was gekomen dat een even efficiënte concurrent wegens die kortingen prijzen had moeten hanteren die onhoudbaar zouden zijn geweest. Volgens het Hof had de AEC-toets (in het Engels bekend onder de naam „as efficient competitor test”) dus daadwerkelijk een belangrijke rol gespeeld bij de beoordeling door de Commissie van de vraag of de betrokken praktijk concurrenten kon uitsluiten. In die omstandigheden is het Hof tot de slotsom gekomen dat het Gerecht verplicht was om alle argumenten van Intel betreffende de toepassing van de AEC-toets waarmee zij wilde aantonen dat de Commissie in het kader van die toets meerdere fouten had begaan, aan een onderzoek te onderwerpen. Het heeft het bestreden arrest dan ook vernietigd en de zaak terugverwezen naar

het Gerecht zodat dit aan de hand van de door Intel aangevoerde argumenten zou kunnen onderzoeken of de litigieuze kortingen de mededinging konden beperken.

3. CONCENTRATIES

In het arrest **Austria Asphalt** (C-248/16, [EU:C:2017:643](#)), uitgesproken op 7 september 2017, heeft het Hof geoordeeld dat artikel 3 van verordening nr. 139/2004⁷² zo moet worden uitgelegd dat *een concentratie, na wijziging van de aard van de zeggenschap die wordt uitgeoefend over een bestaande onderneming van uitsluitende in gedeelde zeggenschap, slechts tot stand komt indien de gemeenschappelijke onderneming die uit een dergelijke transactie voortkomt, duurzaam alle functies van een zelfstandige economische eenheid vervult*.

De hoofdzaak had betrekking op een asfaltmengfabriek die volledig in handen was van een bouwconcern en waarvan de activiteit zich beperkte tot het bevoorraden van haar moedermaatschappij. Zij speelde dus geen rol van betekenis op de markt. Aan het geschil lag het voornemen ten grondslag om een concentratie tot stand te brengen tussen twee bouwondernemingen, waarvan een de eigenaar van genoemde asfaltmengfabriek was. Volgens dat voornemen zou de zeggenschap worden gedeeld tussen de twee ondernemingen die bij de concentratie betrokken waren en zou haar productie hoofdzakelijk bestemd zijn voor die beide ondernemingen.

Gevraagd naar de voorwaarden waaronder een concentratie tot stand komt in geval van een wijziging in de aard van de zeggenschap die over een bestaande onderneming wordt uitgeoefend in de zin van artikel 3, lid 1, onder b), en lid 4, van verordening nr. 139/2004, heeft het Hof er om te beginnen aan herinnerd dat deze verordening beoogt ervoor te zorgen dat herstructureringen van ondernemingen de mededinging niet blijvend schaden. Het begrip „concentratie” moet derhalve dusdanig worden gedefinieerd dat het betrekking heeft op transacties die een blijvende wijziging in de zeggenschap over de betrokken ondernemingen en derhalve in de structuur van de betrokken markt teweegbrengen. Meer in het bijzonder neemt artikel 3, lid 1, onder b), van die verordening niet de oprichting van een onderneming als bestanddeel van het begrip concentratie in aanmerking, maar de wijziging van de zeggenschap over een onderneming. Het Hof heeft ook verduidelijkt dat artikel 3, lid 4, van diezelfde verordening slechts op gemeenschappelijke ondernemingen ziet voor zover de oprichting ervan een duurzaam effect op de structuur van de markt met zich meebrengt, zonder dat het ertoe doet of die onderneming vóór de betrokken concentratie heeft bestaan.

Het Hof heeft er in dat verband aan herinnerd dat verordening nr. 139/2004 volgens artikel 21, lid 1, ervan uitsluitend van toepassing is op concentraties zoals omschreven in artikel 3 van die verordening, waarop verordening nr. 1/2003⁷³ in beginsel niet van toepassing is. Volgens het Hof blijft verordening nr. 1/2003 wel van toepassing op de gedragingen van ondernemingen die, zonder dat zij een concentratie in de zin van verordening nr. 139/2004 vormen, niettemin kunnen leiden tot onderlinge coördinatie die indruist tegen artikel 101 VWEU en die om die reden zijn onderworpen aan het toezicht van de Commissie of de nationale mededingingsautoriteiten. Het Hof heeft dan ook voor recht verklaard dat een uitlegging van artikel 3 van verordening nr. 139/2004, volgens welke de wijziging van de zeggenschap over een onderneming van uitsluitend naar gemeenschappelijk onder het begrip concentratie valt, zelfs wanneer die gemeenschappelijke onderneming

^{72/} Verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad van 20 januari 2004 betreffende de controle op concentraties van ondernemingen (de „EG-concentratieverordening”) (PB 2004, L 24, blz. 1).

^{73/} Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

niet duurzaam alle functies van een zelfstandige economische eenheid vervult, niet in overeenstemming is met artikel 21, lid 1, van verordening nr. 139/2004.

4. PROCEDURE VOOR DE TOEPASSING VAN DE MEDEDINGINGSREGELS

Op 14 maart 2017 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest *Evonik Degussa/Commissie* (C-162/15 P, [EU:C:2017:205](#)) uitgesproken over de omvang van de bescherming van de inlichtingen die in een verklaring met het oog op clementie zijn verstrekt, in het kader van de publicatie van de besluiten van de Commissie inzake de toepassing van artikel 101 VWEU. Het geschil had betrekking op een besluit van de Commissie⁷⁴ waarbij de voor de mededingingsprocedures aangewezen raadadviseur-auditeur een verzoek om vertrouwelijke behandeling van de inlichtingen die rekwirante in het kader van haar medewerking op grond van de clementiemededeling van 2002⁷⁵ had verstrekt, had afgewezen. Deze inlichtingen kwamen voor in een uitgebreide versie van de beschikking waarbij een inbreuk op de mededingingsregels was vastgesteld, die voor publicatie op de website van het directoraat-generaal Concurrentie was bestemd.⁷⁶ In het litigieuze besluit was de raadadviseur-auditeur onder meer tot de conclusie gekomen dat hij niet bevoegd was om zich uit te spreken over rekwirantes argument dat de publicatie van die inlichtingen tot een ongerechtvaardigde ongelijke behandeling van rekwirante ten opzichte van de overige deelnemers aan de inbreuk zou leiden, waardoor het vertrouwensbeginsel en het beginsel van gelijke behandeling waren geschonden. Het Hof heeft bij zijn arrest in hogere voorziening het arrest van het Gerecht, dat het beroep had verworpen⁷⁷, vernietigd op grond dat het Gerecht blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te oordelen dat de raadadviseur-auditeur zich terecht op het standpunt had gesteld dat hij niet bevoegd was.

Het Hof heeft in herinnering gebracht dat artikel 8 van besluit 2011/695⁷⁸ ertoe strekt om op procedureel vlak uitvoering te geven aan de bescherming die het Unierecht verleent aan informatie waarvan de Commissie kennis heeft gekregen in het kader van de procedures inzake toepassing van de mededingingsregels. Hoewel uit artikel 8, lid 2, van besluit 2011/695 volgt dat de raadadviseur-auditeur mag oordelen dat de informatie kan worden vrijgegeven wanneer zij in feite geen zakengeheimen of anderszins vertrouwelijke informatie vormt, of wanneer er een hoger belang is bij het vrijgeven van die informatie, zijn er echter geen beperkingen ten aanzien van de gronden die de betrokkene kan aanvoeren om zich tegen de voorgenomen bekendmaking te verzetten. De in artikel 8 opgenomen bescherming moet aldus worden begrepen dat zij ziet op elke aan de regels of beginselen van de Unie ontleende grond die de bescherming van de vertrouwelijkheid van de betrokken informatie zou kunnen rechtvaardigen. Het Hof heeft erop gewezen dat de draagwijdte van artikel 8, lid 2, van besluit 2011/695 aanzienlijk zou worden beperkt indien deze bepaling aldus moest worden uitgelegd dat de raadadviseur-auditeur op grond daarvan alleen rekening mag houden met de regels die informatie specifiek tegen openbaarmaking aan het publiek beogen te beschermen, zoals die in verordening nr. 45/2001 betreffende

^{74/} Besluit C(2012) 3534 definitief van de Commissie van 24 mei 2012 houdende afwijzing van het door rekwirante gedane verzoek om vertrouwelijke behandeling (Zaak COMP/38.620 — Waterstofperoxide en perboraat) (PB 2015, C 198, blz. 24).

^{75/} Mededeling van de Commissie betreffende immuniteit tegen geldboeten en vermindering van geldboeten in kartelzaken (PB 2002, C 45, blz. 3), die ten tijde van de feiten van kracht was.

^{76/} Beschikking C(2006) 1799 definitief betreffende een procedure overeenkomstig artikel 81 [EG] en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (Zaak COMP/F/C.38.620 – Waterstofperoxide en perboraat) (PB 2006, L 353, blz. 54).

^{77/} Arrest Gerecht van 28 januari 2015, *Evonik Degussa/Commissie* (T-341/12, [EU:T:2015:51](#)).

^{78/} Besluit 2011/695/EU van de voorzitter van de Europese Commissie van 13 oktober 2011 betreffende de functie en het mandaat van de raadadviseur-auditeur in bepaalde mededingingsprocedures (PB 2011, L 275, blz. 29).

de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens door de instellingen⁷⁹ of verordening nr. 1049/2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie⁸⁰.

Vervolgens heeft het Hof wat de grond van de zaak betreft beslist dat de ter ondersteuning van de hogere voorziening aangevoerde argumenten moesten worden afgewezen. Het heeft er om te beginnen aan herinnerd dat inlichtingen die geheim of vertrouwelijk zijn geweest, maar minstens vijf jaar oud zijn, door het verstrijken van die periode in beginsel niet meer als actueel mogen worden aangemerkt en daardoor niet langer geheim of vertrouwelijk zijn. Het heeft dan ook verduidelijkt dat die overwegingen, die tot een weerlegbaar vermoeden leiden, gelden voor zowel verzoeken om vertrouwelijke behandeling ten opzichte van interveniënten in het kader van beroepen bij de rechterlijke instanties van de Unie als voor, zoals in casu, verzoeken om vertrouwelijke behandeling met het oog op de bekendmaking van een besluit houdende vaststelling van een inbreuk op het mededingingsrecht door de Commissie.

Op de door rekwirante opgeworpen vraag of de op grond van verordening nr. 1049/2001 gewezen rechtspraak waarin het Hof heeft erkend dat er een algemene aanname is die rechtvaardigt dat de openbaarmaking van de documenten in een dossier betreffende de toepassing van artikel 101 VWEU wordt geweigerd, moest worden getransponeerd naar de publicatie van besluiten betreffende inbreuken op de artikelen 101 en 102 VWEU, hoewel die verordening in het onderhavige geval niet van toepassing was, heeft het Hof ontkennend geantwoord. Het Hof heeft zich daartoe gebaseerd op de grote verschillen tussen de regeling inzake de toegang van derden tot het dossier van de Commissie (waarin verordening nr. 1049/2001 voorziet) en die betreffende de bekendmaking van inbreukbeschikkingen met inachtneming van de zakengeheimen (waarin artikel 30 van verordening nr. 1/2003 voorziet). De bekendmaking van een niet-vertrouwelijke versie van een besluit waarbij een inbreuk op artikel 101 VWEU wordt vastgesteld, moet met name de slachtoffers van inbreuken steun bieden bij hun vorderingen tot schadevergoeding. De op het spel staande belangen moeten echter worden afgewogen tegen de bescherming van de rechten die het Unierecht aan met name de betrokken ondernemingen verleent, zoals het recht op bescherming van beroeps- of zakengeheimen.

Het Hof heeft voorts geoordeeld dat een dergelijke bekendmaking geen afbreuk doet aan de bescherming waarop rekwirante op grond van de clementieregeling van 2002 aanspraak kan maken, aangezien die bescherming alleen kan zien op de vaststelling van de geldboete en de behandeling van de documenten en de verklaringen waarop deze mededeling specifiek doelt. De enige bescherming waarop een onderneming die in het kader van een procedure op grond van artikel 101 VWEU met de Commissie heeft meegewerkt, aanspraak kan maken, is immers enerzijds immuniteit tegen geldboete of vermindering van het bedrag van de geldboete in ruil voor het verstrekken aan de Commissie van bewijsmateriaal van de vermoedelijke inbreuk dat significant toegevoegde waarde heeft vergeleken met het bewijsmateriaal waarover deze laatste reeds beschikt, en anderzijds, de niet-openbaarmaking door de Commissie van de documenten en de schriftelijke verklaringen die deze overeenkomstig haar clementiemededeling heeft ontvangen.

79/ Verordening (EG) nr. 45/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2000 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens door de communautaire instellingen en organen en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB 2001, L 8, blz. 1).

80/ Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

5. STAATSSTEUN

Op staatssteungebied moeten drie arresten worden vermeld. Het eerste heeft betrekking op het door de Commissie uitgeoefende toezicht op een bestaande steunmaatregel die achteraf als onrechtmatig kan worden gekwalificeerd. Het tweede betreft de vraag of door een staat aan een religieuze gemeenschap toegekende belastingvrijstellingen, als door artikel 107, lid 1, VWEU verboden staatssteun kunnen worden beschouwd. Het laatste ziet op de vraag of de steun die is verleend aan een onderneming die daarna op vrijwillige basis is toegelaten tot een nationale insolventieprocedure, haar kan worden ontnomen.

In het arrest **Commissie/Italië** (C-467/15 P, [EU:C:2017:799](#)), uitgesproken op 25 oktober 2017, heeft het Hof het arrest van het Gerecht⁸¹ vernietigd. Dat arrest betrof de mogelijkheid voor de Commissie om niet alleen de wijziging van bestaande steun als nieuwe en zo nodig onrechtmatige steun te kwalificeren, maar ook alle bestaande steun waarop die wijziging betrekking had. Aan die zaak lag beschikking 2003/530⁸² van de Raad ten grondslag. Daarin had Italië toestemming gekregen om zelf het bedrag terug te betalen van de door haar melkproducenten aan de Unie verschuldigde extra heffing wegens overschrijding van de nationale melkquota in de jaren 1995 en 2001 en werd het de betrokken producenten toegestaan hun schuld aan die lidstaat gespreid over een aantal jaren in termijnen renteloos af te lossen. Aan de toekenning van de steun (hierna: „bestaande steun”) was onder andere de voorwaarde verbonden dat de spreiding van de betalingen in de tijd niet langer dan veertien jaar mocht duren. Omdat Italië de terugbetaling van die steun in 2010 en 2011 na meerdere andere wijzigingen had uitgesteld, was het maximum van veertien jaar overschreden. De Commissie heeft daarop het litigieuze besluit vastgesteld, waarin is geconstateerd dat Italië de bestaande steunregeling successievelijk had gewijzigd, in strijd met een van de voorwaarden voor goedkeuring van die steun, en waarin de kwalificatie van nieuwe en dus onrechtmatige (want niet bij de Commissie aangemelde) steun is gehecht aan niet alleen het betalingsuitstel afzonderlijk beschouwd, maar ook aan het reeds bestaande systeem van gespreide betaling in zijn geheel.⁸³ Zij heeft dus de onverwijlde terugvordering gelast van de bedragen die waren toegekend aan melkproducenten die gebruik hadden gemaakt van het uitstel van betaling, vermeerderd met rente. Italië is tegen dit besluit opgekomen bij het Gerecht, dat het litigieuze besluit gedeeltelijk nietig heeft verklaard. De Commissie heeft daarop hogere voorziening ingesteld om de door het Gerecht gehanteerde uitlegging van het begrip „nieuwe steun” in artikel 1, onder c), van verordening nr. 659/1999⁸⁴ te bestrijden.

In die context heeft het Hof geoordeeld dat onder dit begrip „nieuwe steun”, anders dan het Gerecht had verklaard, niet alleen de wijziging van bestaande steun kan vallen, maar ook de steun waarop die wijziging betrekking heeft. Volgens het Hof kan bestaande steun die in strijd met de voor de verenigbaarheid ervan gestelde voorwaarden is gewijzigd, niet langer als goedgekeurd worden beschouwd, waardoor die in zijn geheel geen bestaande steun meer is. De Commissie hoeft derhalve niet aan te tonen dat de wijziging de kern van de reeds bestaande steun raakt. Volgens het Hof kan met een dergelijke uitlegging de doeltreffendheid van het systeem van toezicht op staatssteun in de Unie het beste worden gewaarborgd, door de betrokken lidstaat aan te moedigen de goedkeuringsvoorwaarden van de steunregeling na te leven. Wanneer een lidstaat een bestaande steunregeling

^{81/} Arrest Gerecht van 24 juni 2015, **Italië/Commissie** (T-527/13, [EU:T:2015:429](#)).

^{82/} Beschikking 2003/530/EG van de Raad van 16 juli 2003 betreffende de verenigbaarheid met de gemeenschappelijke markt van steun die de Italiaanse Republiek wil verlenen aan melkproducenten (PB 2003, L 184, blz. 15).

^{83/} Besluit 2013/665/EU van de Commissie van 17 juli 2013 betreffende de door Italië ten uitvoer gelegde steunmaatregel SA.33726 (11/C) [ex SA.33726 (11/NN)] (uitstel van betaling van de melkheffing) (PB 2013, L 309, blz. 40).

^{84/} Verordening (EG) nr. 659/1999 van de Raad van 22 maart 1999 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel [108 VWEU] (PB 1999, L 83, blz. 1).

in strijd met een goedkeuringsvoorwaarde ervan wijzigt, heeft die lidstaat immers geen enkele waarborg dat de goedgekeurde steunregeling niet door die wijziging wordt geraakt en dat de op basis daarvan toegekende voordelen dus behouden zullen blijven.

Het Hof heeft bijgevolg vastgesteld dat de wetswijziging waarbij in casu aan het betalingsuitstel uitvoering is gegeven, geen wijziging van louter formele of administratieve aard vormde en ook niet kon worden aangemerkt als een verhoging van de oorspronkelijk voor een steunregeling voorziene middelen in de zin van artikel 4, lid 1, van verordening nr. 794/2004⁸⁵.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania** (C-74/16, [EU:C:2017:496](#)), gewezen op 27 juni 2017, diende de Grote kamer van het Hof zich uit te spreken over de vraag *of de door een lidstaat aan een religieuze gemeenschap toegekende belastingvrijstellingen een door artikel 107, lid 1, VWEU verboden steunmaatregel konden vormen*. Deze vraag rees in de context van verschillende belastingvrijstellingen die aan de Spaanse Katholieke Kerk waren toegekend op grond van een concordaat uit 1979 dat tussen de Heilige Stoel en Spanje was gesloten vóór zijn toetreding tot de Unie. In het hoofdgeding had een religieuze congregatie dat concordaat ingeroepen om teruggaaf te verkrijgen van een gemeentelijke belasting die zij naar aanleiding van werken aan een kerkelijke school in de buurt van Madrid had moeten betalen. De betrokken lokalen werden niet alleen gebruikt voor het verstrekken van door de Staat geregeld lager en middelbaar onderwijs, dat gelijkwaardig was aan het in de openbare scholen verstrekte onderwijs en volledig uit de staatskas werd gefinancierd, maar ook voor andere schoolactiviteiten, waarvoor inschrijvingsgeld werd geïnd. Het verzoek om teruggaaf was door de belastingdienst afgewezen omdat de in het nationale recht opgenomen belastingvrijstelling voor werken niet van toepassing was op een activiteit die geen religieuze doelstellingen had.

Nadat de religieuze congregatie beroep bij hem had ingesteld, heeft de verwijzende rechter het Hof gevraagd of een dergelijke belastingvrijstelling als door het Unierecht verboden staatssteun moest worden beschouwd. Het Hof heeft daarop geantwoord dat een maatregel van die aard onder het verbod in artikel 107, lid 1, VWEU kan vallen indien en voor zover het daarbij gaat om economische activiteiten. Het was aan de verwijzende rechterlijke instantie om dat na te gaan.

Het Hof heeft om te beginnen geoordeeld dat de onderwijsactiviteiten van de congregatie die niet door de Spaanse Staat werden gesubsidieerd, economisch van aard leken te zijn en dus onder artikel 107, lid 1, VWEU konden vallen, aangezien die voornamelijk werden gefinancierd uit particuliere financiële bijdragen. Voorts heeft het benadrukt dat de litigieuze vrijstelling leek te voldoen aan twee van de vier voorwaarden om als verboden staatssteun te kunnen worden aangemerkt, aangezien zij de voor de school verantwoordelijke congregatie een *selectief economisch voordeel* zou verlenen en zij een vermindering van de inkomsten van de gemeente en derhalve het *gebruik van staatsmiddelen* zou impliceren. Met betrekking tot de twee andere voorwaarden heeft het Hof geoordeeld dat de litigieuze vrijstelling de door de religieuze congregatie verstrekte onderwijsdiensten aantrekkelijker zou kunnen maken dan de onderwijsdiensten die de op dezelfde markt aanwezige onderwijsinstellingen verstrekken, zodat die vrijstelling de dreiging van vervalsing van de mededinging zou kunnen inhouden. Het Hof heeft daarentegen benadrukt dat steun waarvan het bedrag over een periode van drie jaar een maximum van 200 000 EUR niet overschrijdt, volgens artikel 2 van verordening nr. 1998/2006⁸⁶ wordt geacht het handelsverkeer tussen de lidstaten niet ongunstig te beïnvloeden en de mededinging niet te vervalsen of te dreigen te vervalsen,

^{85/} Verordening (EG) nr. 794/2004 van de Commissie van 21 april 2004 tot uitvoering van verordening (EG) nr. 659/1999 (PB 2004, L 140, blz. 1, met rectificaties in PB 2005, L 25, blz. 74, en L 131, blz. 45).

^{86/} Verordening (EG) nr. 1998/2006 van de Commissie van 15 december 2006 betreffende de toepassing van de artikelen [107 en 108 VWEU] op de-minimissteun (PB 2006, L 379, blz. 5).

zodat dergelijke maatregelen van het begrip „staatssteun” zijn uitgesloten. Het Hof heeft beslist dat het evenwel aan de verwijzende rechter stond om na te gaan of die drempel in het onderhavige geval wordt bereikt.

Tot slot heeft het Hof ten aanzien van het concordaat tussen Spanje en de Heilige Stoel uiteengezet dat dit weliswaar van vóór de toetreding van die lidstaat tot de Unie dateert, maar dat de litigieuze belastingvrijstelling, die pas bij een besluit van 2001 in de nationale rechtsorde is ingevoerd, in voorkomend geval niet als bestaande steun mocht worden beschouwd, maar als nieuwe steun moest worden aangemerkt.

In het arrest **Nerea** (C-245/16, [EU:C:2017:521](#)), gewezen op 6 juli 2017, heeft het Hof zich uitgesproken over de draagwijdte van het begrip „collectieve insolventieprocedure” als bedoeld in artikel 1, lid 7, onder c), van verordening nr. 800/2008 (algemene groepsvrijstellingsverordening)⁸⁷ en over de vraag *of het een onderneming die op vrijwillige basis is toegelaten tot een nationale insolventieprocedure, kan worden belet om het voordeel van eerder op basis van diezelfde bepaling toegekende steun te genieten*. Nerea, de verzoekster in het hoofdgeding, was de begunstigde van steun die in het kader van een regionaal operationeel programma voor de Regione Marche (Italië) was toegekend. Na het verzoek van Nerea om met het oog op de continuïteit van de bedrijfsvoering voor de bescherming van het preventief akkoord in aanmerking te komen, heeft de Regione Marche de litigieuze steun ingetrokken op grond dat een onderneming die aan een dergelijke procedure onderworpen is, volgens artikel 1, lid 7, onder c), van verordening nr. 800/2008 een onderneming in moeilijkheden is die geen steun hoort te krijgen. Nadat Nerea bij hem beroep tegen die beslissing had ingesteld, heeft de verwijzende rechter het Hof twee prejudiciële vragen gesteld.

Naar aanleiding van de eerste vraag diende het Hof zich uit te spreken over de draagwijdte van het begrip „onderwerping” aan een „collectieve insolventieprocedure”. Het heeft geoordeeld dat noch artikel 1, lid 7, onder c), van verordening nr. 800/2008 noch enige andere bepaling van die verordening onderscheid maakt tussen de in de diverse nationale rechtssystemen bestaande collectieve insolventieprocedures naargelang die procedures door de administratieve en rechterlijke instanties van de lidstaten dan wel op initiatief van de onderneming worden ingeleid, zoals in de onderhavige zaak het geval was. Volgens het Hof omvat dat begrip dus niet enkel ambtshalve door de administratieve en rechterlijke instanties tegen ondernemingen ingeleide procedures, maar ook procedures die op het initiatief van de betrokken onderneming worden ingeleid.

Wat de tweede vraag betreft, over de gevolgen die moeten worden verbonden aan het feit dat Nerea na de toekenning van de steun aan de collectieve insolventieprocedure was onderworpen, heeft het Hof erop gewezen dat steun moet worden geacht te zijn verleend op het tijdstip waarop de begunstigde een wettelijke aanspraak op de steun verwerft en dat op dat tijdstip moet worden beoordeeld of de onderneming voor steunverlening in aanmerking komt. Daarnaast houdt artikel 1, lid 7, onder c), van verordening nr. 800/2008 voor de bevoegde instanties van de lidstaten geen verplichting in om over te gaan tot een autonoom onderzoek naar de concrete situatie van de onderneming om vast te stellen of die zich in moeilijkheden bevindt. Het feit dat een onderneming naar nationaal recht voldoet aan de voorwaarden om aan een collectieve insolventieprocedure te worden onderworpen, volstaat om te beletten dat aan deze onderneming krachtens verordening nr. 800/2008 staatssteun wordt verleend of, indien deze haar reeds is verleend, om vast te stellen dat de steun niet krachtens deze verordening had mogen worden verleend, indien op de datum waarop die steun werd verleend aan die voorwaarden was voldaan. Daarentegen kan steun die aan een onderneming is verleend met inachtneming van verordening nr. 800/2008, en met name van artikel 1, lid 6, daarvan, niet worden ingetrokken op de enkele grond dat die onderneming na de datum waarop deze steun aan haar werd verleend, onderworpen is geweest aan een collectieve insolventieprocedure.

⁸⁷/ Verordening (EG) nr. 800/2008 van de Commissie van 6 augustus 2008 waarbij bepaalde categorieën steun op grond van de artikelen [107 en 108 VWEU] met de gemeenschappelijke markt verenigbaar worden verklaard (de algemene groepsvrijstellingsverordening) (PB 2008, L 214, blz. 3).

XII. FISCALE BEPALINGEN

Op fiscaal gebied verdienen vijf arresten vermelding. Het eerste betreft de geldigheid van sommige bepalingen van richtlijn 2006/112.⁸⁸ Het tweede betreft de vraag of de nationale rechterlijke instanties mogen nagaan of een verzoek om fiscale inlichtingen van een andere lidstaat op grond van richtlijn 2011/16 geldig is.⁸⁹ Het derde ziet op de voorwaarden voor de verschuldigdheid van accijns in de zin van artikel 9 van richtlijn 2008/118.⁹⁰ Het vierde handelt over de draagwijdte van het beginsel dat de rechten van de verdediging moeten worden geëerbiedigd in het kader van nationale administratieve procedures voor de controle en de vaststelling van de maatstaf van heffing van de btw. Tot slot heeft het laatste betrekking op het beginsel van het verbod van misbruik op fiscaal gebied.

In het reeds besproken⁹¹ arrest **RPO** (C-390/15, [EU:C:2017:174](#)) heeft de Grote kamer van het Hof de geldigheid bevestigd van de bepalingen van richtlijn 2006/112 die de levering van digitale boeken langs elektronische weg uitsluiten van het voordeel van een verlaagd btw-tarief, terwijl de lidstaten een dergelijk tarief wel mogen toepassen op de levering van digitale boeken op fysieke dragers. In het kader van de prejudiciële verwijzing rees met name de vraag of die uitsluiting in strijd was met het beginsel van gelijke behandeling als neergelegd in artikel 20 van het Handvest.

Na te hebben bevestigd dat genoemde bepalingen van richtlijn 2006/112 een verschil in behandeling invoeren voor twee situaties die niettemin vergelijkbaar zijn uit het oogpunt van het nagestreefde doel, het lezen te bevorderen, heeft het Hof onderzocht of dat verschil in behandeling kon worden gerechtvaardigd. Aangezien een dergelijke rechtvaardiging mogelijk is wanneer het verschil in behandeling verband houdt met een wettelijk toelaatbaar doel dat wordt nagestreefd door de maatregel die ertoe leidt dat een dergelijk verschil wordt ingevoerd, en dit verschil in verhouding staat tot dat doel, heeft het Hof er allereerst op gewezen dat de uitsluiting van digitale publicaties van het verlaagd btw-tarief onderdeel is van een bijzondere btw-regeling voor de elektronische handel, die beoogt elektronische diensten te onderwerpen aan duidelijke, eenvoudige en uniforme regels, zodat die belasting makkelijker kan worden beheerd door de belastingplichtigen en de nationale belastingautoriteiten. Met de nadruk op de ruime beoordelingsbevoegdheid waarover de Uniewetgever bij de vaststelling van fiscale maatregelen beschikt, heeft het Hof bevestigd dat dit doel wettelijk toelaatbaar is en dat de bestreden maatregel geschikt was om dit te bereiken. Aangezien ook aan de overige vereisten in verband met de evenredigheid was voldaan, heeft het Hof bevestigd dat de betrokken bepalingen van richtlijn 2006/112 in overeenstemming waren met het beginsel van gelijke behandeling als neergelegd in artikel 20 van het Handvest.

In het arrest **Berlios Investment Fund** (C-682/15, [EU:C:2017:373](#)), uitgesproken op 16 mei 2017 door de Grote kamer van het Hof, heeft die kamer onderzocht *of de rechterlijke instanties van een lidstaat de wettigheid mogen controleren van verzoeken om fiscale inlichtingen die door een andere lidstaat op grond van richtlijn 2011/16 worden gedaan*. Die vraag was gerezen in het kader van een geding dat was terug te voeren op de weigering van een

^{88/} Richtlijn 2006/112/EG van de Raad van 28 november 2006 betreffende het gemeenschappelijke stelsel van belasting over de toegevoegde waarde (PB 2006, L 347, blz. 1), in de versie die voortvloeit uit richtlijn 2009/47/EG van de Raad van 5 mei 2009, tot wijziging van richtlijn 2006/112/EG wat verlaagde btw-tarieven betreft (PB 2009, L 116, blz. 18).

^{89/} Richtlijn 2011/16/EU van de Raad van 15 februari 2011 betreffende de administratieve samenwerking op het gebied van de belastingen en tot intrekking van richtlijn 77/799/EEG (PB 2011, L 64, blz. 1).

^{90/} Richtlijn 2008/118/EG van de Raad van 16 december 2008 houdende een algemene regeling inzake accijns en houdende intrekking van richtlijn 92/12/EEG (PB 2009, L 9, blz. 12).

^{91/} Dit arrest is ook besproken in onderdeel III „Institutionele bepalingen”.

Luxemburgse vennootschap om volledig te voldoen aan een besluit van de Luxemburgse autoriteiten waarbij zij was gelast bepaalde inlichtingen te verstrekken waarom de Franse administratieve autoriteiten op grond van genoemde richtlijn hadden verzocht. Dit verzoek om inlichtingen zag meer in het bijzonder op de dividenden die door een Franse dochteronderneming waren uitgekeerd, en was bedoeld om duidelijkheid te verkrijgen over de vraag of was voldaan aan de in het Franse recht gestelde voorwaarden om van bronheffing op die dividenden te kunnen worden vrijgesteld. De Luxemburgse vennootschap had echter geweigerd een deel van de gevraagde inlichtingen te verstrekken, op grond dat deze gegevens naar verwachting niet van belang waren, waarop haar een geldboete was opgelegd. Nadat bij haar beroep tegen die sanctie was ingesteld, heeft de verwijzende rechterlijke instantie het Hof onder meer gevraagd of zij de gegrondheid van het bevel van de Luxemburgse autoriteiten mocht onderzoeken, en daarmee ook de gegrondheid van het verzoek om inlichtingen dat aan dat bevel ten grondslag lag.

Het Hof heeft om te beginnen vastgesteld dat het Handvest in het onderhavige geval van toepassing is, aangezien de oplegging van de geldboete aan de Luxemburgse vennootschap onder de tenuitvoerlegging van richtlijn 2011/16 valt. Na voorts te hebben bevestigd dat de Luxemburgse vennootschap recht had op een daadwerkelijke voorziening in rechte in de zin van artikel 47 van het Handvest tegen de haar opgelegde administratieve sanctie, heeft het Hof verduidelijkt dat die bepaling verlangt dat de nationale rechter bij wie een dergelijk beroep is ingesteld tegen een boete wegens niet-naleving van een bevel tot het verstrekken van inlichtingen in het kader van een uitwisseling tussen nationale belastingautoriteiten op grond van richtlijn 2011/16, de wettigheid van dat bevel moet kunnen onderzoeken. Aangezien alleen inlichtingen die naar de maatstaven van de fiscale regelgeving van de verzoekende lidstaat naar verwachting van belang zijn, voorwerp kunnen zijn van een verzoek om inlichtingen op grond van die richtlijn, is dit vereiste dat de inlichtingen van belang zijn volgens het Hof een voorwaarde voor de wettigheid van een aan een justitiabele gericht bevel met het oog op de verkrijging van de gevraagde inlichtingen en van de sanctiemaatregel die hem wegens niet-naleving van dat bevel wordt opgelegd. Het Hof heeft in dat verband evenwel verduidelijkt dat de rechterlijke toetsing van de wettigheid van het bevel niet verder strekt dan de verificatie of het bevel berust op een voldoende met redenen omkleed verzoek van de verzoekende autoriteit om inlichtingen te verstrekken waarbij het niet kennelijk aan een verwacht belang ontbreekt. Die toetsing brengt met zich dat de rechter toegang tot het inlichtingenverzoek moet kunnen hebben en, indien nodig, tot enige andere inlichtingen die de verzoekende autoriteit heeft toegezonden. Aangezien tegenover de justitiabele echter de geheime aard van het inlichtingenverzoek kan worden ingeroepen, beschikt laatstgenoemde alleen over een recht van toegang tot de wezenlijke informatie in het inlichtingenverzoek, teneinde zijn zaak eerlijk te kunnen laten behandelen.

Op 29 juni 2017 heeft het Hof het arrest **Commissie/Portugal** (C-126/15, [EU:C:2017:504](#)) gewezen, waarbij het zich heeft uitgesproken over de voorwaarden voor verschuldigdheid van accijns in de zin van artikel 9, eerste alinea, van richtlijn 2008/118 houdende een algemene regeling inzake accijns, uitgelegd in het licht van het evenredigheidsbeginsel. In die zaak was bij het Hof een beroep wegens niet-nakoming ingesteld, teneinde te doen vaststellen dat de Portugese Republiek de krachtens die richtlijn en het evenredigheidsbeginsel op haar rustende verplichtingen niet was nagekomen door te bepalen dat pakjes sigaretten na het einde van de derde maand van het jaar volgend op het jaar dat op het aangebrachte zegel is vermeld, niet meer mogen worden verhandeld of aan het publiek worden verkocht.

Na eraan te hebben herinnerd dat de bestrijding van fraude, belastingontduiking en misbruik een door richtlijn 2008/118 nagestreefd doel is, heeft het Hof erop gewezen dat het tot verbruik uitslaan van een buitensporige hoeveelheid pakjes sigaretten aan het einde van het jaar, in anticipatie op een toekomstige verhoging van het accijnstarief, een soort misbruik is dat de lidstaten met passende maatregelen mogen voorkomen. Het heeft daaraan toegevoegd dat dit aan de lidstaten toegekende recht noodzakelijkerwijs de mogelijkheid inhoudt om maatregelen te nemen van het soort als in deze zaak bedoeld, aangezien artikel 9, eerste alinea, van de richtlijn voor de bepaling van de voorwaarden voor de verschuldigdheid en het toe te passen tarief verwijst naar het nationaal recht.

Het Hof heeft er echter ook aan herinnerd dat de lidstaten bij de uitoefening van de hun door het Unierecht verleende bevoegdheden het evenredigheidsbeginsel in acht moeten nemen. Dit houdt in dat zij gebruik moeten maken van middelen waarmee het door het nationale recht nagestreefde doel weliswaar doeltreffend kan worden bereikt, doch die niet verder gaan dan noodzakelijk is en die de doelen en beginselen van de betrokken wetgeving van de Unie zo min mogelijk aantasten. Het heeft in dat verband geoordeeld dat het aan de orde zijnde verbod om pakjes sigaretten te verhandelen en te verkopen geschikt was voor het bereiken van de rechtmatige doelen fraude en belastingontduiking te bestrijden en de volksgezondheid te beschermen. Aangezien dit verbod in alle gevallen toepassing vindt, met inbegrip van die waarin het accijnstarief vermindert of ongewijzigd blijft, heeft het Hof niettemin geoordeeld dat het niet noodzakelijk leek te zijn voor het bereiken van die doelen, omdat die ook konden worden bereikt op een manier die minder belastend maar net zo geschikt was, namelijk indien die maatregel alleen toepassing zou vinden wanneer het accijnstarief op sigaretten werd verhoogd. Derhalve heeft het Hof vastgesteld dat de Portugese Republiek door vaststelling van de betrokken maatregelen de krachtens artikel 9, eerste alinea, van richtlijn 2008/118 en het evenredigheidsbeginsel op haar rustende verplichtingen niet was nagekomen.

In het arrest *Ispas* (C-298/16, [EU:C:2017:843](#)) van 9 november 2017 heeft het Hof preciseringen gegeven ten aanzien van de draagwijdte van het algemeen beginsel van Unierecht dat de rechten van de verdediging moeten worden geëerbiedigd in het kader van nationale administratieve procedures voor de controle en de vaststelling van de maatstaf van heffing van de btw. In deze zaak had bij verzoekers een fiscale controle plaatsgevonden, waarna hun belastingaanslagen waren toegezonden met daarin het verzoek om betaling van een aanvullend btw-bedrag. Verzoekers hadden voor de verwijzende rechter de nietigheid van die belastingaanslagen ingeroepen, op grond dat hun rechten van de verdediging niet in acht waren genomen. Zij meenden meer bepaald dat de belastingdienst hun ambtshalve toegang had moeten verlenen tot alle relevante informatie op basis waarvan hij het belastingcontroleverslag had opgesteld en de twee belastingaanslagen had vastgesteld, om die later te kunnen bestrijden.

Het Hof heeft er in dat verband om te beginnen aan herinnerd dat de eerbiediging van de rechten van de verdediging een algemeen rechtsbeginsel van Unierecht is, krachtens welk de adressaten van besluiten die hun belangen aanmerkelijk raken, in staat moeten worden gesteld hun standpunt over de elementen waarop de administratie haar besluit wil baseren, naar behoren kenbaar te maken. Deze verplichting rust op de nationale administratieve overheden wanneer zij besluiten nemen die binnen de werkingssfeer van het Unierecht vallen. Volgens het Hof is dat met name het geval wanneer een lidstaat belastingplichtigen aan een belastingcontrole onderwerpt, teneinde te voldoen aan de uit de toepassing van het Unierecht voortvloeiende verplichting om alle wettelijke en bestuursrechtelijke maatregelen te treffen om te waarborgen dat de btw op zijn grondgebied volledig wordt geïnd en om fraude te bestrijden.

Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat het algemene Unierechtelijke beginsel van eerbiediging van de rechten van de verdediging in die zin moet worden uitgelegd dat particulieren in administratieve procedures voor de controle en de vaststelling van de maatstaf van heffing van de btw de mogelijkheid moeten hebben om op hun verzoek, en niet ambtshalve, de informatie en documenten te ontvangen die zijn opgenomen in het administratieve

dossier en die door de overheidsinstantie in aanmerking zijn genomen bij het nemen van haar besluit, tenzij een beperking van de toegang tot die informatie en documenten gerechtvaardigd is door doelstellingen van algemeen belang. Dit algemene beginsel heeft immers geen absolute gelding, maar kan beperkingen omvatten, mits deze werkelijk beantwoorden aan de doeleinden van algemeen belang die met de betrokken maatregel worden nagestreefd, en, het nagestreefde doel in aanmerking genomen, niet zijn te beschouwen als een onevenredige en onduidelijke ingreep, waardoor de gewaarborgde rechten in hun kern worden aangetast. Het Hof heeft op dat punt verduidelijkt dat dergelijke beperkingen in het kader van een belastingcontrole en de vaststelling van de maatstaf van heffing van de btw met name strekken tot bescherming van de vereisten inzake vertrouwelijkheid of inzake het beroepsgeheim, waaraan de toegang tot bepaalde informatie en documenten afbreuk kan doen.

In het arrest **Cussens e.a.** (C-251/16, [EU:C:2017:881](#)) van 22 november 2017 heeft het Hof zich uitgesproken over de draagwijdte van het beginsel van het verbod van misbruik op fiscaal gebied, meer bepaald op het vlak van de btw. In het hoofdgeding hadden de verzoekers meerdere vakantiehuisen gebouwd, met het oog op de verkoop ervan, en die voor meer dan 20 jaar verhuurd aan een met hen verbonden onderneming. Tegelijkertijd hadden zij met diezelfde onderneming een overeenkomst gesloten waarin was bepaald dat die woningen hun voor twee jaar werden terugverhuurd. Nadat die twee huurovereenkomsten een maand later waren beëindigd omdat daar wederzijds van werd afgezien, hebben verzoekers de woningen aan derden verkocht. Naar nationaal recht was over die verkopen geen btw verschuldigd, omdat alleen de langlopende huurovereenkomst aan btw was onderworpen. De belastingdienst heeft die huur echter aangemerkt als een constructie die misbruik opleverde, en om betaling van aanvullende btw wegens die verkopen verzocht. Nadat de zaak bij hem aanhangig was gemaakt, heeft de verwijzende rechter vastgesteld dat er in het nationale recht geen regels waren op grond waarvan de belastingdienst transacties die misbruik vormen, buiten beschouwing moest laten. Hij heeft dan ook beslist om het Hof meerdere prejudiciële vragen te stellen, met name om te bepalen of het beginsel van het verbod van misbruik in het Unierecht, zoals geformuleerd in het arrest *Halifax e.a.*⁹², gebiedt tot de door de belastingdienst verdedigde oplossing.

Het Hof heeft in dat verband om te beginnen vastgesteld dat het beginsel van het verbod van misbruik, zoals dat op btw-gebied wordt toegepast in de uit het arrest **Halifax e.a.** voortgekomen rechtspraak, niet een bij een richtlijn ingesteld voorschrift vormt, maar zijn grondslag vindt in de rechtspraak. Dit beginsel, dat volgens het Hof het algemene karakter vertoont dat de algemene beginselen van het Unierecht naar hun aard bezitten, kan aan een belastingplichtige worden tegengeworpen om te weigeren hem het voordeel van het recht op btw-vrijstelling toe te kennen, zelfs wanneer de nationale wet niet voorziet in bepalingen van die strekking. Hoewel de aan de orde zijnde transacties tot stand waren gekomen voordat het arrest *Halifax e.a.* werd gewezen, heeft het Hof vervolgens bevestigd dat de beginselen van rechtszekerheid en gewettigd vertrouwen zich niet ertegen verzetten dat het uit dat arrest voortvloeiende beginsel van het verbod van misbruik in de hoofdzaak werd toegepast. De uitlegging die het Hof aan het Unierecht geeft, verklaart en preciseert immers de betekenis en de strekking van dat recht zoals het sinds de datum van inwerkingtreding ervan moet of had moeten worden begrepen en toegepast. Het Hof heeft tot slot vastgesteld dat, mochten de aan de orde zijnde onroerende goederen nog niet daadwerkelijk zijn gebruikt door de eigenaar of de huurder ervan vóór de verkoop ervan aan derden, wat de verwijzende rechter zal dienen uit te maken, de leveringen van die goederen erop neer kunnen komen dat een belastingvoordeel wordt verkregen dat in strijd is met het doel van richtlijn 77/388⁹³, waardoor zij onder het beginsel van het verbod van misbruik zouden vallen.

92/ Arrest Hof van 21 februari 2006, **Halifax e.a.** (C-255/02, [EU:C:2006:121](#)).

93/ Zesde richtlijn (77/388/EEG) van de Raad van 17 mei 1977 betreffende de harmonisatie van de wetgevingen der lidstaten inzake omzetbelasting – Gemeenschappelijk stelsel van belasting over de toegevoegde waarde: uniforme grondslag (PB 1977, L 145, blz. 1).

XIII. ONDERLINGE AANPASSING VAN DE WETGEVINGEN

1. INTELLECTUELE EN INDUSTRIËLE EIGENDOM

Op het gebied van de intellectuele en industriële eigendom zijn drie arresten vermeldenswaard. De eerste twee hebben betrekking op het begrip „mededeling aan het publiek” op het gebied van het auteursrecht en het derde ziet op de uitlegging van de zogenoemde „reparatieclausule” op het gebied van gemeenschapsmodellen.

In de zaken die hebben geleid tot de twee arresten *Stichting Brein* (C-527/15, [EU:C:2017:300](#), en C-610/15, [EU:C:2017:456](#)), uitgesproken op 26 april respectievelijk 14 juni 2017, diende het Hof met name *het begrip „mededeling aan het publiek” in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29*⁹⁴ te onderzoeken.

In die twee zaken waren de verwijzende rechterlijke instanties aangezocht door een Nederlandse stichting die voor de bescherming van de belangen van auteursrechthebbenden zorgt. In de eerste zaak stond die stichting in het hoofdgeding tegenover de verkoper van een mediaspeler waarop vooraf op internet beschikbare add-ons waren geïnstalleerd en die hyperlinks bevatten naar voor het publiek vrij toegankelijke websites waarop auteursrechtelijk beschermde werken zonder toestemming van de rechthebbenden beschikbaar waren gesteld. In de tweede zaak had het geding betrekking op door de stichting ingestelde vorderingen om internet-accesproviders te bevelen de domeinnamen en de IP-adressen van het online platform voor de uitwisseling van bestanden „The Pirate Bay” te blokkeren, dat de gebruikers van dit platform door de indexering van meta-informatie over beschermde werken en de verstrekking van een zoekmotor, in staat stelt deze werken te vinden en deze in het kader van een peer-to-peernetwerk te delen.

In de twee arresten heeft het Hof allereerst zijn eerdere rechtspraak⁹⁵ in herinnering gebracht dat het hoofddoel van richtlijn 2001/29 erin is gelegen een hoog beschermingsniveau voor auteurs te verwezenlijken, zodat zij met name bij een mededeling aan het publiek een passende beloning voor het gebruik van hun werk kunnen ontvangen. Daaruit volgt dat aan het begrip „mededeling aan het publiek” een ruime betekenis moet worden gegeven en dat dit een geïndividualiseerde beoordeling vergt. Bovendien volgt uit artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29 dat het begrip „mededeling aan het publiek” twee cumulatieve elementen met elkaar verbindt, namelijk een „handeling bestaande in een mededeling” van een werk en de mededeling ervan aan een „publiek”.

Bij de beoordeling of een gebruiker een handeling bestaande in een „mededeling aan het publiek” in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29 verricht, moet volgens het Hof dan ook rekening worden gehouden met meerdere niet-autonome en onderling afhankelijke, elkaar aanvullende criteria. Tot die criteria behoort om te beginnen de centrale rol van de gebruiker en het weloverwogen karakter van diens interventie. Die gebruiker verricht namelijk een mededelingshandeling wanneer hij, met volledige kennis van de gevolgen van zijn handelwijze, intervenueert om zijn klanten toegang te verlenen tot een beschermd werk, met name wanneer deze klanten

^{94/} Richtlijn 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 mei 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PB 2001, L 167, blz. 10).

^{95/} Zie met name arresten Hof van 31 mei 2016, *Reha Training* (C-117/15, [EU:C:2016:379](#)), en van 8 september 2016, *GS Media* (C-160/15, [EU:C:2016:644](#)).

zonder een dergelijke interventie geen, of slechts moeilijk, toegang zouden hebben tot het verspreide werk. Vervolgens heeft het Hof gepreciseerd dat het begrip „publiek” ziet op een onbepaald aantal potentiële ontvangers, en bovendien een vrij groot aantal personen impliceert. Ook heeft het Hof eraan herinnerd dat een beschermd werk, om te kunnen spreken van een „mededeling aan het publiek”, moet worden meegedeeld volgens een specifieke technische werkwijze, die verschilt van de werkwijzen die tot dan toe werden gebruikt, of, bij gebreke daarvan, gericht moet zijn tot een „nieuw publiek”, dat wil zeggen een publiek dat door de houders van het auteursrecht nog niet in aanmerking werd genomen toen zij toestemming verleenden voor de oorspronkelijke mededeling van hun werk aan het publiek. Tot slot heeft het Hof benadrukt dat het niet zonder belang is te weten of met een mededeling in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29 winst wordt beoogd.

Op basis van die criteria is het Hof in beide arresten tot het oordeel gekomen dat zowel de verkoop van een mediaspeler als die in het hoofdingen als het beschikbaar stellen en het beheer van het platform voor uitwisseling „The Pirate Bay” op internet in de omstandigheden van die zaken een „mededeling aan het publiek” in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2001/29 vormden.

Op 20 december 2017 heeft het Hof in het arrest **Acacia en D'Amato** (C-397/16 en C-435/16, [EU:C:2017:992](#)) uitspraak gedaan over de zogenoemde reparatieclausule in artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002⁹⁶. In deze clausule is bepaald dat de bescherming als gemeenschapsmodel niet bestaat voor een model dat een onderdeel vormt van een samengesteld voortbrengsel dat wordt gebruikt voor de reparatie van dit samengestelde voortbrengsel om het de oorspronkelijke uiterlijke kenmerken terug te geven. Het onderhavige arrest is te plaatsen in het kader van inbreukgeschillen in Italië en in Duitsland tussen twee autoconstructeurs, die houder zijn van gemeenschapsmodellen voor autovelgen in aluminiumlegering, en Acacia en haar bestuurder, die replicavelgen vervaardigen waarvan het uiterlijk en de functie volledig overeenstemt met de origineel gemonteerde velg.

Aan het Hof werd allereerst gevraagd of artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002 de daarin opgenomen uitsluiting van bescherming ervan afhankelijk stelt dat de vorm van het samengestelde voortbrengsel waarin het onderdeel in kwestie is verwerkt, bepalend is voor het beschermde model van dat onderdeel. De autoconstructeurs die in de hoofdingen partij waren, stelden op dat punt in essentie dat die uitsluiting niet was gerechtvaardigd voor autovelgen, waarvan de vorm niet wordt bepaald door het uiterlijk van het voertuig dat daarmee wordt uitgerust. Het Hof heeft in dat verband naar voren geschoven dat artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002 erop is gericht, het monopoliseren van markten van bepaalde reserveonderdelen te voorkomen, en in het bijzonder te verhinderen dat een consument die een duurzaam en wellicht duur product heeft gekocht, voor uitwendige onderdelen voor onbepaalde duur is aangewezen op de fabrikant van het samengestelde voortbrengsel. Vanuit dat perspectief en zich baserend op een letterlijke en teleologische uitlegging heeft het Hof vastgesteld dat de draagwijdte van die bepaling niet is beperkt tot onderdelen van een samengesteld voortbrengsel „waarvan de uiterlijke kenmerken bepalend zijn voor het beschermde model”, waarbij het heeft benadrukt dat die uitlegging bijdroeg tot de verwezenlijking van het doel van de „reparatieclausule”, namelijk om het monopoliseren van markten van reserveonderdelen tegen te gaan.

Wat de vervolgvraag naar de voorwaarden voor toepassing van de uitsluiting van de „reparatieclausule” betreft, heeft het Hof er om te beginnen op gewezen dat die uitsluiting slechts toepassing kan vinden op onderdelen die door een gemeenschapsmodel worden beschermd en die derhalve voldoen aan de beschermingsvoorwaarden die in met name artikel 4, lid 2, van verordening nr. 6/2002 zijn vermeld. Die laatste bepaling verleent bescherming aan een product dat een onderdeel van een samengesteld voortbrengsel vormt, voor zover het onderdeel, wanneer het in het samengestelde voortbrengsel is verwerkt, bij normaal gebruik van dit laatste zichtbaar blijft en de zichtbare kenmerken van het onderdeel als zodanig aan de in artikel 4, lid 1, van die verordening gestelde

^{96/} Verordening (EG) nr. 6/2002 van de Raad van 12 december 2001 betreffende Gemeenschapsmodellen (PB 2002, L 3, blz. 1).

voorwaarden inzake nieuwheid en eigen karakter voldoen. Dit is het geval bij de gemeenschapsmodellen voor autovelgen waarvan de betrokken autoconstructeurs de houders zijn. Vervolgens heeft het Hof die velgen beschouwd als „onderdelen van een samengesteld voortbrengsel” in de zin van artikel 110, lid 1, aangezien een dergelijke velg een bestanddeel van een auto is en die auto zonder dat bestanddeel niet normaal kan worden gebruikt. Aangaande de voorwaarde dat het bestanddeel in kwestie „wordt gebruikt voor de reparatie van dit samengestelde voortbrengsel”, heeft het Hof erop gewezen dat die „reparatieclausule” elk gebruik van een onderdeel ter verfraaiing of uit louter gemak, zoals met name de vervanging van een onderdeel om esthetische redenen of om het samengestelde voortbrengsel te individualiseren, daarvan uitsluit, maar juist vereist dat het gebruik van het onderdeel nodig is voor de reparatie van het defecte samengestelde voortbrengsel. Tot slot heeft het Hof geoordeeld dat de reparatie moet worden verricht om het samengestelde voortbrengsel zijn oorspronkelijke uiterlijke kenmerken terug te geven. Het Hof heeft dienaangaande benadrukt dat een onderdeel dat bijdraagt tot de reparatie van de uiterlijke kenmerken van het samengestelde voortbrengsel in de zin van die bepaling, noodzakelijkerwijs zichtbaar moet zijn. Aan de hand van die overwegingen is het Hof tot de conclusie gekomen dat artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002 uitsluitend van toepassing is op onderdelen van een samengesteld voortbrengsel die visueel identiek zijn aan de originele onderdelen, wat niet het geval is bij een reserveonderdeel dat, wat de kleur of de afmetingen ervan betreft, niet overeenkomt met het originele onderdeel, of wanneer de uiterlijke kenmerken van het samengestelde voortbrengsel werden gewijzigd na het in de handel brengen ervan.

Tot slot werd het Hof de vraag voorgelegd of voor het voordeel van de uitsluiting als voorzien in artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002 is vereist dat de fabrikant of verkoper van een onderdeel van een samengesteld voortbrengsel erop toeziet dat dit onderdeel uitsluitend voor reparaties kan worden aangeschaft en, zo ja, op welke wijze dit dient te gebeuren. Het Hof heeft in dat verband benadrukt dat er een zorgvuldigheidsplicht rust op de fabrikant of verkoper van een onderdeel van een samengesteld voortbrengsel die voor het voordeel van de afwijking in die bepaling in aanmerking wil komen. Met het oog daarop dienen zij de downstream-gebruiker aan de hand van een duidelijke en zichtbare vermelding op het voortbrengsel, op de verpakking ervan, op de catalogi of op de verkoopdocumenten in te lichten over het feit dat het betrokken onderdeel vervaardigd is volgens een model waarvan zij niet de houders zijn en voorts over het feit dat dit onderdeel uitsluitend is bestemd om te worden gebruikt voor de reparatie van het samengestelde voortbrengsel om het de oorspronkelijke uiterlijke kenmerken terug te geven. Ook dienen zij aan de hand van passende middelen, met name op contractuele wijze, erop toe te zien dat de downstream-gebruiker de betrokken onderdelen niet bestemt voor een gebruik dat onverenigbaar is met de in artikel 110, lid 1, van verordening nr. 6/2002 gestelde voorwaarden en dienen zij verder af te zien van de verkoop van een dergelijk onderdeel wanneer zij weten of, gelet op alle relevante omstandigheden, redelijkerwijs moeten weten dat het toekomstige gebruik van dat onderdeel niet zal voldoen aan de gestelde voorwaarden.

2. BESCHERMING VAN PERSOONSGEGEVENS

Op het gebied van de bescherming van persoonsgegevens verdienen drie arresten vermelding. In het eerst heeft het Hof kunnen verduidelijken welke informatieplichten in het kader van betalingsdiensten in de interne markt gelden. Het tweede had betrekking op de problematiek van het wissen van persoonsgegevens in een vennootschapsregister. Tot slot heeft het derde het Hof ertoe gebracht het begrip „persoonsgegevens” in de context van een beroepsexamen te verduidelijken. Ook dient te worden gewezen op **advies 1/15** ([EU:C:2017:592](#)), dat betrekking heeft op de verenigbaarheid met de Verdragsbepalingen en het Handvest van de in onderhandelingen tussen Canada en de EU tot stand gekomen overeenkomst over de overdracht en verwerking van gegevens uit het Passenger Name Record (PNR).⁹⁷

Op 25 januari 2017 heeft het Hof zich in het arrest **BAWAG** (C-375/15, [EU:C:2017:38](#)) uitgesproken over het begrip „duurzame drager” in de zin van richtlijn 2007/64⁹⁸ betreffende betalingsdiensten in de interne markt en over de omvang van de op de betalingsdienstverrichters rustende verplichting om de gebruiker informatie te verstrekken.

Ten aanzien van de vraag of een website van een bank als een duurzame drager kon worden beschouwd, heeft het Hof erop gewezen dat die *website het de betalingsdienstgebruiker mogelijk moet maken de* aan hem persoonlijk gerichte *informatie* op zodanige wijze *op te slaan* dat deze gedurende een voor het doel van de informatie gepaste periode kan worden geraadpleegd en ongewijzigd kan worden gereproduceerd. Bovendien moet het uitgesloten zijn dat de betalingsdienstaanbieder of de professional die belast is met het beheer van deze website, eenzijdig de inhoud ervan kan wijzigen.

Aangaande de verplichting van de aanbieder van een betalingsdienst om aan de gebruiker informatie te verstrekken, heeft het Hof geoordeeld dat wanneer die informatie wordt meegedeeld via een mailbox die een onderdeel vormt van een ebankingwebsite, zij slechts kan worden geacht op een duurzame drager te zijn verstrekt, indien aan twee voorwaarden is voldaan. Ten eerste moet deze website de gebruiker de mogelijkheid bieden om de aan hem persoonlijk gerichte informatie op zodanige wijze op te slaan dat deze gedurende een passende termijn kan worden geraadpleegd en ongewijzigd kan worden gereproduceerd, zonder dat de aanbieder of een andere professional de inhoud ervan eenzijdig kan wijzigen. Ten tweede moet de betalingsdienstaanbieder deze gebruiker, wanneer hij informatie meedeelt, actief op de hoogte stellen van het feit dat er een bericht voor hem is en dat hij het op die website kan raadplegen, indien de betalingsdienstgebruiker slechts van deze informatie kennis kan nemen door die website te raadplegen.

Indien de betalingsdienstgebruiker verplicht is een website te raadplegen om van deze informatie kennis te nemen, wordt die informatie hem louter ter beschikking gesteld, wanneer de mededeling ervan niet gepaard gaat met een dergelijke actieve gedraging van de betalingsdienstaanbieder.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **Manni** (C-398/15, [EU:C:2017:197](#)) van 9 maart 2017, heeft het Hof zich uitgesproken over *de mogelijkheid voor een natuurlijke persoon om hem betreffende persoonsgegevens die in het vennootschapsregister voorkomen in verband met een ontbonden vennootschap te laten wissen*, beoordeeld aan de

^{97/} Dit advies is besproken in onderdeel I „Grondrechten”.

^{98/} Richtlijn 2007/64/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 november 2007 betreffende betalingsdiensten in de interne markt, houdende wijziging van de richtlijnen 97/7/EG, 2002/65/EG, 2005/60/EG en 2006/48/EG en houdende intrekking van richtlijn 97/5/EG (PB 2007, L 319, blz. 1).

hand van de artikelen 6, lid 1, onder e), 12, onder b), en 14, eerste alinea, onder a), van richtlijn 95/46⁹⁹, gelezen in samenhang met artikel 3 van de eerste richtlijn (68/151)¹⁰⁰. In het hoofdgeding stond de enige bestuurder van een vennootschap tegenover de kamer van koophandel. In geding was de weigering van die laatste om bepaalde persoonsgegevens in het vennootschapsregister te schrappen die deze bestuurder in verband brachten met het faillissement van een andere vennootschap, die na een liquidatieprocedure in het vennootschapsregister was doorgehaald. De bestuurder had ter ondersteuning van zijn beroep onder meer aangevoerd dat de betrokken informatie schadelijk was voor zijn huidige economische activiteit.

Aangaande de toegankelijkheid van in het vennootschapsregister bijgehouden gegevens voor derden heeft het Hof er om te beginnen op gewezen dat de openbaarheid van die registers de rechtszekerheid in de betrekkingen tussen vennootschappen en derden moet verzekeren, en de belangen van derden ten aanzien van vennootschappen op aandelen en vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid moet beschermen, omdat deze vennootschappen aan derden geen andere waarborg bieden dan het vermogen van de vennootschap. Bovendien kunnen nog jaren nadat een vennootschap is opgehouden te bestaan, vragen rijzen waarvoor persoonsgegevens uit het vennootschapsregister nodig zijn. In die omstandigheden heeft het Hof geoordeeld dat de lidstaten natuurlijke personen van wie de gegevens in het vennootschapsregister zijn ingeschreven in verband met een bepaalde vennootschap, niet het recht kunnen toekennen te verkrijgen dat de hen betreffende persoonsgegevens na een bepaalde periode na de ontbinding van de vennootschap worden uitgewist.

Aangezien die uitlegging van de bepalingen van richtlijn 95/46 inbreuk kan maken op het recht op eerbiediging van het privéleven van de betrokkenen en op hun recht op bescherming van persoonsgegevens, die door de artikelen 7 en 8 van het Handvest worden gewaarborgd, heeft het Hof ook gepreciseerd dat die uitlegging niet tot een onevenredige inbreuk op die grondrechten leidde. Het heeft in dat verband benadrukt dat slechts een beperkt aantal persoonsgegevens in het vennootschapsregister wordt opgenomen en dat het gerechtvaardigd was dat natuurlijke personen die ervoor kiezen om aan het economisch verkeer deel te nemen met behulp van een vennootschap op aandelen of een vennootschap met beperkte aansprakelijkheid en die aan derden geen andere waarborg bieden dan het vermogen van de vennootschap, de gegevens met betrekking tot hun identiteit en taken binnen de vennootschap openbaar dienen te maken. Dit in aanmerking nemend, viel het volgens het Hof niet uit te sluiten dat er in uitzonderlijke situaties zwaarwegende en gerechtvaardigde redenen kunnen zijn die verband houden met het specifieke geval van de betrokkene, die het bij wijze van uitzondering rechtvaardigen dat de toegang tot de hem betreffende persoonsgegevens in het register na verloop van een voldoende lange termijn na de ontbinding van de betrokken vennootschap wordt beperkt tot derden die een aantoonbaar belang hebben bij inzage in die gegevens. Het staat echter aan elke lidstaat om te beslissen of hij een dergelijke toegangsbepijking in zijn rechtsorde wil opnemen.

In het arrest **Nowak** (C-434/16, [EU:C:2017:582](#)), gewezen op 20 december 2017, heeft het Hof bevestigd dat de schriftelijke antwoorden van een kandidaat tijdens een beroepsexamen en de eventuele opmerkingen van de examinator bij die antwoorden, persoonsgegevens in de zin van artikel 2, onder a), van richtlijn 95/46 zijn. In het hoofdgeding had de verzoeker, nadat hij niet was geslaagd voor een examen van de Ierse beroepsorganisatie van accountants, verzocht om toegang tot alle op hem betrekking hebbende persoonsgegevens die door die organisatie werden gehouden. Hoewel zij de kandidaat meerdere documenten had toegezonden, had de

^{99/} Richtlijn 95/46/EG van het Europees Parlement en de Raad van 24 oktober 1995 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB 1995, L 281, blz. 31).

^{100/} Eerste richtlijn (68/151/EEG) van de Raad van 9 maart 1968, strekkende tot het coördineren van de waarborgen, welke in de lidstaten worden verlangd van de vennootschappen in de zin van de tweede alinea van artikel 48 van het Verdrag, om de belangen te beschermen zowel van de deelnemers in deze vennootschappen als van derden, zulks teneinde die waarborgen gelijkwaardig te maken (PB 1968, L 65, blz. 8), zoals gewijzigd bij richtlijn 2003/58/EG van het Europees Parlement en de Raad van 15 juli 2003 (PB 2003, L 221, blz. 13).

beroepsorganisatie niettemin geweigerd hem een afschrift te verstrekken van het examen dat hij had afgelegd, op grond dat dit geen op hem betrekking hebbende persoonsgegevens bevatte. Nadat de niet-geslaagde kandidaat zich tot de verwijzende rechter had gewend, heeft die laatste beslist het Hof hierover vragen te stellen.

Na eraan te hebben herinnerd dat artikel 2, onder a), van richtlijn 95/46 persoonsgegevens definieert als „iedere informatie betreffende een geïdentificeerde of identificeerbare natuurlijke persoon”, heeft het Hof allereerst vastgesteld dat een kandidaat voor een beroepsexamen een natuurlijke persoon is die ofwel direct kan worden geïdentificeerd aan de hand van zijn naam, ofwel indirect aan de hand van zijn identificatienummer, aangezien die worden vermeld op het examenwerk of op de omslag ervan. Met de nadruk op de bedoeling van de Uniewetgever om aan het begrip „persoonsgegevens” in de zin van richtlijn 95/46 een ruime betekenis te geven, heeft het Hof vervolgens opgemerkt dat dit begrip niet beperkt is tot gevoelige of persoonlijke informatie, maar zich potentieel uitstrekt tot elk soort informatie, zowel objectieve informatie als subjectieve informatie in de vorm van meningen of beoordelingen, op voorwaarde dat deze informatie de betrokkene „betreft”. De door een kandidaat geformuleerde schriftelijke antwoorden op een beroepsexamen vormen dan ook dergelijke hem betreffende persoonsgebonden gegevens, met name gezien het feit dat hun inhoud het niveau van de kennis en de vaardigheden van de kandidaat op een welbepaald gebied weerspiegelt, en eventueel ook zijn gedachtegang, oordeel en kritische geest. Bovendien kan het gebruik van deze informatie, dat met name leidt tot het al dan niet slagen van de kandidaat voor het betrokken examen, gevolgen hebben voor zijn rechten en belangen, aangezien het bijvoorbeeld zijn kansen om in aanmerking te komen voor het gewenste beroep of de gewenste functie kan bepalen of beïnvloeden. Wat de opmerkingen van de examinator bij de examenantwoorden van de kandidaat betreft, heeft het Hof geoordeeld dat die ook informatie betreffende deze kandidaat vormen.

Tot slot heeft het Hof benadrukt dat indien de schriftelijke antwoorden en opmerkingen in een schriftelijke proef niet als „persoonsgegevens” werden gekwalificeerd, dit tot gevolg zou hebben dat die antwoorden en opmerkingen volledig worden onttrokken aan de bescherming van de beginselen en waarborgen inzake persoonsgegevens. Op die kwalificatie is evenmin van invloed dat de kandidaat daardoor in beginsel op grond van richtlijn 95/46 een recht van toegang en rectificatie krijgt, aangezien die rechten, die zich niet uitstrekken tot de examenvragen en de kandidaat niet toestaan foute antwoorden te rectificeren, het doel van die richtlijn dienen, dat erin bestaat de bescherming van het recht op een persoonlijke levenssfeer van de kandidaat in verband met de verwerking van zijn persoonsgegevens te waarborgen.

3. TELECOMMUNICATIE

In zijn arrest **Europa Way en Persidera** (C-560/15, [EU:C:2017:593](#)), gewezen op 26 juli 2017, diende het Hof te onderzoeken of een lidstaat, afgaand op de richtlijnen 2002/20¹⁰¹, 2002/21¹⁰² en 2002/77¹⁰³, de mogelijkheid heeft om een kosteloze procedure voor de toekenning van radiofrequenties, die was ingeleid om de onrechtmatige uitsluiting van bepaalde ondernemers op die markt te herstellen, te vervangen door een niet-kosteloze procedure die is gebaseerd op een aangepast radiofrequentietoewijzingsplan met een kleiner aantal radiofrequenties.

Het Hof heeft om te beginnen geoordeeld dat artikel 3, lid 3 bis, van richtlijn 2002/21 aldus moet worden uitgelegd dat deze bepaling zich ertegen verzet dat de nationale wetgever een lopende, door de bevoegde nationale regelgevende instantie georganiseerde selectieprocedure voor de toewijzing van radiofrequenties annuleert nadat deze bij een ministerieel besluit was geschorst, wanneer de nationale wetgever en de betrokken minister niet hebben gehandeld als beroepsinstanties in de zin van artikel 4 van richtlijn 2002/21. Die instanties zijn krachtens artikel 3, lid 3 bis, van die richtlijn bij uitsluiting bevoegd om besluiten van nationale regelgevende instanties te schorsen of ongedaan te maken. Aangezien de nationale wetgever en de betrokken minister in deze zaak niet hadden gehandeld als beroepsinstanties, verzette de vereiste onafhankelijkheid van de nationale regelgevende instanties zich tegen ingrepen als die aan de orde.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat artikel 9 van richtlijn 2002/21, de artikelen 3, 5 en 7 van richtlijn 2002/20 alsmede de artikelen 2 en 4 van richtlijn 2002/77 aldus moeten worden uitgelegd dat zij zich er niet tegen verzetten dat een kosteloze selectieprocedure voor de toewijzing van radiofrequenties, die was ingeleid om de onrechtmatige uitsluiting van bepaalde ondernemers op die markt te herstellen, wordt vervangen door een niet-kosteloze procedure die is gebaseerd op een aangepast radiofrequentietoewijzingsplan met een kleiner aantal radiofrequenties, voor zover de nieuwe selectieprocedure is gebaseerd op objectieve, transparante, niet-discriminerende en evenredige criteria en zij strookt met de doelstellingen die zijn omschreven in artikel 8, leden 2 tot en met 4, van richtlijn 2002/21. Het is aan de nationale rechter om, rekening houdend met alle relevante omstandigheden, na te gaan of nieuwkomers op de markt voor digitale televisie op grond van de voorwaarden die worden gehanteerd binnen de niet-kosteloze selectieprocedure, een reële mogelijkheid hebben om tot die markt toe te treden zonder dat de al op de markt voor analoge of digitale televisie actieve marktdeelnemers op ongeoorloofde wijze worden bevoordeeld.

Tot slot heeft het Hof erop gewezen dat het vertrouwensbeginsel aldus moet worden uitgelegd dat dit beginsel zich niet verzet tegen de annulering van een selectieprocedure voor de toewijzing van radiofrequenties op de enkele grond dat marktdeelnemers die tot die procedure waren toegelaten, als enige inschrijvers gebruiksrechten voor radiofrequenties voor terrestrische digitale radio en televisie-uitzendingen zouden hebben gekregen indien de procedure niet was geannuleerd.

101/ Richtlijn 2002/20/EG van het Europees Parlement en de Raad van 7 maart 2002 betreffende de machtiging voor elektronische-communicatienetwerken en -diensten (PB 2002, L 108, blz. 21).

102/ Richtlijn 2002/21/EG van het Europees Parlement en de Raad van 7 maart 2002 inzake een gemeenschappelijk regelgevingskader voor elektronische-communicatienetwerken en -diensten (PB 2002, L 108, blz. 33).

103/ Richtlijn 2002/77/EG van de Commissie van 16 september 2002 betreffende de mededinging op de markten voor elektronische-communicatienetwerken en -diensten (PB 2002, L 249, blz. 21).

4. ELEKTRONISCHE HANDEL

In het arrest van 4 mei 2017, **Vanderborght** (C-339/15, [EU:C:2017:335](#)), is het Hof tot de conclusie gekomen dat *artikel 56 VWEU en richtlijn 2000/31*¹⁰⁴ *betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt*, zich verzetten tegen een nationale wettelijke regeling waarbij alle commerciële communicatie via elektronische weg ter promotie van mond- en tandverzorging wordt verboden, ook die door middel van de website van een tandarts.

Het Hof was namelijk van oordeel dat de inhoud en de vorm van commerciële communicatie weliswaar geldig in beroepsregels kunnen worden afgebakend, maar die regels mogen niet op algemene en absolute wijze elke vorm van online reclame gericht op de promotie van de activiteit van een tandarts verbieden.

Het Hof heeft voorts geoordeeld dat een reclameverbod voor een bepaalde activiteit voor de personen die deze activiteit uitoefenen, de mogelijkheid beperkt om bekendheid te verwerven bij potentiële klanten en de diensten te promoten die zij aan hen wensen aan te bieden. Een dergelijk verbod beperkt dus de vrijheid van dienstverrichting.

Het Hof heeft evenwel erkend dat de doelstellingen van de betrokken wettelijke regeling, namelijk de bescherming en de waardigheid van het beroep van tandarts, dwingende vereisten van algemeen belang zijn die een beperking van de vrijheid van dienstverrichting kunnen rechtvaardigen. Het intensieve gebruik van reclame of de keuze voor reclameboodschappen die agressief zijn of de patiënt zelfs zouden kunnen misleiden over de aangeboden zorg, kan immers de bescherming van de gezondheid schaden en aan de waardigheid van het beroep van tandarts afbreuk doen, doordat het imago van dit beroep wordt beschadigd, de relatie tussen tandarts en patiënt verandert en de verstrekking van niet-adequate en onnodige zorg in de hand wordt gewerkt.

Dit in aanmerking genomen, heeft het Hof beslist dat een algemeen en absoluut verbod van alle reclame verder gaat dan noodzakelijk is om de nagestreefde doelstellingen te verwezenlijken. Die doelstellingen zouden kunnen worden bereikt door middel van minder beperkende maatregelen die – in voorkomend geval strikt – afbakenen welke vormen van communicatie tandartsen op welke wijze mogen gebruiken.

^{104/} Richtlijn 2000/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (richtlijn inzake elektronische handel) (PB 2000, L 178, blz. 1).

5. OVERGANG VAN ONDERNEMINGEN

In het arrest **Federatie Nederlandse Vakvereniging e.a.** (C-126/16, [EU:C:2017:489](#)), gewezen op 22 juni 2017, diende het Hof zich voor het eerst uit te spreken over de vraag naar *de toepasselijkheid van de regeling van de bescherming van de werknemers bij de overgang van ondernemingen, die bij richtlijn 2001/23¹⁰⁵ is ingevoerd, op een „pre-pack-situatie”*. In een dergelijke situatie stelt een rechtbank een beoogd curator aan, die voorafgaand aan het faillissement meewerkt aan het voorbereiden van een activa-transactie die deze curator direct na het uitspreken van het faillissement ten uitvoer brengt. In deze zaak was op de dag van de uitspraak van het faillissement van een Nederlandse vennootschap een pre-pack ondertekend door de curator en de nieuwe onderneming, waarbij die laatste zich ertoe verbond om circa 2 600 medewerkers van de vennootschap een dienstverband aan te bieden. Meer dan 1 000 werknemers werden echter ontslagen, zonder dat hun nieuwe arbeidsovereenkomsten werden aangeboden.

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat in artikel 5, lid 1, van richtlijn 2001/23 is bepaald dat de in de artikelen 3 en 4 daarvan bedoelde regeling van de bescherming van de werknemers onder meer niet van toepassing is op een overgang van een onderneming wanneer de vervreemder in een faillissementsprocedure is verwickeld. Omdat de pre-pack-transactie feitelijk ook het faillissement inhoudt, kan die onder het begrip „faillissementsprocedure” vallen. Artikel 5, lid 1, vereist bovendien dat de procedure is ingeleid met het oog op de liquidatie van het vermogen van de vervreemder. Het Hof heeft erop gewezen dat een procedure die de voortzetting van de activiteit van de betrokken onderneming beoogt, niet aan die voorwaarde voldoet. Het heeft in die context verduidelijkt dat een procedure de voortzetting van de activiteit beoogt wanneer zij bedoeld is om het operationele karakter van de onderneming of van de levensvatbare onderdelen daarvan veilig te stellen. Een pre-pack-transactie is erop gericht de overdracht van de onderneming tot in de kleinste details voor te bereiden om na de faillietverklaring een snelle doorstart van de levensvatbare onderdelen van de onderneming mogelijk te maken, teneinde op die manier de onderbreking te vermijden die het gevolg zou zijn van de plotselinge stopzetting van de activiteiten van die onderneming op de datum van de faillietverklaring, zodat de waarde van de onderneming en de werkgelegenheid behouden blijven. Aangezien een dergelijke transactie in die omstandigheden uiteindelijk niet de liquidatie van de onderneming beoogt, kan het sociale en economische doel ervan verklaren noch rechtvaardigen dat haar werknemers bij een volledige of gedeeltelijke overgang van de betrokken onderneming, worden beroofd van de rechten die richtlijn 2001/23 hun toekent. Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat een pre-pack-transactie niet aan alle voorwaarden in artikel 5, lid 1, van richtlijn 2001/23 voldoet, zodat in het kader van een dergelijke transactie niet kan worden afgeweken van de in de artikelen 3 en 4 van die richtlijn voorziene beschermingsregeling.

6. VOEDINGSMIDDELEN

In het arrest **Fidenato e.a.** (C-111/16, [EU:C:2017:676](#)) van 13 september 2017 heeft het Hof uitspraak gedaan over *de mogelijkheid voor de lidstaten om op basis van het voorzorgsbeginsel noodmaatregelen te treffen voor genetisch gemodificeerde voedingsmiddelen en diervoeders*. De Commissie had in 1998 toestemming gegeven voor het in de handel brengen van genetisch gemodificeerde mais MON 810, onder verwijzing naar het advies van het wetenschappelijk comité, dat van mening was dat er geen reden was om aan te nemen dat het in de handel brengen van dat product nadelige gevolgen voor de menselijke gezondheid of het milieu zou hebben. In 2013

^{105/} Richtlijn 2001/23/EG van de Raad van 12 maart 2001 inzake de onderlinge aanpassing van de wetgevingen der lidstaten betreffende het behoud van de rechten van de werknemers bij overgang van ondernemingen, vestigingen of onderdelen van ondernemingen of vestigingen (PB 2001, L 82, blz. 16).

had de Italiaanse regering de Commissie verzocht om noodmaatregelen te treffen teneinde de teelt van genetisch gemodificeerde mais MON 810 te verbieden, gelet op nieuwe wetenschappelijke studies die door twee Italiaanse onderzoeksinstituten waren verricht. Op basis van een wetenschappelijk advies van de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (EFSA) is de Commissie tot de conclusie gekomen dat er geen nieuw wetenschappelijk bewijs was dat de gevraagde noodmaatregelen kon rechtvaardigen. Desondanks had de Italiaanse regering in 2013 een besluit vastgesteld waarbij de teelt van MON 810 op het Italiaanse grondgebied werd verboden. Daarna zijn verzoekers in de hoofdzaak strafrechtelijk vervolgd omdat zij in strijd met dat besluit MON 810 hadden geteeld.

Het Hof heeft in dat verband vastgesteld dat de voorlopige maatregelen op het gebied van risicomanagement die op grond van het voorzorgsbeginsel kunnen worden vastgesteld, en de noodmaatregelen die krachtens artikel 34 van verordening nr. 1829/2003¹⁰⁶ worden genomen, niet onder dezelfde regeling vallen. Uit artikel 7 van verordening nr. 178/2002¹⁰⁷ volgt immers dat de vaststelling van die voorlopige maatregelen onderworpen is aan de voorwaarde dat na beoordeling van de beschikbare informatie de mogelijkheid van schadelijke gevolgen voor de gezondheid is geconstateerd, maar ook dat er nog wetenschappelijke onzekerheid heerst. Artikel 34 van verordening nr. 1829/2003 daarentegen staat toe noodmaatregelen te nemen wanneer producten waarvoor krachtens of overeenkomstig deze verordening een vergunning is verleend, „waarschijnlijk” een „ernstig” risico voor de gezondheid van mens of dier of voor het milieu inhouden. Het Hof is dan ook tot de conclusie gekomen dat artikel 34 van verordening nr. 1829/2003, gelezen in samenhang met het voorzorgsbeginsel als vastgelegd in artikel 7 van verordening nr. 178/2002, de lidstaten niet de mogelijkheid biedt om louter op grond van dat beginsel voorlopige noodmaatregelen te nemen zonder dat de in artikel 34 van verordening nr. 1829/2003 bedoelde materiële voorwaarden zijn vervuld.

XIV. ECONOMISCH EN MONETAIR BELEID

Op het gebied van het economisch en monetair beleid moeten twee arresten worden vermeld. Het eerste ziet op het besluit van de Raad om een lidstaat een boete op te leggen voor het manipuleren van bepaalde van zijn begrotingsgegevens. Het tweede, dat in de zaak **Florescu e.a.** (C-258/14) is gewezen, betreft het memorandum van overeenstemming met Roemenië inzake financiële bijstand van de Unie.¹⁰⁸

Op 20 december 2017 heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **Spanje/Raad** (C-521/15, [EU:C:2017:982](#)) *het door het Koninkrijk Spanje ingestelde beroep tot nietigverklaring van uitvoeringsbesluit 2015/1289 van de Raad, waarbij hem een boete is opgelegd voor het manipuleren van de gegevens inzake het tekort van de autonome regio Valencia, in zijn geheel verworpen*.¹⁰⁹ Dat uitvoeringsbesluit was vastgesteld op basis van artikel 8, lid 1, van verordening

^{106/} Verordening (EG) nr. 1829/2003 van het Europees Parlement en de Raad van 22 september 2003 inzake genetisch gemodificeerde levensmiddelen en diervoeders (PB 2003, L 268, blz. 1).

^{107/} Verordening (EG) nr. 178/2002 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2002 tot vaststelling van de algemene beginselen en voorschriften van de levensmiddelenwetgeving, tot oprichting van een Europese Autoriteit voor voedselveiligheid en tot vaststelling van procedures voor voedselveiligheidsaangelegenheden (PB 2002, L 31, blz. 1).

^{108/} Dit arrest is besproken in onderdeel I „Grondrechten”.

^{109/} Uitvoeringsbesluit (EU) 2015/1289 van de Raad van 13 juli 2015 tot het opleggen van een boete aan Spanje wegens de manipulatie van tekortgegevens in de autonome gemeenschap Valencia (PB 2015, L 198, blz. 19, met rectificatie in PB 2015, L 291, blz. 10).

nr. 1173/2011¹¹⁰, krachtens hetwelk de Raad, op grond van een aanbeveling van de Commissie, kan besluiten een boete op te leggen aan een lidstaat die met opzet of door ernstige nalatigheid bepaalde gegevens aangaande zijn overheidstekort en overheidsschuld verkeerd voorstelt. Dit is te plaatsen in het kader van de taak van de Raad om economisch en budgettair toezicht te houden in de eurozone.

Het Hof diende zich allereerst uit te spreken over zijn bevoegdheid om op een dergelijk beroep uitspraak te doen, aangezien de door een lidstaat ingestelde beroepen tot nietigverklaring van uitvoeringsbesluiten van de Raad volgens artikel 51 van het Statuut van het Hof van Justitie de Europese Unie onder de bevoegdheid van het Gerecht vallen wanneer die besluiten op grond van artikel 291, lid 2, VWEU zijn vastgesteld. Het Hof heeft op dat punt vastgesteld dat zelfs wanneer het bestreden besluit diende te worden aangemerkt als een in de uitoefening van een uitvoeringsbevoegdheid verrichte handeling, doordat het in de uitoefening van de door verordening nr. 1173/2011 aan de Raad toegekende bevoegdheden is vastgesteld, artikel 291, lid 2, VWEU echter niet de rechtsgrondslag voor de uitoefening van die bevoegdheid was. Het Hof heeft verduidelijkt dat artikel 291, lid 2, VWEU enkel ziet op juridisch bindende handelingen van de Unie die zich in beginsel ertoe lenen door de lidstaten te worden uitgevoerd, wat duidelijk niet het geval is bij verordening nr. 1173/2011 aangezien daarbij een bevoegdheid wordt ingevoerd op grond waarvan aan een lidstaat een boete kan worden opgelegd. Het Hof heeft bijgevolg bevestigd dat het bevoegd was om van het door het Koninkrijk Spanje ingestelde beroep tot nietigverklaring van het bestreden besluit kennis te nemen.

Wat betreft de eerbiediging van de rechten van verdediging van het Koninkrijk Spanje in het kader van de procedure die tot de vaststelling van het bestreden besluit heeft geleid, heeft het Hof er vervolgens aan herinnerd dat verordening nr. 1173/2011 de Commissie machtigt een onderzoek in te leiden wanneer zij van mening is dat er ernstige aanwijzingen voor een verkeerde voorstelling van gegevens betreffende het tekort of de schuld van een lidstaat zijn, waarbij aan die instelling tegelijkertijd de plicht wordt opgelegd om de rechten van de verdediging van de betrokken lidstaat ten volle te eerbiedigen alvorens aan de Raad een voorstel met het oog op de oplegging van een boete voor te leggen. Het Hof heeft in dat kader gepreciseerd dat het bepaalde in verordening nr. 1173/2011 zich er niet tegen verzette dat de informatie waarop het besluit van de Raad tot oplegging van een boete berustte, door Eurostat was verzameld tijdens bezoeken die in de betrokken lidstaat waren afgelegd voordat de Commissie het besluit tot inleiding van het onderzoek had genomen. Krachtens de hem bij verordening nr. 479/2009¹¹¹ verleende bevoegdheden mocht Eurostat dergelijke bezoeken in Spanje organiseren en bij die gelegenheid aanwijzingen voor mogelijke manipulatie van economische en begrotingsgegevens verzamelen. Aangezien de omstandigheden waaronder die gegevens in de onderhavige zaak waren verzameld, bovendien in overeenstemming waren met de eisen die de Uniewetgever had vastgelegd en aangezien ook aan de uitoefening van de rechten van verdediging van het Koninkrijk Spanje in het kader van de onderzoeksprocedure geen afbreuk was gedaan door de verschillende bezoeken van Eurostat, heeft het Hof geconstateerd dat de Raad de rechten van verdediging van het Koninkrijk Spanje in de onderhavige zaak niet had geschonden.

Aangezien het Koninkrijk Spanje ook schending van het recht op behoorlijk bestuur tijdens het door de Commissie gevoerde onderzoek na die bezoeken van Eurostat had aangevoerd, heeft het Hof vervolgens bevestigd dat dit recht, dat in artikel 41, lid 1, van het Handvest is neergelegd, een algemeen beginsel van Unierecht vormt dat door de lidstaten kan worden ingeroepen. Bijgevolg dienen de instellingen van de Unie het vereiste van onpartijdigheid in acht te nemen in het kader van administratieve procedures tegen lidstaten die kunnen leiden tot besluiten die voor deze lidstaten bezwarend zijn. Daar het Koninkrijk Spanje de objectieve onpartijdigheid van de Commissie

^{110/} Verordening (EU) nr. 1173/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 november 2011 inzake de effectieve handhaving van het begrotingstoezicht in het eurogebied (PB 2011, L 306, blz. 1).

^{111/} Verordening (EG) nr. 479/2009 van de Raad van 25 mei 2009 betreffende de toepassing van het aan het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap gehechte Protocol betreffende de procedure bij buitensporige tekorten (PB 2009, L 145, blz. 1).

in het kader van de gevoerde onderzoeksprocedure ter discussie had gesteld, heeft het Hof geoordeeld dat het feit dat dit onderzoek was opgedragen aan een team dat grotendeels was samengesteld uit functionarissen die vóór de inleiding van die procedure betrokken waren bij de bezoeken van Eurostat, als zodanig niet de conclusie toeliet dat de Commissie het door haar in acht te nemen vereiste van objectieve onpartijdigheid niet had geëerbiedigd, met name wegens het feit dat die bezoeken en die onderzoeksprocedure binnen afzonderlijke rechtskaders vielen en elk een ander doel dienden.

Aangaande de materiële voorwaarden waaraan moet zijn voldaan, wil de Raad krachtens de hem bij artikel 8, lid 1, van verordening nr. 1173/2011 toegekende bevoegdheden een lidstaat een boete kunnen opleggen, heeft het Hof voorts bevestigd dat het begrip „gegevens aangaande overheidstekort en overheidsschuld die verkeerd worden voorgesteld” ruim moet worden uitgelegd. Gelet op de door de Uniewetgever nagestreefde doelstelling van ontmoediging, omvat dat begrip dan ook alle gevallen waarin de lidstaten gegevens verkeerd hebben voorgesteld die ingevolge artikel 3 van verordening nr. 479/2009 ter kennis van Eurostat moeten worden gebracht, los van de vraag of dat voorlopige of definitieve gegevens zijn en of de onjuiste voorstelling daarvan tot gevolg heeft gehad dat de coördinatie en het economisch en budgettair toezicht die door de Raad en de Commissie worden verzekerd, in gevaar zijn gebracht. Ten aanzien van het vereiste dat de betrokken lidstaat op zijn minst ernstig nalatig is geweest, heeft het Hof voorts nog geoordeeld dat de beoordeling van de vraag of van dergelijke nalatigheid sprake is, afhangt van de mate waarin de lidstaat niet heeft voldaan aan de zorgvuldigheidsverplichting die op hem rust bij het opstellen en verifiëren van de gegevens waarvan ingevolge artikel 3 van verordening nr. 479/2009 aan Eurostat kennis moet worden gegeven.

Tot slot heeft het Hof, onder bevestiging van het feit dat het verbod van terugwerkende kracht van strafbepalingen van toepassing is op een administratieve sanctie als een op grond van artikel 8, lid 1, van verordening nr. 1173/2011 opgelegde boete, vastgesteld dat dit beginsel in de onderhavige zaak niet was geschonden. Nadat ook het argument van het Koninkrijk Spanje dat de boete onjuist was berekend, was afgewezen, heeft het Hof het beroep tot nietigverklaring van Spanje in zijn geheel verworpen.

XV. SOCIALE POLITIEK

Op het gebied van de sociale politiek is één arrest vermeldenswaard. Dit betreft het recht van werknemers op jaarlijkse vakantie met behoud van loon. Ook moeten de twee arresten **G4S Secure Solutions** (C-157/15) en **Bouagnaoui en ADDH** (C-188/15) worden genoemd, over de verenigbaarheid met richtlijn 2000/78 van een door de werkgever opgelegd verbod om zichtbaar religieuze tekens te dragen op de werkplek.¹¹²

In het arrest **King** (C-214/16, [EU:C:2017:914](#)) van 29 november 2017 heeft het Hof zich uitgesproken over het recht van werknemers op jaarlijkse vakantie met behoud van loon, dat door artikel 7 van richtlijn 2003/88¹¹³ wordt gewaarborgd, en meer bepaald de mogelijkheid van overdracht of cumulatie van de rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon die niet zijn uitgeoefend. In deze zaak had de verzoeker voor een bedrijf gewerkt op basis van een „contract als zelfstandige op commissiebasis”. Daarin was bepaald dat het jaarlijks verlof onbetaald bleef. Aan het einde van zijn dienstverband heeft hij van zijn werkgever financiële vergoedingen gevorderd voor zijn jaarlijkse vakantie, zowel de vakantie die hij had opgenomen zonder behoud van loon als de vakantie die hij niet had opgenomen, voor heel het tijdvak waarin hij had gewerkt. Nadat bij hem het hogere beroep ter zake van die vordering aanhangig was gemaakt, heeft de verwijzende rechter meerdere prejudiciële vragen geformuleerd, onder meer betreffende de verenigbaarheid met het Unierecht van een nationale wettelijke regeling die de werknemer verplicht om vakantie op te nemen voordat hij kan weten of hij recht op een vergoeding wegens de jaarlijkse vakantie met behoud van loon heeft en die uitsluit dat de jaarlijkse vakantie wordt overgedragen naar een periode na afloop van de referentieperiode waarvoor zij is toegekend.

In dat verband heeft het Hof in de eerste plaats geoordeeld dat artikel 7 van richtlijn 2003/88 en artikel 47 van het Handvest zich ertegen verzetten dat de werknemer eerst zijn vakantie moet opnemen alvorens kan worden vastgesteld of hij voor die vakantie recht heeft op behoud van loon. Een werknemer die te maken krijgt met omstandigheden waardoor tijdens de periode waarin hij zijn jaarlijkse vakantie opneemt, twijfel ontstaat omtrent het hem verschuldigde loon, kan immers niet ten volle van die vakantie genieten als een periode van ontspanning en vrije tijd, zoals het doel van het recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon is. Dergelijke omstandigheden kunnen de werknemer er tevens van weerhouden zijn jaarlijkse vakantie op te nemen. Wat vervolgens de rechtsmiddelen betreft waarover de werknemer moet kunnen beschikken, heeft het Hof voor recht verklaard dat de lidstaten ervoor moeten zorgen dat het in artikel 47 van het Handvest verankerde recht op een doeltreffende voorziening in rechte wordt geëerbiedigd. Een nationale regeling die een werknemer ertoe verplicht eerst jaarlijkse vakantie zonder behoud van loon op te nemen en vervolgens beroep in te stellen om betaling van het vakantieloon te vorderen, omdat zijn werkgever hem alleen vakantie zonder behoud van loon toekent, acht het Hof in dat verband onverenigbaar met artikel 7 van richtlijn 2003/88.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat artikel 7 van richtlijn 2003/88 zich verzet tegen nationale bepalingen of praktijken die een werknemer beletten zijn rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon die hij gedurende opeenvolgende referentieperioden niet heeft uitgeoefend omdat zijn werkgever weigerde loon uit te betalen voor die vakantieperioden, over te dragen en, in voorkomend geval, te cumuleren tot het tijdstip van beëindiging van zijn dienstverband. Indien werd aanvaard dat de werknemer in dergelijke omstandigheden, en bij gebreke van nationale bepalingen waarbij het recht op overdracht van vakantie in overeenstemming met de vereisten van het Unierecht wordt beperkt, zijn verworven rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon

^{112/} Deze arresten zijn besproken in onderdeel I „Grondrechten”.

^{113/} Richtlijn 2003/88/EG van het Europees Parlement en de Raad van 4 november 2003 betreffende een aantal aspecten van de organisatie van de arbeidstijd (PB 2003, L 299, blz. 9).

verliest, zou een handelwijze worden bekrachtigd waardoor de werkgever zich onrechtmatig verrijkt, en zou afbreuk worden gedaan aan de doelstelling van die richtlijn om de gezondheid van de werknemer te eerbiedigen. Tot slot heeft het Hof benadrukt dat, anders dan in een situatie van cumulatie van rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon van een werknemer die deze vakantie niet heeft kunnen opnemen wegens ziekte, de werkgever die een werknemer niet in de gelegenheid stelt zijn recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon uit te oefenen, daarvan de gevolgen moet dragen.

XVI. CONSUMENTENBESCHERMING

Op het gebied van de consumentenbescherming verdienen drie arresten bijzondere aandacht. Het eerste betreft misleidende en vergelijkende reclame, het tweede de rechten van luchtreizigers en het derde de aansprakelijkheid voor producten met gebreken.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest **Carrefour Hypermarchés** (C-562/15, [EU:C:2017:95](#)) van 8 februari 2017 heeft het Hof *de voorwaarden waaronder vergelijkende reclame geoorloofd is, zoals opgesomd in artikel 4, onder a) en c), van richtlijn 2006/114*¹¹⁴, verduidelijkt. Die bepalingen schrijven voor dat vergelijkende reclame niet misleidend mag zijn en dat die op objectieve wijze een of meer wezenlijke, relevante, controleerbare en representatieve kenmerken van deze goederen en diensten met elkaar moet vergelijken. In het hoofdgeding stonden twee concurrenten uit de sector van grote supermarktketens tegenover elkaar, namelijk ITM, die verantwoordelijk is voor de strategie en het commercieel beleid van de winkels van de keten Intermarché, en de onderneming Carrefour. In geding was een reclamecampagne die laatstgenoemde was gestart, waarin de prijzen van producten van grote merken in de winkels van de keten Carrefour en die van concurrerende winkels, waaronder die van de keten Intermarché, met elkaar werden vergeleken.

Het Hof heeft er in de eerste plaats aan herinnerd dat de prijzen in vergelijkende reclame volgens richtlijn 2006/114 objectief moeten worden vergeleken en dat die reclame niet misleidend mag zijn. Wanneer de adverteerder en de concurrenten deel uitmaken van ketens waarvan de winkels een verschillende omvang hebben en van een verschillend type zijn en de vergelijking geen betrekking heeft op winkels van dezelfde omvang en hetzelfde type, kan de objectiviteit van de vergelijking worden vervalst wanneer dit verschil niet in de reclame wordt vermeld.

In de tweede plaats heeft het Hof erop gewezen dat vergelijkende reclame misleidend is wanneer essentiële informatie is weggelaten die de gemiddelde consument, naargelang van de context, nodig heeft om een geïnformeerd besluit over een transactie te nemen, of waarin dergelijke informatie verborgen wordt gehouden dan wel op onduidelijke, onbegrijpelijke of dubbelzinnige wijze of te laat wordt verstrekt en bijgevolg de consument ertoe kan brengen een besluit over een transactie te nemen dat hij anders niet had genomen. Reclame als die welke in het hoofdgeding in geding was, zou volgens het Hof echter alleen misleidend zijn indien aan de consument niet werd meegedeeld dat de vergelijking is gemaakt tussen de prijzen die worden toegepast in winkels van grotere omvang of van een hoogwaardiger type van de adverteerder en de prijzen die zijn genoteerd in winkels van kleinere omvang of van een minderwaardig type van concurrerende ketens. Die informatie moet niet alleen zeer duidelijk worden aangegeven, maar ook in de reclameboodschap zelf worden vermeld.

^{114/} Richtlijn 2006/114/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 inzake misleidende reclame en vergelijkende reclame (PB 2006, L 376, blz. 21).

In het arrest **Pešková en Peška** (C-315/15, [EU:C:2017:342](#)) van 4 mei 2017 had het Hof de gelegenheid om uitlegging te geven aan de begrippen „buitengewone omstandigheden” en „redelijke maatregelen” in de zin van artikel 5, lid 3, van verordening nr. 261/2004¹¹⁵, in de context van een geding betreffende de weigering van een luchtvaartmaatschappij om compensatie te betalen aan passagiers waarvan de vlucht een vertraging van meer dan drie uur bij aankomst had opgelopen na een aanvaring tussen hun vliegtuig en een vogel.

Het Hof heeft in herinnering gebracht dat buitengewone omstandigheden in de zin van verordening nr. 261/2004 gebeurtenissen zijn die vanwege hun aard of oorsprong niet inherent zijn aan de normale uitoefening van de activiteiten van de luchtvaartmaatschappij en waarop deze geen daadwerkelijke invloed kan uitoefenen. Omgekeerd vormt een voortijdig defect van sommige onderdelen van het vliegtuig geen buitengewone omstandigheid, aangezien een dergelijke storing wezenlijk verbonden is met het systeem voor de werking van het toestel. Daarentegen zijn een aanvaring tussen een vliegtuig en een vogel alsmede de eventuele daardoor ontstane schade volgens het Hof niet wezenlijk verbonden met het systeem voor de werking van het toestel, zodat een dergelijke aanvaring niet vanwege haar aard of oorsprong inherent is aan de normale uitoefening van de activiteiten van de luchtvaartmaatschappij en deze hierop geen daadwerkelijke invloed kan uitoefenen. Het Hof is bijgevolg tot het oordeel gekomen dat een aanvaring tussen een vliegtuig en een vogel een buitengewone omstandigheid in de zin van artikel 5, lid 3, van verordening nr. 261/2004 vormt.

Wat de vraag betreft of de luchtvaartmaatschappij alle „redelijke maatregelen” heeft getroffen om de betrokken aanvaring te voorkomen, heeft het Hof geoordeeld dat deze maatschappij niet kon worden verplicht maatregelen te treffen die van haar onaanvaardbare offers zouden verlangen uit het oogpunt van de mogelijkheden van haar onderneming. Hoewel de luchtvaartmaatschappij gehouden kan zijn tot het treffen van bepaalde preventieve maatregelen om de risico's van een eventuele aanvaring met vogels te verkleinen of zelfs weg te nemen, is zij niet aansprakelijk voor het niet-naleven door andere entiteiten (zoals met name de luchthavenexploitanten of de bevoegde luchtverkeersleiders) van hun verplichting om onder hun bevoegdheid vallende preventieve maatregelen te treffen.

In het arrest **W e.a.** (C-621/15, [EU:C:2017:484](#)), gewezen op 21 juni 2017, heeft het Hof uitspraak gedaan over de *verenigbaarheid met artikel 4 van richtlijn 85/374*¹¹⁶ van een nationale bewijsregeling op grond waarvan de rechter bij wie een vordering is ingesteld die ertoe strekt de producent aansprakelijk te stellen voor vermeende gebreken in een vaccin, op basis van een samenstel van ernstige, precieze en met elkaar overeenstemmende aanwijzingen kan beslissen dat sprake is van gebreken en van een causaal verband tussen die gebreken en het optreden van een ziekte, hoewel daarover geen wetenschappelijke consensus bestaat.

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 4 van richtlijn 85/374 zich niet tegen een dergelijke bewijsregeling verzet. Een dergelijke regeling kan immers niet leiden tot een omkering van de bewijslast die op de benadeelde in de zin van die bepaling rust, aangezien de benadeelde de verschillende aanwijzingen moet verstrekken die er gezamenlijk voor zorgen dat de rechter die zich over de zaak dient uit te spreken, in staat is om zich ervan te vergewissen dat het vaccin een gebrek vertoont en dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen dit gebrek en de geleden schade. Voorts zou de uitsluiting van elk bewijsmiddel dat geen op medisch onderzoek gebaseerd onomstotelijk bewijs is, volgens het Hof tot gevolg hebben dat het uiterst moeilijk of – wanneer het bestaan van een oorzakelijk verband niet door medisch onderzoek kan worden bevestigd of ontkend – zelfs onmogelijk wordt gemaakt de producent

^{115/} Verordening (EG) nr. 261/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 11 februari 2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten en tot intrekking van verordening (EEG) nr. 295/91 (PB 2004, L 46, blz. 1).

^{116/} Richtlijn 85/374/EEG van de Raad van 25 juli 1985 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen der lidstaten inzake de aansprakelijkheid voor producten met gebreken (PB 1985, L 210, blz. 29).

aansprakelijk te stellen, waardoor afbreuk zou worden gedaan aan het nuttige effect van de richtlijn en aan de doelstellingen ervan.

Het Hof heeft evenwel gepreciseerd dat de nationale rechters dienen na te gaan of de verstrekte aanwijzingen inderdaad zodanig ernstig, precies en met elkaar in overeenstemming zijn dat daaruit kan worden besloten dat de meest aannemelijke verklaring voor het optreden van de schade is dat het product een gebrek vertoont, waarbij tevens rekening moet worden gehouden met de door de producent als verweer verstrekte gegevens en aangevoerde argumenten. Daarnaast moet de nationale rechter zijn eigen beoordelingsvrijheid behouden met betrekking tot de vraag of dit bewijs rechtens genoegzaam is geleverd, totdat hij zich in staat acht om zijn definitieve mening daarover te vormen.

Indien de nationale wetgever – of in voorkomend geval de hoogste nationale rechter – in dat verband een bewijsmiddel in aanmerking neemt dat met zich brengt dat het bestaan van een oorzakelijk verband tussen het aan een vaccin toegeschreven gebrek en de door de gelaedeerde geleden schade steeds bewezen wordt geacht wanneer er bepaalde vooraf vastgestelde soorten concrete aanwijzingen van causaliteit voorhanden zijn, zou dit volgens het Hof tot gevolg hebben dat de in artikel 4 van richtlijn 85/374 neergelegde regels inzake de bewijslast worden geschonden en afbreuk wordt gedaan aan de effectiviteit van de aansprakelijkheidsregeling waarin deze richtlijn voorziet.

XVII. MILIEU

1. MILIEUAANSPRAKELIJKHEID

In het arrest van 1 juni 2017, **Folk** (C-529/15, [EU:C:2017:419](#)), heeft het Hof *het begrip „milieuschade” in de zin van richtlijn 2004/35¹¹⁷, zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/31¹¹⁸*, verduidelijkt. Aan de hoofdzaak lag een verzoekschrift van de houder van een visvergunning voor de rivier de Mürz ten grondslag, waarin hij aan de orde stelde dat een waterkrachtcentrale ernstige milieueffecten met nadelige gevolgen voor de natuurlijke voortplanting van vissen had.

Volgens de rechter in eerste aanleg kon die schade niet worden gekwalificeerd als milieuschade in de zin van richtlijn 2004/35, aangezien voor de exploitatie van de waterkrachtcentrale overeenkomstig de nationale regelgeving een vergunning was afgegeven. Het Hof heeft om te beginnen voor recht verklaard dat artikel 17 van die richtlijn zo moet worden uitgelegd dat die richtlijn *ratione temporis* van toepassing is op milieuschade die zich heeft voorgedaan na de datum van haar inwerkingtreding, maar die werd veroorzaakt door de exploitatie van een installatie waarvoor vóór die datum een vergunning was verleend. Vervolgens heeft het Hof verklaard dat richtlijn 2004/35, en met name artikel 2, punt 1, onder b), dat het begrip „milieuschade” definieert, zich verzet tegen een bepaling van nationaal recht die op algemene wijze en automatisch uitsluit dat schade die een aanmerkelijke

117/ Richtlijn 2004/35/EG van het Europees Parlement en de Raad van 21 april 2004 betreffende milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade (PB 2004, L 143, blz. 56).

118/ Richtlijn 2009/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 betreffende de geologische opslag van kooldioxide en tot wijziging van richtlijn 85/337/EEG van de Raad, de richtlijnen 2000/60/EG, 2001/80/EG, 2004/35/EG, 2006/12/EG en 2008/1/EG en verordening (EG) nr. 1013/2006 van het Europees Parlement en de Raad (PB 2006, L 140, blz. 114).

negatieve invloed heeft op de ecologische, chemische en/of kwantitatieve toestand en/of het ecologisch potentieel van de betrokken wateren, wordt aangemerkt als „milieuschade”, wanneer die uitsluiting geschiedt op de enkele grond dat die schade het resultaat is van een activiteit die op grond van de nationale regelgeving is toegestaan en de schade bijgevolg is gedekt door een krachtens het nationale recht afgegeven vergunning.

Voorts heeft het Hof verduidelijkt dat indien de bevoegde nationale instantie de vergunning heeft afgegeven zonder na te gaan of is voldaan aan de in artikel 4, lid 7, onder a) tot en met d), van richtlijn 2000/60¹¹⁹ neergelegde voorwaarden, het Unierecht de nationale rechter er niet toe verplicht om op de stoel van de bevoegde autoriteit te gaan zitten en zelf te onderzoeken of aan die voorwaarden is voldaan.

Tot slot vereist een volledige en juiste omzetting van de artikelen 12 en 13 van richtlijn 2004/35 dat de drie in artikel 12, lid 1, genoemde categorieën personen, en met name die die milieuschade dreigen te lijden, opmerkingen op het gebied van milieuschade kunnen indienen, dat zij de mogelijkheid hebben om de bevoegde instantie te verzoeken krachtens die richtlijn maatregelen te nemen, en voorts dat zij toegang hebben tot een procedure voor een rechtbank of een andere onafhankelijke en onpartijdige overheidsinstantie, zonder dat de lidstaten op dat vlak over een beoordelingsmarge beschikken.

2. HANDEL IN RECHTEN

In het arrest van 26 juli 2017, **ArcelorMittal Atlantique et Lorraine** (C-80/16, [EU:C:2017:588](#)), heeft het Hof zich uitgesproken over de *geldigheid van besluit 2011/278*¹²⁰ *betreffende een regeling voor de handel in broeikasgasemissierechten in de zin van richtlijn 2003/87*¹²¹. Het Hof heeft bij die gelegenheid een definitie gegeven van de passende methode die door de Commissie moet worden toegepast voor het vaststellen van voor de staalsector geldende benchmarks voor de kosteloze toewijzing van emissierechten voor de periode 2013-2020. De verwijzende rechter had in dat verband twijfels geuit over de geldigheid van besluit 2011/278, in het licht van de vraag of bedoelde benchmarks in overeenstemming met richtlijn 2003/87 waren vastgesteld. Hij heeft het Hof daarom met name gevraagd te bepalen of de Commissie bij de vaststelling van die benchmarks kon beslissen om de waarde van vloeibaar ruwijzer uit te sluiten van het totaal van de emissies die verband hielden met bij de opwekking van elektriciteit gerecyclede afvalgassen, en of zij kon besluiten om een zowel gesinterd erts als pellets producerende fabriek op te nemen bij de referentie-installaties om de productbenchmark voor gesinterd erts vast te stellen.

Het Hof heeft die vragen bevestigend beantwoord en is dus tot de conclusie gekomen dat niet was gebleken van feiten of omstandigheden die de geldigheid van besluit 2011/278 konden aantasten. Wat meer bepaald de bepaling van de benchmark voor gesinterd erts betreft, heeft het Hof eerst benadrukt dat de Commissie over een ruime beoordelingsbevoegdheid beschikt om op grond van artikel 10 bis, lid 2, van richtlijn 2003/87 de benchmarks per bedrijfstak of deeltak te bepalen. Een op dit gebied vastgestelde maatregel is bijgevolg slechts onrechtmatig wanneer hij kennelijk ongeschikt is. Het feit dat de Commissie in besluit 2011/278 een zowel gesinterd erts als pellets producerende fabriek heeft opgenomen bij de referentie-installaties om de

119/ Richtlijn 2000/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid (PB 2000, L 327, blz. 1).

120/ Besluit 2011/278/EU van de Commissie van 27 april 2011 tot vaststelling van een voor de hele Unie geldende overgangsregeling voor de geharmoniseerde kosteloze toewijzing van emissierechten overeenkomstig artikel 10 bis van richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad (PB 2011, L 130, blz. 1).

121/ Richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 oktober 2003 tot vaststelling van een regeling voor de handel in broeikasgasemissierechten binnen de Gemeenschap en tot wijziging van richtlijn 96/61/EG van de Raad (PB 2003, L 275, blz. 32).

benchmark voor gesinterd erts vast te stellen, leidt in dat verband niet tot de onrechtmatigheid van dit besluit. Bij een installatie die zowel een productie-eenheid voor pellets als een productie-eenheid voor gesinterd erts omvat, dient de productie van pellets immers te worden beschouwd als een van de processen die direct of indirect verband houden met de verwerkingseenheden, als bedoeld in de definitie van gesinterd erts in bijlage I bij besluit 2011/278, aangezien die twee productie-eenheden samen een product kunnen vervaardigen dat een substituuut voor gesinterd erts kan zijn.

3. BESCHERMDE GEBIEDEN

Bij de beschikking die op 20 november 2017 in kort geding is gegeven in de zaak **Commissie/Polen** (C-441/17 R, [EU:C:2017:877](#)), heeft de Grote kamer van het Hof *de Republiek Polen gelast om, behoudens in uitzonderlijke en strikt noodzakelijke gevallen, onmiddellijk een einde te maken aan de verrichtingen van actief bosbeheer in het Woud van Białowieża, dat een gebied van communautair belang en een speciaal beschermingsgebied voor vogels is*. Het verzoek in kort geding was ingediend in het kader van een beroep wegens niet-nakoming¹²² dat door de Europese Commissie was ingesteld en waarmee zij wilde doen vaststellen dat de Republiek Polen, door onder meer bomen te kappen en dode of stervende bomen te verwijderen teneinde de verspreiding van de letterzetter tegen te gaan, de verplichtingen niet was nagekomen die op haar rusten krachtens richtlijn 92/43¹²³ inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna, en richtlijn 2009/147¹²⁴ inzake het behoud van de vogelstand.

Het Hof heeft het verzoek om voorlopige maatregelen toegewezen omdat het van oordeel was dat in dit geval aan alle voorwaarden voor de toekenning daarvan was voldaan. Wat meer bepaald de voorwaarde inzake de spoedeisendheid betreft, heeft het Hof geoordeeld dat de verrichtingen van actief bosbeheer in dat woud onherstelbare en ernstige schade aan het milieu konden toebrengen. Zodra de schade als gevolg van het kappen en verwijderen van oude bomen en dood hout zich eenmaal had voorgedaan, kon deze schade later namelijk niet meer ongedaan worden gemaakt indien de door de Commissie aan Polen verweten niet-nakomingen zouden worden vastgesteld. Voorts heeft het Hof erop gewezen dat de belangen die moesten worden afgewogen, bestonden in, enerzijds, de bescherming van de habitats en soorten tegen een mogelijke bedreiging door de betrokken verrichtingen van actief bosbeheer en, anderzijds, het voorkomen van de achteruitgang van de natuurlijke habitats van het bos ten gevolge van de aanwezigheid van de letterzetter. Aangezien geen gedetailleerde informatie voorhanden was over de hinder die op korte termijn door de letterzetter kan worden veroorzaakt, was het volgens het Hof urgenter om schade als gevolg van de voortzetting van deze verrichtingen te vermijden dan dat die hinder zich voordeed.

^{122/} Zaak C-441/17, **Commissie/Polen**, aanhangig op 31 december 2017.

^{123/} Richtlijn 92/43/EEG van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna (PB 1992, L 206, blz. 7), zoals gewijzigd bij richtlijn 2013/17/EU van de Raad van 13 mei 2013 (PB 2013, L 158, blz. 193).

^{124/} Richtlijn 2009/147/EG van het Europees Parlement en de Raad van 30 november 2009 inzake het behoud van de vogelstand (PB 2009, L 20, blz. 7), zoals gewijzigd bij richtlijn 2013/17/EU van de Raad van 13 mei 2013 (PB 2013, L 158, blz. 193).

Uitzonderlijk heeft het Hof niettemin verrichtingen van actief bosbeheer die noodzakelijk waren om rechtstreeks en onmiddellijk de openbare veiligheid van personen te waarborgen, van de gelaste voorlopige maatregelen uitgesloten. Deze activiteiten mochten echter alleen worden voortgezet voor zover zij de enige manier vormden om de openbare veiligheid van personen in de onmiddellijke omgeving van wegen of andere belangrijke infrastructuur te waarborgen, indien het niet mogelijk was deze veiligheid te waarborgen door minder ingrijpende maatregelen vast te stellen, zoals een geschikte waarschuwing voor gevaren of een tijdelijk verbod op de toegang van het publiek tot deze onmiddellijke omgeving.

Tot slot heeft het Hof geoordeeld dat het krachtens artikel 279 VWEU bevoegd is om te voorzien in een dwangsom voor het geval dat de betrokken partij zijn beslissing niet zou eerbiedigen. Op die grondslag heeft het Polen gelast om de Commissie alle maatregelen mee te delen die het heeft vastgesteld om volledig aan die beslissing te voldoen. In voorkomend geval zal het Hof zich bij een nieuwe beschikking uitspreken over de eventuele schending van die beslissing en indien die schending wordt vastgesteld, zal het Polen veroordelen tot betaling aan de Commissie van een dwangsom van ten minste 100 000 EUR per dag.

In het arrest **Vereniging Hoekschewaards Landschap** (C-281/16, [EU:C:2017:774](#)) van 19 oktober 2017 heeft het Hof zich uitgesproken over de geldigheid van uitvoeringsbesluit 2015/72¹²⁵ tot vaststelling van een achtste bijgewerkte lijst van gebieden van communautair belang voor de Atlantische biogeografische regio, dat op basis van richtlijn 92/43¹²⁶ is vastgesteld. Bij dat besluit heeft de Commissie de oppervlakte van het gebied van communautair belang het Haringvliet, een speciale beschermingszone in het Koninkrijk der Nederlanden, op verzoek van die lidstaat verkleind door de Leenheerenpolder daarvan uit te sluiten, op grond dat de aanvankelijke opname daarvan in dat gebied het resultaat was van een wetenschappelijke fout. Het Hof heeft erop gewezen dat de lidstaten weliswaar over een zekere beoordelingsmarge beschikken wanneer zij krachtens artikel 4, lid 1, van de habitatrichtlijn een lijst voorstellen van gebieden die kunnen worden aangewezen als gebied van communautair belang, maar dat zij niet over dezelfde beoordelingsmarge kunnen beschikken wanneer zij de Commissie voorstellen om over te gaan tot het verkleinen van de oppervlakte van een dergelijk gebied.

Aangezien de opname van een gebied op de lijst het vermoeden wettigt dat het in zijn geheel van belang is voor het doel van instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde dier en plantensoorten in de zin van richtlijn 92/43, vereist het voorstel van een lidstaat om de oppervlakte van een gebied op de lijst te verkleinen dat wordt bewezen dat de desbetreffende zones op nationaal niveau niet van aanzienlijk ecologisch belang zijn. Bijgevolg mag de Commissie het voorstel enkel aanvaarden en ten uitvoer leggen wanneer zij tot de conclusie komt dat de bescherming van deze gebieden vanuit het oogpunt van de Unie als geheel niet meer noodzakelijk is.

Aangezien in deze zaak geen enkel wetenschappelijk bewijs was verstrekt dat kon aantonen dat het aanvankelijke voorstel om de Leenheerenpolder in het Haringvlietgebied op te nemen een fout bevatte, heeft het Hof geoordeeld dat uitvoeringsbesluit 2015/72 ongeldig was.

^{125/} Uitvoeringsbesluit (EU) 2015/72 van de Commissie van 3 december 2014 tot vaststelling van een achtste bijgewerkte lijst van gebieden van communautair belang voor de Atlantische biogeografische regio (PB 2015, L 18, blz. 385).

^{126/} Richtlijn 92/43/EEG van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna (PB 1992, L 206, blz. 7), zoals gewijzigd bij richtlijn 2006/105/EG van de Raad van 20 november 2006 (PB 2006, L 363, blz. 368).

4. VERDRAG VAN AARHUS

Wat het Verdrag van Aarhus betreft, verdienen twee arresten vermelding. Het eerste is het arrest ***Saint-Gobain Glass Deutschland*** (C-60/15 P), dat op de toegang tot milieu-informatie ziet¹²⁷, en het tweede heeft betrekking op de toegang tot de rechter op milieugebied.

In het arrest ***Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation*** (C-664/15, [EU:C:2017:987](#)), gewezen op 20 december 2017, heeft het Hof zich uitgesproken over de procesbevoegdheid van een milieuorganisatie die op grond van het Verdrag van Aarhus toegang tot de rechter wilde hebben.¹²⁸

Het Hof heeft in de eerste plaats benadrukt dat artikel 9, lid 3, van het Verdrag van Aarhus, gelezen in samenhang met artikel 47 van het Handvest, erin voorziet dat een milieuorganisatie die conform de regels is opgericht en haar activiteiten verricht in overeenstemming met de eisen van nationaal recht, in rechte moet kunnen opkomen tegen een besluit tot goedkeuring van een project dat strijdig kan zijn met de verplichting om de achteruitgang van de waterlichamen te voorkomen, zoals opgenomen in artikel 4 van richtlijn 2000/60¹²⁹. Hoewel artikel 9, lid 3, van het Verdrag van Aarhus inhoudt dat de verdragspartijen bij de uitvoering van die bepaling een beoordelingsbevoegdheid behouden, kan dit artikel hun volgens het Hof niet toestaan dat zij criteria hanteren die dermate streng zijn dat het voor milieuorganisaties feitelijk onmogelijk is om op te komen tegen in die bepaling bedoelde handelingen of nalatigheden.

In de onderhavige zaak blijkt dat een milieuorganisatie als Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation, zelfs al voldoet zij aan de voorwaarden van artikel 2, lid 5, van het Verdrag van Aarhus om onder het begrip „betrokken publiek” te vallen, naar het toepasselijke nationale procesrecht in beginsel niet in aanmerking kan komen voor de hoedanigheid van partij in de procedure in het kader van een bestuurlijke procedure die op grond van de waterwetgeving wordt gevoerd. Artikel 9, lid 3, van het Verdrag van Aarhus junctis artikel 47 van het Handvest en artikel 14, lid 1, van richtlijn 2000/60 moeten echter zo worden uitgelegd dat zij zich verzetten tegen een nationaal procesrecht dat milieuorganisaties uitsluit van het recht om, in de hoedanigheid van partij in de procedure, inspraak te hebben in een vergunningprocedure die de uitvoering van richtlijn 2000/60 beoogt, en die het recht van beroep tegen besluiten die na afloop van een dergelijke procedure zijn genomen, beperkt tot alleen de personen die deze hoedanigheid hebben. Het staat aan de nationale rechter om het nationale procesrecht in overeenstemming met die bepalingen uit te leggen om die inspraak mogelijk te maken.

In die context heeft het Hof ook, onder voorbehoud van verificatie van de relevante feiten en nationale wetgeving door de verwijzende rechter, geoordeeld dat artikel 9, leden 3 en 4, van het Verdrag van Aarhus juncto artikel 47 van het Handvest zo moet worden uitgelegd dat het zich ertegen verzet dat op een milieuorganisatie een vervalregel van nationaal recht wordt toegepast, op grond waarvan een persoon de hoedanigheid van partij in de procedure verliest en dus geen beroep kan instellen tegen het besluit dat na afloop van die procedure is genomen, indien hij heeft nagelaten om reeds in de bestuurlijke procedure tijdig zijn bezwaren kenbaar te maken en, ten laatste, in de mondelinge fase van die procedure.

^{127/} Dit arrest is besproken in onderdeel III.3 „Toegang tot documenten”.

^{128/} Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, op 25 juni 1998 ondertekend te Aarhus en in naam van de Europese Gemeenschap goedgekeurd bij besluit 2005/370/EG van de Raad van 17 februari 2005 (PB 2005, L 124, blz. 1).

^{129/} Richtlijn 2000/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid (PB 2000, L 327, blz. 1).

XVIII. GEMEENSCHAPPELIJKE HANDELSPOLITIEK

In zijn **advies 2/15** (EU:C:2017:376), in voltallige zitting gegeven op 16 mei 2017, diende het Hof zich krachtens artikel 218, lid 11, VWEU uit te spreken over *de bevoegdheid van de Europese Unie om alleen de in onderhandelingen met Singapore tot stand gekomen vrijhandelsovereenkomst te sluiten*. Een vrijhandelsovereenkomst van het zogenoemde „nieuwe type” bevat naast de traditionele bepalingen betreffende de verlaging van douanerechten en de vermindering van niet-tarifaire belemmeringen op het gebied van de handel in goederen en diensten, bepalingen over diverse aangelegenheden die verband houden met de handel. Zo hebben de verbintenissen in de voorgenomen overeenkomst betrekking op de toegang tot de markt, de bescherming van investeringen, de bescherming van de intellectuele eigendom, de mededinging en duurzame ontwikkeling. In de overeenkomst is ook voorzien in de invoering van geschillenbeslechtingssystemen en in een specifiek institutioneel kader voor de uitvoering van met name de verschillende verplichtingen en procedures inzake de uitwisseling van informatie, samenwerking en bemiddeling die daarin zijn opgenomen.

Gelet op het voorwerp en de doelstellingen van de voorgenomen vrijhandelsovereenkomst heeft het Hof eerst onderzocht in hoeverre de bepalingen van deze overeenkomst onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie op het gebied van de gemeenschappelijke handelspolitiek als voorzien in artikel 3, lid 1, onder e), VWEU vallen. Aangezien de gemeenschappelijke handelspolitiek volgens artikel 207, lid 1, VWEU in het kader van het externe optreden van de Unie wordt gevoerd, heeft het Hof in dat verband verduidelijkt dat enkel die onderdelen van de overeenkomst die specifiek verband houden met het handelsverkeer tussen de Unie en een of meer derde landen, doordat die voornamelijk tot doel hebben dit verkeer te bevorderen, te vergemakkelijken of te regelen en daarop een rechtstreeks en onmiddellijk effect hebben, onder de gemeenschappelijke handelspolitiek vallen. Aangezien dat het geval was voor de verbintenissen betreffende de handel in goederen in de hoofdstukken twee tot en met zes, de verbintenissen betreffende niet-tarifaire belemmeringen van de handel en investeringen in energieopwekking uit hernieuwbare bronnen in hoofdstuk zeven, de verbintenissen betreffende de bescherming van de intellectuele eigendom in hoofdstuk elf, de verbintenissen betreffende de mededinging in hoofdstuk twaalf en de verbintenissen betreffende duurzame ontwikkeling in hoofdstuk dertien, heeft het Hof bevestigd dat die onderdelen van de voorgenomen vrijhandelsovereenkomst onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie op grond van artikel 3, lid 1, onder e), VWEU vielen.

Ten aanzien van de verbintenissen om belemmeringen voor de grensoverschrijdende verlening van diensten, vestiging en de tijdelijke aanwezigheid van natuurlijke personen te verminderen, als bedoeld in hoofdstuk acht van de overeenkomst, heeft het Hof vastgesteld dat dit hoofdstuk onder de gemeenschappelijke handelspolitiek en dus de exclusieve bevoegdheid van de Unie als bedoeld in artikel 3, lid 1, onder e), VWEU valt, met uitzondering van de daarin genoemde verbintenissen betreffende de levering van diensten op vervoersgebied. Aangezien die laatste krachtens artikel 207, lid 5, VWEU zijn uitgesloten van de gemeenschappelijke handelspolitiek, heeft het Hof in het licht van artikel 3, lid 2, VWEU onderzocht of de Unie bevoegd was om die goed te keuren. Die bepaling voorziet in een exclusieve bevoegdheid van de Unie om internationale overeenkomsten te sluiten wanneer de sluiting van die overeenkomsten gemeenschappelijke regels kan aantasten of de strekking daarvan kan wijzigen. Volgens het Hof is van een dergelijk risico van aantasting sprake wanneer deze verbintenissen binnen de werkingssfeer van de gemeenschappelijke regels vallen, zonder dat het nodig is dat het door de internationale verbintenissen bestreken gebied en het door de Unieregeling bestreken gebied elkaar volledig dekken. Aangezien de levering van de verschillende diensten op vervoersgebied die in hoofdstuk acht van de overeenkomst waren opgenomen, inderdaad de gemeenschappelijke regels van de Unie op het gebied van het zee-, spoor- en wegvervoer konden aantasten of wijzigen, heeft het daaruit afgeleid dat de Unie op grond van artikel 3, lid 2, VWEU exclusief bevoegd was om die verbintenissen goed te keuren. Wat de bepalingen van de voorgenomen overeenkomst inzake het vervoer over de binnenwateren betreft, heeft het Hof erop gewezen dat slechts in verbintenissen met

een uiterst beperkte draagwijdte was voorzien, die dus geen invloed hadden op de aard van de bevoegdheid van de Unie wat de verbintenissen in hoofdstuk acht betreft. Aan de hand van die verschillende overwegingen is het Hof tot de conclusie gekomen dat de Unie ten aanzien van al die verbintenissen exclusief bevoegd was. Onder verwijzing naar zowel artikel 3, lid 1, onder e), VWEU als, wat de verbintenissen inzake diensten op vervoersgebied betreft, artikel 3, lid 2, VWEU, heeft het Hof tevens bevestigd dat de Unie exclusief bevoegd was ten aanzien van de bepalingen van hoofdstuk tien van de overeenkomst, waarin de verbintenissen op het gebied van overheidsopdrachten zijn opgenomen.

Wat de bescherming van investeringen betreft, waarin hoofdstuk negen, afdeling A, van de overeenkomst voorziet, heeft het Hof een onderscheid gemaakt tussen directe investeringen en andere investeringen. Wat de eerste soort investeringen betreft, heeft het eraan herinnerd dat de handelingen van de Unie op het gebied van directe buitenlandse investeringen volgens artikel 207, lid 1, VWEU onder de gemeenschappelijke handelspolitiek vallen, zonder dat een onderscheid wordt gemaakt naargelang het handelingen met het oog op de toelating of de bescherming van die investeringen betreft. Aangezien de voorgenomen verbintenissen op het gebied van de directe investeringen bovendien tot doel hadden de handel te bevorderen, te vergemakkelijken en te regelen en rechtstreeks en onmiddellijk effect hadden op die handel, heeft het Hof bevestigd dat de Unie krachtens artikel 3, lid 1, onder e), VWEU exclusief bevoegd was om die goed te keuren. Aangaande de verbintenissen ten aanzien van andere dan directe buitenlandse investeringen, zoals „portfolio“-investeringen zonder de intentie om invloed op het bestuur van en de zeggenschap over een onderneming uit te oefenen, die kapitaalverkeer in de zin van artikel 63 VWEU vormen, heeft het Hof daarentegen vastgesteld dat die noch onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie krachtens artikel 3, lid 1, onder e), VWEU, noch onder een van de gevallen van exclusieve bevoegdheid als bedoeld in artikel 3, lid 2, VWEU vielen. Wat dat laatste aspect betreft, heeft het Hof het argument van de Commissie verworpen dat afdeling A van hoofdstuk negen artikel 63 VWEU kon aantasten. Volgens het Hof konden de „gemeenschappelijke regels“ waarnaar artikel 3, lid 2, VWEU verwijst, geen bepaling van het VWEU omvatten, met name omdat de bepalingen van een internationale overeenkomst geen regels van primair recht van de Unie kunnen aantasten of de strekking daarvan kunnen wijzigen. Volgens het Hof kan de goedkeuring van verbintenissen die ertoe bijdragen dat het vrije kapitaal- en betalingsverkeer op een wederkerige basis wordt ingevoerd, daarentegen worden geacht noodzakelijk te zijn om dit vrije verkeer, dat een van de doelstellingen van de Verdragen is in de zin van artikel 216, lid 1, VWEU en in dat kader krachtens artikel 4, lid 2, onder a), VWEU – dat betrekking heeft op de interne markt – onder de gedeelde bevoegdheid van de Unie en de lidstaten valt, ten volle te realiseren.

Aangaande de bepalingen van de voorgenomen overeenkomst die verschillende verplichtingen en procedures op het gebied van de uitwisseling van informatie, kennisgeving, verificatie, samenwerking en bemiddeling bevatten en daarvoor een specifiek institutioneel kader vaststellen, heeft het Hof opgemerkt dat die verbintenissen beogen de doeltreffendheid van de materiële bepalingen van de voorgenomen overeenkomst te garanderen, voornamelijk door een organieke structuur op te zetten en in beslissingsbevoegdheden te voorzien. Aangezien die bepalingen een ondersteunend karakter hebben, vallen zij onder dezelfde bevoegdheid als de materiële bepalingen waarbij zij horen. Die analyse gaat ook op voor de verbintenissen in hoofdstuk veertien, „Transparantie“, die ook een ondersteunend karakter hebben ten opzichte van de materiële bepalingen waarbij zij horen.

Wat tot slot de bepalingen van de voorgenomen overeenkomst inzake geschillenbeslechting betreft, heeft het Hof een onderscheid gemaakt tussen de regeling van geschillen tussen investeerders en staten en die voor geschillen tussen de Unie en Singapore. Wat de eerste regeling betreft, heeft het geconstateerd dat deze niet louter ondersteunend ten opzichte van de materiële regels is, aangezien daarbij geschillen aan de rechterlijke bevoegdheid van de lidstaten kunnen worden onttrokken. De goedkeuring van een dergelijke regeling valt derhalve noodzakelijkerwijs onder een gedeelde bevoegdheid van de Unie en de lidstaten. Wat de regeling voor de beslechting van geschillen tussen de Unie en Singapore betreft, heeft het Hof er daarentegen aan herinnerd dat de bevoegdheid van de Unie om internationale betrekkingen aan te knopen en haar bekwaamheid om internationale overeenkomsten te sluiten, noodzakelijkerwijs de mogelijkheid omvatten om zich, wat de uitlegging en de

toepassing van de bepalingen ervan betreft, te onderwerpen aan de beslissingen van een bij dergelijke overeenkomsten ingesteld of aangewezen gerecht of van een orgaan dat weliswaar niet formeel een rechterlijke instantie is, maar in wezen rechterlijke functies uitoefent, zoals het Orgaan voor geschillenbeslechting dat is opgericht in het kader van de Overeenkomst tot oprichting van de Wereldhandelsorganisatie. Aangezien de regeling voor de beslechting van geschillen tussen de Unie en Singapore voorts deel uitmaakt van het institutionele kader van de materiële bepalingen van de voorgenomen overeenkomst en geen geschillen kan onttrekken aan de bevoegdheid van de rechterlijke instanties van de lidstaten of de Unie, heeft het Hof geconstateerd dat die regeling onder dezelfde bevoegdheid valt als die waaronder de materiële bepalingen waarbij zij hoort vallen.

Aan de hand van die overwegingen is het Hof tot de conclusie gekomen dat de voorgenomen vrijhandelsovereenkomst met Singapore ten dele onder de uitsluitende bevoegdheid van de Unie valt en ten dele onder een gedeelde bevoegdheid van de Unie en de lidstaten.

Op 25 oktober 2017 heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **Commissie/Raad** (C-389/15, [EU:C:2017:798](#)) het beroep tot nietigverklaring aanvaard dat de Commissie had ingesteld tegen *besluit 8512/15 van de Raad van 7 mei 2015 houdende machtiging tot het openen van onderhandelingen over een herziene Overeenkomst van Lissabon*¹³⁰ *over oorsprongsbenamingen en geografische aanduidingen*. Het Hof heeft vastgesteld dat de onderhandelingen over de voorgenomen herziene overeenkomst vallen onder de exclusieve bevoegdheid die bij artikel 3, lid 1, VWEU aan de Unie is verleend op het gebied van de in artikel 207, lid 1, VWEU bedoelde gemeenschappelijke handelspolitiek.

Het Hof heeft in dat verband om te beginnen herinnerd aan zijn vaste rechtspraak dat de door de Unie aangegane internationale verbintenissen op het gebied van de intellectuele eigendom onder de gemeenschappelijke handelspolitiek vallen wanneer zij specifiek verband houden met het internationale handelsverkeer, doordat zij in wezen tot doel hebben deze handel te bevorderen, te vergemakkelijken of te regelen en daarop een rechtstreeks en onmiddellijk effect hebben. Volgens het Hof kunnen onder die politiek met name internationale overeenkomsten vallen die tot doel hebben de bescherming van intellectuele-eigendomsrechten op het grondgebied van de partijen te waarborgen en te organiseren, voor zover zij voldoen aan de twee eerdergenoemde voorwaarden.

Wat het doel van het ontwerp betreft, heeft het Hof gepreciseerd dat dit ontwerp, aangezien het er hoofdzakelijk toe strekte het bij de Overeenkomst van Lissabon ingevoerde systeem te versterken en de daarbij ingevoerde specifieke bescherming binnen de bij die overeenkomst ingestelde bijzondere unie uit te breiden tot geografische aanduidingen, ter aanvulling van de door het Verdrag van Parijs¹³¹ aan de verschillende vormen van industriële eigendom geboden bescherming, moet worden geacht in het kader te passen van de doelstelling van het geheel van verdragen waarvan het deel uitmaakt, en meer in het bijzonder, uit het oogpunt van de Unie, tot doel te hebben het handelsverkeer tussen de Unie en de derde staten die partij zijn bij die overeenkomst te vergemakkelijken en te regelen.

Wat de gevolgen van het ontwerp tot herziening van de overeenkomst betreft, heeft het Hof geoordeeld dat de bepalingen die in dit ontwerp voorkomen, rechtstreeks en onmiddellijk effect hebben op het handelsverkeer tussen de Unie en de betrokken derde staten door aan al de producenten die aan dat verkeer deelnemen en aan iedere andere betrokken natuurlijke of rechtspersoon de nodige instrumenten ter beschikking te stellen

^{130/} Overeenkomst van Lissabon betreffende de bescherming en internationale registratie van oorsprongsbenamingen, op 31 oktober 1958 ondertekend, op 14 juli 1967 te Stockholm herzien en op 28 september 1979 gewijzigd (United Nations, Treaty Series, deel 828, nr. 13172, blz. 205).

^{131/} Verdrag tot bescherming van de industriële eigendom, op 20 maart 1883 te Parijs ondertekend, op 14 juli 1967 te Stockholm laatstelijk herzien en op 28 september 1979 gewijzigd (United Nations, Treaty Series, deel 828, nr. 11851, blz. 305).

om onder gelijksoortige materiële en procedurele voorwaarden afdoende de eerbiediging af te dwingen van de door het ontwerp tot herziening van de overeenkomst verzekerde bescherming van hun industriële-eigendomsrechten in geval van schadelijk of oneerlijk gebruik van oorsprongsbenamingen of geografische aanduidingen in het buitenland.

Het Hof is bijgevolg tot de conclusie gekomen dat de Raad zich ten onrechte op het standpunt had gesteld dat het bestreden besluit de onderlinge aanpassing van de wetgevingen inzake de interne markt betrof (artikel 114 VWEU) en dus een gedeelde bevoegdheid van de Unie en haar lidstaten, zodat het dit besluit nietig heeft verklaard.

XIX. INTERNATIONALE OVEREENKOMSTEN

Wat de internationale overeenkomsten betreft, moet op twee adviezen en een arrest worden gewezen. De twee adviezen zien op het Verdrag van Marrakesh tot bevordering van de toegang tot gepubliceerde werken voor personen die blind zijn, visueel gehandicapt of anderszins een leeshandicap hebben, respectievelijk de overeenkomst die in onderhandelingen tot stand is gekomen tussen Canada en de Europese Unie over de overdracht en verwerking van gegevens uit de persoonsgegevens van passagiers¹³². Het arrest betreft de uitlegging van een bepaling van de Associatieraad EEG-Turkije. Ook dient te worden herinnerd aan het arrest in zaak C-687/15, **Commissie/Raad (WCR-15)**, dat betrekking heeft op de rechtsvorm van de handelingen waarin artikel 218, lid 9, VWEU voorziet.¹³³

Op 14 februari 2017 heeft de Grote kamer van het Hof **advies 3/15** ([EU:C:2017:114](#)) gegeven over het Verdrag van Marrakesh tot bevordering van de toegang tot gepubliceerde werken voor personen die blind zijn, visueel gehandicapt of anderszins een leeshandicap hebben¹³⁴, dat in 2013 is aangenomen na onderhandelingen in het kader van de Wereldorganisatie voor de Intellectuele Eigendom. Het verdrag verplicht de verdragsluitende partijen er onder meer toe om er in hun nationale wetgeving in te voorzien dat bepaalde entiteiten, namelijk overheidsinstellingen en organisaties zonder winstoogmerk die diensten op het gebied van onderwijs, opleiding, aangepast lezen of toegang tot informatie aanbieden, zonder toestemming van de auteursrechthebbende gepubliceerde werken mogen produceren en distribueren in een vorm die toegankelijk is voor personen die blind zijn, visueel gehandicapt of anderszins een leeshandicap hebben. Het Hof diende te bepalen of de Unie bevoegd was om een dergelijke overeenkomst te sluiten.

Het Hof heeft in de eerste plaats geoordeeld dat de sluiting van het Verdrag van Marrakesh niet valt onder de gemeenschappelijke handelspolitiek die in artikel 207 VWEU is gedefinieerd. Het verdrag heeft namelijk niet tot doel het internationale handelsverkeer van exemplaren in toegankelijke vorm te bevorderen, te vergemakkelijken of te regelen, maar om de situatie van de begunstigden te verbeteren door met verschillende middelen de toegang van deze personen tot exemplaren in toegankelijke vorm te bevorderen. Daarnaast kan de grensoverschrijdende uitwisseling van exemplaren in toegankelijke vorm die door het Verdrag van Marrakesh in het vooruitzicht wordt gesteld, niet worden gelijkgesteld aan het internationale verkeer tussen gewone ondernemers met handelsoogmerk, aangezien die uitwisseling alleen plaatsvindt tussen overheidsinstellingen of organisaties zonder winstoogmerk

^{132/} Dit arrest is besproken in onderdeel I „Grondrechten”.

^{133/} Dit arrest is besproken in onderdeel III.2 „Rechtshandelingen van de Unie”.

^{134/} De Raad heeft toestemming voor de ondertekening namens de Unie van dat verdrag gegeven bij besluit 2014/221/EU van de Raad van 14 april 2014 (PB 2014, L 115, blz. 1).

onder de voorwaarden die nader in het verdrag zijn uitgewerkt en aangezien de in- en uitvoer alleen voor de begunstigen is bestemd.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat het geheel van de verplichtingen in het Verdrag van Marrakesh onder een materie valt die reeds goeddeels wordt bestreken door gemeenschappelijke regels van de Unie en dat de sluiting van dat verdrag die regels kan aantasten of de strekking ervan kan wijzigen in de zin van artikel 3, lid 2, VWEU. Derhalve valt de sluiting van het Verdrag van Marrakesh onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie. Het Hof heeft namelijk vastgesteld dat de lidstaten die dat willen, op grond van richtlijn 2001/29¹³⁵ kunnen voorzien in een beperking of restrictie op de rechten van reproductie en mededeling aan het publiek ten behoeve van mensen met een handicap. Daaruit volgt dat de beperking of uitzondering die in het Verdrag van Marrakesh is neergelegd, ten uitvoer zal moeten worden gelegd in het kader van het door die richtlijn geharmoniseerde gebied. Datzelfde geldt voor de uitvoer- en invoerregelingen in dat verdrag, voor zover zij tot voorwerp hebben toe te staan dat op het grondgebied van een verdragsluitende partij mededeling wordt gedaan aan het publiek van exemplaren in toegankelijke vorm die in een andere verdragsluitende partij zijn gepubliceerd of dat deze exemplaren daar worden gedistribueerd zonder de toestemming van de rechthebbenden in te winnen. In die context heeft het Hof benadrukt dat de lidstaten krachtens richtlijn 2001/29 weliswaar over een optie beschikken om in een dergelijke beperking of restrictie te voorzien, maar dat het om een door de Uniewetgever toegekende optie gaat die strikt is afgebakend door verschillende vereisten van het Unierecht.

In **advies 1/15** ([EU:C:2017:592](#))¹³⁶ heeft de Grote kamer van het Hof zich op 26 juli 2017 onder meer uitgesproken over de juiste rechtsgrondslag voor het besluit van de Raad betreffende de sluiting van de overeenkomst tussen Canada en de Europese Unie inzake de doorgifte en verwerking van gegevens uit de persoonsgegevens van passagiers. Aangezien de keuze van de materiële rechtsgrondslag van een Uniehandeling, daaronder begrepen Uniehandelingen die worden vastgesteld met het oog op de sluiting van een internationale overeenkomst, moet berusten op objectieve gegevens die voor rechterlijke toetsing vatbaar zijn, waaronder het doel en de inhoud van de handeling, heeft het Hof eerst vastgesteld dat de voorgenomen overeenkomst twee componenten heeft, waarvan de ene betrekking heeft op de noodzaak om de openbare veiligheid te verzekeren en de andere op de bescherming van de gegevens uit de persoonsgegevens van passagiers. Omdat genoemde componenten beide essentieel zijn, heeft het Hof vervolgens vastgesteld dat de voorgenomen maatregelen ter bescherming van de persoonsgegevens van de passagiers rechtstreeks verband houden met de rechtsgrondslag in artikel 16, lid 2, VWEU, terwijl de maatregelen inzake de overdracht van die gegevens aan de bevoegde strafrechtelijke instanties en de behandeling van die gegevens door die autoriteiten onder die in artikel 87, lid 2, onder a), VWEU vallen. Na voorts te hebben vastgesteld dat de gezamenlijke toepassing van deze twee verschillende rechtsgrondslagen in beginsel niet leidt tot verschillende vaststellingsprocedures, heeft het Hof uiteindelijk bevestigd dat het besluit van de Raad betreffende de sluiting van de voorgenomen overeenkomst diende te worden gebaseerd op zowel artikel 16, lid 2, als artikel 87, lid 2, onder a), VWEU.

Op 5 december 2017 heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest **Duitsland/Raad** (C-600/14, [EU:C:2017:935](#)) het beroep tot gedeeltelijke nietigverklaring van besluit 2014/699 van de Raad¹³⁷ verworpen. Dat besluit had tot doel te bepalen welk standpunt namens de Europese Unie zou worden ingenomen voor zover het bepaalde

135/ Richtlijn 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 mei 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PB 2001, L 167, blz. 10).

136/ Dit advies is tevens besproken in onderdeel I „Grondrechten”.

137/ Besluit 2014/699/EU van de Raad van 24 juni 2014 tot vaststelling van het namens de Europese Unie in te nemen standpunt tijdens de 25^e zitting van de Herzieningscommissie van de OTIF ten aanzien van bepaalde amendementen op het Verdrag betreffende het internationale spoorwegvervoer (COTIF) en op de aanhangsels daarvan (PB 2014, L 293, blz. 26).

wijzigingen van het Verdrag betreffende het internationale spoorwegvervoer (COTIF) betrof. Ter ondersteuning van haar beroep had de Bondsrepubliek Duitsland onder meer te kennen gegeven dat bepaalde punten waarover in het bestreden besluit de namens de Unie in te nemen standpunten waren bepaald, niet onder de externe bevoegdheid van de Unie vielen, omdat vooraf geen gemeenschappelijke regels waren vastgesteld die door deze wijzigingen konden worden aangetast.

In zijn arrest heeft het Hof er om te beginnen aan herinnerd dat de bevoegdheid van de Unie tot het sluiten van internationale akkoorden niet alleen kan voortvloeien uit een expliciete toekenning ervan door de Verdragen, maar ook impliciet kan voortvloeien uit andere Verdragsbepalingen en uit in het kader van deze bepalingen door de instellingen van de Unie genomen besluiten. Meer bepaald is de Unie, telkens wanneer het Unierecht deze instellingen op intern vlak bevoegdheden toekent om een bepaald doel te verwezenlijken, bevoegd de ter verwezenlijking van dat doel noodzakelijke internationale verbintenissen aan te gaan, ook indien een uitdrukkelijke bepaling ter zake ontbreekt. Bijgevolg kan sprake zijn van een externe bevoegdheid van de Unie buiten de situaties waarin de Unie op grond van artikel 3, lid 2, VWEU een externe bevoegdheid heeft. Het Hof heeft er in dat verband op gewezen dat de bepalingen van de COTIF waarop de litigieuze wijzigingen betrekking hebben, beogen op internationaal vlak geharmoniseerde normen in te voeren, onder meer voor het internationaal vervoer vanuit of naar het grondgebied van een lidstaat of over het grondgebied van één of meer lidstaten, voor de delen van het traject buiten het grondgebied van de Unie en, in beginsel, tevens voor de delen van dat traject binnen het grondgebied van de Unie. Bijgevolg moet het feit dat de Unie een standpunt over deze amendementen bepaalt, worden geacht bij te dragen tot de verwezenlijking van de doelstellingen van het gemeenschappelijk vervoerbeleid, in het kader van de bevoegdheid die de Unie is toegekend bij artikel 91, lid 1, VWEU en die tevens een extern aspect omvat.

Het Hof heeft ook uiteengezet dat voor de externe bevoegdheid van de Unie die onder de tweede in artikel 216, lid 1, VWEU bedoelde situatie valt, die overeenkomt met het geval waarin het sluiten van een overeenkomst „nodig is om, in het kader van het beleid van de Unie, een van de in de Verdragen bepaalde doelstellingen te verwezenlijken”, niet de voorwaarde geldt dat eerder Unieregels zijn vastgesteld die door de litigieuze wijzigingen kunnen worden aangetast. Bijgevolg kan niet worden gesteld dat de Unie op het gebied van vervoer, dat onder de tussen de Unie en haar lidstaten gedeelde bevoegdheid valt, niet extern zou kunnen optreden alvorens intern op te treden door de vaststelling van gemeenschappelijke regels op de gebieden waarop internationale verbintenissen zijn aangegaan.

In het arrest *Tekdemir* (C-652/15, [EU:C:2017:239](#)) van 29 maart 2017 diende het Hof uitlegging te geven aan de standstillbepaling in artikel 13 van besluit nr. 1/80 van de Associatieraad EEG-Turkije¹³⁸, op grond waarvan de lidstaten en de Republiek Turkije geen nieuwe beperkingen mogen invoeren met betrekking tot de toegang tot de werkgelegenheid van werknemers en hun gezinsleden wier verblijf en arbeid op hun onderscheiden grondgebied legaal is. In deze zaak had een Turks staatsburger die in juni 2014 in Duitsland was geboren en wettelijk was vertegenwoordigd door zijn ouders, in juli van dat jaar verzocht om afgifte van een verblijfsvergunning op grond van het Duitse recht. De moeder van het kind, die eveneens Turks staatsburger is, had na binnenkomst in Duitsland met een Schengenvizum voor toeristen in 2013, daar een asielerzoek ingediend. Op het tijdstip van de geboorte

^{138/} Besluit nr. 1/80 van de Associatieraad van 19 september 1980 betreffende de ontwikkeling van de Associatie, dat is gevoegd bij de overeenkomst waarbij een associatie tot stand is gebracht tussen de Europese Economische Gemeenschap en Turkije, die op 12 september 1963 te Ankara is ondertekend door de Republiek Turkije enerzijds en de lidstaten van de EEG en de Gemeenschap anderzijds, en die namens de Gemeenschap is gesloten, goedgekeurd en bevestigd bij besluit 64/732/EEG van de Raad van 23 december 1963 (PB 1964, 217, blz. 3685).

van het kind beschikte zij als asielzoeker over een machtiging tot verblijf. De vader van het kind, eveneens Turks staatsburger, was in het bezit van een tot oktober 2016 geldige verblijfstitel.

Op grond van een nationale bepaling die na de datum van inwerkingtreding van besluit nr. 1/80 in de Bondsrepubliek Duitsland was ingevoerd, had de bevoegde Duitse autoriteit het verzoek om afgifte van een verblijfsvergunning aan het kind afgewezen, op grond dat het niet onredelijk was te verlangen dat het kind achteraf de visumprocedure zou volgen, ook al zou dit onvermijdelijk ertoe leiden dat het kind en zijn moeder, minstens tijdelijk, van zijn vader respectievelijk haar echtgenoot zouden worden gescheiden, en voorts op grond dat het evenmin onredelijk was om van de vader van het kind te verwachten zijn gezins- of huwelijksleven met zijn zoon en echtgenote in Turkije voort te zetten.

Onder verwijzing naar de uitlegging die in het arrest **Demir**¹³⁹ is gegeven, heeft het Hof erop gewezen dat het doel van efficiënt beheer van de migratiestromen een dwingende reden van algemeen belang kan vormen die als rechtvaardiging kan dienen voor een na de inwerkingtreding van besluit nr. 1/80 in de betrokken lidstaat ingevoerde nationale maatregel waarbij aan staatsburgers van derde landen jonger dan 16 jaar om die lidstaat te mogen binnenkomen en er te verblijven, de verplichting wordt opgelegd een verblijfsvergunning te bezitten. Een dergelijke maatregel is evenwel niet evenredig aan het nagestreefde doel wanneer de regels voor de uitvoering ervan met betrekking tot kinderen die staatsburger van een derde land zijn, in de betrokken lidstaat zijn geboren en van wie één van de ouders een Turkse werknemer is die in die lidstaat rechtmatig verblijft, verder gaan dan noodzakelijk is om dat doel te bereiken, met name doordat de toepassing van een dergelijke maatregel tot gevolg heeft dat die werknemer moet kiezen tussen het voortzetten van zijn betaalde werkzaamheid in de betrokken lidstaat, waardoor zijn gezinsleven ernstig wordt verstoord, en het afzien van die werkzaamheid zonder garantie op re-integratie in de arbeidsmarkt bij een eventuele terugkeer uit Turkije.

139/ Arrest Hof van 7 november 2013, **Demir** (C-225/12, [EU:C:2013:725](#)).

XX. GEMEENSCHAPPELIJK BUITENLANDS EN VEILIGHEIDSBELEID

Bij de beperkende maatregelen op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB) zijn vijf arresten vermeldenswaard. Drie arresten betreffen de bevrozing van de tegoeden van personen of groepen die worden geacht met terroristische daden in verband te staan. Het vierde arrest heeft betrekking op de bevoegdheid van het Hof om uitspraak te doen over de wettigheid van de besluiten van de Raad waarbij beperkende maatregelen zijn toegepast op bepaalde Russische ondernemingen wegens het optreden van de Russische Federatie in Oekraïne. Tot slot moet het arrest *Safa Nicu Sepahan/Raad* (C-45/15 P) in herinnering worden gebracht, dat betrekking heeft op de vergoeding van de schade die door een besluit tot bevrozing van tegoeden is veroorzaakt.¹⁴⁰

In het arrest *A e.a.* (C-158/14, [EU:C:2017:202](#)), dat is gewezen op 14 maart 2017, diende de Grote kamer van het Hof zich uit te spreken over *de geldigheid van uitvoeringsverordening (EU) nr. 610/2010¹⁴¹ van de Raad, waarbij de entiteit Bevrijdingstijgers van Tamil Eelam (LTTE) is gehandhaafd op een lijst van groepen die betrokken zijn bij terroristische daden en voorwerp zijn van beperkende maatregelen*. Het hoofdgeding had betrekking op nationale maatregelen tot bevrozing van de financiële middelen van meerdere personen die zich hadden beziggehouden met het werven van fondsen voor rekening van de LTTE. Omdat in die nationale besluiten rekening was gehouden met uitvoeringsverordening nr. 610/2010, hadden verzoekers in het hoofdgeding de geldigheid van die uitvoeringsverordening in twijfel getrokken. Zij voerden daartoe aan dat de handelingen van de LTTE geen terroristische daden maar handelingen van strijdkrachten in de zin van het internationale humanitaire recht waren, aangezien die te plaatsen waren in het kader van een gewapend conflict. De verwijzende rechter heeft daarom onder meer de vraag gesteld of handelingen van strijdkrachten tijdens een gewapend conflict in de zin van het internationale humanitaire recht, met het oog op het onderzoek van de geldigheid van uitvoeringsverordening nr. 610/2010, „terroristische daden” in de zin van het recht van de Unie inzake terrorismebestrijding kunnen zijn.

Eerst heeft het Hof bevestigd dat verzoekers in het hoofdgeding, zelfs wanneer zij niet waren opgekomen tegen uitvoeringsverordening nr. 610/2010 en de daaraan voorafgaande handelingen in het kader van een beroep tot nietigverklaring, niettemin de geldigheid van die handelingen mochten bestrijden voor de verwijzende rechter. Het Hof heeft er in dat verband aan herinnerd dat een verzoek om een prejudiciële beslissing over de geldigheid van een Uniehandeling inderdaad kan worden afgewezen in het geval waarin, ofschoon het beroep tot nietigverklaring tegen die handeling kennelijk ontvankelijk zou zijn geweest, de natuurlijke of rechtspersoon die een dergelijk beroep kon instellen, dit niet binnen de gestelde termijn heeft gedaan en de onwettigheid van deze handeling in het kader van een nationale procedure inroept om de nationale rechter ertoe te brengen bij het Hof een prejudicieel verzoek over de geldigheid daarvan in te dienen, waarmee hij dus het onherroepelijke karakter dat die handeling na het verstrijken van de beroepstermijn jegens hem heeft, omzeilt. In de onderhavige zaak zou een door verzoekers in het hoofdgeding ingesteld beroep echter niet zonder twijfel ontvankelijk zijn geweest. Wat dat aangaat, heeft het Hof om te beginnen benadrukt dat die verzoekers niet zelf op de bevrozingslijst waren geplaatst. De plaatsing van de LTTE op de bevrozingslijst heeft immers ten aanzien van andere personen dan

^{140/} Dit arrest is besproken in onderdeel III.4 „Niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie”.

^{141/} Uitvoeringsverordening (EU) nr. 610/2010 van de Raad van 12 juli 2010 tot uitvoering van artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme, en tot intrekking van uitvoeringsverordening (EU) nr. 1285/2009 (PB 2010, L 178, blz. 1).

deze entiteit algemene strekking doordat die plaatsing ertoe bijdraagt dat een onbepaald aantal personen de specifiek tegen die entiteit gerichte beperkende maatregelen moeten naleven. Bijgevolg staat niet buiten twijfel dat verzoekers „individueel” werden geraakt door de handelingen in kwestie. Ten slotte werd hun situatie niet rechtstreeks geraakt door de Uniehandelingen betreffende die plaatsing op de lijst, maar door het opleggen van louter op de Nederlandse wettelijke regeling gebaseerde sancties, waarin, naast met andere gegevens, rekening was gehouden met die plaatsing. Bijgevolg was het volgens het Hof niet vast komen te staan dat de door verzoekers ingestelde beroepen tot nietigverklaring van de handelingen van de Unie waarbij de LTTE op de bevroezingslijst is geplaatst en gehandhaafd, kennelijk ontvankelijk zouden zijn geweest.

Na eraan te hebben herinnerd dat een verordening waarbij beperkende maatregelen worden opgelegd, niet alleen in het licht van het in artikel 215, lid 2, VWEU bedoelde besluit moet worden uitgelegd, maar tevens in het licht van de historische context waarbinnen die verordening is te plaatsen, heeft het Hof vervolgens benadrukt dat verordening nr. 2580/2001¹⁴² en gemeenschappelijk standpunt 2001/931¹⁴³, die hoofdzakelijk behoren tot het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid en tot doel hebben uitvoering te geven aan resolutie 1373 (2001) van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, relevant zijn voor het onderzoek van de geldigheid van uitvoeringsverordening nr. 610/2010.

Na de constatering dat het internationale humanitaire recht terroristische daden verbiedt, heeft het Hof vervolgens geoordeeld dat dit recht andere doelstellingen nastreefde dan gemeenschappelijk standpunt 2001/931 en verordening nr. 2580/2001, zonder evenwel de vaststelling van beperkende maatregelen als die in geding te verbieden. De toepassing van die handelingen van de Unie was dus niet afhankelijk van de uit het internationale humanitaire recht voortvloeiende kwalificaties, zodat handelingen van strijdkrachten „terroristische daden” in de zin van die handelingen van de Unie konden vormen. Het Hof is bijgevolg tot de conclusie gekomen dat uitvoeringsverordening nr. 610/2010 en de daaraan voorafgaande handelingen betreffende de plaatsing van de LTTE op de bevroezingslijst geldig waren.

In twee arresten van 26 juli 2017, **Raad/LTTE** (C-599/14 P, [EU:C:2017:583](#)) en **Raad/Hamas** (C-79/15 P, [EU:C:2017:584](#)), diende de Grote kamer van het Hof zich uit te spreken over twee arresten van het Gerecht¹⁴⁴ tot nietigverklaring van de handelingen van de Raad waarbij tussen 2010 en 2014 de door die instelling vastgestelde bevroezingsmaatregelen ten aanzien van Hamas en de Liberation Tigers of Tamil Eelam (LTTE) op grond van gemeenschappelijk standpunt 2001/931¹⁴⁵ en verordening nr. 2580/2001¹⁴⁶ waren hernieuwd. Het Hof heeft in die arresten bevestigd dat *de Raad een entiteit mag handhaven op een lijst van entiteiten die ervan worden verdacht met terroristische daden in verband te staan, wanneer hij tot de bevinding komt dat het gevaar van betrokkenheid bij terroristische activiteiten dat reden was voor de aanvankelijke plaatsing op de lijst nog steeds bestaat*. Het heeft in dat verband verduidelijkt dat de aanvankelijke plaatsing op die lijst weliswaar moet worden gebaseerd op nationale beslissingen van bevoegde autoriteiten, maar dat dit vereiste niet geldt voor de latere handhaving van een plaatsing.

^{142/} Verordening (EG) nr. 2580/2001 van de Raad van 27 december 2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 70, met rectificatie in PB 2010, L 52, blz. 58).

^{143/} Gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB van de Raad van 27 december 2001 betreffende de toepassing van specifieke maatregelen ter bestrijding van het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 93).

^{144/} Arresten van 16 oktober 2014, **LTTE/Raad** (T-208/11 en T508/11, [EU:T:2014:885](#)), en van 17 december 2014, **Hamas/Raad** (T-400/10, [EU:T:2014:1095](#)).

^{145/} Reeds aangehaald, supra, voetnoot 142.

^{146/} Verordening (EG) nr. 2580/2001 van de Raad van 27 december 2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 70).

In die zaken had de Raad op 27 december 2001¹⁴⁷ Hamas en op 29 mei 2006¹⁴⁸ de LTTE op de lijst als bedoeld in artikel 2, lid 3, van verordening nr. 2580/2001 geplaatst. Die plaatsingen, waarover de Raad periodiek opnieuw beslist, waren gebaseerd op beslissingen van de autoriteiten van het Verenigd Koninkrijk en op een beslissing van de Indiase autoriteiten voor zover het de LTTE betreft en op twee beslissingen van de autoriteiten van de Verenigde Staten en een Britse beslissing voor zover het Hamas betreft. Hamas en de LTTE, die de handelingen van de Raad tot hun aanvankelijke plaatsing op de lijst niet hadden bestreden, hebben hun latere handhaving daarop aangevochten. Het Gerecht had die handelingen nietig verklaard, met name op grond dat de betrokken maatregelen niet waren gebaseerd op feiten die door de bevoegde nationale instanties waren onderzocht en in hun beslissingen waren opgenomen (zoals gemeenschappelijk standpunt 931/2001 volgens het Gerecht vereiste), maar op inlichtingen die de Raad uit de pers en van het internet had gehaald.

Omdat het uitspraak diende te doen over de eisen waaraan de Raad zich moet houden bij de periodieke evaluatie van de geldende beperkende maatregelen, heeft het Hof opnieuw zijn ***Al-Aqsa-rechtspraak***¹⁴⁹ bevestigd, die inhoudt dat de Raad een persoon of entiteit op de lijst mag handhaven indien hij tot de conclusie komt dat het gevaar van betrokkenheid bij terroristische activiteiten nog steeds bestaat. Het Hof heeft verduidelijkt dat de Raad zich in de onderhavige zaak had moeten baseren op recentere elementen dan de nationale beslissingen die reden waren voor hun aanvankelijke plaatsing op de lijst om aan te tonen dat dit gevaar nog steeds bestond voor zover het de LTTE en Hamas betrof. Volgens het Hof hoeft ingevolge artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931 alleen de aanvankelijke plaatsing op de lijst te zijn gebaseerd op een nationale beslissing die van een bevoegde instantie afkomstig is. Een dergelijke voorwaarde is echter niet voorzien in het kader van artikel 1, lid 6, van het gemeenschappelijk standpunt voor de latere handhaving van die entiteiten op de lijst, die ook op andere bronnen kan zijn gebaseerd. Het Hof heeft in dat verband in herinnering gebracht dat de betrokken entiteiten hoe dan ook waren beschermd door de mogelijkheid om voor de Unierechter alle elementen te bestrijden waarop de Raad zich in het kader van de periodieke evaluatie baseert.

Het Hof heeft diensgevolge het arrest van het Gerecht betreffende Hamas vernietigd en de zaak naar die instantie terugverwezen. Het arrest van het Gerecht tot nietigverklaring van de door de Raad vastgestelde maatregelen tot bevrozing van de tegoeden van de LTTE heeft het evenwel bevestigd, en dit ondanks de blijk van een onjuiste rechtsopvatting in dat arrest. Gelet op het feit dat de LTTE in 2009 militaire nederlagen had geleden in Sri Lanka en dit een belangrijke wijziging in de omstandigheden was waardoor kon worden getwijfeld aan het voortbestaan van het gevaar van betrokkenheid van die groep bij terroristische activiteiten, heeft het Hof namelijk geoordeeld dat de Raad in de motivering van de bestreden handelingen elementen ter onderbouwing van zijn beoordeling had moeten vermelden, wat hij niet heeft gedaan. Het Hof heeft bovendien voor recht verklaard dat de Raad de aanvankelijke plaatsing van een persoon of entiteit pas op een beslissing van een bevoegde instantie van een derde land mag baseren, nadat hij met zorg is nagegaan dat de bescherming van de rechten van de verdediging en het recht op een effectieve rechterlijke bescherming in de regelgeving van dat derde land is gewaarborgd op een niveau dat gelijkwaardig is aan dat in de Unie, en dat hij ter zake van die beoordeling een motivering moet opnemen.

147/ Besluit 2001/927/EG van de Raad van 27 december 2001 tot vaststelling van de lijst als bedoeld in artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 van de Raad inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 83).

148/ Besluit 2006/379/EG van de Raad van 29 mei 2006 tot uitvoering van artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme, en tot intrekking van besluit 2005/930/EG (PB 2006, L 144, blz. 21).

149/ Arrest Hof van 15 november 2012, ***Al-Aqsa/Raad en Nederland/Al-Aqsa*** (C-539/10 P en C-550/10 P, [EU:C:2012:711](#)).

Tot slot heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest van 28 maart 2017, *Rosneft* (C-72/15, [EU:C:2017:236](#)), de geldigheid onderzocht van besluit 2014/512¹⁵⁰ en van verordening nr. 833/2014¹⁵¹ van de Raad betreffende beperkende maatregelen naar aanleiding van de acties van de Russische Federatie in Oekraïne, die zien op bepaalde aan de Russische Staat gelieerde Russische ondernemingen. Voor de verwijzende rechter had een van de betrokken ondernemingen de geldigheid van de door de Raad jegens haar vastgestelde beperkende maatregelen en die van de nationale uitvoeringsmaatregelen bestreden.

Het Hof heeft in de eerste plaats bevestigd dat het bevoegd is om bij wijze van een prejudiciële beslissing uitspraak te doen over de geldigheid van een handeling die is vastgesteld op basis van de bepalingen inzake het GBVB, voor zover de prejudiciële verwijzing ertoe strekt erop toe te zien dat de procedures en de bevoegdheden van de instellingen waarin de Verdragen voorzien voor de uitoefening van de bevoegdheden van de Unie

zijn geëerbiedigd, dan wel ziet op het toezicht op de wettigheid van beperkende maatregelen jegens de betrokken natuurlijke of rechtspersonen. Wat betreft de uitsluiting van de bevoegdheid van het Hof om op het gebied van het GBVB uitspraak te doen als bedoeld in artikel 24, lid 1, tweede alinea, laatste volzin, VEU en artikel 275, eerste alinea, VWEU, alsmede de uitzondering daarop in diezelfde bepaling van het VEU en de tweede alinea van artikel 275 VWEU, heeft het Hof met name benadrukt dat artikel 47 van het Handvest weliswaar geen bevoegdheid voor het Hof in het leven kan roepen wanneer de Verdragen dit uitsluiten, maar dat het beginsel van effectieve rechterlijke bescherming wel vereist dat de op het gebied van het GBVB bestaande uitsluiting van de bevoegdheid van het Hof eng wordt uitgelegd. Aangezien de procedure in het kader waarvan het Hof bij wijze van een prejudiciële beslissing uitspraak kan doen, ertoe strekt te verzekeren dat het recht bij de uitlegging en toepassing van de Verdragen wordt geëerbiedigd, zou het in strijd zijn met de doelstellingen van die bepaling en met het beginsel van effectieve rechterlijke bescherming om de bevoegdheid die in artikel 275, tweede alinea, VWEU aan het Hof wordt verleend en waarnaar in artikel 24, lid 1, VEU wordt verwezen, eng uit te leggen.

Gelet hierop zou het, daar waar het Hof op grond van artikel 24, lid 1, VEU en artikel 275, tweede alinea, VWEU materieel bevoegd is om zich uit te spreken over de geldigheid van Uniehandelingen, waaronder die van beperkende maatregelen jegens natuurlijke of rechtspersonen, met de opzet van het bij de Verdragen ingevoerde stelsel van effectieve rechterlijke bescherming in strijd zijn om laatstgenoemde bepaling aldus uit te leggen dat de rechterlijke instanties van de lidstaten niet de mogelijkheid hebben om het Hof vragen te stellen over de geldigheid van besluiten van de Raad die voorzien in dergelijke maatregelen.

In de tweede plaats heeft het Hof wat de geldigheid van de litigieuze handelingen betreft, onder meer vastgesteld dat, gelet op de afwijkende functies van de handelingen die door de Raad op grond van artikel 29 VEU worden vastgesteld en die welke op grond van artikel 215 VWEU worden vastgesteld, in beginsel niet kan worden geoordeeld dat afbreuk wordt gedaan aan de in artikel 215 VWEU neergelegde procedure voor de uitvoering van besluit 2014/512, dat door de Raad op grond van artikel 29 VEU is vastgesteld, wanneer in dat besluit het voorwerp van de beperkende maatregelen wordt verduidelijkt. Die omstandigheid heeft dus in het kader van de vaststelling van verordening nr. 833/2014 met het oog op de uitvoering van dat besluit, geen afbreuk gedaan aan de uitoefening van de bevoegdheden die artikel 215 VWEU toekent aan de hoge vertegenwoordiger van de Unie voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid en de Commissie. Tot slot heeft het Hof erop gewezen

150/ Besluit 2014/512/GBVB van de Raad van 31 juli 2014 betreffende beperkende maatregelen naar aanleiding van acties van Rusland die de situatie in Oekraïne destabiliseren (PB 2014, L 229, blz. 13), zoals gewijzigd bij besluit 2014/872/GBVB van de Raad van 4 december 2014 (PB 2014, L 349, blz. 58).

151/ Verordening (EU) nr. 833/2014 van de Raad van 31 juli 2014 betreffende beperkende maatregelen naar aanleiding van de acties van Rusland die de situatie in Oekraïne destabiliseren (PB 2014, L 229, blz. 1), zoals gewijzigd bij verordening (EU) nr. 1290/2014 van de Raad van 4 december 2014 (PB 2014, L 349, blz. 20, met rectificaties in PB 2014, L 246, blz. 59, en L 263, blz. 35).

dat het belang van de met de litigieuze handelingen nagestreefde doelstellingen negatieve economische gevolgen voor bepaalde marktdeelnemers kan rechtvaardigen en dat de uit die handelingen voortvloeiende inmenging in hun vrijheid van ondernemerschap en hun recht op eigendom niet onevenredig is. Bovendien staan het rechtszekerheidsbeginsel en het lex-certabeginsel er volgens het Hof niet aan in de weg dat een lidstaat strafrechtelijke sancties stelt op overtreding van de bepalingen van die verordening, zelfs wanneer die bepalingen nog geleidelijk door het Hof kunnen worden verwijnd.

C/ WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017

door Marc-André GAUDISSERT, adjunct-griffier

Zoals volgt uit de belangrijkste teksten die de organisatie en de werking van de griffie van het Hof van Justitie regelen, zijn haar drie hoofdtaken opgedragen.

Aangezien zij volgens het Reglement voor de procesvoering is belast met de ontvangst, de doorzending en de bewaring van alle stukken, ziet de griffie er om te beginnen – en boven alles – op toe dat de procedures goed verlopen en de dossiers van de voor het Hof gebrachte zaken uiterst nauwkeurig worden bijgehouden, vanaf de inschrijving van het gedinginleidend verzoekschrift of het verzoek om een prejudiciële beslissing in het register van de griffie tot aan de betekening aan de partijen van de beslissing waardoor voor het Hof een einde komt aan het geding, en het archiveren van het procesdossier.

In het kader van de uitvoering van die eerste taak – en ook in het verlengde daarvan –, onderhoudt de griffie, in alle officiële talen van de Europese Unie, de nodige contacten met de vertegenwoordigers van de partijen en derden of met de rechterlijke instanties van de lidstaten die bij de griffie een verzoek om een prejudiciële beslissing over de uitlegging of geldigheid van het Unierecht indienen.

Tot slot staat de griffie de leden van de rechterlijke instantie terzijde, die zij in al hun ambtshandelingen bijstaat. Deze bijstand houdt onder meer in dat zij vele vragen op procedureel vlak behandelt die tijdens een zaak rijzen, en dat de administrateurs van de griffie deelnemen aan de terechtzittingen van de instantie en aan de administratieve bijeenkomsten van de kamers, maar ook dat haar leidinggevenden betrokken worden bij de werkzaamheden van verschillende comités en meer bepaald het comité van het Statuut en van het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie.

Dat laatste comité is in het afgelopen jaar bijzonder actief geweest. Het heeft niet alleen de tekst voorbereid van het verslag dat op 14 december 2017 aan het Europees Parlement, de Raad en de Commissie is toegezonden, over de eventuele gedeeltelijke overdracht van bepaalde prejudiciële kwesties aan het Gerecht¹, maar ook diepgaander beraadslaagd over de gevolgen van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Europese Unie voor de bevoegdheidsverdeling tussen het Hof en het Gerecht op het gebied van rechtstreekse beroepen en over de weerslag die de ontwikkelingen op het gebied van de Europese en nationale regels en praktijken op het gebied van de bescherming van persoonsgegevens zouden kunnen hebben op de publicatie van de rechtspraak. Dat beraad was nog steeds gaande op het moment waarop deze tekst is geschreven.

Onderstaande uiteenzettingen zijn daarom toegespitst op de eigenlijke gerechtelijke werkzaamheden en de grote tendensen die zich uit de statistische tabellen laten afleiden, die erop wijzen dat het jaar 2017 was gekenmerkt door een hoog werktempo, zowel wat de aanhangig gemaakte zaken als wat de afgedane zaken betreft.

^{1/} De tekst van dit verslag is in alle officiële talen van de Europese Unie beschikbaar op de website van de instelling (<https://curia.europa.eu>, onder de rubriek Hof van Justitie – Procedure).

Aanhangig gemaakte zaken

In 2017 zijn 739 zaken voor het Hof van Justitie gebracht. Indien het jaar 1979 buiten beschouwing wordt gelaten – wat een uitzonderlijk jaar was omdat daarin 1324 nieuwe zaken aanhangig zijn gemaakt, waaronder een duizendtal verwante ambtenarenzaken –, is dat het hoogste cijfer dat sinds de oprichting van het Hof is opgetekend. Het vorige record was in 2015, met 713 nieuwe zaken. Deze toename is hoofdzakelijk te wijten aan de toename van het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing dat aan het Hof wordt voorgelegd, dat 533 bedroeg in 2017, een stijging met ongeveer 13 % ten opzichte van het jaar daarvoor, waarin bij het Hof 470 verzoeken om een prejudiciële beslissing zijn ingediend.

Hoewel het juist is dat dit nieuwe record zich voor een deel laat verklaren door het feit dat een veertigtal vergelijkbare zaken uit Duitsland aanhangig is gemaakt, over de uitlegging van verordening (EG) nr. 261/2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten², getuigt dit ook van het vertrouwen dat de rechterlijke instanties van de lidstaten in het Hof van Justitie hebben. De in 2017 ingeschreven verzoeken om een prejudiciële beslissing zijn namelijk uit nagenoeg alle lidstaten afkomstig en binnen die lidstaten van al hun rechterlijke instanties – de grondwettelijke hoven daaronder begrepen –, en zij hebben betrekking op zulke diverse gebieden van het Unierecht als vervoer en belastingen, consumentenbescherming, sociale politiek en milieu, zonder uiteraard de vraagstukken te vergeten die onder titel V van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie vallen, die verband houden met de migratiecrisis en de maatregelen die de nationale autoriteiten binnen die context hebben genomen.

Het is vooral op die gebieden dat het Hof het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing uit Duitsland, Oostenrijk en Nederland heeft zien toenemen, maar tegelijk zijn er ook meer verzoeken uit de recenter tot de Unie toegetreden landen, zoals Hongarije, Litouwen of Estland (die in 2017 respectievelijk 22, 10 en 7 verzoeken om een prejudiciële beslissing hebben ingediend).

Het Hof heeft in 2015 en 2016 uitspraak gedaan over meerdere belangrijke vragen in verband met het gevoelige gebied van hypothecaire leningen, waardoor het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing die door Spaanse rechters zijn geformuleerd, die rechtstreeks met dat probleem waren geconfronteerd, met de helft is afgenomen in 2017. Diezelfde vaststelling kan worden gedaan wat de verzoeken uit het Verenigd Koninkrijk betreft (waarvan het aantal is gedaald van 23 verzoeken in 2016 naar 11 verzoeken in 2017), terwijl het aantal verzoeken dat van Ierse rechters afkomstig is zich in omgekeerde richting heeft ontwikkeld, van 6 verzoeken in 2016 tot 12 verzoeken in 2017, evenals de verzoeken uit Finland, die in diezelfde periode van 7 naar 13 zijn gegaan.

In de navolgende tabellen zal de lezer een gedetailleerd overzicht vinden van de prejudiciële verwijzingen in het afgelopen jaar, uitgesplitst naar lidstaat en rechterlijke instantie.

Naast het grote overwicht van de verzoeken om een prejudiciële beslissing, die bijna drie kwart van de in 2017 aanhangig gemaakte zaken vertegenwoordigen, kan ook een opwaartse trend bij de rechtstreekse beroepen worden opgemerkt (van 31 in 2016 naar 41 in 2017) en een daling van het aantal hogere voorzieningen, aangezien die – alle categorieën in aanmerking genomen – in diezelfde periode van 175 zaken naar 147 zaken zijn gedaald. Het lijkt echter te vroeg om nu reeds definitieve conclusies aan die ontwikkelingen te verbinden, aangezien het aantal niet-nakomingszaken zich in 2016 op een historisch laag niveau bevond, terwijl het aantal hogere voorzieningen dat bij het Hof wordt ingesteld van meerdere parameters afhangt, die onder meer verband houden

^{2/} Verordening (EG) nr. 261/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 11 februari 2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten en tot intrekking van verordening (EEG) nr. 295/91 (PB 2004, L 46 van 17 februari 2004, blz. 1).

met het aantal beslissingen dat het Gerecht heeft gegeven, maar ook met de schattingen die de partijen van de slagingskansen van hun beroep maken. De afname van het aantal hogere voorzieningen die in 2016 en 2017 kon worden waargenomen, kan een aanwijzing zijn van de positieve effecten van de eerder vermelde hervorming van de gerechtelijke structuur, in combinatie met de maatregelen die het Hof heeft getroffen om kennelijk niet-ontvankelijke hogere voorzieningen of hogere voorzieningen die van elke grond zijn ontbloot, snel af te wijzen, maar het zal natuurlijk nog enkele jaren afwachten zijn of die tendensen zich doorzetten.

Tot slot wordt erop gewezen dat in 2017 bij het Hof een verzoek om een advies krachtens artikel 218, lid 11, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie is ingediend door het Koninkrijk België, dat betrekking heeft op de verenigbaarheid met de Verdragen van de Brede Economische en Handelsovereenkomst tussen Canada, enerzijds, en de Europese Unie en haar lidstaten, anderzijds, die op 30 oktober 2016 te Brussel is ondertekend („CETA”). Het Hof zal zich in het bijzonder dienen uit te spreken over de vraag naar de verenigbaarheid van het geschillenbeslechtsmechanisme waarin deze overeenkomst op het gebied van investeringen voorziet.

Afgedane zaken

Is bij het aantal aanhangig gemaakte zaken nog een stijging te zien in 2017, het aantal afgedane zaken is vrijwel op hetzelfde niveau als dat in 2016 gebleven. In het afgelopen jaar heeft het Hof namelijk 699 zaken afgedaan, terwijl het er in 2016 704 had afgedaan. Indien de eerder genoemde veertigtal Duitse zaken buiten beschouwing worden gelaten – die alle hetzelfde onderwerp hebben en in feite één en dezelfde zaak vormen, reden waarom zij zijn gevoegd – laten die cijfers dus zien dat de in het afgelopen jaar aanhangig gemaakte zaken en afgedane zaken in evenwicht waren.

Zoals in 2016 wordt het grootste deel van de door het Hof afgedane zaken gevormd door de prejudiciële verwijzingen en de hogere voorzieningen, die tezamen meer dan 90 % van de door het Hof in 2017 afgedane zaken vertegenwoordigen. Die proportie is heel logisch te verklaren door het vergelijkbare aandeel dat die twee categorieën van beroep van de aanhangig gemaakte zaken uitmaken.

Wat bij de lezer daarentegen de aandacht verdient, is het groter aantal zaken dat bij arrest wordt afgedaan. Terwijl het Hof in 2016 412 arresten heeft uitgesproken, waren dat er 466 in 2017, dus een toename met ongeveer 13 %. Deze toename is voor een deel te verklaren door conjuncturele factoren, aangezien het Hof zich in het afgelopen jaar heeft dienen uit te spreken over meerdere principiële vragen (zie wat dat betreft de ontwikkelingen in de rechtspraak die in het tweede deel van dit verslag worden besproken), maar ook door de omstandigheid dat de zaken die voor het Hof worden gebracht complexer zijn geworden en meer vakinhoudelijke aspecten kennen, waardoor de aan het Hof voorgelegde vragen diepgaander moeten worden onderzocht en heel vaak een beroep op de advocaat-generaal moet worden gedaan voor een conclusie, daaronder begrepen in zaken die naar een kamer van drie rechters worden verwezen. In 2017 was het aandeel arresten dat door een conclusie werd voorafgegaan, meer dan 67 % van het totale aantal uitgesproken arresten.

De logische consequentie van de stijging van het aantal zaken dat bij arrest wordt afgedaan, is de daling van het aantal zaken dat bij beschikking wordt afgedaan en de gelijktijdige toename van de gemiddelde procesduur. Bij de prejudiciële zaken, de hoofdmoot van de werkzaamheden van het Hof, is deze toename echter beperkt gebleven. Waar die in 2016 nog op het historisch lage niveau van 15 maanden lag, ligt de gemiddelde duur van behandeling van deze zaken in 2017 bij 15,7 maanden. Bij de hogere voorzieningen is de toename uitgesprokener aangezien de gemiddelde duur van behandeling daarvan 17,1 maanden bedroeg in 2017 (tegenover 12,9 maanden in 2016), maar die wordt ruimschoots verklaard door het feit dat meerdere reeksen van complexe zaken op het gebied van de mededinging en staatssteun zijn afgedaan, waaronder een omvangrijk dossier inzake mededingingsregelingen op de Belgische, Duitse, Franse, Italiaanse, Nederlandse en Oostenrijkse markt van badkamersanitair.

Een ander in het oog springend kenmerk van het afgelopen jaar is het relatief hoge aantal verzoeken om toepassing van de versnelde procedure of de spoedprocedure op gebieden die onder de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht vallen. Terwijl de aantallen van die verzoeken in 2016 nog 21 respectievelijk 12 verzoeken bedroegen, zijn de getallen voor 2017 31 en 15 verzoeken, wat een afspiegeling is van het belang dat de partijen of de nationale rechterlijke instanties aan een snelle beslechting van hun geschil hechten. De motivering die door laatstgenoemden is aangedragen of de omstandigheden die zij ter ondersteuning van dergelijke verzoeken hebben aangevoerd, lijken echter minder uitwerking te hebben gehad dan in 2016, aangezien in 2017 slechts twee zaken volgens de versnelde procedure en vier zaken volgens de spoedprocedure zijn behandeld door het Hof (tegenover drie respectievelijk acht zaken in 2016). Tegenover de afwijzing van de verzoeken om behandeling volgens de versnelde procedure of de spoedprocedure staat echter dat de behandeling van meerdere daarvan sneller kon verlopen doordat die bij voorrang zijn behandeld.

Tot slot verdient bijzondere vermelding dat het Hof in 2017 drie adviezen krachtens artikel 218, lid 11, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie heeft uitgebracht. In deze adviezen heeft het Hof nader kunnen verduidelijken hoe ver de bevoegdheden van de Europese Unie op het gebied van de buitenlandse betrekkingen reiken, en welke strekking meerdere voor de Unie belangrijke overeenkomsten hebben, met name in advies 2/15 inzake de vrijhandelsovereenkomst tussen de Europese Unie en de Republiek Singapore, dat op 16 mei 2017 is gegeven door de voltallige zitting van het Hof.

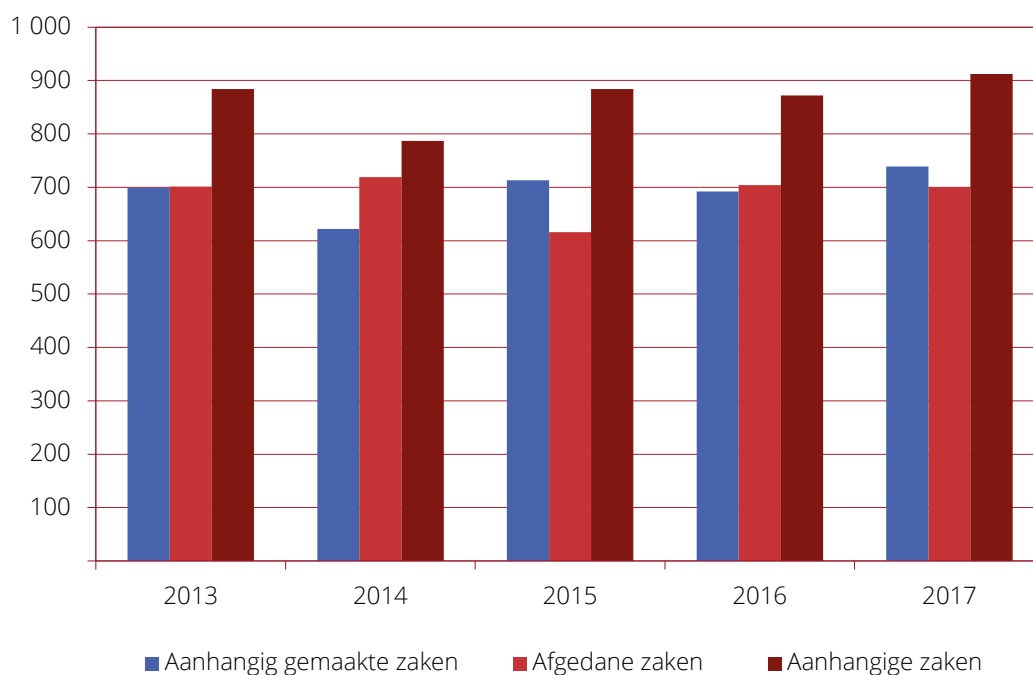
Aanhangige zaken

Op 31 december 2017 bedroeg het aantal bij het Hof aanhangige zaken 912 (825 na voeging), dus een licht hoger aantal aanhangige zaken dan aan het einde van 2016 (872).

D/GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE

I. Werkzaamheden van het Hof van Justitie in het algemeen — Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2013-2017)	111
II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	112
III. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2017)	113
IV. Aanhangig gemaakte zaken — Beroepen wegens niet-nakoming (2013-2017)	114
V. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	115
VI. Afgedane zaken — Arresten, beschikkingen, adviezen (2017)	116
VII. Afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2013-2017)	117
VIII. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken (2013-2017)	118
IX. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2013-2017)	119
X. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2017)	121
XI. Afgedane zaken — Beroepen wegens niet-nakoming: uitspraak (2013-2017)	123
XII. Afgedane zaken — Procesduur in maanden en tiende delen van maanden (2013-2017)	124
XIII. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	125
XIV. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2013-2017)	126
XV. Diversen — Versnelde procedures (2013-2017)	127
XVI. Diversen — Prejudiciële spoedprocedures (2013-2017)	127
XVII. Diversen — Kort gedingen (2017)	128
XVIII. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden (1952-2017) — Aanhangig gemaakte zaken en arresten	129
XIX. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2017) — Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per jaar	131
XX. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2017) — Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per rechterlijke instantie	133
XXI. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2017) — Beroepen wegens niet-nakoming ingesteld tegen de lidstaten	136
XXII. Werkzaamheden van de griffie van het Hof van Justitie (2015-2017)	137

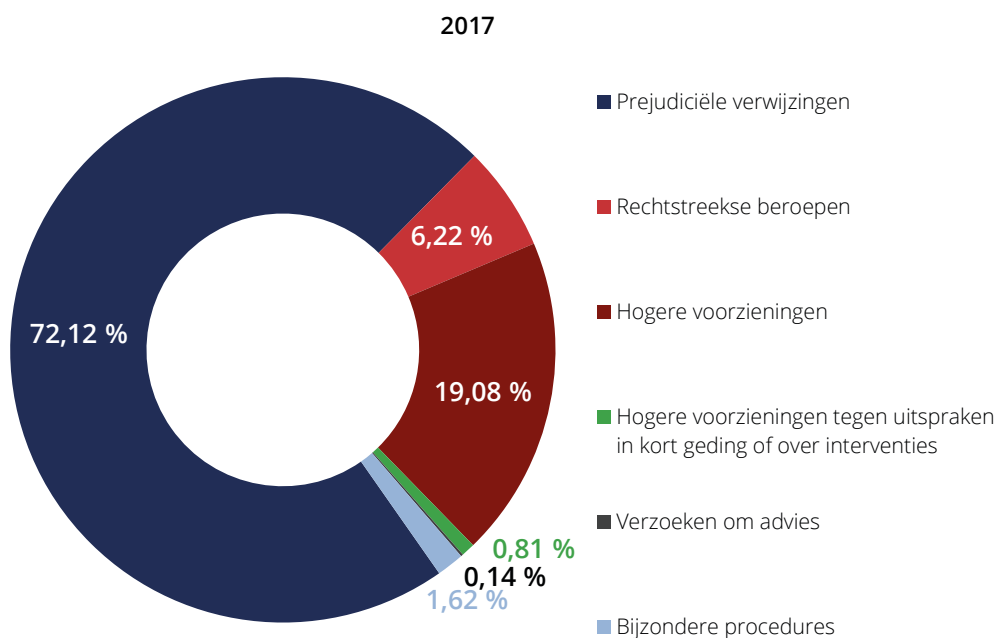
I. WERKZAAMHEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN HET ALGEMEEN — AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN (2013-2017) ¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Aanhangig gemaakte zaken	699	622	713	692	739
Afgedane zaken	701	719	616	704	699
Aanhangige zaken	884	787	884	872	912

^{1/} De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Prejudiciële verwijzingen	450	428	436	470	533
Rechtstreekse beroepen	72	74	48	35	46
Hogere voorzieningen	161	111	206	168	141
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	5		9	7	6
Verzoeken om advies	2	1	3		1
Bijzondere procedures ²	9	8	11	12	12
Totaal	699	622	713	692	739
Verzoeken in kort geding	1	3	2	3	3

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

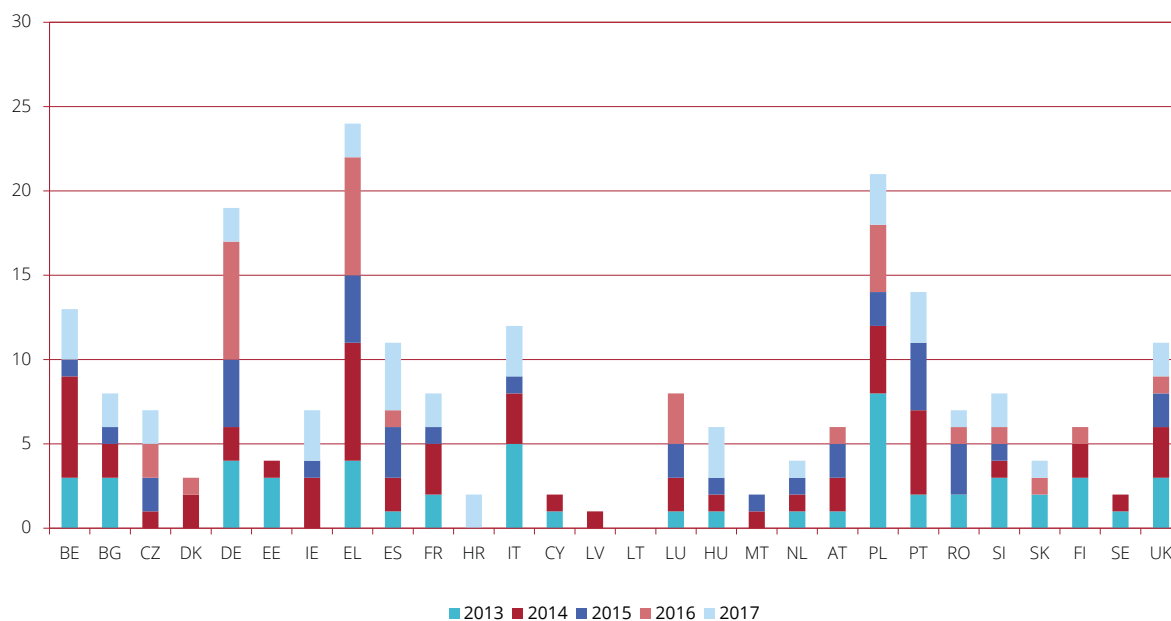
2/ Als „bijzondere procedures" worden beschouwd: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag, zaken over immuniteit.

III. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2017) ¹

	Rechtstreekse beroepen	Prejudiciële verwijzingen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Bijzondere procedures
Arbitragebeding			5			5	
Beginnelsen van het recht van de Unie		10	2			12	
Burgerschap van de Unie	1	7				8	
Consumentenbescherming	1	34				35	
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief		12	2			14	
Economisch en monetair beleid		2	5			7	
Economische, sociale en territoriale samenhang		1	1			2	
Energie		2				2	
Extern optreden van de Europese Unie		2	1			3	
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	3	2	1			6	
Fiscale bepalingen	2	53				55	
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid		1	5			6	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1					1	
Handelspolitiek		2	6			8	
Harmonisatie van wetgevingen	2	39	1			42	
Industriebeleid	2	5				7	
Institutioneel recht	2		20	2	1	25	1
Intellectuele en industriële eigendom		19	54			73	
Landbouw		8	6			14	
Mededinging		2	5			7	
Milieu	11	28	1			40	
Ondernemingsrecht		1				1	
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport							2
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte			3			3	
Overheidsopdrachten	1	21		1		23	
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)			1	1		2	
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	5	90	3			98	
Sociale politiek		43				43	
Sociale zekerheid van migrerende werknemers		7				7	
Steunmaatregelen van de staten	2	10	8	1		21	
Toegang tot documenten			1			1	
Toetreding van nieuwe staten		1				1	
Vervoer	5	78				83	
Volksgezondheid		1				1	
Vrij verkeer van goederen		6				6	
Vrij verkeer van kapitaal	2	10				12	
Vrij verkeer van personen	3	13				16	
Vrij verrichten van diensten	2	16				18	
Vrijheid van vestiging	1	7				8	
EG-Verdrag/VWEU	46	533	131	5	1	716	3
Ambtenarenstatuut			7	1		8	
Procedure			3			3	9
Diversen			10	1		11	9
TOTAAL-GENERAAL	46	533	141	6	1	727	12

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknoctheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

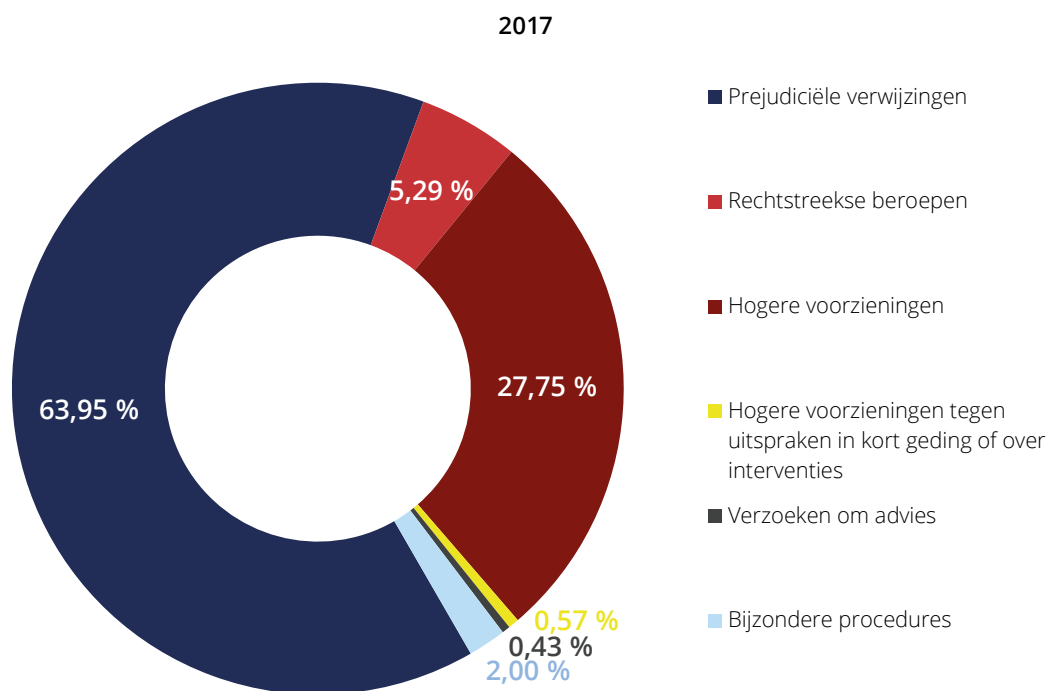
IV. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING (2013-2017)¹

	2013	2014	2015	2016	2017
België	3	6	1		3
Bulgarije	3	2	1		2
Tsjechië		1	2	2	2
Denemarken		2		1	
Duitsland	4	2	4	7	2
Estland	3	1			
Ierland		3	1		3
Griekenland	4	7	4	7	2
Spanje	1	2	3	1	4
Frankrijk	2	3	1		2
Kroatië					2
Italië	5	3	1		3
Cyprus	1	1			
Letland		1			
Litouwen					
Luxemburg	1	2	2	3	
Hongarije	1	1	1		3
Malta		1	1		
Nederland	1	1	1		1
Oostenrijk	1	2	2	1	
Polen	8	4	2	4	3
Portugal	2	5	4		3
Roemenië	2		3	1	1
Slovenië	3	1	1	1	2
Slowakije	2			1	1
Finland	3	2		1	
Zweden	1	1			
Verenigd Koninkrijk	3	3	2	1	2
Totaal	54	57	37	31	41

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

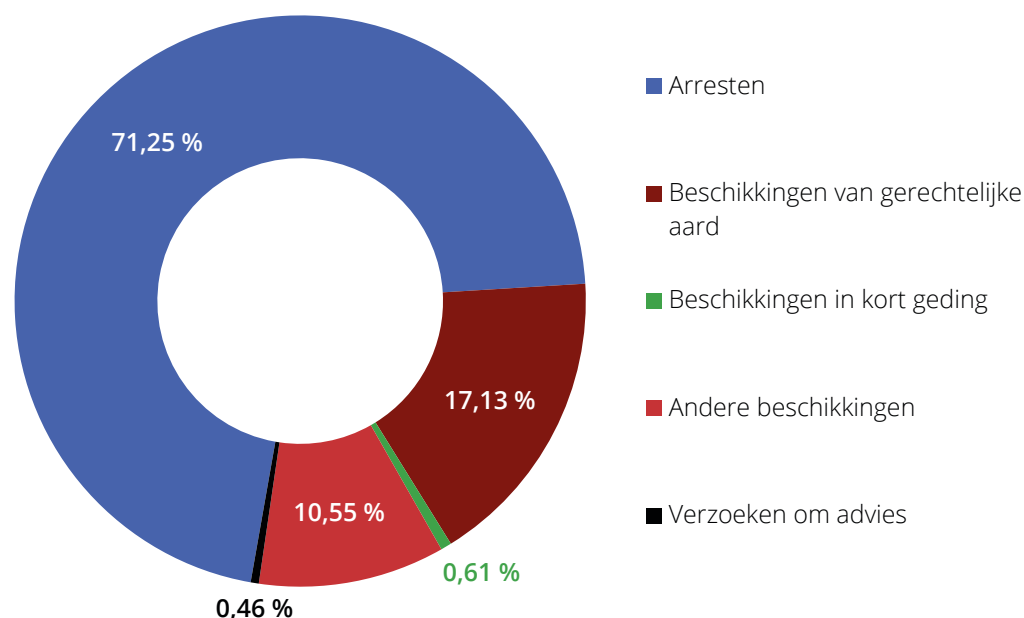
V. AFGEDANE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Prejudiciële verwijzingen	413	476	404	453	447
Rechtstreekse beroepen	110	76	70	49	37
Hogere voorzieningen	155	157	127	182	194
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	5	1	7	7	4
Verzoeken om advies	1	2	1		3
Bijzondere procedures	17	7	7	13	14
Totaal	701	719	616	704	699

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

VI. AFGEDANE ZAKEN — ARRESTEN, BESCHIKKINGEN, ADVIEZEN (2017)¹

	Arresten	Beschikkingen van gerechtelijke aard ²	Beschikkingen in kort geding ³	Andere beschikkingen ⁴	Verzoeken om advies	Totaal
Prejudiciële verwijzingen	325	42		58		425
Rechtstreekse beroepen	27		1	9		37
Hogere voorzieningen	114	57				171
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies			3	1		4
Verzoeken om advies					3	3
Bijzondere procedures		13		1		14
Totaal	466	112	4	69	3	654

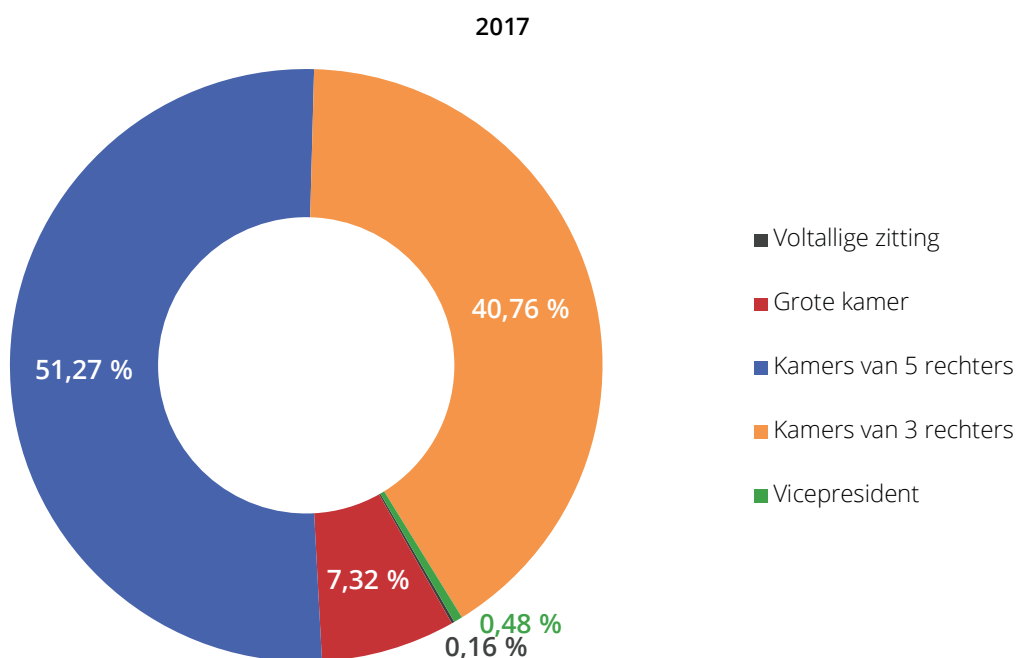
1/ De cijfers (nettocijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

2/ Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

3/ Beschikkingen op verzoeken op grond van de artikelen 278 en 279 VWEU (voorheen artikelen 242 en 243 EG), artikel 280 VWEU (voorheen artikel 244 EG) of de overeenkomstige bepalingen van het EGA-Verdrag, of beschikkingen op hogere voorziening tegen een beschikking in kort geding of over interventies.

4/ Beschikkingen waardoor een procedure wordt beëindigd door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

VII. AFGEDANE ZAKEN — RECHTSPREKENDE FORMATIE (2013-2017)¹

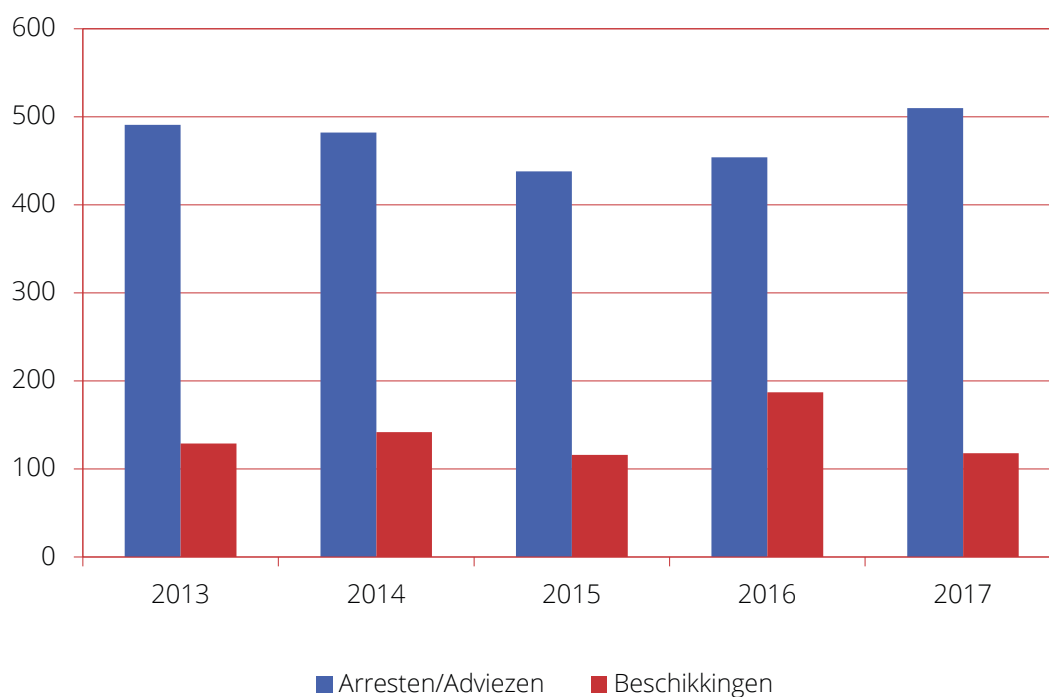

	2013			2014			2015			2016			2017		
	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Voltallige zitting				1		1							1		1
Grote kamer	52		52	51	3	54	47		47	54		54	46		46
Kamers van 5 rechters	348	18	366	320	20	340	298	20	318	280	20	300	312	10	322
Kamers van 3 rechters	91	106	197	110	118	228	93	89	182	120	162	282	151	105	256
Vicepresident		5	5		1	1		7	7		5	5		3	3
Totaal	491	129	620	482	142	624	438	116	554	454	187	641	510	118	628

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2/ Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

VIII. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN (2013-2017) ^{1 2}

	2013	2014	2015	2016	2017
Arresten/Adviezen	491	482	438	454	510
Beschikkingen	129	142	116	187	118
Totaal	620	624	554	641	628

- 1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).
- 2/ Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

IX. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2013-2017) ¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Beginnelsen van het recht van de Unie	17	23	12	13	14
Burgerschap van de Unie	12	9	4	8	5
Consumentenbescherming	19	20	29	33	20
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	11	21	20	27	19
Economisch en monetair beleid		1	3	10	2
Economische, sociale en territoriale samenhang	6	8	4	2	
Energie	1	3	2		2
Extern optreden van de Europese Unie	4	6	1	5	1
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	2	5	1	2	7
Fiscale bepalingen	74	52	55	41	62
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	12	3	6	11	10
Gemeenschappelijk visserijbeleid		5	3	1	2
Handelspolitiek	6	7	4	14	14
Harmonisatie van wetgevingen	24	25	24	16	29
Industriebeleid	15	3	9	10	8
Institutioneel recht	31	18	27	20	27
Intellectuele en industriële eigendom	43	69	51	80	60
Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken				1	
Landbouw	33	29	20	13	22
Mededinging	42	28	23	30	53
Milieu	35	30	27	53	27
Ondernemingsrecht	4	3	1	1	4
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport		1	1		2
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1		1	3	2
Overheidsopdrachten	12	13	14	31	15
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)		5	1	1	7
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	46	51	49	51	61
Sociale politiek	27	51	30	23	26
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	12	6	14	5	6
Steunmaatregelen van de staten	34	41	26	26	33

>>>

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

Toegang tot documenten	6	4	3	4	9
Toetreding van nieuwe staten				1	
Trans-Europese netwerken				1	
Vervoer	17	18	9	20	17
Volksgezondheid	2	3	5	4	5
Vrij verkeer van goederen	1	10	9	5	2
Vrij verkeer van kapitaal	8	6	8	7	1
Vrij verkeer van personen	15	20	13	12	17
Vrij verrichten van diensten	16	11	17	14	13
Vrijheid van vestiging	13	9	17	27	10
Werkgelegenheid			1		
EG-Verdrag/VWEU	601	617	544	626	614
EGA-Verdrag			1		
Ambtenarenstatuut	5	1	3		1
Procedure	14	6	4	14	13
Voorrechten en immuniteiten			2	1	
Diversen	19	7	9	15	14
TOTAAL-GENERAAL	620	624	554	641	628

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

X. BIJ ARREST, ADVIES OF BESCHIKKING VAN GERECHTELIJKE AARD AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2017)¹

	Arresten/ Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Beginselen van het recht van de Unie	9	5	14
Burgerschap van de Unie	4	1	5
Consumentenbescherming	16	4	20
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	18	1	19
Economisch en monetair beleid	1	1	2
Energie	2		2
Extern optreden van de Europese Unie	1		1
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	5	2	7
Fiscale bepalingen	57	5	62
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	8	2	10
Gemeenschappelijk visserijbeleid	2		2
Handelspolitiek	14		14
Harmonisatie van wetgevingen	23	6	29
Industriebeleid	8		8
Institutioneel recht	12	15	27
Intellectuele en industriële eigendom	38	22	60
Landbouw	20	2	22
Mededinging	52	1	53
Milieu	26	1	27
Ondernemingsrecht	4		4
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport		2	2
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte		2	2
Overheidsopdrachten	12	3	15
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	5	2	7
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	59	2	61
Sociale politiek	23	3	26

>>>

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

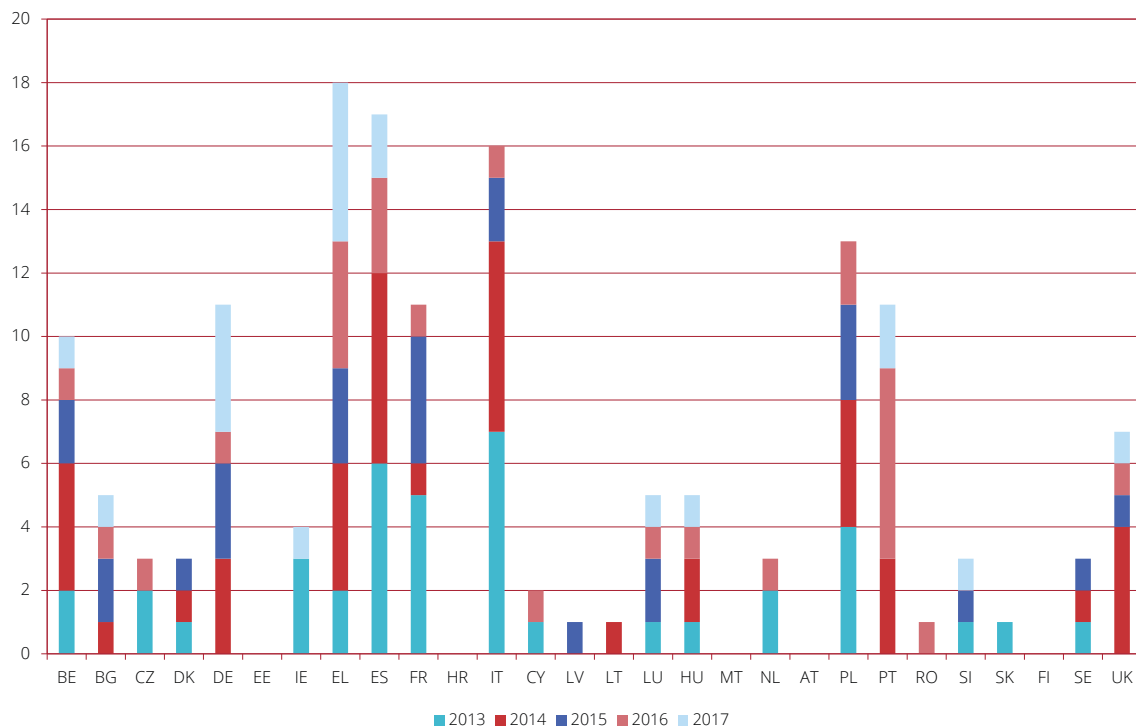
2/ Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

Sociale zekerheid van migrerende werknemers	5	1	6
Steunmaatregelen van de staten	24	9	33
Toegang tot documenten	5	4	9
Vervoer	16	1	17
Volksgezondheid	5		5
Vrij verkeer van goederen	2		2
Vrij verkeer van kapitaal	1		1
Vrij verkeer van personen	14	3	17
Vrij verrichten van diensten	12	1	13
Vrijheid van vestiging	7	3	10
EG-Verdrag/VWEU	510	104	614
Ambtenarenstatuut		1	1
Procedure		13	13
Diversen		14	14
TOTAAL-GENERAAL	510	118	628

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2/ Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

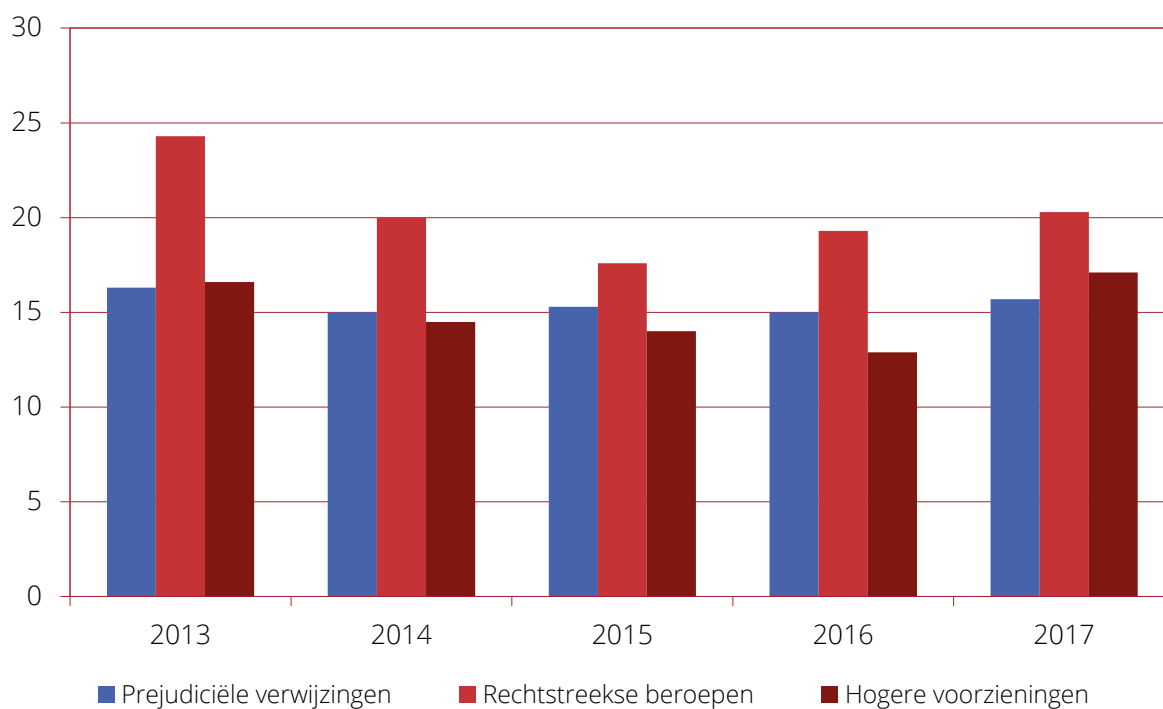
XI. AFGEDANE ZAKEN —

BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING: UITSPRAAK (2013-2017)¹

	2013		2014		2015		2016		2017	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
België	2	1	4		2		1		1	
Bulgarije			1	1	2		1		1	
Tsjechië	2	2					1			
Denemarken	1	1	1		1					
Duitsland		2	3	1	3		1		4	
Estland										
Ierland	3	1				1			1	
Griekenland	2	1	4		3		4		5	
Spanje	6		6				3		2	
Frankrijk	5	3	1		4		1			
Kroatië										
Italië	7	1	6		2		1			
Cyprus	1						1			
Letland					1					
Litouwen			1							
Luxemburg	1	1			2		1		1	
Hongarije	1		2				1		1	
Malta								1		
Nederland	2	2		1			1	1		
Oostenrijk		1						1		
Polen	4	2	4		3	1	2			
Portugal		1	3				6		2	
Roemenië							1			
Slovenië	1				1				1	
Slowakije	1					2				
Finland		2								
Zweden	1	1	1		1					
Verenigd Koninkrijk		1	4		1	1	1	1	1	
Totaal	40	23	41	3	26	5	27	4	20	

1/ De cijfers (netto cijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

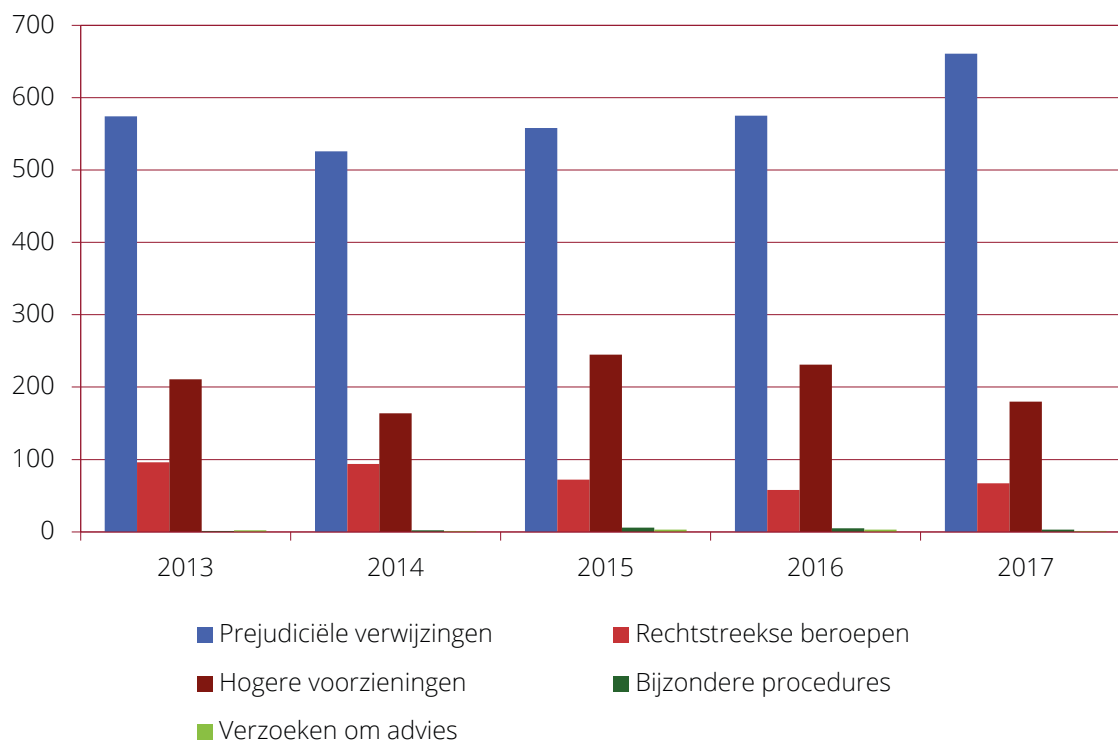
**XII. AFGEDANE ZAKEN —
PROCESDUUR IN MAANDEN EN TIENDE DELEN VAN MAANDEN
(2013-2017) ¹
(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN VAN GERECHTELIJKE AARD)**

	2013	2014	2015	2016	2017
Prejudiciële verwijzingen	16,3	15	15,3	15	15,7
Prejudiciële spoedprocedures	2,2	2,2	1,9	2,7	2,9
Rechtstreekse beroepen	24,3	20	17,6	19,3	20,3
Hogere voorzieningen	16,6	14,5	14	12,9	17,1

1/ Van de berekening van de procesduur zijn uitgesloten: zaken waarin een tussenarrest is gewezen of een maatregel van instructie is gelast; adviezen; bijzondere procedures (te weten: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag en zaken over immuniteit); zaken die eindigen met een beschikking tot doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht; kortgedingprocedures en hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies.

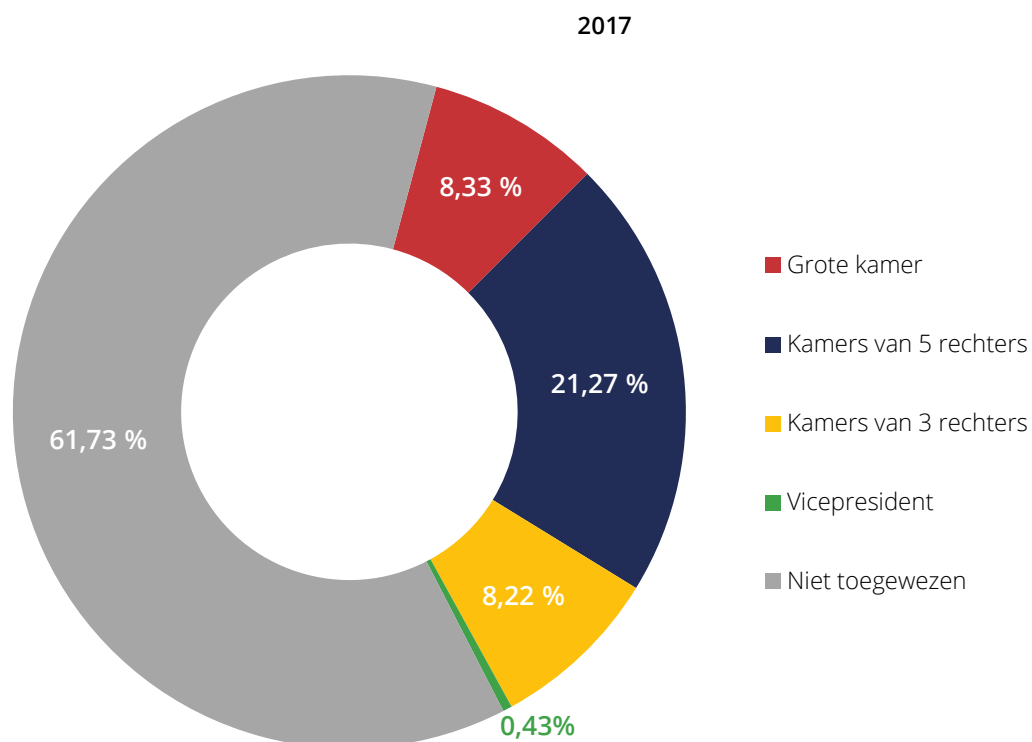
XIII. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Prejudiciële verwijzingen	574	526	558	575	661
Rechtstreekse beroepen	96	94	72	58	67
Hogere voorzieningen	211	164	245	231	180
Bijzondere procedures	1	2	6	5	3
Verzoeken om advies	2	1	3	3	1
Totaal	884	787	884	872	912

1/ De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

XIV. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN — RECHTSPREKENDE FORMATIE (2013-2017)¹

	2013	2014	2015	2016	2017
Voltallige zitting				1	
Grote kamer	37	33	38	40	76
Kamers van 5 rechters	190	176	203	215	194
Kamers van 3 rechters	51	44	54	75	75
Vicepresident	1		2	2	4
Niet toegewezen	605	534	587	539	563
Totaal	884	787	884	872	912

^{1/} De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

XV. DIVERSEN — VERSNELDE PROCEDURES (2013-2017)¹

	2013		2014		2015		2016		2017	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
Rechtstreekse beroepen				1					1	
Prejudiciële verwijzingen		13	2	13	1	20	3	16	3	30
Hogere voorzieningen						3	1			
Totaal		13	2	14	1	23	4	16	4	30

1/ Zaken waarin in de loop van het betrokken jaar een beslissing is genomen of een beschikking is gegeven waarbij het verzoek om toepassing van de versnelde procedure is toe- dan wel afgewezen.

XVI. DIVERSEN — PREJUDICIËLE SPOEDPROCEDURES (2013-2017)¹

	2013		2014		2015		2016		2017	
	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping	Toewijzing	Verwerping
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	2	3	4	1	5	5	9	4	4	11
Harmonisatie van wetgevingen				1						
Totaal	2	3	4	2	5	5	9	4	4	11

1/ Zaken waarin in de loop van het betrokken jaar een beslissing is genomen waarbij een verzoek om toepassing van de spoedprocedure is toe- dan wel afgewezen.

XVII. DIVERSEN — KORT GEDINGEN (2017)¹

	Aanhangig gemaakte kort gedingen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Uitspraak		
			Verwerping	Toewijzing	Doorhaling of afdoening zonder beslissing
Ambtenarenstatuut		1			
Industriebeleid	1				
Institutioneel recht		2	1		
Milieu	1			1	
Overheidsopdrachten	1	1			
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)		1			
Steunmaatregelen van de staten		1			1
Toegang tot documenten			2		
TOTAAL-GENERAAL	3	6	3	1	1

1/ De cijfers (nettocijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

XVIII. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN (1952-2017) — AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN EN ARRESTEN

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/ Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1953		4				4		
1954		10				10		2
1955		9				9	2	4
1956		11				11	2	6
1957		19				19	2	4
1958		43				43		10
1959		46			1	47	5	13
1960		22			1	23	2	18
1961	1	24			1	26	1	11
1962	5	30				35	2	20
1963	6	99				105	7	17
1964	6	49				55	4	31
1965	7	55				62	4	52
1966	1	30				31	2	24
1967	23	14				37		24
1968	9	24				33	1	27
1969	17	60				77	2	30
1970	32	47				79		64
1971	37	59				96	1	60
1972	40	42				82	2	61
1973	61	131				192	6	80
1974	39	63				102	8	63
1975	69	61			1	131	5	78
1976	75	51			1	127	6	88
1977	84	74				158	6	100
1978	123	146			1	270	7	97
1979	106	1 218				1 324	6	138
1980	99	180				279	14	132
1981	108	214				322	17	128
1982	129	217				346	16	185
1983	98	199				297	11	151
1984	129	183				312	17	165
1985	139	294				433	23	211
1986	91	238				329	23	174

>>>

1/ Brutocijfers; exclusief bijzondere procedures.

2/ Nettocijfers.

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/ Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1987	144	251				395	21	208
1988	179	193				372	17	238
1989	139	244				383	19	188
1990	141	221	15	1		378	12	193
1991	186	140	13	1	2	342	9	204
1992	162	251	24	1	2	440	5	210
1993	204	265	17			486	13	203
1994	203	125	12	1	3	344	4	188
1995	251	109	46	2		408	3	172
1996	256	132	25	3		416	4	193
1997	239	169	30	5		443	1	242
1998	264	147	66	4		481	2	254
1999	255	214	68	4		541	4	235
2000	224	197	66	13	2	502	4	273
2001	237	187	72	7		503	6	244
2002	216	204	46	4		470	1	269
2003	210	277	63	5	1	556	7	308
2004	249	219	52	6	1	527	3	375
2005	221	179	66	1		467	2	362
2006	251	201	80	3		535	1	351
2007	265	221	79	8		573	3	379
2008	288	210	77	8	1	584	3	333
2009	302	143	105	2	1	553	1	376
2010	385	136	97	6		624	3	370
2011	423	81	162	13		679	3	370
2012	404	73	136	3	1	617		357
2013	450	72	161	5	2	690	1	434
2014	428	74	111		1	614	3	416
2015	436	48	206	9	3	702	2	399
2016	470	35	168	7		680	3	412
2017	533	46	141	6	1	727	3	466
Totaal	10 149	9 030	2 204	128	27	21 538	367	11 490

1/ Brutocijfers; exclusief bijzondere procedures.

2/ Nettocijfers.

XIX. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN IN HET ALGEMEEN (1952-2017) — AANHANGIG GEMAAKTE PREJUDICIËLE VERWIJZINGEN PER LIDSTAAT EN PER JAAR

	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere¹	Totaal
1961																			1											1
1962																			5											5
1963																1			5											6
1964												2							4											6
1965					4					2									1											7
1966																			1											1
1967	5				11					3						1			3											23
1968	1				4					1		1							2											9
1969	4				11					1						1														17
1970	4				21					2		2							3											32
1971	1				18					6		5				1			6											37
1972	5				20					1		4							10											40
1973	8				37					4		5				1			6											61
1974	5				15					6		5							7											39
1975	7			1	26					15		14				1			4									1		69
1976	11				28					8		12							14								1			75
1977	16			1	30					14		7							9								5			84
1978	7			3	46					12		11							38								5			123
1979	13			1	33					18		19				1			11								8			106
1980	14			2	24					14		19							17								6			99
1981	12			1	41					17		11				4			17								5			108
1982	10			1	36					39		18							21								4			129
1983	9			4	36					15		7							19								6			98
1984	13			2	38					34		10							22								9			129
1985	13				40					45		11				6			14								8			139
1986	13			4	18			2	1	19		5				1			16								8			91
																														>>>
	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere¹	Totaal

1/ Zaak C-265/00, *Campina Melkunie* (Benelux-Gerechtshof).
Zaak C-196/09, *Miles e.a.* (Kamer van beroep van de Europese scholen).
Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtshof).

1/ Zaak C-265/00, *Campina Melkunie* (Benelux-Gerechtschof).
Zaak C-196/09, *Miles e.a.* (Kamer van beroep van de Europese scholen).
Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtschof).

**XX. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN IN HET
ALGEMEEN (1952-2017) —
AANHANGIG GEMAAKTE PREJUDICIËLE VERWIJZINGEN PER LIDSTAAT
EN PER RECHTERLIJKE INSTANTIE**

			Totaal
België	Grondwettelijk Hof	34	
	Hof van Cassatie	94	
	Raad van State	82	
	Andere rechters	631	841
Bulgarije	Върховен касационен съд	5	
	Върховен административен съд	19	
	Andere rechters	93	117
Tsjechië	Ústavní soud		
	Nejvyšší soud	9	
	Nejvyšší správní soud	28	
	Andere rechters	20	57
Denemarken	Højesteret	36	
	Andere rechters	156	192
Duitsland	Bundesverfassungsgericht	2	
	Bundesgerichtshof	229	
	Bundesverwaltungsgericht	131	
	Bundesfinanzhof	319	
	Bundesarbeitsgericht	38	
	Bundessozialgericht	76	
	Andere rechters	1 654	2 449
Estland	Riigikohus	10	
	Andere rechters	15	25
Ierland	Supreme Court	35	
	High Court	33	
	Andere rechters	35	103
Griekenland	Άρειος Πάγος	12	
	Συμβούλιο της Επικρατείας	59	
	Andere rechters	111	182
Spanje	Tribunal Constitucional	1	
	Tribunal Supremo	78	
	Andere rechters	381	460
Frankrijk	Conseil constitutionnel	1	
	Cour de cassation	127	
	Conseil d'État	125	
	Andere rechters	726	979

>>>

Kroatië	Ustavni sud		
	Vrhovni sud		
	Visoki upravni sud		
	Visoki prekršajni sud		
	Andere rechters	11	11
Italië	Corte Costituzionale	3	
	Corte suprema di Cassazione	150	
	Consiglio di Stato	151	
	Andere rechters	1 141	1 445
Cyprus	Ανώτατο Δικαστήριο	4	
	Andere rechters	3	7
Letland	Augstākā tiesa	21	
	Satversmes tiesa	1	
	Andere rechters	38	60
Litouwen	Konstitucinis Teismas	1	
	Aukščiausiasis Teismas	18	
	Vyriausiasis administracinis teismas	21	
	Andere rechters	15	55
Luxemburg	Cour constitutionnelle	1	
	Cour de cassation	28	
	Cour administrative	28	
	Andere rechters	35	92
Hongarije	Kúria	27	
	Fővárosi Ítéltábla	7	
	Szegedi Ítéltábla	2	
	Andere rechters	122	158
Malta	Qorti Kostituzzjonali		
	Qorti ta' l- Appel		
	Andere rechters	3	3
Nederland	Hoge Raad der Nederlanden	285	
	Raad van State	122	
	Centrale Raad van Beroep	65	
	College van Beroep voor het bedrijfsleven	156	
	Tariefcommissie	35	
	Andere rechters	350	1 013
Oostenrijk	Verfassungsgerichtshof	5	
	Oberster Gerichtshof	124	
	Verwaltungsgerichtshof	107	
	Andere rechters	285	521
Polen	Trybunał Konstytucyjny	1	
	Sąd Najwyższy	18	
	Naczelny Sąd Administracyjny	44	
	Andere rechters	64	127

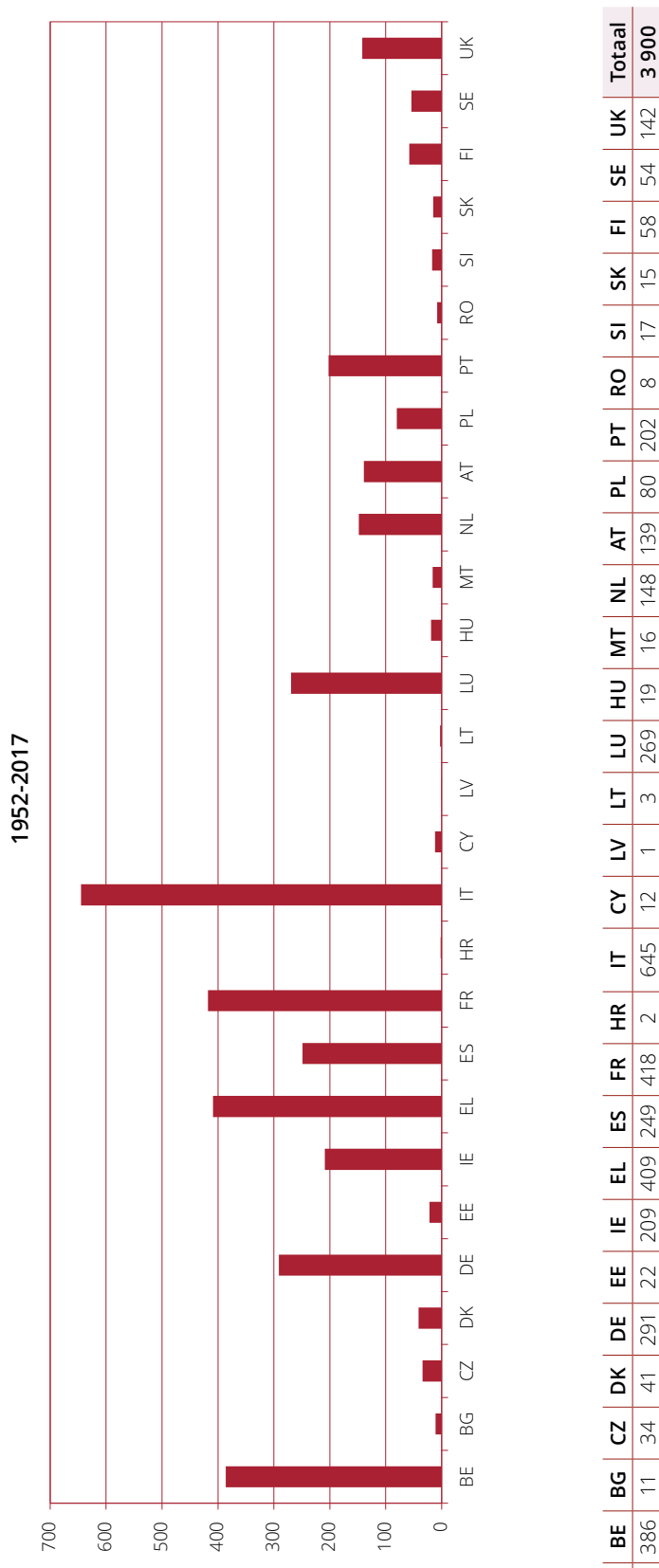
>>>

Portugal	Supremo Tribunal de Justiça	15	
	Supremo Tribunal Administrativo	63	
	Andere rechters	96	174
Roemenië	Înalta Curte de Casație și Justiție	12	
	Curtea de Apel	75	
	Andere rechters	52	139
Slovenië	Ustavno sodišče	1	
	Vrhovno sodišče	14	
	Andere rechters	5	20
Slowakije	Ústavný Súd		
	Najvyšší súd	16	
	Andere rechters	28	44
Finland	Korkein oikeus	23	
	Korkein hallinto-oikeus	56	
	Työtuomioistuin	5	
	Andere rechters	31	115
Zweden	Högsta Domstolen	22	
	Högsta förvaltningsdomstolen	12	
	Marknadsdomstolen	5	
	Arbetsdomstolen	4	
	Andere rechters	91	134
Verenigd Koninkrijk	House of Lords	40	
	Supreme Court	14	
	Court of Appeal	84	
	Andere rechters	485	623
Andere	Benelux-Gerechtshof ¹	2	
	Kamer van beroep van de Europese scholen ²	1	3
Totaal			10 149

1/ Zaak C-265/00, *Campina Melkunie*.
Zaak C-169/15, *Montis Design*.

2/ Zaak C-196/09, *Miles e.a.*

XXI. ONTWIKKELING VAN DE GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN IN HET ALGEMEEN (1952-2017) — BEROEPEN WEGENS NIET-NAKOMING INGESTELD TEGEN DE LIDSTATEN

XXII. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE (2015-2017)

Soort interventie	2015	2016	2017
Aantal stukken dat is ingeschreven in het register van de griffie	89 328	93 215	99 266
Percentage van de processtukken dat via e-Curia is neergelegd	69 %	75 %	73 %
Aantal pleitzittingen waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	256	270	263
Aantal zittingen voor het nemen van conclusie waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	239	319	301
Aantal arresten, adviezen en beschikkingen waardoor een procedure is beëindigd en die aan de partijen zijn betekend	570	645	654
Aantal processen-verbaal van pleitzittingen (pleidooien, conclusies en arresten)	894	1 001	1 033
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende aanhangig gemaakte zaken	639	660	679
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende afgedane zaken	546	522	637

E/ SAMENSTELLING VAN HET HOF VAN JUSTITIE

(Protocolaire rangorde op 31 december 2017)

Eerste rij, van links naar rechts:

Eerste advocaat-generaal M. Wathelet; kamerpresidenten T. von Danwitz en M. Ilešič; vicepresident van het Hof A. Tizzano; president van het Hof K. Lenaerts; kamerpresidenten R. Silva de Lapuerta, L. Bay Larsen, J. L. da Cruz Vilaça en A. Rosas

Tweede rij, van links naar rechts:

Advocaat-generaal E. Sharpston; rechter E. Juhász; kamerpresidenten C. Vajda, E. Levits, J. Malenovský en C. G. Fernlund; advocaat-generaal J. Kokott; rechter A. Borg Barthet

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters M. Berger, M. Safjan en A. Arabadjiev; advocaten-generaal Y. Bot en P. Mengozzi; rechters J.-C. Bonichot, C. Toader en D. Šváby

Vierde rij, van links naar rechts:

Rechters C. Lycourgos, K. Jürimäe, S. Rodin, E. Jarašiūnas en A. Prechal; advocaat-generaal N. Wahl; rechter F. Biltgen; advocaat-generaal M. Szpunar

Vijfde rij, van links naar rechts:

Advocaten-generaal E. Tanchev en H. Saugmandsgaard Øe; rechter M. Vilaras; advocaat-generaal M. Campos Sánchez-Bordona; rechter E. Regan; advocaat-generaal M. Bobek; griffier A. Calot Escobar

1. WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2017

In 2017 waren er geen wijzigingen in de samenstelling van het Hof.

2. PROTOCOLLAIRE RANGORDE

VAN 1 JANUARI 2017 TOT EN MET 6 OKTOBER 2017

K. LENAERTS, president
A. TIZZANO, vicepresident
R. SILVA DE LAPUERTA, president van de Eerste kamer
M. ILEŠIČ, president van de Tweede kamer
L. BAY LARSEN, president van de Derde kamer
T. VON DANWITZ, president van de Vierde kamer
J.L. DA CRUZ VILAÇA, president van de Vijfde kamer
M. WATHELET, eerste advocaat-generaal
E. JUHÁSZ, president van de Negende kamer
M. BERGER, president van de Tiende kamer
A. PRECHAL, president van de Zevende kamer
M. VILARAS, president van de Achtste kamer
E. REGAN, president van de Zesde kamer
A. ROSAS, rechter
J. KOKOTT, advocaat-generaal
A. BORG BARTHET, rechter
J. MALENOVSKÝ, rechter
E. LEVITS, rechter
E. SHARPSTON, advocaat-generaal
P. MENGIOZZI, advocaat-generaal
Y. BOT, advocaat-generaal
J.-C. BONICHOT, rechter
A. ARABADJIEV, rechter
C. TOADER, rechter
M. SAFJAN, rechter
D. ŠVÁBY, rechter
E. JARAŠIŪNAS, rechter
C.G. FERNLUND, rechter
C. VAJDA, rechter
N. WAHL, advocaat-generaal
S. RODIN, rechter
F. BILTGEN, rechter
K. JÜRIMÄE, rechter
M. SZPUNAR, advocaat-generaal
C. LYCOURGOS, rechter
M. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, advocaat-generaal
H. SAUGMANDSGAARD ØE, advocaat-generaal
M. BOBEK, advocaat-generaal
E. TANCHEV, advocaat-generaal

A. CALOT ESCOBAR, griffier

VAN 7 OKTOBER 2017 TOT EN MET 31 DECEMBER 2017

K. LENAERTS, president
A. TIZZANO, vicepresident
R. SILVA DE LAPUERTA, president van de Eerste kamer
M. ILEŠIČ, president van de Tweede kamer
L. BAY LARSEN, president van de Derde kamer
T. VON DANWITZ, president van de Vierde kamer
J.L. DA CRUZ VILAÇA, president van de Vijfde kamer
M. WATHELET, eerste advocaat-generaal
A. ROSAS, president van de Zevende kamer
J. MALENOVSKÝ, president van de Achtste kamer
E. LEVITS, president van de Tiende kamer
C.G. FERNLUND, president van de Zesde kamer
C. VAJDA, president van de Negende kamer
J. KOKOTT, advocaat-generaal
E. JUHÁSZ, rechter
A. BORG BARTHET, rechter
E. SHARPSTON, advocaat-generaal
P. MENGIOZZI, advocaat-generaal
Y. BOT, advocaat-generaal
J.-C. BONICHOT, rechter
A. ARABADJIEV, rechter
C. TOADER, rechter
M. SAFJAN, rechter
D. ŠVÁBY, rechter
M. BERGER, rechter
A. PRECHAL, rechter
E. JARAŠIŪNAS, rechter
N. WAHL, advocaat-generaal
S. RODIN, rechter
F. BILTGEN, rechter
K. JÜRIMÄE, rechter
M. SZPUNAR, advocaat-generaal
C. LYCOURGOS, rechter
M. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, advocaat-generaal
M. VILARAS, rechter
E. REGAN, rechter
H. SAUGMANDSGAARD ØE, advocaat-generaal
M. BOBEK, advocaat-generaal
E. TANCHEV, advocaat-generaal

A. CALOT ESCOBAR, griffier

3. VOORMALIGE LEDEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

RECHTERS

Massimo PILOTTI, rechter (1952-1958), president van 1952 tot 1958 (†)
 Petrus SERRARENS, rechter (1952-1958) (†)
 Otto RIESE, rechter (1952-1963) (†)
 Louis DELVAUX, rechter (1952-1967) (†)
 Jacques RUEFF, rechter (1952-1959 en 1960-1962) (†)
 Charles Léon HAMMES, rechter (1952-1967), president van 1964 tot 1967 (†)
 Adrianus VAN KLEFFENS, rechter (1952-1958) (†)
 Maurice LAGRANGE, advocaat-generaal (1952-1964) (†)
 Karl ROEMER, advocaat-generaal (1953-1973) (†)
 Rino ROSSI, rechter (1958-1964) (†)
 Nicola CATALANO, rechter (1958-1962) (†)
 Andreas Matthias DONNER, rechter (1958-1979), president van 1958 tot 1964 (†)
 Alberto TRABUCCHI, rechter (1962-1972), vervolgens advocaat-generaal (1973-1976) (†)
 Robert LECOURT, rechter (1962-1976), president van 1967 tot 1976 (†)
 Walter STRAUSS, rechter (1963-1970) (†)
 Riccardo MONACO, rechter (1964-1976) (†)
 Joseph GAND, advocaat-generaal (1964-1970) (†)
 Josse J. MERTENS DE WILMARS, rechter (1967-1984), president van 1980 tot 1984 (†)
 Pierre PESCATORE, rechter (1967-1985) (†)
 Hans KUTSCHER, rechter (1970-1980), president van 1976 tot 1980 (†)
 Alain Louis DUTHEILLET DE LAMOTHE, advocaat-generaal (1970-1972) (†)
 Henri MAYRAS, advocaat-generaal (1972-1981) (†)
 Cearbhall O'DALAIGH, rechter (1973-1974) (†)
 Max SØRENSEN, rechter (1973-1979) (†)
 Jean-Pierre WARNER, advocaat-generaal (1973-1981) (†)
 Alexander J. MACKENZIE STUART, rechter (1973-1988), president van 1984 tot 1988 (†)
 Gerhard REISCHL, advocaat-generaal (1973-1981) (†)
 Aindrias O'KEEFFE, rechter (1974-1985) (†)
 Francesco CAPOTORTI, rechter (1976), vervolgens advocaat-generaal (1976-1982) (†)
 Giacinto BOSCO, rechter (1976-1988) (†)
 Adolphe TOUFFAIT, rechter (1976-1982) (†)
 Thijmen KOOPMANS, rechter (1979-1990) (†)
 Ole DUE, rechter (1979-1994), president van 1988 tot 1994 (†)
 Ulrich EVERLING, rechter (1980-1988)
 Alexandros CHLOROS, rechter (1981-1982) (†)
 Sir Gordon SLYNN, advocaat-generaal (1981-1988), vervolgens rechter (1988-1992) (†)
 Pieter VERLOREN VAN THEMAAT, advocaat-generaal (1981-1986) (†)
 Simone ROZÈS, advocaat-generaal (1981-1984)
 Fernand GRÉVISSE, rechter (1981-1982 en 1988-1994) (†)
 Kai BAHLMANN, rechter (1982-1988) (†)
 G. Federico MANCINI, advocaat-generaal (1982-1988), vervolgens rechter (1988-1999) (†)

Yves GALTOT, rechter (1982-1988) (†)
 Constantinos KAKOURIS, rechter (1983-1997) (†)
 Carl Otto LENZ, advocaat-generaal (1984-1997)
 Marco DARMON, advocaat-generaal (1984-1994) (†)
 René JOLIET, rechter (1984-1995) (†)
 Thomas Francis O'HIGGINS, rechter (1985-1991) (†)
 Fernand SCHOCKWEILER, rechter (1985-1996) (†)
 Jean MISCHO, advocaat-generaal (1986-1991 en 1997-2003) (†)
 José Carlos DE CARVALHO MOITINHO DE ALMEIDA, rechter (1986-2000)
 José Luís DA CRUZ VILAÇA, advocaat-generaal (1986-1988)
 Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSÍAS, rechter (1986-2003), president van 1994 tot 2003
 Manuel DIEZ DE VELASCO, rechter (1988-1994) (†)
 Manfred ZULEEG, rechter (1988-1994) (†)
 Walter VAN GERVEN, advocaat-generaal (1988-1994) (†)
 Francis Geoffrey JACOBS, advocaat-generaal (1988-2006)
 Giuseppe TESAURO, advocaat-generaal (1988-1998)
 Paul Joan George KAPTEYN, rechter (1990-2000)
 Claus Christian GULMANN, advocaat-generaal (1991-1994), vervolgens rechter (1994-2006)
 John L. MURRAY, rechter (1991-1999)
 David Alexander Ogilvy EDWARD, rechter (1992-2004)
 Antonio Mario LA PERGOLA, rechter (1994 en 1999-2006), advocaat-generaal (1995-1999) (†)
 Georges COSMAS, advocaat-generaal (1994-2000)
 Jean-Pierre PUISSOCHET, rechter (1994-2006)
 Philippe LÉGER, advocaat-generaal (1994-2006)
 Günter HIRSCH, rechter (1994-2000)
 Michael Bendik ELMER, advocaat-generaal (1994-1997)
 Peter JANN, rechter (1995-2009)
 Hans RAGNEMALM, rechter (1995-2000) (†)
 Leif SEVÓN, rechter (1995-2002)
 Nial FENNELLY, advocaat-generaal (1995-2000)
 Melchior WATHELET, rechter (1995-2003)
 Dámaso RUIZ-JARABO COLOMER, advocaat-generaal (1995-2009) (†)
 Romain SCHINTGEN, rechter (1996-2008)
 Krateros IOANNOU, rechter (1997-1999) (†)
 Siegbert ALBER, advocaat-generaal (1997-2003)
 Antonio SAGGIO, advocaat-generaal (1998-2000) (†)
 Vassilios SKOURIS, rechter (1999-2015), president van 2003 tot 2015
 Fidelma O'KELLY MACKEN, rechter (1999-2004)
 Ninon COLNERIC, rechter (2000-2006)
 Stig VON BAHR, rechter (2000-2006)
 José Narciso DA CUNHA RODRIGUES, rechter (2000-2012)
 Christiaan Willem Anton TIMMERMANS, rechter (2000-2010)
 Leendert A. GEELHOED, advocaat-generaal (2000-2006) (†)
 Christine STIX-HACKL, advocaat-generaal (2000-2006)
 Luís Miguel POIARES PESSOA MADURO, advocaat-generaal (2003-2009)
 Konrad Hermann Theodor SCHIEMANN, rechter (2004-2012)
 Jerzy MAKARCZYK, rechter (2004-2009)
 Pranas KÜRIS, rechter (2004-2010)

Georges ARESTIS, rechter (2004-2014)
Ján KLUČKA, rechter (2004-2009)
Uno LÖHMUS, rechter (2004-2013)
Aindrias Ó CAOIMH, rechter (2004-2015)
Pernilla LINDH, rechter (2006-2011)
Ján MAZÁK, advocaat-generaal (2006-2012)
Verica TRSTENJAK, advocaat-generaal (2006-2012)
Jean-Jacques KASEL, rechter (2008-2013)
Niilo JÄÄSKINEN, advocaat-generaal (2009-2015)
Pedro CRUZ VILLALÓN, advocaat-generaal (2009-2015)

PRESIDENTEN

Massimo PILOTTI (1952-1958) (†)
Andreas Matthias DONNER (1958-1964) (†)
Charles Léon HAMMES (1964-1967) (†)
Robert LECOURT (1967-1976) (†)
Hans KUTSCHER (1976-1980) (†)
Josse J. MERTENS DE WILMARS (1980-1984) (†)
Alexander John MACKENZIE STUART (1984-1988) (†)
Ole DUE (1988-1994) (†)
Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSÍAS (1994-2003)
Vassilios SKOURIS (2003-2015)

GRIFFIERS

Albert VAN HOUTTE (1953-1982) (†)
Paul HEIM (1982-1988)
Jean-Guy GIRAUD (1988-1994)
Roger GRASS (1994-2010)

HOOFDSTUK II

HET GERECHT

A/ WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN 2017

Door president Marc JAEGER

Na de vele en verstrekkende veranderingen die de eerste twee fasen van de uitvoering van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Europese Unie in 2016 met zich mee hebben gebracht, is 2017 een relatief stabiel jaar geweest.

Op het vlak van de samenstelling van het Gerecht zijn er twee ontwikkelingen geweest, namelijk de ambtsaanvaarding van rechters C. Mac Eochaidh, op 8 juni 2017, en G. De Baere, op 4 oktober 2017, de zesde en de zevende rechter die zijn benoemd als onderdeel van de tweede fase van de hervorming (die er uitdrukkelijk in voorzag dat de ontbinding van het Gerecht voor ambtenarenzaken en de overdracht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden gepaard zou gaan met de benoeming van zeven nieuwe rechters in het Gerecht¹). Paradoxaal genoeg is de tweede fase van de hervorming dus afgerond vóór de eerste fase daarvan (inhoudende dat vanaf 25 december 2015 twaalf nieuwe rechters moesten worden benoemd), in het kader waarvan de twaalfde rechter nog moet worden benoemd.

Op 31 december 2017 was het Gerecht dus samengesteld uit de president, de vicepresident en 44 andere rechters, die zijn toegevoegd aan hetzij een van de acht kamers bestaande uit vijf rechters hetzij de enige kamer die uit vier rechters bestaat (al deze kamers houden gewoonlijk zitting in rechtsprekende formaties van drie rechters), in afwachting van de benoeming en de toevoeging van de laatste rechter als onderdeel van de hervorming. Naast die negen kamers heeft de kamer voor hogere voorzieningen haar werkzaamheden voortgezet. Die laatste kamer is bevoegd om uitspraak te doen op de hogere voorzieningen tegen de beslissingen die het Gerecht voor ambtenarenzaken heeft gegeven tot aan de datum van zijn ontbinding op 31 augustus 2016. Zij zal naar alle waarschijnlijkheid in de loop van 2018 verdwijnen, wanneer de uitspraken op de laatste nog aanhangige hogere voorzieningen zullen zijn gedaan.

Daarnaast kan 2017 worden beschouwd als het eerste volledige jaar waarin de rechterlijke instantie haar nieuwe organisatie heeft kunnen en moeten testen. Daarmee zou zij zich naar behoren van haar taak moeten kunnen kwijten, door met de nodige vasthoudendheid enkele ambitieuze doelstellingen na te streven: snelheid, kwaliteit, coherentie en uiteindelijk de autoriteit van haar rechtspraak.

Gezien de uitdaging die de integratie van een aanzienlijk aantal nieuwe rechters met zich brengt, stemt de balans van het eerste jaar van effectieve uitvoering van de hervorming zeer tot tevredenheid.

Het punt van evenwicht tussen het aantal aanhangig gemaakte en afgedane zaken is bijna bereikt (917 aanhangig gemaakte zaken, 895 afgedane zaken²), en dit ondanks een uitzonderlijk omvangrijke groep van verwante zaken op bancaire en financieel gebied die aanhangig zijn gemaakt (in de ordegrrootte van een honderdtal zaken). Meer in het bijzonder is de productiviteit van de rechterlijke instantie er weer erg op vooruit gegaan (+140 afgedane zaken in vergelijking met 2016, dus +18,5 %), na de onvermijdelijke terugloop die de rechterlijke instantie

1/ Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14), en verordening (EU) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137).

2/ Bij die totalen is geen rekening gehouden met de 47 bij de kortgedingrechter aanhangig gemaakte zaken of met de 53 door hem afgedane zaken.

in de context van de driejaarlijkse gedeeltelijke vervanging van haar leden en haar interne reorganisatie in verband met de hervorming heeft gekend. Het ligt in de lijn van de bedoelingen dat die productiviteit nog zal toenemen in 2018, het jaar waarin de rechterlijke instantie haar nieuwe kruissnelheid zou moeten bereiken.

Vooraf de duur van de procedures – een kernindex voor de prestaties – is opnieuw aanmerkelijk korter geworden, met een gemiddelde van 16,3 maanden voor de zaken die bij arrest of beschikking zijn afgedaan (dat wil zeggen -13 % ten opzichte van 2016). De tendens die sinds vijf jaar kan worden waargenomen (-40 % sinds 2013), is dus opmerkelijk, en dat op alle gebieden waarop de rechtszaken betrekking hebben.

Tot slot moet worden benadrukt dat het aantal zaken dat naar een grotere formatie van vijf rechters wordt verwezen, merkbaar is toegenomen (84 verwezen zaken, 29 in 2016). Dit is een uiting van de organisatie en werkwijze die de rechterlijke instantie heeft gekozen ter bereiking van het doel van behoud van de kwaliteit dat zij zich in het kader van de uitvoering van de hervorming heeft gesteld. Afgaand op het aantal aanhangig gemaakte zaken, is het aandeel van de zaken die naar een grotere formatie worden verwezen, nagenoeg 10 % in 2017, wat in contrast staat met het gemiddelde van de verwijzingen in de periode voorafgaand aan de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie (van 2010 tot 2015), dat zich rond de 1 % bevond.

Het is nog te vroeg om uit die paar statistische gegevens een definitieve conclusie te trekken over de gevolgen die zich zullen doen gevoelen na afloop van de uitvoering van de hervorming, waarvan de laatste fase op 1 september 2019 haar beslag zal krijgen. Zij laten evenwel zien dat het Gerecht daar zo snel mogelijk de vruchten van wil plukken, door de justitiabele de daardoor geboden mogelijkheden ten goede te laten komen, ten dienste van een doeltreffende, voortvarende en kwalitatief hoogstaande rechtspleging in de Unie.

B/RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT IN 2017

TENDENSEN IN DE RECHTSPRAAK VAN HET GERECHT IN 2017

door vicepresident MARC van der WOUDE

Een van de belangrijkste gebeurtenissen die een stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling van de rechtspraak van het Gerecht in 2017, is dat het Gerecht weer in eerste aanleg uitspraak doet in rechtszaken betreffende het ambtenarenrecht van de Europese Unie. Doordat het Gerecht die bevoegdheid opnieuw heeft, heeft het meer beslissingen betreffende natuurlijke personen moeten wijzen. Het betreft in dit geval natuurlijke personen die in dienst zijn bij de instellingen van de Unie, onder meer met betrekking tot de inachtneming van de methoden voor de berekening van de bezoldiging waartoe de administratie zich heeft verbonden (arrest van 14 september 2017, *Bodson e.a./EIB*, T-504/16 en T-505/16, [EU:T:2017:603](#)) of de verplichtingen van de administratie wanneer bij haar een verzoek om bijstand wegens psychisch geweld wordt ingediend (arrest van 24 april 2017, *HF/Parlement*, T-584/16, [EU:T:2017:282](#)).

Ambtenarenzaken zijn echter niet de enige rechtszaken waarin het Gerecht rechterlijke bescherming van de belangen van natuurlijke personen moet waarborgen. Die bescherming is ook op andere gebieden noodzakelijk, zoals op het gebied van de beperkende maatregelen die de Unie heeft vastgesteld. Het Gerecht heeft de door de Unie opgelegde maatregelen dus verder getoetst, waaronder die welke zijn vastgesteld op basis van strafprocedures die in derde staten, zoals Tunesië of Oekraïne, zijn ingeleid tegen natuurlijke personen die worden beschuldigd van verduistering van overheidsmiddelen (arrest van 7 juli 2017, *Azarov/Raad*, T-215/15, hogere voorziening ingesteld¹, [EU:T:2017:479](#)). Vragen met betrekking tot de rechterlijke bescherming van natuurlijke personen rijzen ook in zaken die voor iedere burger van de Unie van belang kunnen zijn, zoals zaken betreffende het recht van toegang tot documenten op grond van verordening nr. 1049/2001² of betreffende voorstellen voor Europese burgerinitiatieven. Het Gerecht heeft benadrukt dat deze laatste zich konden uitstrekken tot handelingen in verband met de onderhandelingen over internationale overeenkomsten (arrest van 10 mei 2017, *Efler e.a./ Commissie*, T-754/14, [EU:T:2017:323](#)) en voorts dat de Commissie haar besluiten houdende weigering om daaraan gevolg te geven naar behoren moet motiveren (arrest van 3 februari 2017, *Minority SafePack – one million signatures for diversity in Europe/Commissie*, T-646/13, [EU:T:2017:59](#)).

Vervolgens kan worden vastgesteld dat de rechtszaken voor het Gerecht op het gebied van economisch recht steeds diverser worden. Die rechtszaken zijn geenszins beperkt tot het mededingingsrecht, maar ontwikkelen zich parallel aan de bevoegdheden die worden toegekend aan de verschillende instellingen en agentschappen van de Unie die belast zijn met de verdieping van de interne markt en het monetaire beleid. Zo heeft het Gerecht in die context bijvoorbeeld zijn rechtspraak op bankgebied verder kunnen ontwikkelen door het door de Europese Centrale Bank (ECB) uitgeoefende prudentieel toezicht af te bakenen, rekening houdend met de doelstellingen van de betrokken regeling. Deze regeling heeft tot doel de ECB een beeld te geven van alle risico's die negatieve gevolgen voor een kredietinstelling kunnen hebben en te voorkomen dat het prudentieel toezicht verdeeld raakt over de ECB en de nationale autoriteiten (arresten van 16 mei 2017, *Landescreditbank Baden-Württemberg/ ECB*,

1/ Zaak C-530/17 P, *Azarov/Raad*.

2/ Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

T-122/15, hogere voorziening ingesteld³, [EU:T:2017:337](#), en 13 december 2017, *Crédit mutuel Arkéa/ECB*, T-52/16, [EU:T:2017:902](#)). Ook is er sprake van een toename van het aantal rechtszaken over de controle van concentraties. Er zijn verschillende beslissingen gewezen over dergelijke transacties, die doorgaans economische cycli volgen (arresten van 7 maart 2017, *United Parcel Service/Commissie*, T-194/13, hogere voorziening ingesteld⁴, [EU:T:2017:144](#); 26 oktober 2017, *Marine Harvest/Commissie*, T-704/14, hogere voorziening ingesteld⁵, [EU:T:2017:753](#), en 26 oktober 2017, *KPN/Commissie*, T-394/15, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:756](#)). Voorts lijkt het ingewikkelder worden van de zaken die economische beoordelingen met zich brengen, te leiden tot een versterking van het toezicht op de eerbiediging van de rechten van de verdediging. Het Gerecht heeft met name geoordeeld dat de eerbiediging van die rechten vereist dat de bij een concentratie betrokken partijen hun standpunt over het door de Commissie in haar besluit gebruikte econometrisch model kenbaar hebben kunnen maken (arrest van 7 maart 2017, *United Parcel Service/Commissie*, T-194/13, hogere voorziening ingesteld⁶, [EU:T:2017:144](#)).

Ten slotte heeft de multidisciplinaire kwestie van de inachtneming van de redelijke termijn in administratieve en gerechtelijke procedures zijn stempel gedrukt op verschillende categorieën rechtszaken voor het Gerecht in 2017.

Wat de inachtneming van die termijn als beginsel van behoorlijk bestuur betreft, heeft het Gerecht herinnerd aan de rechtspraak dat een verzoek om bijstand wegens intimidatie met spoed moet worden behandeld (arrest van 24 april 2017, *HF/Parlement*, T-584/16, [EU:T:2017:282](#)). Eveneens is benadrukt dat de motivering van een besluit om een ambtenaar niet te bevorderen ten laatste bij de afwijzing van zijn klacht moet worden gegeven en dat de niet-nakoming van die motiveringsplicht tot onzekerheid en frustratie kan leiden waardoor de toekenning van schadevergoeding gerechtvaardigd is (arrest van 26 oktober 2017, *Paraskevaidis/Cedefop*, T-601/16, [EU:T:2017:757](#)). Voorts heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie het beginsel van de redelijke termijn niet in acht had genomen doordat zij meer dan negen maanden – de termijn die was vastgesteld in de toepasselijke oude regeling – nodig had om een verzoek tot kwijtschelding van invoerrechten opnieuw te onderzoeken na de nietigverklaring door het Gerecht van een eerder besluit tot afwijzing van dat verzoek (arrest van 11 december 2017, *Léon Van Parys/Commissie*, T-125/16, [EU:T:2017:884](#)). Ten slotte heeft het Gerecht geoordeeld dat de niet-inachtneming van de redelijke termijn door de Tunesische autoriteiten in het kader van de gerechtelijke procedure waarop het besluit van de Raad tot handhaving van verzoekers naam op de lijst van aan beperkende maatregelen onderworpen personen was gebaseerd, de wettigheid van dat besluit niet noodzakelijk aantastte. Het heeft evenwel benadrukt dat een dergelijke inbreuk de Raad eventueel kan verplichten om de nodige verificaties te verrichten (arrest van 5 oktober 2017, *Mabrouk/Raad*, T-175/15, [EU:T:2017:694](#)).

Wat de inachtneming van het beginsel van de redelijke termijn door de rechterlijke instanties van de Unie betreft, heeft het Gerecht in een reeks van vijf arresten (arresten van 10 januari 2017, *Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie*, T-577/14, hogere voorzieningen ingesteld⁷, [EU:T:2017:1](#); 1 februari 2017, *Aalberts Industries/Europese Unie*, T-725/14, [EU:T:2017:47](#); 1 februari 2017, *Kendrion/Europese Unie*, T-479/14, hogere voorziening ingesteld⁸, [EU:T:2017:48](#); 17 februari 2017, *ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie*, T-40/15, hogere

3/ Zaak C-450/17 P, *Landeskreditbank Baden-Württemberg*.

4/ Zaak C-265/17 P, *Commissie/United Parcel Service*.

5/ Zaak C-10/18 P, *Marine Harvest/Commissie*.

6/ Zaak C-265/17 P, *Commissie/United Parcel Service*.

7/ Zaak C-138/17 P, *Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne*, en zaak C-146/17 P, *Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne*.

8/ Zaak C-150/17 P, *Europese Unie/Kendrion*.

voorzieningen ingesteld⁹, [EU:T:2017:105](#), en 7 juni 2017, *Guardian Europe/Europese Unie*, T-673/15, hogere voorziening ingesteld¹⁰, [EU:T:2017:377](#)) het begrip buitensporig lange duur van de gerechtelijke procedure op het gebied van het kartelrecht verduidelijkt en nader gepreciseerd onder welke omstandigheden de Unie financieel aansprakelijk kan worden gehouden voor schending van dat beginsel. Het heeft met name geoordeeld dat die schending kan leiden tot materiële schade bestaande in de kosten voor het stellen van een bankgarantie voor de periode na die welke als redelijk kan worden aangemerkt en tot immateriële schade als gevolg van een onzekere situatie die gewoon lang duurt.

I. GERECHTELIJKE PROCEDURE

In 2017 heeft het Gerecht zich met name over de omvang van de bevoegdheid van de rechter van de Europese Unie en over het begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld, kunnen uitspreken. Voorts heeft het de voorwaarden voor vertegenwoordiging van een partij door een advocaat verduidelijkt.

1. BEVOEGDHEID VAN DE UNIERECHTER

In de zaken die hebben geleid tot de beschikkingen van 28 februari 2017, *NF/Europese Raad* (T-192/16, hogere voorziening ingesteld¹¹, [EU:T:2017:128](#)), 28 februari 2017, *NG/Europese Raad* (T-193/16, hogere voorziening ingesteld¹², [EU:T:2017:129](#)), en 28 februari 2017, *NM/Europese Raad* (T-257/16, hogere voorziening ingesteld¹³, [EU:T:2017:130](#)), diende het Gerecht uitspraak te doen op de beroepen die door drie asielzoekers waren ingesteld tegen de overeenkomst die naar verluidt op 18 maart 2016 zou zijn gesloten tussen de Europese Raad en de Republiek Turkije, in antwoord op de migratiecrisis ten gevolge van de situatie in Syrië. Volgens verzoekers is die overeenkomst – die is geconcretiseerd in een „Verklaring EU-Turkije”¹⁴, die op dezelfde datum is aangenomen en die onderwerp was van een persmededeling van de Europese Raad – vastgesteld in strijd met de regels van het VWEU inzake de sluiting van internationale overeenkomsten door de Unie.

Het Gerecht doet uitspraak over de exceptie van onbevoegdheid die door de Europese Raad hoofdzakelijk op grond van artikel 130 van het Reglement voor de procesvoering is opgeworpen en herinnert eraan dat die exceptie van onbevoegdheid vóór de door verweerder subsidiair opgeworpen exceptie van niet-ontvankelijkheid moet worden onderzocht. Het Gerecht stelt daarbij vast dat verzoekers formeel om nietigverklaring van een internationale overeenkomst verzoeken. Het Gerecht benadrukt echter dat de toetsing door de Unierechter van de wettigheid van de handelingen die onder het internationale verdragsrecht vallen, slechts betrekking kan hebben op de handeling waarmee een instelling de vermeende internationale overeenkomst in kwestie heeft willen sluiten en

9/ Zaak C-174/17 P, *ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie*, en zaak C-222/17 P, *ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie*.

10/ Zaak C-447/17 P, *Guardian Europe/Europese Unie*, en zaak C-479/17 P, *Guardian Europe/Europese Unie*.

11/ Zaak C-208/17 P, *NF/Europese Raad*.

12/ Zaak C-209/17 P, *NG/Europese Raad*.

13/ Zaak C-210/17 P, *NM/Europese Raad*.

14/ Verklaring met als doel het uitbrengen van verslag over de resultaten van „de derde bijeenkomst [sinds november 2015] die gewijd [was] aan het verdiepen van de betrekkingen tussen Turkije en de EU en aan het oplossen van de migratiecrisis” tussen „[d]e leden van de Europese Raad” en „hun Turkse collega”.

niet op die overeenkomst als zodanig. Derhalve legt het Gerecht verzoekers' conclusies aldus uit dat zij in wezen strekken tot nietigverklaring van een handeling waarbij de Europese Raad op 18 maart 2016 namens de Unie een overeenkomst zou hebben willen sluiten met de Republiek Turkije.

Na onderzoek van de inhoud van de „Verklaring EU-Turkije” en van alle omstandigheden waarin die verklaring tot stand is gekomen, is het Gerecht van oordeel dat zij geen handeling van de Europese Raad is – noch een handeling van een andere instelling van de Unie – waarmee die instelling een overeenkomst met de Republiek Turkije heeft willen sluiten. In dit verband benadrukt het Gerecht dat, ondanks de helaas dubbelzinnige bewoordingen van de „Verklaring EU-Turkije”, zoals verspreid door middel van de litigieuze persmededeling, de vertegenwoordigers van de lidstaten de Turkse premier in hun hoedanigheid van staatshoofden en regeringsleiders op 18 maart 2016 hebben ontmoet in het gebouw dat wordt gedeeld door de Europese Raad en de Raad van de Europese Unie. Die ontmoeting heeft geleid tot de vaststelling van de „Verklaring EU-Turkije”. Bijgevolg is het Gerecht van oordeel dat de door de Europese Raad aangevoerde exceptie van onbevoegdheid moet worden toegewezen.

2. BEGRIP HANDELING WAARTEGEN BEROEP KAN WORDEN INGESTELD

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 11 oktober 2017, *Guardian Glass España, Central Vidriera/ Commissie* (T-170/16, [EU:T:2017:722](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over een verzoek tot nietigverklaring van het besluit dat vervat zou zijn geweest in een door de Europese Commissie aan de Spaanse autoriteiten toegezonden document. Dat document betrof de beoordeling door de Commissie van de door verzoekster voor die autoriteiten aangevoerde argumenten inzake de verenigbaarheid met de interne markt van de staatssteun die zij had ontvangen in de vorm van belastingkredieten. De zaak past in de context van de terugvordering door de Spaanse autoriteiten van staatssteun die in de vorm van belastingkredieten is verleend uit hoofde van een door de Commissie onrechtmatig verklaarde steunregeling. In de beschikking waarbij die onrechtmatigheid was vastgesteld, had de Commissie verduidelijkt dat haar beoordeling betrekking had op de steunregeling en „niets [afdeed] aan de mogelijkheid dat individuele steunmaatregelen die onder de regeling [vielen] en aan bepaalde ondernemingen [waren] toegekend, op grond van hun eigen merites verenigbaar met de interne markt [werden] verklaard in een latere beschikking of op grond van de vrijstellingsverordeningen”. Naar aanleiding van de beschikking van de Commissie hadden de Spaanse autoriteiten tegen verzoekster een terugvorderingsbevel uitgevaardigd.

Het Gerecht is van oordeel dat de bestreden handeling geen bindende rechtsgevolgen in het leven roept die verzoekster in haar belangen kunnen raken door haar rechtspositie aanmerkelijk te wijzigen, en dat zij derhalve niet vatbaar is voor beroep tot nietigverklaring.

Om tot die conclusie te komen, herinnert het Gerecht er eerst aan dat de Commissie, wanneer er sprake is van een steunregeling, de algemene kenmerken van de betrokken regeling kan beoordelen zonder elk afzonderlijk geval waarin die regeling is toegepast, te onderzoeken, zoals zij in casu heeft gedaan. Het staat aan de betrokken lidstaat om bij de uitvoering van de beschikking van de Commissie de individuele situatie van elke door de terugvorderingsactie geraakte onderneming te onderzoeken. Stuit de lidstaat daarbij op onvoorziene en onvoorzienbare moeilijkheden, dan dient hij zich krachtens de verplichting tot loyale samenwerking tot de Commissie te wenden. De brieven die de Commissie in het kader van een dergelijke gedachtewisseling aan de nationale autoriteiten toezendt, zijn geenszins bindend, aangezien de Commissie daarin slechts haar mening kenbaar maakt met betrekking tot de vraag of de door de betrokken lidstaat voorgestelde uitvoeringsmaatregelen, gelet op de moeilijkheden waarmee die lidstaat is geconfronteerd, uit het oogpunt van het Unierecht aanvaardbaar zijn.

Het Gerecht stelt vervolgens vast dat de gedachtewisseling tussen de Spaanse autoriteiten en de Commissie, zoals die naar voren komt uit de bestreden handeling, betrekking heeft op de uitvoering van de beschikking waarbij de steun onrechtmatig is verklaard. Bij de terugvordering van de steun zijn de Spaanse autoriteiten immers nagegaan of voor de aan verzoekster verleende steun was voldaan aan de eis omtrent het stimulerende effect van die steun. In dit verband hebben zij aan de Commissie vragen gesteld over de wijze waarop die in die beschikking genoemde eis moest worden uitgelegd. Om die vragen te beantwoorden en nader aan te geven hoe de eis dat sprake is van een stimulerend effect moet worden uitgelegd, was de bestreden handeling vastgesteld en ter kennis gebracht van de Spaanse autoriteiten.

Voorts verwerpt het Gerecht verzoeksters argument dat de Commissie verplicht was zich bij besluit uit te spreken over de verenigbaarheid van die steun, aangezien het Koninkrijk Spanje de steun had aangemeld. In dit verband is het Gerecht van oordeel dat de inhoud van de gedachtewisseling tussen de Spaanse autoriteiten en de Commissie erop wijst dat die autoriteiten informatie wilden verkrijgen van de Commissie teneinde in hun te nemen conclusie in de bij de Spaanse rechterlijke instanties aanhangige zaken een antwoord te kunnen geven op de vragen die aan de orde waren voor bepaalde begunstigen die de terugvorderingsbevelen hadden betwist, maar dat hun aanpak niet kan worden aangemerkt als een aanmelding van aan verzoekster verleende steun, welke aanmelding tot gevolg zou hebben gehad dat de Commissie op grond van verordening (EG) nr. 659/1999¹⁵ een beschikking had moeten vaststellen. Ten slotte verduidelijkt het Gerecht dat het beeld dat de Spaanse autoriteiten van de rechtsgevolgen van de bestreden handeling kunnen hebben gehad, gesteld dat is aangetoond dat zij dat beeld ook daadwerkelijk hebben gehad, geen factor kan zijn bij de beoordeling van de ontvankelijkheid van het beroep tegen die handeling.

3. VERTEGENWOORDIGING DOOR EEN ADVOCaat DIE GEEN DERDE IS

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 20 november 2017, *BikeWorld/Commissie* (T-702/15, [EU:T:2017:834](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over een beroep tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van de Commissie waarin was vastgesteld dat er sprake was van een onrechtmatige en met de interne markt onverenigbare steunmaatregel die door de Bondsrepubliek Duitsland ten uitvoer was gelegd ten gunste van het autocircuit Nürburgring. Zonder formeel een exceptie van niet-ontvankelijkheid op te werpen, voerde de Commissie een middel van niet-ontvankelijkheid aan dat inhield dat het beroep niet voldeed aan de vereisten van de artikelen 19 en 21 van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie, omdat de advocaat van verzoekster een van haar twee vennoten was en ten opzichte van haar dus niet onafhankelijk was. Op dit punt voerde verzoekster aan dat haar vertegenwoordiger ten tijde van de instelling van het beroep slechts bij haar betrokken was als aandeelhouder voor 10 % van haar kapitaal, maar geen enkele rol vervulde in het administratieve of financiële beheer van de vennootschap en haar slechts vertegenwoordigde als advocaat en niet als vennoot.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat partijen, met uitzondering van de lidstaten, de instellingen van de Unie, de staten – niet zijnde de lidstaten – die partij zijn bij de Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte (EER)¹⁶ en de in deze overeenkomst bedoelde Toezichthoudende Autoriteit van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA), niet zelf beroep mogen instellen bij het Gerecht, maar moeten gebruikmaken van de diensten van een derde die bevoegd is om op te treden voor een rechterlijke instantie van een lidstaat of van een staat die partij is bij de EER-Overeenkomst. Het Gerecht herinnert eraan dat dit vereiste van vertegenwoordiging door een derde volgens de rechtspraak van het Hof in wezen tot doel heeft te vermijden dat particuliere partijen

^{15/} Verordening (EG) nr. 659/1999 van de Raad van 22 maart 1999 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel [108 VWEU] (PB 1999, L 83, blz. 1).

^{16/} Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte van 2 mei 1992 (PB 1994, L 1, blz. 3).

zelf in rechte optreden zonder een beroep te doen op een tussenpersoon, alsook te garanderen dat rechtspersonen verdedigd worden door een vertegenwoordiger die voldoende los staat van de rechtspersoon die hij vertegenwoordigt.

Met betrekking tot deze criteria is het Gerecht van oordeel dat de persoonlijke banden die verzoeksters advocaat bij de instelling van het beroep had met verzoekster en met de zaak, met name het feit dat hij 10 % van verzoeksters kapitaal had verworven en dat hij sindsdien een van de twee enige vennoten van deze laatste was, het risico inhielden dat hij niet in staat zou zijn, zijn wezenlijke rol van medewerker van de rechtspleging op de meest passende manier te vervullen. Volgens het Gerecht hebben verzoekster en haar advocaat, met name in antwoord op het door de Commissie opgeworpen middel van niet-ontvankelijkheid, geen enkel gegeven verstrekt op basis waarvan een dergelijk risico in de omstandigheden van het geval kon worden uitgesloten.

Het Gerecht stelt vast dat verzoeksters advocaat bij de instelling van het beroep persoonlijke banden had met verzoekster en met de zaak, waardoor hij onvoldoende losstond van verzoekster om haar geheel onafhankelijk te kunnen vertegenwoordigen in de zin van de rechtspraak van het Hof, en verklaart het beroep niet-ontvankelijk.

II. INSTITUTIONEEL RECHT

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 3 februari 2017, *Minority SafePack – one million signatures for diversity in Europe/Commissie* (T-646/13, [EU:T:2017:59](#)), was bij het Gerecht beroep tot nietigverklaring ingesteld tegen het besluit van de Commissie tot afwijzing van het verzoek tot registratie van een voorstel voor een Europees burgerinitiatief (EBI), dat als onderwerp had de Unie te verzoeken de bescherming van personen die tot nationale en taalkundige minderheden behoren, te verbeteren en de culturele en taalkundige diversiteit in de Unie te vergroten. In de bijlage bij het voorstel werden elf domeinen vermeld waarin ontwerphandelingen door de instellingen van de Unie zouden moeten worden uitgewerkt en werden daartoe precieze aanwijzingen gegeven over het type handelingen dat moest worden vastgesteld, de inhoud van die handelingen en de overeenkomstige rechtsgrondslagen in het VWEU. In haar besluit heeft de Commissie zich op het standpunt gesteld dat sommige van de gevraagde handelingen, individueel beschouwd, binnen het kader zouden kunnen vallen van de bevoegdheden op grond waarvan zij voorstellen kon indienen voor een rechtshandeling van de Unie, om daar vervolgens uit af te leiden dat de registratie in haar geheel moest worden geweigerd op grond dat bij verordening (EU) nr. 211/2011¹⁷ niet was voorzien in de gedeeltelijke registratie van een voorgesteld EBI.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat de burger die een voorstel voor een EBI heeft ingediend, in staat moet worden gesteld te begrijpen om welke redenen dat voorstel door de Commissie niet is geregistreerd. Derhalve staat het aan de Commissie, wanneer bij haar een dergelijk voorstel is ingediend, dit voorstel te beoordelen, maar tevens de verschillende redenen voor het besluit tot weigering aan te geven en daarbij rekening te houden met de invloed van dat besluit op de doeltreffende uitoefening van het recht van de burgers om een voorstel voor een EBI in te dienen. In het litigieuze besluit had de Commissie verzuimd om op enigerlei wijze aan te geven welke van de elf in de bijlage bij het voorgestelde EBI bedoelde ontwerpen van rechtshandeling volgens haar kennelijk niet tot de bevoegdheden behoorden op grond waarvan zij een voorstel voor een rechtshandeling van de Unie kon indienen. Ook had zij verzuimd om enigerlei motivering te geven ter ondersteuning van dat oordeel, niettegenstaande de precieze aanwijzingen die de organisatoren hadden gegeven met betrekking tot het soort ontwerphandeling, de rechtsgrondslagen en de inhoud van die handelingen. Bijgevolg had de Commissie de organisatoren in geen geval in staat gesteld te identificeren welke van de in de bijlage bij het betrokken voorstel voor een EBI geformuleerde voorstellen volgens haar buiten het kader van haar bevoegdheden vielen of de

^{17/} Verordening (EU) nr. 211/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 over het burgerinitiatief (PB 2011, L 65, blz. 1).

redenen genoemd die tot die beoordeling hadden geleid. Derhalve konden de organisatoren de gegrondheid van de beoordeling van de Commissie niet bestrijden, en kon ook het Gerecht zijn toezicht op de rechtmatigheid van die beoordeling niet uitoefenen.

Het Gerecht leidt hieruit af dat het bestreden besluit ontoereikend is gemotiveerd en derhalve nietig moet worden verklaard, zonder dat hoeft te worden bepaald of de Commissie bovendien de gronden had moeten uiteenzetten ter ondersteuning van haar uitlegging dat een voorgesteld EBI niet kan worden geregistreerd als een deel van de voorgestelde maatregelen niet binnen haar bevoegdheden valt.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 10 mei 2017, *Efler e.a./Commissie* (T-754/14, [EU:T:2017:323](#)), diende het Gerecht de wettigheid te toetsen van het besluit van de Commissie inzake het niet-registreren van het voorgestelde EBI „Stop TTIP”, met als voorwerp een verzoek aan de Commissie om de Raad aan te bevelen het haar verleende mandaat om te onderhandelen over het „Transatlantic Trade and Investment Partnership”¹⁸ in te trekken en, uiteindelijk, de „Comprehensive Economic and Trade Agreement”¹⁹ niet te sluiten. Derhalve deed die zaak de volkomen nieuwe vraag rijzen of een voorgesteld EBI kan zien op een handeling van de Raad tot intrekking van het onderhandelingsmandaat van de Commissie met het oog op het sluiten van een internationale overeenkomst met een derde land en op een handeling waarbij de Raad beslist om geen toestemming te geven voor het ondertekenen van een dergelijke overeenkomst of om ze niet te sluiten. In haar besluit voerde de Commissie aan dat een voorgesteld EBI niet op dergelijke handelingen kon zien. Zij argumenteerde enerzijds dat de handeling tot het openen van onderhandelingen over het sluiten van een internationale overeenkomst een voorbereidend karakter had en geen rechtsgevolgen buiten de instellingen teweegbracht, en anderzijds dat de rechtshandelingen waarvan de vaststelling werd voorgesteld, niet nodig waren „ter uitvoering van de Verdragen”.

Het Gerecht wijst de door de Commissie verdedigde stelling van de hand en is in de eerste plaats van oordeel dat het begrip rechtshandeling in de zin van artikel 11, lid 4, VEU en artikel 2, punt 1, en artikel 4, lid 2, onder b), van verordening nr. 211/2011, zonder enige aanwijzing van het tegendeel niet aldus kan worden begrepen dat het beperkt is tot de definitieve rechtshandelingen van de Unie die rechtsgevolgen ten aanzien van derden teweegbrengen. Volgens het Gerecht rechtvaardigen immers noch de bewoordingen van de betrokken bepalingen, noch de door die bepalingen nagestreefde doelen in het bijzonder dat een besluit tot het verlenen van machtiging tot het openen van onderhandelingen over het sluiten van een internationale overeenkomst dat is vastgesteld krachtens artikel 207, leden 3 en 4, VWEU en artikel 218 VWEU en dat kennelijk een besluit in de zin van artikel 288, vierde alinea, VWEU is, met het oog op een EBI van het begrip rechtshandeling wordt uitgesloten. Integendeel, het Gerecht merkt op dat het beginsel van democratie en de doelstelling die met de EBI-regeling specifiek wordt nagestreefd, die erin bestaat de democratische werking van de Unie te versterken, gebieden het begrip rechtshandeling aldus uit te leggen dat het rechtshandelingen omvat zoals een besluit tot het openen van onderhandelingen over het sluiten van een internationale overeenkomst, waarmee onbetwistbaar wordt beoogd de rechtsorde van de Unie te wijzigen. Volgens het Gerecht leidt de stelling dat de Raad en de Commissie over voldoende indirecte democratische legitimiteit beschikken om rechtshandelingen vast te stellen die geen rechtsgevolgen voor derden teweegbrengen, ertoe dat het gebruik van de EBI-regeling als instrument voor de betrokkenheid van de burgers van de Unie bij de regelgevende activiteiten die de Unie uitoefent door middel van het sluiten van internationale overeenkomsten, sterk wordt beperkt. Bovendien kan een besluit tot intrekking van de machtiging tot het openen van onderhandelingen over het sluiten van een internationale overeenkomst

18/ Bij besluit van 14 juni 2013 heeft de Raad de Commissie machtiging verleend tot het openen van onderhandelingen met de Verenigde Staten van Amerika over het sluiten van een vrijhandelsovereenkomst, „Transatlantic Trade and Investment Partnership” (Trans-Atlantisch Partnerschap voor handel en investeringen – TTIP) genoemd.

19/ Bij besluit van 27 april 2009 heeft de Raad de Commissie machtiging verleend tot het openen van onderhandelingen met Canada over het sluiten van een vrijhandelsovereenkomst, „Comprehensive Economic and Trade Agreement” (Brede Economische en Handelsovereenkomst – CETA) genoemd.

volgens het Gerecht niet worden aangemerkt als een voorbereidende handeling, maar is het definitief, aangezien het een einde maakt aan die onderhandelingen.

In de tweede plaats is het Gerecht van oordeel dat de regeling inzake het EBI geen enkele aanwijzing bevat dat inspraak van de burgers niet mogelijk is wanneer het erom gaat te voorkomen dat een rechtshandeling wordt vastgesteld. Het is inderdaad zo dat overeenkomstig artikel 11, lid 4, VEU en artikel 2, punt 1, van verordening nr. 211/2011 de overwogen rechtshandeling moet bijdragen tot de uitvoering van de Verdragen. Dat is het geval bij handelingen die tot doel hebben te vermijden dat internationale overeenkomsten worden gesloten, waarmee wordt beoogd de rechtsorde van de Unie te wijzigen.

In dit verband merkt het Gerecht op dat de door de EBI-regeling nagestreefde doelstelling van betrokkenheid bij het democratische bestel van de Unie kennelijk de mogelijkheid omvat om de wijziging of de gehele of gedeeltelijke intrekking van geldende rechtshandelingen te vragen. Bijgevolg is er geen grond om rechtshandelingen die strekken tot intrekking van een besluit dat machtiging verleent tot het openen van onderhandelingen over het sluiten van een internationale overeenkomst en handelingen die als doel hebben het ondertekenen en het sluiten van een dergelijke overeenkomst te verhinderen, van het democratische debat uit te sluiten. Anders dan de Commissie stelt, brengen die handelingen ontegensprekelijk autonome rechtsgevolgen teweeg doordat zij eventueel een aangekondigde wijziging van het Unierecht verhinderen. Niets rechtvaardigt dat de auteurs van een voorgesteld EBI worden verplicht te wachten tot een overeenkomst is gesloten om vervolgens enkel de opportuniteit ervan te kunnen betwisten.

Voorts is een dergelijk voorgesteld EBI volgens het Gerecht zeker geen inmenging in het verloop van een lopende wetgevingsprocedure, maar een uitdrukking van de effectieve deelname van de burgers van de Unie aan het democratische bestel van deze laatste, en brengt het het institutionele evenwicht dat in de Verdragen is neergelegd, niet in gevaar.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 20 november 2017, **Voigt/Parlement** (T-618/15, [EU:T:2017:821](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen twee besluiten van het Europees Parlement houdende weigering om, ten eerste, verzoeker een zaal ter beschikking te stellen teneinde daar een persconferentie te organiseren en, ten tweede, Russische onderdanen toegang tot zijn gebouwen te verlenen. Verzoeker, een Parlements lid dat werd verkozen vanop de lijst van een Duitse partij, had in Sint-Petersburg (Rusland) deelgenomen aan een politiek symposium. In het verlengde van dit symposium had verzoeker in de gebouwen van het Parlement een persconferentie en een werkbijeenkomst willen organiseren. Deze werkbijeenkomst moest plaatsvinden in aanwezigheid van met name leden en een sympathisant van de Russische partij Rodina. Ondertussen had het Parlement resolutie 2015/2001(INI)²⁰ aangenomen.

Allereerst onderzoekt het Gerecht de ontvankelijkheid van het middel inzake schending van artikel 21 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie doordat de weigering om de Russische genodigden toegang tot het Parlement te verlenen discriminatie op grond van hun etnische afkomst of nationaliteit inhoudt. Het Gerecht herinnert eraan dat een verzoekende partij niet bevoegd is om in het belang van de wet of van de instellingen in rechte op te treden en dat zij tot staving van een beroep tot nietigverklaring enkel grieven die haar betreffen kan aanvoeren. Dit vereiste kan evenwel niet aldus worden opgevat dat de Unierechter een grief slechts ontvankelijk verklaart wanneer deze alleen verband houdt met de persoonlijke situatie van de verzoekende partij. In werkelijkheid zijn de grieven van een verzoekende partij ontvankelijk wanneer zij de basis kunnen vormen voor een nietigverklaring die haar zal kunnen baten. In casu heeft de beweerde discriminatie van de Russische genodigden op grond van hun nationaliteit of etnische afkomst volgens het Gerecht hypothetisch gesproken ook

^{20/} Resolutie van het Europees Parlement van 10 juni 2015 over de stand van zaken in de betrekkingen tussen de EU en Rusland [2015/2001(INI)] (PB 2016, C 407, blz. 35).

verzoeker kunnen benadelen, aangezien de uitnodigingen van hem afkomstig waren en hem werd belet, met hen in het Parlement de door hem georganiseerde werkbijeenkomst te houden.

Vervolgens onderzoekt het Gerecht of dat middel gegrond is. Het Gerecht wijst erop dat nationaliteit betrekking heeft op een juridische en politieke band tussen een individu en een soevereine staat, terwijl het begrip etnische afkomst voortspuit uit de gedachte dat maatschappelijke groepen het gevoel delen dat zij tot dezelfde natie behoren of een gemeenschappelijke religie, taal, culturele en traditionele achtergrond en leefomgeving delen. Aangaande het verbod van discriminatie op grond van etnische afkomst merkt het Gerecht op dat verzoeker enkel de Russische nationaliteit van zijn genodigden op de voorgrond stelt en dat hij niet aantoont dat het besluit om zijn Russische genodigden de toegang tot het Parlement te ontfangen is vastgesteld op grond van het behoren tot een bepaalde etnische groep. Aangaande het verbod van discriminatie op grond van nationaliteit herinnert het Gerecht eraan dat overeenkomstig artikel 6, lid 1, derde alinea, VEU en artikel 52, lid 7, van het Handvest van de grondrechten bij de uitlegging van dit laatste de toelichtingen hierbij²¹ in acht moeten worden genomen. In die toelichtingen staat te lezen dat artikel 21, lid 2, van het Handvest van de grondrechten „[overeenstemt] met artikel 18, eerste alinea, [VWEU] en [...] in overeenstemming daarmee [moet] worden toegepast”.

Derhalve is het Gerecht, gelet op artikel 18, eerste alinea, VWEU en de desbetreffende rechtspraak, van oordeel dat artikel 21, lid 2, van het Handvest van de grondrechten alleen ziet op onder de werkingssfeer van het Unierecht vallende situaties waarin een onderdaan van een lidstaat enkel op grond van zijn nationaliteit discriminerend wordt behandeld ten opzichte van onderdanen van een andere lidstaat, zodat dit artikel geen toepassing vindt in het geval van een eventueel verschil in behandeling tussen onderdanen van de lidstaten en onderdanen van derde staten. Derhalve kon verzoeker niet inroepen dat ten aanzien van zijn Russische genodigden artikel 21, lid 2, van het Handvest van de grondrechten was geschonden.

Ten slotte onderzoekt het Gerecht een middel inzake misbruik van bevoegdheid. Het Gerecht is van oordeel dat het Parlement niet gehouden is om met zijn infrastructuurvoorzieningen de politieke activiteiten van een partij uit een derde land te bevorderen en dat het derhalve niet verplicht is om leden of sympathisanten van een dergelijke partij te ontvangen opdat zij zich in zijn gebouwen kunnen uitspreken. Uit de opzet van de Verdragen en van de teksten ter uitvoering daarvan, alsmede uit de noodzaak de vrije uitoefening van de aan het Parlement toegekende macht te waarborgen, volgt immers dat het Parlement niet de plaats is waar het algemene publiek van rechtswege de mogelijkheid heeft zich uit te spreken.

21/ Toelichtingen bij het Handvest van de grondrechten (PB 2007, C 303, blz. 17).

III. MEDEDINGINGSREGELS DIE VAN TOEPASSING ZIJN OP ONDERNEMINGEN

1. BIJDRAGEN OP HET GEBIED VAN DE ARTIKELEN 101 EN 102 VWEU

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 10 november 2017, *Icap e.a./Commissie* (T-180/15, [EU:T:2017:795](#)), was bij het Gerecht beroep tot nietigverklaring ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarin zij zich op het standpunt had gesteld dat verzoeksters hadden deelgenomen aan de verwezenlijking van zes inbreuken op artikel 101 VWEU betreffende de manipulatie van de interbancaire referentierentevoeten *London Interbank Offered Rate* (interbancaire referentierentevoet die wordt toegepast in Londen – LIBOR) en *Tokyo Interbank Offered Rate* (interbancaire referentierentevoet die wordt toegepast in Tokio – TIBOR) op de markt van rentederivaten in Japanse yen. Die inbreuken waren reeds eerder vastgesteld bij een besluit van 2013.²² Verzoeksters werd verweten zes inbreuken te hebben „gefaciliteerd”, namelijk de „UBS/RBS-inbreuk van 2007”, de „UBS/RBS-inbreuk van 2008”, de „UBS/DB-inbreuk”, de „Citi/RBS-inbreuk”, de „Citi/DB-inbreuk” en de „Citi/UBS-inbreuk”. In het besluit van 2013, dat was vastgesteld overeenkomstig de schikkingsprocedure als bedoeld in artikel 10 bis van verordening (EG) nr. 773/2004²³, zoals gewijzigd bij verordening (EG) nr. 622/2008²⁴, hadden Citigroup Inc., Citigroup Global Markets Japan Inc., Deutsche Bank Aktiengesellschaft, UBS AG, UBS Securities Japan en The Royal Bank of Scotland (RBS) hun deelneming aan de betrokken inbreuken erkend. Verzoeksters hadden ervoor gekozen om niet deel te nemen aan de schikkingsprocedure. Dientengevolge waren zij aan de normale procedure onderworpen en was hun een geldboete van 14 960 000 EUR opgelegd.

Erop wijzend dat verzoeksters aansprakelijk waren gesteld op grond van hun deelneming aan de mededingingsbeperkende gedragingen die de Commissie had vastgesteld en die zij als „facilitering” had gekwalificeerd, onderzoekt het Gerecht allereerst of verzoeksters door hun eigen gedrag hadden willen bijdragen tot de verwezenlijking van de gemeenschappelijke doelstellingen van alle deelnemers en de door andere ondernemingen met die doelstellingen voorgenomen of uitgevoerde materiële gedragingen kenden of redelijkerwijs konden voorzien en bereid waren het risico ervan te aanvaarden. In dit verband heeft de Commissie niet rechtens genoegzaam aangetoond dat verzoeksters op de hoogte waren van een heimelijke afspraak tussen de betrokken banken met betrekking tot de „UBS/RBS-inbreuk van 2007”, de „UBS/RBS-inbreuk van 2008”, de „Citi/DB-inbreuk” en de „Citi/UBS-inbreuk”. Het Gerecht bevestigt dit standpunt, maar alleen met betrekking tot een van de betrokken inbreuken (namelijk de „UBS/RBS-inbreuk van 2008”). Van oordeel dat de Commissie geen bewijzen had aangevoerd waaruit bleek dat verzoeksters de rol van RBS bij de inbreuk kenden of redelijkerwijs hadden kunnen voorzien, verklaart het Gerecht het bestreden besluit nietig met betrekking tot verzoeksters’ deelneming aan die inbreuk.

Wat het bewijs door de Commissie van de inbreuken en van de duur ervan betreft, herinnert het Gerecht eraan dat de Commissie, in omstandigheden waarin de voortzetting van een overeenkomst of een onderling afgestemde

^{22/} Besluit C(2013) 8602 final van de Commissie van 4 december 2013 inzake een procedure op grond van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (zaak AT.39861 – Rentederivaten in yen).

^{23/} Verordening (EG) nr. 773/2004 van de Commissie van 7 april 2004 betreffende procedures van de Commissie op grond van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2004, L 123, blz. 18).

^{24/} Verordening (EG) nr. 622/2008 van de Commissie van 30 juni 2008 tot wijziging van verordening (EG) nr. 773/2004, wat betreft schikkingsprocedures in kartelzaken (PB 2008, L 171, blz. 3).

feitelijke gedraging bijzondere positieve maatregelen vereist, bij gebreke van bewijs dat dergelijke maatregelen zijn getroffen niet kan aannemen dat de mededingingsregeling zich heeft voortgezet. Hieruit volgt dat het bewijs dat verzoeksters hadden deelgenomen aan enkele voortdurende inbreuken en derhalve aansprakelijk waren voor de volledige inbreukperioden, inhield dat de Commissie diende aan te tonen dat verzoeksters positieve maatregelen hadden getroffen, zo niet op dagbasis, dan toch ten minste op een basis die voldoende in de tijd was beperkt. Was dit niet het geval, dan diende de Commissie te oordelen dat er sprake was van enkele en voortgezette inbreuken en mocht zij in de inbreukperioden die zij met betrekking tot verzoeksters in aanmerking had genomen, niet de tussenpozen opnemen waarvoor zij geen bewijs van hun deelneming had. In dit verband is het Gerecht van oordeel dat de door de Commissie aangevoerde bewijzen niet de gehele inbreukperiode kunnen rechtvaardigen die in aanmerking is genomen voor de „UBS/RBS-inbreuk van 2007”, de „Citi/RBS-inbreuk”, de „Citi/DB-inbreuk” en de „Citi/UBS-inbreuk”.

Bovendien diende het Gerecht zich uit te spreken over verzoeksters' grief dat het in 2015 vastgestelde bestreden besluit nietig moest worden verklaard wegens schending van het beginsel van het vermoeden van onschuld wegens de verwijzingen naar hun gedrag sinds het besluit van 2013. Op dit punt benadrukt het Gerecht dat dit beginsel weliswaar is neergelegd in artikel 48 van het Handvest van de grondrechten, dat overeenkomstig artikel 6 VEU dezelfde waarde heeft als de Verdragen, maar dat de schikkingsprocedure haar oorsprong vindt in een verordening die op grond van artikel 33 van verordening (EG) nr. 1/2003²⁵ door de Commissie alleen is vastgesteld, namelijk verordening nr. 622/2008, en zowel voor de Commissie als voor de betrokken ondernemingen facultatief van aard is. Bijgevolg kan aan de vereisten inzake de naleving van het beginsel van het vermoeden van onschuld niet worden afgedaan door overwegingen inzake de bescherming van de doelstellingen van snelheid en doeltreffendheid van de schikkingsprocedure, hoe lovenswaardig deze ook zijn. Het is daarentegen aan de Commissie om haar schikkingsprocedure toe te passen op een wijze die verenigbaar is met de vereisten van artikel 48 van het Handvest van de grondrechten. Bij de uitvoering van een dergelijke „hybride” schikkingsprocedure moet derhalve het vermoeden van onschuld van de onderneming die ervoor heeft gekozen niet te schikken, in acht worden genomen. Bijgevolg moet de Commissie, indien zij van mening is zich niet te kunnen uitspreken over de aansprakelijkheid van de ondernemingen die aan de schikkingsprocedure deelnemen zonder zich tegelijk uit te spreken over de deelneming aan de inbreuk door de onderneming die ervoor heeft gekozen niet te schikken, de noodzakelijke maatregelen nemen – waaronder de eventuele vaststelling op een en dezelfde datum van besluiten die betrekking hebben op alle ondernemingen die bij het kartel betrokken zijn – die het mogelijk maken het bovengenoemde vermoeden van onschuld te beschermen. Het Gerecht leidt hieruit af dat de Commissie bij de vaststelling van het besluit van 2013 het vermoeden van onschuld van verzoeksters heeft geschonden. Het benadrukt echter dat die schending niet rechtstreeks de rechtmatigheid van het bestreden besluit kan beïnvloeden, gelet op het onderscheiden en autonome karakter van de procedures die tot deze twee besluiten aanleiding hebben gegeven.

Ten slotte wijst het Gerecht erop dat de Commissie in het bestreden besluit niet heeft uitgelegd welke methode zij heeft toegepast voor het bepalen van de hoogte van de opgelegde geldboeten. Derhalve verklaart het Gerecht het deel van het bestreden besluit waarin de geldboeten zijn vastgesteld, nietig wegens ontoereikende motivering.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 16 mei 2017, *Agria Polska e.a./Commissie* (T-480/15, hogere voorziening ingesteld²⁶, [EU:T:2017:339](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie houdende afwijzing van de klacht die was ingediend door verzoeksters, vennootschappen die actief zijn in de parallelhandel in gewasbeschermingsmiddelen, betreffende schendingen van artikel 101 en/of artikel 102 VWEU die zouden zijn begaan door 13 ondernemingen voor de productie en distributie van dergelijke producten,

^{25/} Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

^{26/} Zaak C-373/17 P, *Agria Polska e.a./Commissie*.

met de hulp van of via bemiddeling door vier beroepsorganisaties en één advocatenkantoor. Voor de Commissie hadden verzoeksters aangevoerd dat de in de klacht genoemde entiteiten zich ten opzichte van hen in strijd met het mededingingsrecht van de Unie hadden gedragen. Die gedragingen namen hoofdzakelijk de vorm aan van een overeenkomst en/of onderling afgestemde feitelijke gedragingen tussen die entiteiten en hielden in dat op gecoördineerde wijze ongegrond aangifte werd gedaan bij de Oostenrijkse en de Poolse bestuursrechtelijke en strafrechtelijke autoriteiten.

In dit verband wijst het Gerecht erop dat artikel 101 VWEU onverbiddelijk in de weg staat aan enigerlei tussen marktdeelnemers direct of indirect opgenomen contact dat tot doel of tot gevolg heeft, hetzij het marktgedrag van een bestaande of potentiële concurrent te beïnvloeden, hetzij aan een dergelijke concurrent het aangenomen of voorgenomen marktgedrag bekend te maken. Dit neemt niet weg dat marktdeelnemers gerechtigd zijn hun beleid op intelligente wijze aan het vastgestelde of te verwachten gedrag van hun concurrenten aan te passen. De ondernemingen mogen met name handelen ter verdediging van hun rechtmatige belangen in geval van mogelijke schending van de toepasselijke bepalingen door hun concurrenten, zoals in casu, de regelingen betreffende de handel in gewasbeschermingsmiddelen. De Commissie heeft de zaak dus niet kennelijk onjuist beoordeeld door in het bestreden besluit aan te nemen dat de in de klacht genoemde entiteiten gerechtigd waren om de nationale autoriteiten op de hoogte te brengen van inbreuken die verzoeksters zouden hebben gepleegd op de toepasselijke regelingen en om, in voorkomend geval, in het kader van de door die autoriteiten verrichte controles met hen samen te werken.

In die context stelt het Gerecht vast dat de besluiten om aan de hand van stukken of ter plaatse controles te verrichten en om tegen verzoeksters bestuursrechtelijke en strafrechtelijke procedures in te leiden, konden worden toegerekend aan die nationale autoriteiten, die in het openbaar belang handelen en waarvan de besluiten daarom onder hun beoordelingsbevoegdheid vallen. Het Gerecht is van oordeel dat de handelwijze en de besluiten van de autoriteiten van de lidstaten, met name het feit dat die autoriteiten hebben overlegd met het oog op het volbrengen van hun toezichtstaken, niet binnen de werkingssfeer van de artikelen 101 en 102 VWEU vallen, aangezien die artikelen er enkel op gericht zijn de handelwijze van ondernemingen te regelen. Voorts sluit het uit dat het indienen van klachten door verzoeksters' concurrenten onder het begrip „misbruik van bestuursrechtelijke procedures” of „vexatoir beroep” in de zin van de arresten **ITT Promedia/Commissie**²⁷ en **AstraZeneca/Commissie**²⁸ kan vallen, met name omdat de nationale autoriteiten over een beoordelingsmarge beschikken wanneer zij naar aanleiding van die aangiften beslissen om met bekwame spoed controles te verrichten en/of sancties op te leggen.

Ten slotte wijst het Gerecht erop dat indien verzoeksters zouden moeten worden gevolgd in hun standpunt dat de Commissie stelselmatig een onderzoek moet instellen wanneer bij haar een klacht wordt ingediend die analoog is aan een klacht die reeds eerder, mogelijk ten onrechte, wegens verjaring is afgewezen door een nationale mededingingsautoriteit, dit onverenigbaar zou zijn met de doelstelling van artikel 13, lid 2, van verordening nr. 1/2003. Deze doelstelling bestaat erin om redenen van doeltreffendheid te zorgen voor een optimale toewijzing van middelen binnen het Europees netwerk van mededingingsautoriteiten. Bovendien herinnert het Gerecht eraan dat de procedure van artikel 7 van verordening nr. 1/2003 niet voorziet in de vaststelling van eventuele niet-nakomingen van autoriteiten, daaronder rechterlijke instanties, van de lidstaten, aangezien dat onder de niet-nakomingsprocedure van artikel 258 VWEU valt.

^{27/} Arrest van 17 juli 1998, T-111/96, [EU:T:1998:183](#).

^{28/} Arrest van 1 juli 2010, T-321/05, [EU:T:2010:266](#).

2. BIJDRAGEN OP HET GEBIED VAN CONCENTRATIES

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 maart 2017, **United Parcel Service/Commissie** (T-194/13, hogere voorziening ingesteld²⁹, [EU:T:2017:144](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij de concentratie tussen United Parcel Service, Inc. (UPS) en TNT Express NV (TNT), twee vennootschappen die aanwezig zijn op de markten van internationale expreslevering van kleine pakketten, op grond van artikel 8, lid 3, van verordening (EG) nr. 139/2004³⁰ onverenigbaar met de interne markt en de EER-Overeenkomst was verklaard. Dat besluit was gebaseerd op de vaststelling dat de overname van TNT door UPS in 15 lidstaten van de EER zou leiden tot een beperking van de concurrentie wat de expreslevering van kleine pakketten naar andere Europese landen betrof. In die staten zouden er na de overname maar drie of zelfs maar twee belangrijke spelers op die markt overblijven, waarbij de vennootschap DHL soms nog maar het enige alternatief voor UPS zou zijn. Volgens de Commissie zou de concentratie dus schadelijk zijn geweest voor de klanten, omdat die waarschijnlijk tot hogere prijzen zou hebben geleid.

In antwoord op het door verzoekster, UPS, aangevoerde middel inzake schending van haar rechten van de verdediging, herinnert het Gerecht eraan dat de eerbiediging van die rechten en meer bepaald het beginsel van een procedure op tegenspraak, verlangen dat de betrokken onderneming tijdens de administratieve procedure in staat is gesteld haar standpunt kenbaar te maken met betrekking tot de juistheid en de relevantie van de gestelde feiten en omstandigheden, alsook met betrekking tot de documenten die de Commissie voor de onderbouwing van haar stellingen heeft gebruikt. In dit verband wijst het Gerecht erop dat in de econometrische analyse die de Commissie in haar besluit heeft gebruikt, werd uitgegaan van een ander model dan het model waarover tijdens de administratieve procedure de standpunten waren uitgewisseld. De Commissie heeft namelijk niet te verwaarlozen wijzigingen aangebracht in de analyses die eerder met verzoekster waren besproken. Gezien die wijzigingen is het Gerecht van oordeel dat de Commissie verplicht was om aan verzoekster het eindmodel van de econometrische analyse mee te delen vóór de vaststelling van het bestreden besluit. Door dit niet te doen, heeft de Commissie verzoeksters rechten van de verdediging geschonden. Van oordeel dat verzoekster zonder die procedurele onregelmatigheid een kans zou kunnen hebben gehad, hoe gering ook, om zich beter te verweren indien zij vóór de vaststelling van het bestreden besluit had beschikt over de eindversie van de econometrische analyse die de Commissie heeft vastgesteld, verklaart het Gerecht het bestreden besluit in zijn geheel nietig, zonder de overige door verzoekster aangevoerde middelen te onderzoeken.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 26 oktober 2017, **KPN/Commissie** (T-394/15, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:756](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over een verzoek tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie waarbij de concentratie met het oog op de verwerving door de internationale kabelmaatschappij Liberty Global plc van de uitsluitende zeggenschap over de onderneming Ziggo NV verenigbaar met de interne markt was verklaard. Ter ondersteuning van haar beroep stelde verzoekster met name niet-nakoming van de motiveringsplicht doordat de Commissie niet had gemotiveerd waarom zij de eventuele verticale mededingingsverstoringen van de concentratie op de markt voor premium-pay-tv-sportkanalen niet had onderzocht.

Op dit punt wijst het Gerecht erop dat de Commissie in het bestreden besluit geen analyse heeft gemaakt van de effecten van de transactie op een eventuele markt voor de aanbidding en de verwerving op wholesaleniveau van premium-pay-tv-sportkanalen, die slechts uit twee kanalen bestaat, namelijk Sport1, dat eigendom is van

^{29/} Zaak C-265/17 P, **Commissie/United Parcel Service**.

^{30/} Verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad van 20 januari 2004 betreffende de controle op concentraties van ondernemingen (de „EG-concentratieverordening”) (PB 2004, L 24, blz. 1), zoals uitgevoerd bij verordening (EG) nr. 802/2004 van de Commissie van 7 april 2004 (PB 2004, L 133, blz. 1).

Liberty Global, en Fox Sports, dat eigendom is van een derde. Het bestreden besluit vermeldt weliswaar herhaaldelijk Sport1 en Fox Sports, maar het bevat geen onderzoek naar de verticale effecten van de voorgenomen concentratie in het geval dat de betrokken productmarkt wordt afgebakend als de markt voor de aanbidding en de verwerving op wholesaleniveau van Premium-Pay-TV-sportkanalen. In dit verband merkt het Gerecht op dat de Commissie had erkend dat de markt voor de aanbidding en de verwerving op wholesaleniveau van betaaltelevisiekanalen verder gesegmenteerd kon worden naargelang het om filmkanalen of sportkanalen ging. Zij heeft er in het bestreden besluit bovendien op gewezen dat die kwestie „kon worden opengelaten, aangezien de beoordeling van de voorgenomen transactie ongewijzigd zou blijven”. Hieruit volgt dat de Commissie de kwestie van de precieze afbakening van de betrokken productmarkt heeft opengelaten, omdat – zelfs in het geval van een verdere segmentering – de concentratie als verenigbaar met de interne markt kon worden verklaard, aangezien er geen sprake was van mededingingsproblemen.

Die benadering, waarbij de kwestie van de precieze afbakening van de betrokken markt werd opengelaten, vereiste volgens het Gerecht dat de Commissie – al was het maar kort – uitlegde waarom de voorgenomen transactie geen aanleiding gaf tot mededingingsproblemen, daaronder begrepen de verticale effecten op een eventuele markt voor de aanbidding en de verwerving op wholesaleniveau van premium-pay-tv-sportkanalen, zodat de belanghebbenden de motivering van dat standpunt konden kennen en de Unierechter de beoordeling van de Commissie kon toetsen. Aangezien het bestreden besluit dienaangaande geen uitdrukkelijke motivering bevat, concludeert het Gerecht dat het niet voldoet aan de motiveringsvereisten van artikel 296 VWEU.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 26 oktober 2017, **Marine Harvest/Commissie** (T-704/14, hogere voorziening ingesteld³¹, [EU:T:2017:753](#)), diende het Gerecht de rechtmatigheid te onderzoeken van het besluit van de Commissie waarbij aan verzoekster een geldboete was opgelegd wegens het in strijd met artikel 4, lid 1, en artikel 7, lid 1, van verordening nr. 139/2004 tot stand brengen van een concentratie.

In het geding was de op 18 december 2012 afgeronde verwerving door verzoekster van de zeggenschap over Morpol ASA. Op 21 december 2012 had verzoekster de Commissie een verzoek tot aanwijzing van een team voor de behandeling van haar dossier toegezonden en haar meegedeeld dat zij haar stemrechten niet zou uitoefenen vóór de vaststelling van haar besluit. Op 15 januari 2013 had verzoekster een verplicht openbaar bod voor de overname van de resterende aandelen van Morpol uitgebracht. Na de aanmelding van de transactie op 9 augustus 2013 heeft de Commissie de transactie op 30 september 2013 onder voorwaarden goedgekeurd. Op 23 juli 2014 heeft de Commissie het bestreden besluit vastgesteld, waarin zij heeft vastgesteld dat verzoekster in strijd met de voormelde artikelen in de periode van 18 december 2012 tot en met 30 september 2013 een concentratie met een communautaire dimensie tot stand had gebracht voordat die was aangemeld en met de interne markt verenigbaar was verklaard. Deze zaak heeft het Gerecht de gelegenheid geboden tot verduidelijking van de uitlegging van de regels inzake de opschorting van een concentratie krachtens artikel 7 van verordening nr. 139/2004, het begrip één concentratie, het beginsel ne bis in idem en de regels voor samenloop van strafbare feiten.

Wat allereerst de uitlegging van artikel 7 van verordening nr. 139/2004 betreft, merkt het Gerecht eerst op dat verzoekster, aangezien zij dankzij de verwerving van december 2012 de zeggenschap over Morpol had verkregen, deze concentratie in beginsel overeenkomstig artikel 4, lid 1, eerste alinea, en artikel 7, lid 1, van verordening nr. 139/2004 bij de Commissie had moeten aanmelden vóór de totstandbrenging ervan en haar niet tot stand had mogen brengen voordat zij door de Commissie met de interne markt verenigbaar was verklaard. Verzoekster voerde aan dat de uitzondering van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004 van toepassing was, maar volgens het Gerecht was dit niet het geval. Op dit punt merkt het Gerecht op dat in het eerste geval van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004, namelijk in het geval van een openbaar overnamebod, onder bepaalde voorwaarden wordt toegestaan dat een openbaar bod vóór de aanmelding en goedkeuring daarvan ten uitvoer wordt gelegd,

31/ Zaak C-10/18 P, **Marine Harvest/Commissie**.

zelfs wanneer dat een concentratie met een communautaire dimensie vormt, maar dat volgens de bewoordingen van die bepaling op grond van die bepaling geen particuliere verwerving ten uitvoer mag worden gelegd. In casu heeft de Commissie niet vastgesteld dat verzoekster artikel 7, lid 1, van verordening nr. 139/2004 had geschonden door het openbaar overnamebod ten uitvoer te leggen. Zij heeft vastgesteld dat verzoekster wel artikel 7, lid 1, en artikel 4, lid 1, van verordening nr. 139/2004 had geschonden door de verwerving van december 2012, die daaraan voorafging. Derhalve is het eerste geval van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004 volgens de bewoordingen daarvan in casu niet van toepassing. Met betrekking tot het tweede geval van artikel 7, lid 2, van die verordening, namelijk de tenuitvoerlegging van een reeks transacties met effecten waardoor zeggenschap wordt verkregen van meerdere verkopers, stelt het Gerecht vast dat verzoekster in casu de zeggenschap over Morpol van één enkele verkoper heeft verworven via één enkele transactie met effecten, te weten de verwerving van december 2012. De zeggenschap is dus niet van meerdere verkopers verkregen en ook niet via een reeks transacties. Hieruit volgt dat het tweede geval van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004 volgens de bewoordingen ervan evenmin van toepassing is.

Wat vervolgens het begrip één concentratie betreft, is het Gerecht van oordeel dat het niet de bedoeling is dat het wordt toegepast op een geval waarin *de facto* de uitsluitende zeggenschap over de enige doelvennootschap van één verkoper wordt verworven via één enkele eerste particuliere transactie, zelfs wanneer die door een verplicht openbaar bod wordt gevolgd. Indien verzoeksters redenering zou worden gevolgd, namelijk dat een verwerving van zeggenschap via één enkele particuliere transactie gevolgd door een verplicht openbaar bod één enkele concentratie vormt, zou dat tot gevolg hebben dat de werkingssfeer van de uitzondering van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004 te veel wordt opgerekt. Het Gerecht benadrukt bovendien dat het enkele feit dat de Commissie zware sancties kan opleggen voor schending van een bepaling die onder het mededingingsrecht valt, er niet aan afdoet dat afwijkende bepalingen restrictief moeten worden uitgelegd. Zelfs aangenomen dat de krachtens artikel 14 van verordening nr. 139/2004 opgelegde geldboeten een strafrechtelijk karakter hebben, kan in casu niet worden geoordeeld dat de Commissie de strafwet op extensieve wijze ten nadele van de verdachte heeft toegepast. De Commissie heeft immers alleen geweigerd om de werkingssfeer van de uitzondering van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 139/2004 verder dan de bewoordingen ervan op te rekken.

Wat ten slotte het beginsel *ne bis in idem* en de regels voor samenloop van strafbare feiten betreft, wijst het Gerecht erop dat, indien een onderneming de verplichting van artikel 4, lid 1, van verordening nr. 139/2004 tot aanmelding van een concentratie vóór de totstandbrenging ervan niet naleeft, dat tot gevolg heeft dat zij in strijd handelt met het verbod om een concentratie vóór de aanmelding en de goedkeuring ervan tot stand te brengen, dat voortvloeit uit artikel 7, lid 1, van die verordening. Het beginsel *ne bis in idem* is in casu echter niet van toepassing, aangezien de sancties door een en dezelfde autoriteit in een en dezelfde beslissing zijn opgelegd. In die context benadrukt het Gerecht dat, wanneer met een gedraging meerdere bepalingen worden geschonden waarvoor een geldboete kan worden opgelegd, de vraag of meerdere geldboeten in een en dezelfde beslissing mogen worden opgelegd, een onderwerp is dat niet onder het beginsel *ne bis in idem*, maar onder de beginselen die de samenloop van strafbare feiten regelen, valt. Terwijl verzoekster aanvoerde dat, wanneer een handeling onder twee wettelijke bepalingen lijkt te vallen, de „primair toepasselijke” bepaling alle andere bepalingen uitsluit, merkt het Gerecht in dit verband op dat de wetgever niet een van de betrokken inbreuken als zwaarder dan de andere heeft gedefinieerd, aangezien volgens artikel 14, lid 2, onder a) en b), van verordening nr. 139/2004 voor beide hetzelfde maximum geldt. Bijgevolg kan er niet van worden uitgegaan dat een van de voormelde bepalingen „primair toepasselijk” is. Derhalve komt het Gerecht tot de conclusie dat de Commissie verzoekster terecht voor schending van de twee bepalingen heeft bestraft.

IV. STAATSSTEUN

1. ONTVANKELIJKHEID

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 6 april 2017, *Regione autonoma della Sardegna/Commissie* (T-219/14, [EU:T:2017:266](#)), en 6 april 2017, *Saremar/Commissie* (T-220/14, [EU:T:2017:267](#)), waren bij het Gerecht twee beroepen ingesteld tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie waarbij de steunmaatregelen die de autonome regio Sardinië ten uitvoer had gelegd ten gunste van een vennootschap die een openbare dienst van cabotage in het zeevervoer verzorgde, onverenigbaar met de interne markt waren verklaard en de terugvordering ervan was gelast. De Commissie betoogde dat het procesbelang van die vennootschap en van de autonome regio Sardinië in de loop van het geding was verdwenen, aangezien die vennootschap in liquidatie was.

Wat allereerst het beroep betreft dat is ingesteld door de vennootschap in kwestie in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 6 april 2017, *Saremar/Commissie* (T-220/14, [EU:T:2017:267](#)), begint het Gerecht met na te gaan of zij de bekwaamheid om in rechte op te treden in de loop van het geding heeft verloren, aangezien de vraag of die vennootschap een procesbelang heeft zonder voorwerp zou geraken door een eventueel verlies van die bekwaamheid. In dit verband is het Gerecht van oordeel dat verzoekster, ondanks haar liquidatie, in de loop van het geding niet haar bekwaamheid om in rechte op te treden heeft verloren, aangezien zij naar nationaal recht het recht behoudt om in eigen naam rechtsvorderingen in te stellen en deel te nemen aan gedingen om haar vermogen te beschermen. Voorts stelt het Gerecht vast dat het bestreden besluit verzoekster op de datum van instelling van het beroep nadeel berokkende, doordat daarbij de aan verzoekster toegekende steun onverenigbaar en onrechtmatig is verklaard en de terugvordering ervan is gelast. Volgens het Gerecht heeft het bestreden besluit niet opgehouden voor verzoekster gevolgen te sorteren ten gevolge van de liquidatie van deze laatste. In de eerste plaats is de autonome regio Sardinië immers nog steeds niet in staat om het nog niet ten uitvoer gelegde deel van de litigieuze steun aan verzoekster te betalen. Wat in de tweede plaats het reeds betaalde deel van de litigieuze steun betreft, doet verzoeksters liquidatie niet af aan het beginsel dat die steun moet worden teruggevorderd, hetgeen in voorkomend geval kan gebeuren door inschrijving op de passiefzijde van de balans van de onderneming. Het Gerecht concludeert derhalve dat verzoeksters procesbelang niet is verdwenen in de loop van het geding.

Wat vervolgens het beroep betreft dat is ingesteld door de autonome regio Sardinië in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 6 april 2017, *Regione autonoma della Sardegna/Commissie* (T-219/14, [EU:T:2017:266](#)), heeft het Gerecht geoordeeld dat deze laatste procesbevoegd is, aangezien het bestreden besluit haar rechten en verplichtingen ter zake van de litigieuze steun rechtstreeks kan aantasten en voorts die steun op haar initiatief en in het kader van haar eigen bevoegdheden is toegekend. Wat het procesbelang van de autonome regio Sardinië betreft, stelt het Gerecht vast – na te hebben opgemerkt dat het niet zijn taak is om uitspraak te doen over de verdeling van de bevoegdheden tussen de verschillende nationale entiteiten en hun respectieve verplichtingen – dat verzoekster op de datum van instelling van het beroep voordeel kon halen uit de nietigverklaring van het bestreden besluit, die haar rechtspositie noodzakelijk zou hebben gewijzigd. Volgens het Gerecht kan de liquidatie van de betrokken vennootschap in de loop van het geding niet afdoen aan die vaststelling en is verzoeksters procesbelang derhalve niet verdwenen ten gevolge van die liquidatie.

2. ADMINISTRATIEVE PROCEDURE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 17 november 2017, *Gmina Miasto Gdynia en Port Lotniczy Gdynia Kosakowo/Commissie* (T-263/15, [EU:T:2017:820](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot nietigverklaring van een reeks bepalingen van een besluit van de Commissie waarbij de staatssteun die door de Republiek Polen ten uitvoer was gelegd in de vorm van openbare financiering van de luchthaven Gdynia-Kosakowo door de gemeenten Gdynia (Polen) en Kosakowo (Polen), onverenigbaar met de interne markt was verklaard. De financiering bestond uit kapitaalinjecties door de gemeenten Gdynia en Kosakowo, die zowel de investeringskosten (investeringssteun) als de exploitatiekosten van de luchthaven gedurende haar eerste exploitatiefase (exploitatiesteun) moesten dekken. Bij het bestreden besluit is een eerder besluit vervangen waarin de Commissie reeds tot dezelfde vaststelling was gekomen, aangezien het tijdens de ondertussen bij het Gerecht ingestelde procedures in kort geding duidelijk was geworden dat de met de interne markt onverenigbaar verklaarde staatssteun bepaalde investeringen omvatte die volgens het inleidingsbesluit geen staatssteun vormden, aangezien zij tot de overheidstaken behoorden. De Commissie heeft zich op het standpunt gesteld dat geen nieuwe onderzoeksprocedure hoefde te worden geopend, aangezien alle elementen die nodig waren om de betrokken maatregel te kunnen beoordelen, in het dossier aanwezig waren.

In dit verband herinnert het Gerecht er eerst aan dat uit artikel 108, lid 2, VWEU en artikel 1, onder h), van verordening nr. 659/1999 volgt dat in de onderzoeksfase op de Commissie de verplichting rust om de belanghebbenden, daaronder begrepen de betrokken onderneming of ondernemingen en het subnationale orgaan dat de steun heeft toegekend, aan te manen hun opmerkingen te maken. Deze regel betreft een wezenlijk vormvoorschrift. Bovendien moet het besluit tot inleiding van de formele onderzoeksprocedure de belanghebbenden in staat stellen doeltreffend deel te nemen aan de formele onderzoeksprocedure, waarin zij hun argumenten kunnen aanvoeren. Zo moet de Commissie met name het kader van haar onderzoek voldoende duidelijk definiëren, opdat het recht van de belanghebbenden om hun opmerkingen in te dienen niet zinledig wordt. In casu had de Commissie zowel in het inleidingsbesluit als in het oorspronkelijke besluit een beoordeling verricht van de verenigbaarheid van de exploitatiesteun op basis van de richtsnoeren inzake regionale steunmaatregelen³² en in het kader van artikel 107, lid 3, onder a), VWEU.

Het Gerecht merkt op dat de Commissie in het bestreden besluit de rechtsregeling heeft gewijzigd wat het onderzoek van de verenigbaarheid van de exploitatiesteun betreft. Meer in het bijzonder heeft de Commissie zich niet meer op de richtsnoeren inzake regionale steunmaatregelen gebaseerd voor haar onderzoek of de steun verenigbaar was met de interne markt, zoals zij dat voor het inleidingsbesluit en het oorspronkelijke besluit had gedaan, maar op de beginselen die zijn vastgesteld in de richtsnoeren voor staatssteun aan luchthavens en luchtvaartmaatschappijen³³. Bovendien heeft de Commissie ook de toetsing van de afwijking krachtens artikel 107, lid 3, VWEU gewijzigd. In het bestreden besluit is uitgegaan van de afwijking van artikel 107, lid 3, onder c), VWEU, terwijl aanvankelijk werd uitgegaan van de afwijking van artikel 107, lid 3, onder a), VWEU. Derhalve komt het Gerecht tot de conclusie dat de nieuwe juridische regeling die door de Commissie in het bestreden besluit is toegepast, substantiële wijzigingen bevatte ten opzichte van die welke daarvóór van kracht was en die in het inleidingsbesluit en het oorspronkelijke besluit in aanmerking is genomen.

Voorts wijst het Gerecht erop dat, zelfs gesteld dat de intrekking van het oorspronkelijke besluit ertoe heeft geleid dat de formele onderzoeksprocedure nog steeds geopend was, de belanghebbenden niet de mogelijkheid hebben gehad om hun opmerkingen te maken. Het Gerecht benadrukt dat het recht van de belanghebbenden om in staat te worden gesteld hun opmerkingen te maken, een wezenlijk vormvoorschrift betreft en dat de in casu

^{32/} Richtsnoeren inzake regionale steunmaatregelen 2007-2013 (PB 2006, C 54, blz. 13).

^{33/} Richtsnoeren voor staatssteun aan luchthavens en luchtvaartmaatschappijen (PB 2014, C 99, blz. 3).

vastgestelde schending ervan leidt tot de nietigverklaring van de handeling die gebreken vertoont, zonder dat het bewijs hoeft te worden geleverd dat de situatie van de partij die zich op die schending beroept, hierdoor wordt beïnvloed of dat de administratieve procedure tot een verschillend resultaat had kunnen leiden. In die context benadrukt het Gerecht dat niet kan worden vooruitgelopen op de strekking van de opmerkingen die de belanghebbenden hadden kunnen indienen. Ten slotte merkt het Gerecht op dat, ook al bestaat de betrokken steun in feite uit twee soorten financieringen, namelijk investeringssteun en exploitatiesteun, deze verschillende financieringen door de Commissie samen zijn onderzocht om tot de kwalificatie van staatssteun te komen. In die omstandigheden kan het dispositief van het bestreden besluit niet aldus worden opgevat dat het op investeringssteun dan wel exploitatiesteun afzonderlijk ziet.

3. DIENSTEN VAN ALGEMEEN ECONOMISCH BELANG

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 1 maart 2017, **SNCM/Commissie** (T-454/13, [EU:T:2017:134](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de wettigheid van het besluit van de Commissie waarbij de financiële compensaties die door de Franse Republiek waren betaald aan twee Franse scheepvaartmaatschappijen ten behoeve van de zeevervoerdiensten die zij in de periode van 2007 tot en met 2013 in het kader van een openbardienstovereenkomst hadden verricht tussen Marseille (Frankrijk) en Corsica (Frankrijk) als staatssteun waren aangemerkt en de compensaties die aan een van die vennootschappen waren betaald voor de diensten die zij tijdens verkeerspiekperioden had verricht onverenigbaar met de interne markt waren verklaard.

Allereerst herinnert het Gerecht eraan dat compensatie voor een openbare dienst volgens het arrest **Altmark Trans en Regierungspräsidium Magdeburg**³⁴ alleen dan niet als staatssteun kan worden aangemerkt, indien cumulatief is voldaan aan verschillende voorwaarden, waaronder met name de voorwaarde dat de begunstigde onderneming daadwerkelijk is belast met de uitvoering van openbardienstverplichtingen. Wat die voorwaarde betreft, benadrukt het Gerecht dat de lidstaten een ruime beoordelingsbevoegdheid hebben bij de omschrijving van wat zij als een dienst van algemeen economisch belang (DAEB) beschouwen en dat de Commissie de omschrijving van die diensten door een lidstaat derhalve alleen in geval van een kennelijke fout ter discussie kan stellen. In dit verband verklaart het echter dat de bevoegdheid van de lidstaten om de DAEB's te omschrijven toch niet onbeperkt is en niet willekeurig kan worden uitgeoefend met als enig doel om een bepaalde sector aan de toepassing van de mededingingsregels te onttrekken. In het bijzonder wanneer sprake is van specifieke Unierechtelijke regels die de omschrijving van de inhoud en omvang van de DAEB afbakenen, zijn deze bindend voor de beoordeling door de lidstaten. In casu bestonden er precies zulke regels, namelijk de bepalingen van verordening (EEG) nr. 3577/92³⁵. Derhalve is het Gerecht van oordeel dat de overweging van de Commissie dat de beoordelingsbevoegdheid van de Franse autoriteiten werd beperkt door de bepalingen van die verordening, moet worden bevestigd.

34/ Arrest van 24 juli 2003, C-280/00, [EU:C:2003:415](#).

35/ Verordening (EEG) nr. 3577/92 van de Raad van 7 december 1992 houdende toepassing van het beginsel van het vrij verrichten van diensten op het zeevervoer binnen de lidstaten (cabotage in het zeevervoer) (PB 1992, L 364, blz. 7).

Voorts kan de redenering die het Hof in het arrest *Analir e.a.*³⁶ heeft gevolgd, die berust op een uitlegging van verordening nr. 3577/92 aan de hand van het belangrijkste doel ervan – namelijk de waarborging van het vrij verrichten van cabotagediensten in het zeevervoer en het bijgevolg alleen onder zeer strikte voorwaarden aanvaarden van beperkingen van die vrijheid –, volgens het Gerecht in casu in haar geheel worden overgenomen. Hieruit volgt dat de nationale autoriteiten in omstandigheden als de onderhavige absoluut moeten aantonen dat het aan particulier initiatief ontbreekt, aangezien – zoals duidelijk blijkt uit dat arrest – de reële behoefte aan een openbare dienst wordt vastgesteld op basis van een dergelijke vaststelling dat er geen particulier initiatief is.

V. INTELLECTUELE EIGENDOM

1. SAMENSTELLING VAN DE KAMERS VAN BEROEP NA TERUGVERWIJZING

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 16 februari 2017, *Antrax It/EUIPO – Vasco Group (Thermosifons voor verwarmingsradiatoren)* (T-828/14 en T-829/14, [EU:T:2017:87](#)), diende het Gerecht de verenigbaarheid van artikel 1 quinquies van verordening (EG) nr. 216/96³⁷ met de verplichting van onpartijdigheid van het bestuur in de zin van artikel 41 van het Handvest van de grondrechten te onderzoeken, omdat bij die bepaling niet de verplichting wordt opgelegd om de samenstelling van de kamer van beroep te wijzigen wanneer de zaak na de vernietiging van haar beslissing naar haar wordt terugverwezen.³⁸

Het Gerecht merkt op dat artikel 1 quinquies van verordening nr. 216/96 weliswaar bepaalt dat wanneer de maatregelen ter uitvoering van een arrest van de Unierechter waarbij de uitspraak van een kamer van beroep of van de grote kamer volledig of gedeeltelijk wordt vernietigd, een nieuw onderzoek impliceren van de zaak waarop de uitspraak betrekking heeft door de kamers van beroep, het presidium van de kamers van beroep evenwel beslist of de zaak wordt terugverwezen naar de kamer die de uitspraak heeft gedaan, dan wel wordt verwezen naar een andere kamer of naar de Grote kamer. Als de zaak naar een andere kamer wordt verwezen, mag deze kamer geen leden bevatten die bij de oorspronkelijke uitspraak betrokken waren. Deze laatste bepaling geldt niet wanneer de zaak naar de Grote kamer wordt verwezen.

Volgens het Gerecht blijkt uit deze bepalingen niet dat, wanneer de zaak wordt terugverwezen naar de kamer van beroep die de vernietigde beslissing heeft gegeven, het presidium verplicht is om de kamer van beroep aldus samen te stellen dat daartoe geen van de leden behoren die aan de vaststelling van die beslissing hebben deelgenomen. De procedure voor de kamers van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) is geen rechterlijke maar een administratieve procedure. Het Gerecht herinnert eraan dat reeds is geoordeeld dat geen enkel rechtsvoorschrift of beginsel verbiedt dat een administratieve instantie ter uitvoering van een arrest waarbij een besluit nietig is verklaard, de zaak opnieuw laat onderzoeken door dezelfde ambtenaren, en dat uit het onpartijdigheidsvereiste niet het algemene beginsel kan worden afgeleid,

^{36/} Arrest van 20 februari 2001, C-205/99, [EU:C:2001:107](#).

^{37/} Verordening (EG) nr. 216/96 van de Commissie van 5 februari 1996 houdende het reglement voor de procesvoering bij de kamers van beroep van het Bureau voor harmonisatie binnen de interne markt (merken, tekeningen en modellen) (PB 1996, L 28, blz. 11).

^{38/} Zie ook hierna de uiteenzetting met betrekking tot dat arrest in „3. Modellen”.

dat een administratieve of rechterlijke instantie verplicht is de zaak naar een andere autoriteit of naar een uit andere personen samengesteld orgaan van deze autoriteit te verwijzen.

Wanneer het presidium een zaak overeenkomstig artikel 1 quinquies van verordening nr. 216/96 na vernietiging terugverwijst naar dezelfde kamer van beroep als die welke aanvankelijk uitspraak heeft gedaan, zonder dat het verplicht is om in een andere samenstelling van deze kamer van beroep te voorzien, levert dat bijgevolge geen schending op van de verplichting tot onpartijdigheid van het bestuur in de zin van artikel 41, lid 1, van het Handvest van de grondrechten.

2. UNIEMERK

a. Omvang en aard van de toetsing door de kamers van beroep

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 6 april 2017, *Nanu-Nana Joachim Hoepp/EUIPO – Fink (NANA FINK)* (T-39/16, [EU:T:2017:263](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over de wettigheid van de beslissing van de eerste kamer van beroep van het EUIPO tot verwerping van het beroep dat verzoekster had ingesteld tegen de beslissing van de oppositieafdeling waarbij haar oppositieverzoek slechts gedeeltelijk was toegewezen. Ter ondersteuning van haar beroep voerde verzoekster aan dat de kamer van beroep had nagelaten te beslissen over sommige van de waren waarvoor de oppositie was afgewezen. Die omstandigheid moest volgens haar tot de vernietiging van de bestreden beslissing leiden. Die zaak heeft het Gerecht met name de gelegenheid geboden om zich te buigen over de gevolgen van het verzuim van de kamer van beroep om op het volledige bij haar ingestelde beroep te beslissen.

Het Gerecht merkt op dat het beroep, dat verzoekster instelde bij de kamer van beroep, betrekking had op de beslissing van de oppositieafdeling in haar geheel, voor zover de oppositie was afgewezen, en is van oordeel dat de kamer van beroep, voor zover zij heeft verzuimd het bij haar ingestelde beroep af te doen voor zover dit betrekking had op de afwijzing van de oppositie betreffende de „edele metalen en hun legeringen”, niet heeft voldaan aan de uit verordening (EG) nr. 207/2009³⁹ [vervangen door verordening (EU) 2017/1001⁴⁰], met name uit artikel 64, lid 1, eerste volzin, van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 71, lid 1, eerste volzin, van verordening 2017/1001), voortvloeiende verplichting om over het bij haar ingestelde beroep te beslissen. Het Gerecht benadrukt dat die verplichting aldus moet worden begrepen dat de kamer van beroep dient te beslissen over elke bij haar ingestelde vordering in haar geheel, door toewijzing, niet-ontvankelijkverklaring of afwijzing ervan. Aangezien de niet-naleving van deze verplichting invloed kan hebben op de inhoud van een beslissing van de kamer van beroep, gaat het om een wezenlijk vormvoorschrift, waarvan schending ambtshalve kan worden opgeworpen door het Gerecht.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 21 juni 2017, *GP Joule PV/EUIPO – Green Power Technologies (GPTech)* (T-235/16, [EU:T:2017:413](#)), heeft het Gerecht herinnerd aan de omvang van de beoordelingsvrijheid waarover de kamers van beroep van het EUIPO beschikken om rekening te houden met bewijzen ter ondersteuning van de oppositie die niet binnen de daartoe gestelde termijn zijn overgelegd. Verzoekster verweet de kamer van beroep dat zij geen rekening had gehouden met het voor het eerst voor die kamer overgelegde bewijs dat zij de licentiehoudster was van de twee oudere merken waarop de oppositie was gebaseerd, en derhalve dat

^{39/} Verordening (EG) nr. 207/2009 van de Raad van 26 februari 2009 inzake het Uniemerkt (PB 2009, L 78, blz. 1).

^{40/} Verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad van 14 juni 2017 inzake het Uniemerkt (PB 2017, L 154, blz. 1).

zij de beslissing van de oppositieafdeling had bekrachtigd waarbij de oppositie ongegrond was verklaard op grond van regel 20, lid 1, van verordening (EG) nr. 2868/95⁴¹ [thans artikel 8, lid 1, en artikel 7 van gedelegeerde verordening (EU) 2017/1430⁴²], omdat verzoekster niet tijdig bewijs had overgelegd van haar machtiging om die oppositie in te stellen.

Het Gerecht wijst erop dat verordening nr. 207/2009 uitdrukkelijk bepaalt dat de kamer van beroep bij het onderzoek van een beroep tegen een beslissing van een oppositieafdeling beschikt over de beoordelingsvrijheid die voortvloeit uit regel 50, lid 1, derde alinea, van verordening nr. 2868/95 en artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 95, lid 2, van verordening 2017/1001) teneinde te beslissen of rekening dient te worden gehouden met nieuwe of aanvullende feiten en bewijzen die niet binnen de door de oppositieafdeling vastgestelde termijn werden aangedragen. Het benadrukt dat regel 50 van verordening nr. 2868/95 echter aldus moet worden uitgelegd dat daarbij de beoordelingsbevoegdheid van de kamers van beroep niet tot nieuwe bewijzen wordt uitgebreid, maar enkel tot „aanvullende” of „extra” bewijzen die bovenop de binnen de gestelde termijn overgelegde relevante bewijzen komen.

Aangezien verzoekster in casu geen bewijzen tot machtiging om oppositie in te stellen had overgelegd binnen de door het EUIPO gestelde termijn, kon dergelijk bewijs, dat voor het eerst was overgelegd voor de kamer van beroep, niet worden aangemerkt als „aanvullend” of „extra” bewijs in de zin van regel 50, lid 1, derde alinea, van verordening nr. 2868/95 en artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009. Bovendien heeft de kamer van beroep de haar krachtens artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009 toekomende beoordelingsbevoegdheid correct uitgeoefend, zelfs wanneer het door verzoekster voor het eerst voor de kamer van beroep aangevoerde bewijs als „aanvullend” of „extra” bewijs had kunnen worden aangemerkt. Derhalve kon zij terecht weigeren rekening te houden met dergelijk bewijs dat was overgelegd na het verstrijken van de daartoe door de oppositieafdeling gestelde termijnen, op grond dat de omstandigheden waarin verzoekster dat bewijs te laat had overgelegd dit niet rechtvaardigden, en dat zonder te onderzoeken of dat bewijs relevant en afdoende was.

De kwestie van de discretionaire bevoegdheid van de kamers van beroep om rekening te houden met bewijzen ter ondersteuning van de oppositie die niet binnen de gestelde termijn zijn overgelegd, stond ook centraal in de zaak die heeft geleid tot het arrest van 12 oktober 2017, *Moravia Consulting/EUIPO – Citizen Systems Europe (SDC-554S)* (T-316/16, [EU:T:2017:717](#)). In casu had verzoekster, die oppositie had ingesteld tegen een aanvraag om inschrijving van een merk op grond van het vermeende bestaan in een lidstaat van een ouder recht dat was verleend door een niet-ingeschreven woordmerk, geen enkel bewijs geleverd met betrekking tot de toepasselijke nationale wetgeving, zodat de oppositieafdeling haar oppositie had afgewezen. Vervolgens had verzoekster tijdens de procedure voor de kamer van beroep informatie verstrekt over de relevante nationale merkenwetgeving.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat regel 50, lid 1, derde alinea, van verordening nr. 2868/95 weliswaar bepaalt dat wanneer beroep wordt ingesteld tegen de beslissing van een oppositieafdeling, de kamer van beroep het onderzoek van het beroep beperkt tot feiten en bewijsstukken die binnen de door de oppositieafdeling vastgestelde termijnen zijn voorgelegd, tenzij zij van oordeel is dat ingevolge artikel 76, lid 2, van verordening nr. 207/2009 rekening moet worden gehouden met „extra” of „complementaire” feiten en bewijsstukken, maar dat die regel niet aldus kan worden uitgelegd dat daarbij de beoordelingsbevoegdheden van de kamers van beroep worden verruimd tot nieuwe bewijzen.

^{41/} Verordening (EG) nr. 2868/95 van de Commissie van 13 december 1995 tot uitvoering van verordening (EG) nr. 40/94 van de Raad inzake het gemeenschapsmerk (PB 1995, L 303, blz. 1).

^{42/} Gedelegeerde verordening (EG) 2017/1430 van de Commissie van 18 mei 2017 ter aanvulling van verordening nr. 207/2009 en tot intrekking van de verordeningen nr. 2868/95 en nr. 216/96 (PB 2017, L 205, blz. 1).

In casu heeft verzoekster in het kader van de oppositieprocedure binnen de gestelde termijn niet het minste bewijs inzake de inhoud van het nationale recht overgelegd en geen legitieme reden aangevoerd die haar houding rechtvaardigde. Bovendien bevatte het enige door verzoekster overgelegde element om het bestaan, de geldigheid en de beschermingsomvang van het niet-ingeschreven oudere merk aan te tonen, geen informatie over het gebruik van het aangevoerde oudere merk of over de door de nationale wetgeving gestelde voorwaarden. Bijgevolg is het Gerecht van oordeel dat de verwijzingen naar de bepalingen van de nationale wetgeving die verzoekster voor het eerst voor de kamer van beroep heeft gemaakt, geen „extra” of „complementaire” elementen zijn ten aanzien van de voor de oppositieafdeling overgelegde elementen. Derhalve heeft de kamer van beroep geen blijk gegeven van een onjuiste opvatting door te oordelen dat zij niet beschikte over een beoordelingsbevoegdheid om de voor het eerst voor haar overgelegde bewijzen te aanvaarden, aangezien die bewijzen niet tijdig waren overgelegd.

b. Niet-contractuele aansprakelijkheid

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 17 februari 2017, **Novar/EUIPO** (T-726/14, [EU:T:2017:99](#)), diende het Gerecht uitspraak te doen op verzoeksters verzoek tot vergoeding van de materiële schade die zij zou hebben geleden door de advocatenkosten die zij had gemaakt in het kader van een beroep tegen een beslissing van de oppositieafdeling van het EUIPO die zou zijn vastgesteld met schending van met name regel 19, lid 2, onder a), van verordening nr. 2868/95 [thans artikel 7, lid 2, onder a), van gedelegeerde verordening 2017/1430].

Na eraan te hebben herinnerd dat voor de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie wegens een onrechtmatige gedraging van haar instellingen of organen aan drie cumulatieve voorwaarden moet zijn voldaan, namelijk onrechtmatigheid van de verweten gedraging, het bestaan van schade en het bestaan van een oorzakelijk verband tussen de aangevoerde gedraging en de gestelde schade, heeft het Gerecht meteen het bestaan van een causaal verband tussen de vermeend onrechtmatige gedraging van het EUIPO en de in casu gestelde schade onderzocht.

In dit verband herinnert het Gerecht aan de vaste rechtspraak dat wanneer vertegenwoordiging door een advocaat of een raadsman in het kader van een precontentieuze procedure niet verplicht is, een causaal verband tussen de gestelde schade, namelijk de kosten voor deze vertegenwoordiging, en de eventueel laakbare gedraging van de betrokken instelling of instantie van de Unie ontbreekt. Het kan betrokkene immers weliswaar niet worden verboden reeds in die fase het advies van een advocaat in te winnen, maar dit is zijn eigen keuze, die dus niet ten laste van de betrokken instelling of instantie kan worden gebracht. Het Gerecht merkt in casu op dat uit artikel 92 van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 119 van verordening 2017/1001) blijkt dat de vertegenwoordiging door een advocaat voor de instanties van het EUIPO niet verplicht is voor een partij zoals verzoekster. Het Gerecht leidt hieruit af dat de door verzoekster gemaakte advocatenkosten uit haar eigen keuze voortvloeien en niet rechtstreeks ten laste van het EUIPO kunnen worden gebracht. Derhalve ontbreekt het causaal verband tussen de beweerdelijk onrechtmatige gedraging van het EUIPO en de kosten voor de vertegenwoordiging door een advocaat die verzoekster heeft gemaakt voor de beroepsprocedure.

c. Absolute weigeringsgronden

De zaak die heeft geleid tot het arrest van 21 juni 2017, *M/S. Indeutsch International/EUIPO – Crafts Americana Group (Weergave van visgraat tussen twee parallelle lijnen)* (T-20/16, [EU:T:2017:410](#)), betrof de vordering tot nietigverklaring van een merk dat bestond uit een zich herhalend geometrisch design. Om inschrijving van dat merk was verzocht voor „breinaalden” en „haaknaalden”. De kamer van beroep had het beroep tegen de beslissing van de nietigheidsafdeling tot afwijzing van die vordering toegewezen. Volgens de kamer van beroep miste het betwiste merk onderscheidend vermogen in de zin van artikel 7, lid 1, onder b), van verordening nr. 207/2009 [thans artikel 7, lid 1, onder b), van verordening 2017/1001]. Centraal in de zaak stond de vraag of de kamer van beroep zich in het kader van de beoordeling van het onderscheidend vermogen van het merk terecht kon baseren, niet op het betwiste merk zoals ingeschreven, maar op de vormen waarin zij meende dat dit merk daadwerkelijk was gebruikt.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat het onderscheidend vermogen van een merk, in het licht van de dwingende redenen van rechtszekerheid die worden gewaarborgd door het bestaan van het register van Uniemerken, moet worden onderzocht met inachtneming van het merk zoals het is ingeschreven of zoals het in de inschrijvingsaanvraag is opgenomen, ongeacht de wijze waarop het wordt gebruikt. Het Gerecht benadrukt dat indien bij de toepassing van de artikelen 7 en 8 van verordening nr. 207/2009 (dit artikel 8 is thans artikel 8 van verordening 2017/1001) niet zou worden gekeken naar de Uniemerken zoals deze zijn aangevraagd of ingeschreven, maar zoals deze worden gebruikt, het doel van dit register als waarborg voor de zekerheid die moet bestaan omtrent de precieze aard van de rechten die het wordt geacht te beschermen, immers volledig zou worden tenietgedaan. Gelet op die overwegingen hangt het onderscheidend vermogen van een aangevraagd of ingeschreven merk, wanneer dit bestaat in een twee- of driedimensionale afbeelding van de erdoor aangeduide waar, af van de vraag of dit merk aanmerkelijk afwijkt van de norm of van wat in de betrokken sector gangbaar is, en derhalve of het de wezenlijke functie van identificatie van de herkomst van de waar kan vervullen. In die context staat het de bevoegde autoriteit vrij om de wezenlijke kenmerken van merken die bestaan in de vorm van een concrete erdoor aangeduide waar, en niet in een abstracte vorm, te identificeren door de waar zelf te onderzoeken. In casu had het betwiste merk zoals ingeschreven de kenmerken van een abstracte geometrische vorm die bestond uit een repetitief motief bestaande uit twee parallelle lijnen die duidelijk afgebakende visgraten omsluiten, dit alles in zwart-wit. Het Gerecht leidt hieruit af dat wanneer in de omstandigheden van de onderhavige zaak om het onderscheidend vermogen van het uiterlijk van verzoeksters waren in de zin van artikel 7, lid 1, onder b), van verordening nr. 207/2009 te onderzoeken, wordt gesteund op het feit dat op het oppervlak van deze waren motieven worden getoond in de vorm van veelkleurige visgraten en niet op het betwiste merk zoals ingeschreven, niet de wezenlijke kenmerken ervan worden geïdentificeerd, maar deze kenmerken aanzienlijk worden gewijzigd. Het stelt derhalve vast dat artikel 7, lid 1, onder b), van verordening nr. 207/2009 is geschonden.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 14 december 2017, *bet365 Group/EUIPO – Hansen (BET365)* (T-304/16, [EU:T:2017:912](#)), diende het Gerecht de wettigheid te onderzoeken van de beslissing van de vijfde kamer van beroep van het EUIPO waarbij was geoordeeld dat het woordteken BET365, waarvan inschrijving was gevraagd door verzoekster, geen onderscheidend vermogen door gebruik had verkregen in een groot deel van het relevante grondgebied, waarop het geen intrinsiek onderscheidend vermogen had.

Eraan herinnerend dat op grond van artikel 7, leden 2 en 3, van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 7, leden 2 en 3, van verordening 2017/1001) extrapolatie van de verkrijging van onderscheidend vermogen door gebruik in bepaalde lidstaten naar andere lidstaten niet kan worden uitgesloten, voor zover op grond van objectieve en geloofwaardige elementen kan worden geconcludeerd dat de markten vergelijkbaar zijn wat de perceptie van het litigieuze merk door het relevante publiek betreft, is het Gerecht allereerst van oordeel dat de kamer van beroep geen blijk heeft gegeven van een onjuiste opvatting door te oordelen dat het onderzoek van de verkrijging door het litigieuze merk van onderscheidend vermogen door gebruik moest worden beperkt tot de lidstaten van de Unie waar een groot deel van de consumenten regelmatig Engels sprak of het Engels begreep, en dus in staat was om de betekenis van de uitdrukking „bet365” te begrijpen. Het is echter van oordeel dat de kamer van beroep Cyprus en Malta ten onrechte heeft uitgesloten van het relevante grondgebied, aangezien het Engels in die twee landen op ruime schaal wordt begrepen of regelmatig wordt gesproken en die landen op de datum van de aanvraag tot inschrijving van het litigieuze merk reeds lid waren van de Europese Gemeenschap.

Vervolgens merkt het Gerecht op dat de verkrijging door een merk van onderscheidend vermogen door gebruik niet noodzakelijkerwijs betekent dat het merk zelfstandig is gebruikt, maar ook kan voortvloeien uit het gebruik ervan als deel van een ander ingeschreven merk of uit het gebruik ervan samen met een ander ingeschreven merk, op voorwaarde dat in beide gevallen de betrokken kringen als gevolg van dit gebruik de waren of diensten die enkel met het litigieuze merk worden aangeduid, opvatten als afkomstig van een bepaalde onderneming die dit merk gebruikt als deel van een ander merk of samen met een ander merk. Derhalve kunnen de verschillende wijzen van gebruik van het element „bet365” niet worden geacht van nature ongeschikt te zijn om bij te dragen tot het bewijs dat het litigieuze merk onderscheidend vermogen door gebruik heeft verkregen, temeer daar het litigieuze merk een woordmerk is waarvoor per definitie niet kan worden vooruitgelopen op alle weergaven en vormen van gebruik ervan, voor zover deze gebruik van het litigieuze teken als merk uitmaken.

Voorts is het Gerecht van oordeel dat de kamer van beroep blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door in algemene zin te oordelen dat het gebruik van het litigieuze merk als naam van een website geen gebruik als merk kon uitmaken. Volgens het Gerecht kan redelijkerwijs worden aangenomen dat, met uitzondering van bepaalde nieuwe spelers of wedders die hun eerste ervaringen opdoen, een klant die inlogt op verzoeksters website op het adres „www.bet365.com”, dit niet toevallig doet maar het litigieuze merk of de ervan afgeleide merken gebruikt als een aanduiding van de door verzoekster aangeboden diensten, in tegenstelling tot de door haar concurrenten aangeboden diensten, net zoals een klant die binnengaat in een winkel met het uithangbord dat overeenkomt met het merk van de waren of diensten waarnaar hij op zoek is en die aldaar worden verkocht. Inlichtingen als het aantal verbindingen met verzoeksters website, de ranking van die website wat het aantal bezoekers betreft in verschillende landen, of het aantal keer dat het litigieuze merk of de ervan afgeleide merken het voorwerp hebben uitgemaakt van een zoekopdracht via een internetzoekmachine, zijn gegevens die kunnen bijdragen tot het bewijs dat het litigieuze merk onderscheidend vermogen door gebruik heeft verkregen. Hetzelfde kan gelden voor de uittreksels uit webpagina's van verzoeksters website of van andere websites, in verschillende talen, waarop het litigieuze merk of de ervan afgeleide merken voorkomen, voor zover de omvang van de aangedragen elementen kan wijzen op een aanzienlijk gebruik van het litigieuze merk als merk. Voorts benadrukt het Gerecht dat wanneer het element „bet365” voorkomt in de sportpers of in de in spelen en weddenschappen gespecialiseerde pers, bijvoorbeeld in verbinding met de winstkansen, in de context van een vergelijking van de door verschillende exploitanten aangeboden diensten of in het kader van sponsoring van sportevenementen waarvoor weddenschappen worden aangegaan, dit een duidelijk voorbeeld is van het gebruik ervan als merk om de herkomst van de aangeboden of vermelde diensten aan te duiden, om deze diensten te onderscheiden van de diensten van verzoeksters concurrenten en, in voorkomend geval, om de verkoop ervan te bevorderen. Bijgevolg heeft de kamer van beroep de haar voorgelegde feiten rechtens onjuist gekwalificeerd door uit te sluiten dat de door verzoekster overgelegde persuittreksels, of minstens een deel ervan, kunnen wijzen op een gebruik van het litigieuze merk als merk.

Ten slotte merkt het Gerecht op dat, gelet op het feit dat het litigieuze merk en de ervan afgeleide merken de enige zijn die door verzoekster als merk worden gebruikt om op algemene wijze haar kansspelen en weddenschappen aan te duiden, de door verzoekster overgelegde bedragen, namelijk de omzetcijfers en de ingezette bedragen of reclame-uitgaven, in aanmerking moeten worden genomen voor de kansspelen en weddenschappen, indien zij redelijkerwijs hoofdzakelijk in verband kunnen worden gebracht met die diensten. De kamer van beroep heeft de feiten dus tevens rechtens onjuist gekwalificeerd door die gegevens uit te sluiten van de door haar beoordeelde elementen. In deze omstandigheden komt het Gerecht tot de conclusie dat de bestreden beslissing onvoldoende wordt gestaafd door geldige overwegingen die het dispositief ervan kunnen rechtvaardigen wat de kansspelen en weddenschappen betreft, gelet op de criteria voor de beoordeling van de verkrijging door een merk van onderscheidend vermogen door gebruik en voorts gelet op ten eerste de verschillende naar voren gebrachte onjuiste rechtsopvattingen en onjuiste juridische kwalificaties van de feiten en ten tweede de talrijke door verzoekster voor de kamer van beroep aangevoerde elementen die dienstig kunnen bijdragen tot het eventuele bewijs dat het litigieuze merk onderscheidend vermogen door gebruik heeft verkregen op het relevante grondgebied, maar die de kamer van beroep hiervoor niet in aanmerking heeft genomen.

d. Relatieve weigeringsgronden

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 december 2017, *Coca-Cola/EUIPO – Mitico (Master)* (T-61/16, [EU:T:2017:877](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen de beslissing van de vierde kamer van beroep van het EUIPO tot verwerping van het beroep tegen de beslissing van de oppositieafdeling tot afwijzing van de oppositie tegen de aanvraag tot inschrijving als merk van het beeldteken Master. Die beslissing volgde op het arrest van het Gerecht *Coca-Cola/OHMI – Mitico (Master)*⁴³, houdende vernietiging van een eerste beslissing van de kamer van beroep, waarbij het beroep tegen de beslissing van de oppositieafdeling tot afwijzing van de oppositie was verworpen. Bij de beoordeling van het „gevaar voor meeliften” door het oudere merk heeft het Gerecht zich met name kunnen uitspreken over de inaanmerkingneming, gelet op het territorialiteitsbeginsel, van het gebruik van het aangevraagde merk buiten de Unie en voorts over de mogelijkheid om een dergelijk risico te bewijzen aan de hand van logische gevolgtrekkingen.

Wat in de eerste plaats de inaanmerkingneming van het gebruik van het aangevraagde merk buiten de Unie betreft, herinnert het Gerecht eraan dat het territorialiteitsbeginsel in het merkenrecht inhoudt dat het recht van de staat – of de unie van staten – waar bescherming van een merk wordt verlangd, de voorwaarden van die bescherming bepaalt. Aangezien interveniënte een Uniemerkt heeft aangevraagd, worden de beschermingsvoorwaarden krachtens het territorialiteitsbeginsel bij het Unierecht, in het bijzonder bij verordening nr. 207/2009, bepaald. Volgens het Gerecht sluit het territorialiteitsbeginsel in het merkenrecht geenszins uit dat rekening wordt gehouden met handelingen bestaande in het gebruik van het aangevraagde merk buiten de Unie als grondslag voor een logische gevolgtrekking over het waarschijnlijke commerciële gebruik van het aangevraagde merk in de Unie, teneinde aan te tonen dat een gevaar bestaat dat in de Unie ongerechtvaardigd voordeel wordt getrokken uit de reputatie van een ouder Uniemerkt in de zin van artikel 8, lid 5, van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 8, lid 5, van verordening 2017/1001). In casu volgt hieruit dat het territorialiteitsbeginsel zich niet verzet tegen de inaanmerkingneming van bewijsmateriaal over het daadwerkelijke commerciële gebruik van het aangevraagde merk Master (in combinatie met het woord „cola”) in Syrië en in het Midden-Oosten, zoals afdrukken van de hoofdzakelijk in het Arabisch gestelde website „www.mastercola.com”, teneinde aan te tonen dat er een gevaar

43/ Arrest van 11 december 2014, T-480/12, [EU:T:2014:1062](#).

bestaat dat door het gebruik van dat merk in de Unie aldaar ongerechtvaardigd voordeel wordt getrokken uit de reputatie van de vier oudere Uniemerken Coca-Cola.

Wat in de tweede plaats de beoordeling van de logische gevolgtrekkingen inzake een gevaar voor meeliften in de Unie betreft, is het Gerecht van oordeel dat uit een aanvraag tot inschrijving van een Uniemerken logischerwijs kan worden afgeleid dat de houder ervan het oogmerk heeft om zijn waren of diensten in de Unie te verhandelen. In casu benadrukt het Gerecht dat het dus logisch voorzienbaar is dat interveniënte na een succesvolle inschrijving van het aangevraagde merk haar website zal wijzigen en deze in overeenstemming zal brengen met een dergelijk oogmerk om haar waren onder dat merk in de Unie te verhandelen. De website „www.mastercola.com” is immers niet onveranderlijk en kan dus worden gewijzigd om consumenten van de Unie te bereiken, onder meer door inhoud toe te voegen in een of meer officiële talen van de Unie. Bij gebreke van specifieke elementen over de commerciële bedoelingen van interveniënte in de Unie, is het Gerecht van oordeel dat uit de door verzoekster overgelegde afdrucken van de website „www.mastercola.com” inzake het daadwerkelijke gebruik van het aangevraagde merk door interveniënte buiten de Unie, *prima facie* kan worden opgemaakt dat in de Unie een toekomstig, niet hypothetisch gevaar voor ongerechtvaardigd voordeel bestaat. Voorts wijst het Gerecht erop dat het niet zonder belang is dat interveniënte geen enkel specifiek gegeven heeft overgelegd met betrekking tot eventuele commerciële bedoelingen in de Unie die zouden verschillen ten opzichte van deze ontplooid in derde landen. Dientengevolge concludeert het Gerecht dat interveniëntes daadwerkelijke gebruik van het aangevraagde merk met een bijzondere, weloverwogen presentatie buiten de Unie kan leiden tot de logische gevolgtrekking dat er een ernstig gevaar bestaat dat het aangevraagde merk in de Unie op dezelfde manier zal worden gebruikt als in derde landen, temeer daar interveniënte uitdrukkelijk heeft verzocht om inschrijving van het aangevraagde merk voor gebruik in de Unie.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 11 december 2017, *JT/EUIPO – Carrasco Pirard (QUILAPAYÚN)* (T-249/15, [EU:T:2017:885](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot vernietiging van de beslissing van de kamer van beroep van het EUIPO waarbij de beslissing van de oppositieafdeling was vernietigd en de oppositie was afgewezen op grond dat verzoeker niet had bewezen dat hij de „werkelijke” houder was van het oudere merk waarop de oppositie was gebaseerd. Die zaak vindt haar oorsprong in een op een niet-ingeschreven ouder beeldmerk (QUILAPAYÚN) gebaseerde oppositieprocedure tegen de aanvraag tot inschrijving van een merk dat gelijk is aan het niet-ingeschreven oudere beeldmerk. Die zaak heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om zich te buigen over de nieuwe vraag of de hoedanigheid van medehouder van een merk volstaat om oppositie in te stellen.

Volgens het Gerecht volgt uit artikel 8, lid 1, onder a) en b), en lid 2, onder c), van verordening nr. 207/2009 [thans artikel 8, lid 1, onder a) en b), en lid 2, onder c), van verordening 2017/1001], artikel 41, lid 1, onder a), van verordening nr. 207/2009 [thans artikel 46, lid 1, onder a), van verordening 2017/1001], regel 19, lid 2, en regel 20, lid 1, van verordening nr. 2868/95 dat op basis van een algemeen bekend merk als bedoeld in artikel 8, lid 2, onder c), van verordening nr. 207/2009 oppositie in de zin van artikel 8, lid 1, van deze verordening alleen kan worden ingesteld indien degene die oppositie instelt, aantoonde dat het merk in een lidstaat algemeen bekend is in de zin van artikel 6 bis van het Verdrag van Parijs tot bescherming van de industriële eigendom⁴⁴ en dat hij de houder van dat merk is. In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat voor het bewijs van het houderschap van een niet-ingeschreven merk bijzondere voorwaarden gelden. Verzoeker kan in geen geval door overlegging van een indienings- of inschrijvingsbewijs voor het merk waarop de oppositie gebaseerd is, bewijzen dat hij de houder is van dat merk. Hij moet aantonen dat hij door het gebruik van het niet-ingeschreven oudere merk rechten daarop heeft verworven.

^{44/} Verdrag van Parijs van 20 maart 1883 tot bescherming van de industriële eigendom, zoals herzien en gewijzigd.

Voorts volgt volgens het Gerecht uit geen van de bovenstaande bepalingen dat de opposant die oppositie instelt op grond van artikel 8, lid 2, onder c), van verordening nr. 207/2009, moet bewijzen dat hij de „exclusieve” houder is van het algemeen bekende niet-ingeschreven oudere merk waarop hij zijn oppositie baseert. Blijkens artikel 41 van verordening nr. 207/2009 alsook regel 19, lid 2, en regel 20, lid 1, van verordening nr. 2868/95 moet de opposant het bewijs leveren dat hij met betrekking tot het algemeen bekende niet-ingeschreven oudere merk in de zin van artikel 8, lid 2, onder c), van verordening nr. 207/2009 voldoende rechten heeft verworven om te kunnen worden aangemerkt als de houder van dat merk, hetgeen niet impliceert dat hij moet aantonen er de exclusieve houder van te zijn. Regel 15, lid 1, van verordening nr. 2868/95 (thans artikel 2, lid 1, van gedelegeerde verordening 2017/1430) bepaalt overigens dat „[i]ndien een ouder merk of ouder recht meer dan één eigenaar heeft (mede-eigendom), [...] de oppositie [mag] geschieden door een of meer of door alle eigenaren”, wat elk van de medehouders van een ouder merk de mogelijkheid biedt zich tegen de inschrijving van een aangevraagd merk te verzetten.

In casu merkt het Gerecht op dat noch verzoeker noch de aanvragers van het merk zich tegen de inschrijving van het betrokken teken door een derde zouden kunnen verzetten indien het exclusieve houderschap van het oudere merk vereist was, tenzij zij zich allen samen tegen die inschrijving zouden verzetten, daar zij allen aanspraak maken op het houderschap van dat teken. Indien verzoeker rechten op het niet-ingeschreven oudere merk heeft verworven, kan hij zich evenwel tegen de inschrijving van het aangevraagde merk verzetten, ongeacht of anderen – waaronder de aanvragers – eveneens rechten op dat merk hebben verworven door het gebruik dat zij op hun beurt ervan hebben kunnen maken. Bijgevolg is het Gerecht van oordeel dat de kamer van beroep blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te verlangen dat verzoeker bewees dat hij de exclusieve houder van het oudere merk was, zonder te onderzoeken of het niet volstond dat hij er de medehouder van was.

3. MODELLEN

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 16 februari 2017, *Thermosifons voor verwarmingsradiatoren* (T-828/14 en T-829/14, [EU:T:2017:87](#))⁴⁵, heeft het Gerecht bovendien kunnen verduidelijken op welke datum het eigen karakter van een model moet worden onderzocht en het eventuele bestaan van een verzadiging van de stand van de techniek in de zin van artikel 6, lid 1, van verordening (EG) nr. 6/2002⁴⁶ moet worden vastgesteld. Verzoekster voerde aan dat de kamer van beroep zich had vergist ten aanzien van het tijdstip van de beoordeling van de verzadiging van de stand van de techniek, doordat zij zich had gebaseerd op de datum van de uitspraak van de bestreden beslissingen, terwijl voor die beoordeling het tijdstip van de aanvraag tot inschrijving van de betwiste modellen in aanmerking diende te worden genomen.

In dit verband wijst het Gerecht erop dat het uitgaande van de datum van de indiening van de aanvraag om inschrijving van het betwiste model is dat overeenkomstig artikel 6, lid 1, van verordening nr. 6/2002 het eigen karakter van het betwiste model moet worden onderzocht en het eventuele bestaan van een verzadiging van de stand van de techniek moet worden vastgesteld. Het stelt derhalve vast dat de kamer van beroep blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting wat de datum van de beoordeling van het eventuele bestaan van een verzadiging van de stand van de techniek betreft.

^{45/} Zie ook hierboven de uiteenzetting met betrekking tot dat arrest in „V. Intellectuele eigendom – 1. Samenstelling van de kamers van beroep na terugverwijzing”.

^{46/} Verordening (EG) nr. 6/2002 van de Raad van 12 december 2001 betreffende gemeenschapsmodellen (PB 2002, L 3, blz. 1).

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 13 juni 2017, **Ball Beverage Packaging Europe/EUIPO – Crown Hellas Can (Blikken)** (T-9/15, [EU:T:2017:386](#)), heeft het Gerecht de gelegenheid gehad om nuttige verduidelijkingen aan te brengen met betrekking tot de aard van de inschrijvingsprocedure voor gemeenschapsmodellen, het begrip „voortbrengsel” in de zin van artikel 3, onder a), van verordening nr. 6/2002 en de draagwijdte van de beschrijving van het litigieuze model in de inschrijvingsaanvraag overeenkomstig artikel 36, lid 3, onder a), van die verordening.

Allereerst merkt het Gerecht op dat, aangezien de omschrijving van het voorwerp van de bescherming van het litigieuze model deel uitmaakt van het onderzoek ten gronde van de inschrijving van dit model, een mogelijke stellingname van het EUIPO over deze vraag tijdens de inschrijvingsprocedure, de kamer van beroep niet kan binden, omdat de controle door het EUIPO tijdens deze inschrijvingsprocedure in wezen formeel en snel is.

Vervolgens wijst het Gerecht de grief af dat de kamer van beroep ten onrechte heeft geoordeeld dat het litigieuze model, namelijk de afbeelding van drie blikken van verschillende formaten, geen voortbrengsel was in de zin van artikel 3, onder a), van verordening nr. 6/2002. In dit verband merkt het Gerecht op dat een model slechts op één voorwerp betrekking kan hebben, aangezien dat artikel uitdrukkelijk de verschijningsvorm van „een voortbrengsel” vermeldt. Bovendien, verduidelijkt het, kan een set goederen „een voortbrengsel” in de zin van de voornoemde bepaling vormen indien deze esthetisch op elkaar zijn afgestemd, functioneel verband met elkaar houden en gewoonlijk als één product in de handel worden gebracht. Derhalve is het Gerecht in casu van oordeel dat de drie in het litigieuze model afgebeelde blikken kennelijk geen gemeenschappelijke functie vervullen in die zin dat zij geen functie vervullen die niet door elk ervan afzonderlijk kan worden vervuld, zoals bijvoorbeeld het geval is voor tafelcouverts of een schaakbord en schaakstukken.

Ten slotte merkt het Gerecht op dat de beschrijving die eventueel is opgenomen in de inschrijvingsaanvraag, niet van invloed mag zijn op overwegingen ten gronde aangaande de nieuwheid of het eigen karakter van het betrokken model. Volgens het Gerecht mag deze beschrijving evenmin van invloed zijn op de vraag wat het voorwerp van de bescherming van het betrokken model is, welke vraag ontegenzeggelijk verband houdt met de beoordelingen van de nieuwheid of het eigen karakter.

4. KWEEKPRODUCTEN

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 23 november 2017, **Aurora/CPVO – SESVanderhave (M 02205)** (T-140/15, [EU:T:2017:830](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot vernietiging van de beslissing van de kamer van beroep van het Communautair Bureau voor plantenrassen (CPVO) houdende afwijzing van de vordering tot nietigverklaring van het voor ras M 02205, een suikerbietenras, verleende communautaire kwekersrecht. Die vordering tot nietigverklaring was gebaseerd op het feit dat ras M 02205 niet voldeed aan de voorwaarde van „onderscheidbaarheid” in de zin van artikel 7, lid 1, van verordening (EG) nr. 2100/94⁴⁷.

In de eerste plaats herinnert het Gerecht eraan dat het CPVO over een ruime beoordelingsbevoegdheid beschikt wat de nietigverklaring van een kwekersrecht betreft. Bijgevolg kunnen enkel ernstige twijfels aangaande de vraag of ten tijde van het onderzoek bedoeld in verordening nr. 2100/94 was voldaan aan de relevante voorwaarden, grond opleveren voor een hernieuwd onderzoek van het beschermde ras via de nietigheidsprocedure op basis van artikel 20 van die verordening. Volgens het Gerecht volgt uit de toepasselijke regels dat de cijfers van het expressieniveau die in het vergelijkend overzicht van de onderscheidbaarheid zijn opgenomen en op grond waarvan wordt vastgesteld of een kandidaat-ras te onderscheiden is, moeten overeenstemmen met de cijfers die zijn verzameld naar aanleiding van de vergelijkende teeltproeven die zijn verricht gedurende tweejaarlijkse vegetatiecycli na de aanvraag tot verlening van een communautair kwekersrecht voor het kandidaat-ras. In die

^{47/} Verordening (EG) nr. 2100/94 van de Raad van 27 juli 1994 inzake het communautaire kwekersrecht (PB 1994, L 227, blz. 1).

context wijst het Gerecht erop dat verzoekster zich in casu op goede gronden kon beroepen op de vele fouten die waren gemaakt in het vergelijkend overzicht van de onderscheidbaarheid, dat herhaaldelijk was gewijzigd. Derhalve is het van oordeel dat verzoekster voor de kamer van beroep voldoende substantieel feitenmateriaal heeft aangedragen om ernstige twijfels te doen rijzen over de vraag of de gegevens die voor een van de twee referentierassen zijn gebruikt, waren overgenomen uit de officiële beschrijving van dat ras.

In de tweede plaats herinnert het Gerecht eraan dat het beginsel van het ambtshalve onderzoek van de feiten geldt in een procedure voor de kamer van beroep en dat deze laatste is gebonden door het beginsel van behoorlijk bestuur, krachtens hetwelk zij alle relevante feitelijke en juridische gegevens van de bij haar aanhangige zaak zorgvuldig en onpartijdig moet onderzoeken. In dit verband merkt het Gerecht op dat het aan de kamer van beroep stond om zich ervan te vergewissen dat zij op het tijdstip van de vaststelling van de bestreden beslissing beschikte over alle relevante elementen – te weten, meer in het bijzonder, de resultaten van de verrichte vergelijkende teeltproeven – om te kunnen oordelen of de beoordeling van de onderscheidbaarheid van ras M 02205 was verricht in overeenstemming met de toepasselijke technische regels. Het CPVO heeft erkend dat de kamer van beroep op het tijdstip van vaststelling van de bestreden beslissing niet beschikte over die resultaten. Derhalve concludeert het Gerecht dat de kamer van beroep, door niet over te gaan tot een passend onderzoek waarmee zij zich ervan kon vergewissen dat de onderscheidbaarheid van ras M 02205 was vastgesteld op basis van de gegevens die voortvloeiden uit de vergelijkende teeltproeven, haar verplichtingen niet naar behoren is nagekomen.

VI. GEMEENSCHAPPELIJK BUITENLANDS EN VEILIGHEIDSBELEID – BEPERKENDE MAATREGELEN

In 2017 is de rechtspraak betreffende beperkende maatregelen op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB), zoals de voorbije jaren, verder ontwikkeld. Verschillende beslissingen verdienen bijzondere aandacht.

1. OEKRAÏNE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 15 juni 2017, *Kiselev/Raad* (T-262/15, [EU:T:2017:392](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over de plaatsing van het bij presidentieel decreet benoemde hoofd van het nationale persbureau van de Russische Federatie op de lijsten van personen die zijn onderworpen aan de beperkende maatregelen met betrekking tot acties die de territoriale integriteit, soevereiniteit en onafhankelijkheid van Oekraïne ondermijnen of bedreigen, op grond dat hij een spilfiguur was van de regeringspropaganda ter verdediging van het inzetten van Russische troepen in Oekraïne.

Na te hebben vastgesteld dat de betrokken beperkende maatregelen verenigbaar waren met de uitzonderingen inzake veiligheid als bedoeld in artikel 99, punt 1, onder d), van de overeenkomst inzake partnerschap en samenwerking waarbij een partnerschap tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschappen en

hun lidstaten, enerzijds, en de Russische Federatie, anderzijds⁴⁸, is het Gerecht in het bijzonder ingegaan op de vraag of de toepassing op verzoekers situatie van het criterium voor plaatsing op een lijst als geformuleerd in de toepasselijke bepalingen van Unierecht⁴⁹ – namelijk het criterium dat ziet op personen die actieve steun verlenen aan acties of beleidsmaatregelen die de territoriale integriteit, soevereiniteit en onafhankelijkheid van Oekraïne dan wel de stabiliteit of veiligheid van die Staat ondermijnen of bedreigen – in strijd was met verzoekers recht op vrijheid van meningsuiting.

In de eerste plaats heeft het Gerecht, na te hebben benadrukt dat beperkingen van de vrijheid van meningsuiting bij wet moeten worden gesteld, erop gewezen dat de betrokken beperkende maatregelen zijn vastgelegd in handelingen die met name een algemene draagwijdte hebben, een duidelijke rechtsgrondslag in het Unierecht hebben – te weten artikel 29 VEU en artikel 215 VWEU – en toereikend gemotiveerd zijn wat betreft hun strekking en de redenen waarom zij op verzoeker worden toegepast. Gelet op de belangrijke rol die de media, voornamelijk de audiovisuele media, in de hedendaagse samenleving spelen, was volgens het Gerecht immers te voorzien dat grootschalige steun van de media aan de acties en de beleidsmaatregelen van de Russische regering die Oekraïne destabiliseren, die met name werd betuigd tijdens erg populaire uitzendingen door een persoon die bij presidentieel decreet was benoemd tot hoofd van het nationale persbureau van de Russische Federatie, kon vallen onder het criterium dat was gebaseerd op het begrip „actieve steun”, voor zover de daaruit voortvloeiende beperkingen van de vrijheid van meningsuiting voldoen aan de andere voorwaarden waaronder die vrijheid legitiem kan worden beperkt.

In de tweede plaats verklaart het Gerecht aangaande de vraag of met de vastgestelde beperkende maatregelen een door de Unie erkende doelstelling van algemeen belang wordt nagestreefd, dat de Raad de Russische autoriteiten er aan de hand van die maatregelen, die met name op basis van het betrokken criterium van actieve steun zijn getroffen, toe wil bewegen hun acties en beleidsmaatregelen die Oekraïne destabiliseren te staken. Dit is een van de doelstellingen van het GBVB.

In de derde en laatste plaats herinnert het Gerecht met betrekking tot de noodzaak en de evenredigheid van de beperkende maatregelen aan zijn rechtspraak en die van het Hof inzake het evenredigheidsbeginsel en inzake de beperkingen van de vrijheid van meningsuiting en in het bijzonder de uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in dit verband afgeleide beginselen. In die context merkt het op dat verzoeker tijdens de uitoefening van zijn functie als journalist, die niet los kan worden gezien van zijn functie als hoofd van het Russische persbureau, zich meermaals heeft uitgesproken over de situatie die de Russische regering in Oekraïne in het leven had geroepen. Volgens het Gerecht is het algemeen bekend dat de acties en beleidsmaatregelen van de Russische regering waarmee Oekraïne wordt gedestabiliseerd, in Rusland erg veel media-aandacht krijgen en heel vaak, bij wege van propaganda, aan het Russische volk als volkomen gerechtvaardigd worden voorgesteld. In die omstandigheden en gelet op de bewijzen met betrekking tot verzoekers uitspraken waarover de Raad beschikte, kan de vaststelling van beperkende maatregelen jegens verzoeker omdat hij propaganda heeft gevoerd voor acties en beleidsmaatregelen van de Russische regering die Oekraïne destabiliseren, niet als een onevenredige beperking van zijn recht op vrijheid van meningsuiting worden

48/ Overeenkomst inzake partnerschap en samenwerking waarbij een partnerschap tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschappen en hun lidstaten, enerzijds, en de Russische Federatie, anderzijds (PB 1997, L 327, blz. 3). Opgemerkt zij dat de genoemde bepaling in een uitzondering voorziet waarop een partij zich eenzijdig kan beroepen om de maatregelen te nemen die zij nodig acht voor de bescherming van haar vitale veiligheidsbelangen, met name „in tijden van oorlog of ernstige internationale spanningen die een oorlogsdreiging inhouden of om verplichtingen na te komen die zij voor de instandhouding van de vrede en de internationale veiligheid is aangegaan”.

49/ Artikel 1, lid 1, onder a), en artikel 2, lid 1, onder a), van besluit 2014/145/GBVB van de Raad van 17 maart 2014 betreffende beperkende maatregelen met betrekking tot acties die de territoriale integriteit, soevereiniteit en onafhankelijkheid van Oekraïne ondermijnen of bedreigen (PB 2014, L 78, blz. 16), zoals gewijzigd, en artikel 3, lid 1, onder a), van verordening (EU) nr. 269/2014 van de Raad van 17 maart 2014 betreffende beperkende maatregelen met betrekking tot acties die de territoriale integriteit, soevereiniteit en onafhankelijkheid van Oekraïne ondermijnen of bedreigen (PB 2014, L 78, blz. 6), zoals gewijzigd.

beschouwd. Voorts merkt het Gerecht op dat verzoeker staatsburger is van een derde staat, namelijk de Russische Federatie, en in die staat woont en zijn beroepsactiviteit uitoefent. Het is van oordeel dat de betrokken beperkende maatregelen – die voorzien in beperkingen van de binnenkomst op of doorreis via het grondgebied van de lidstaten door verzoeker en de bevrozing van zijn tegoeden in de Unie – geen afbreuk doen aan de kern van zijn recht om in het land waar hij woont en werkt zijn vrijheid van meningsuiting uit te oefenen, met name in het kader van zijn beroepsactiviteit in de mediasector.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 juli 2017, **Azarov/Raad** (T-215/15, hogere voorziening ingesteld⁵⁰, [EU:T:2017:479](#)), was bij het Gerecht door de voormalige Oekraïense premier beroep ingesteld tegen de handelingen van de Raad waarbij was besloten om zijn naam te handhaven op de lijst van personen die zijn onderworpen aan de beperkende maatregelen tegen personen die als verantwoordelijk geïdentificeerd zijn voor het verduisteren van Oekraïense overheidsmiddelen⁵¹. Verzoeker voerde met name aan dat de Raad een kennelijke beoordelingsfout had gemaakt door de betrokken beperkende maatregelen te verlengen, aangezien de bestreden handelingen enkel vage en summiere motiveringen bevatten. Derhalve had de Raad meer concrete aanvullende informatie moeten verstrekken.

In dit verband herinnert het Gerecht eraan dat de Raad niet verplicht is om ambtshalve en stelselmatig een eigen onderzoek in te stellen of controles te verrichten met het oog op nadere verduidelijking, wanneer hij reeds beschikt over gegevens die zijn verstrekt door de autoriteiten van een derde land om beperkende maatregelen vast te stellen jegens personen die uit dat derde land afkomstig zijn en daar in rechte worden vervolgd. Het Gerecht benadrukt in casu dat de Raad ten eerste moet controleren in hoeverre uit de documenten waarop hij zijn besluit wil baseren, kan worden opgemaakt dat de Oekraïense autoriteiten, zoals is uiteengezet in de motivering van de plaatsing van verzoekers naam op de betrokken lijst, tegen verzoeker een strafvervolgung hebben ingesteld wegens feiten die als verduistering van overheidsmiddelen kunnen worden gekwalificeerd, en ten tweede of met behulp van die procedures kan worden vastgesteld dat verzoekers handelwijze kan worden gekwalificeerd overeenkomstig het voornoemde relevante criterium. Enkel indien die twee controles geen resultaat hebben, moet de Raad nader onderzoek verrichten. De Raad moet echter op basis van de omstandigheden van de zaak nagaan of het noodzakelijk is nadere controles te verrichten, meer in het bijzonder of de Oekraïense autoriteiten moet worden verzocht aanvullende bewijzen te verstrekken indien de reeds verstrekte bewijzen ontoereikend of onsamenhangend blijken te zijn. Daar de betrokken personen in staat moeten worden gesteld hun opmerkingen in te dienen over de redenen die de Raad in aanmerking wenst te nemen om hun naam op de betrokken lijst te handhaven, kan het bovendien gebeuren dat die personen dergelijke bewijzen – zelfs à décharge – verstrekken, die de Raad nader moet onderzoeken.

Aangaande het aan het arrest **LTTE/Raad**⁵² ontleende argument dat het aan de Raad staat om, alvorens zich op een beslissing van een instantie van een derde staat te baseren, zorgvuldig na te gaan of de relevante regelgeving van die staat waarborgt dat de rechten van de verdediging en het recht op effectieve rechterlijke bescherming op een vergelijkbaar niveau als dat in de Unie worden beschermd, merkt het Gerecht in de eerste plaats op dat, in de zaak die heeft geleid tot dat arrest, de beperkende maatregelen waren vastgesteld uit hoofde van het in het kader van de strijd tegen terrorisme aangenomen gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB⁵³, dat een

50/ Zaak C-530/17 P, **Azarov/Raad**.

51/ Besluit (GBVB) 2015/364 van de Raad van 5 maart 2015 tot wijziging van besluit 2014/119/GBVB betreffende beperkende maatregelen tegen bepaalde personen, entiteiten en lichamen in het licht van de situatie in Oekraïne (PB 2015, L 62, blz. 25), en uitvoeringsverordening (EU) 2015/357 van de Raad van 5 maart 2015 tot uitvoering van verordening (EU) nr. 208/2014 betreffende beperkende maatregelen tegen bepaalde personen, entiteiten en lichamen in het licht van de situatie in Oekraïne (PB 2015, L 62, blz. 1).

52/ Arrest van 16 oktober 2014, T-208/11 en T-508/11, [EU:T:2014:885](#).

53/ Gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB van de Raad van 27 december 2001 betreffende de toepassing van specifieke maatregelen ter bestrijding van het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 93).

mechanisme invoert dat de Raad toestaat een persoon op grond van een besluit van een nationale autoriteit, of in voorkomend geval van een derde staat, op een bevroeringslijst te plaatsen.

In casu was een voorafgaande beslissing van de Oekraïense autoriteiten geen criterium op grond waarvan de betrokken beperkende maatregelen konden worden vastgesteld, aangezien de door die autoriteiten ingestelde gerechtelijke procedures slechts de feitelijke grondslag voor die maatregelen vormden.

In de tweede plaats benadrukt het Gerecht dat er hoe dan ook een belangrijk onderscheid bestaat tussen beperkende maatregelen die betrekking hebben op de strijd tegen het terrorisme en beperkende maatregelen die worden vastgesteld in het kader van een samenwerkingsverband tussen de Unie en de nieuwe autoriteiten van een derde staat, in casu Oekraïne. De strijd tegen het terrorisme waaraan de Raad zijn bijdrage levert door beperkende maatregelen vast te stellen tegen bepaalde personen of entiteiten, past namelijk niet noodzakelijkerwijs binnen de context van samenwerking met de autoriteiten van een derde staat waar een regimewissel plaatsvond en die de Raad wenst te ondersteunen, zoals in casu het geval was.

Indien de Raad de uitermate politieke beslissing om samen te werken met de nieuwe Oekraïense autoriteiten teneinde deze met name in staat te stellen eventueel verduisterde overheidsmiddelen terug te vorderen „om de rechtsstaat te versterken en ondersteunen” in Oekraïne, slechts kon nemen op voorwaarde dat de Oekraïense Staat, onmiddellijk na de regimewissel, een niveau van bescherming van de grondrechten waarborgde dat vergelijkbaar was met het door de Unie en haar lidstaten gewaarborgde beschermingsniveau, dan zou in wezen afbreuk worden gedaan aan de ruime beoordelingsbevoegdheid waarover de Raad beschikt wat betreft de vaststelling van de algemene criteria ter afbakening van de kring van personen op wie beperkende maatregelen kunnen worden toegepast met het oogmerk die nieuwe autoriteiten te ondersteunen.

Wanneer de Raad die ruime beoordelingsbevoegdheid uitoefent, moet hij dus vrij zijn om tot de slotsom te komen dat de Oekraïense autoriteiten, na de regimewissel, ondersteuning verdienen voor zover zij het democratische bestel versterken en zorgen voor een betere eerbiediging van de rechtsstaat in Oekraïne ten opzichte van de vroegere situatie, en dat die rechtsstaat met name versterkt en ondersteund kan worden door de tegoeden te bevroeren van personen die als verantwoordelijk zijn geïdentificeerd voor het verduisteren van Oekraïense overheidsmiddelen. Slechts indien de politieke keuze van de Raad om het nieuwe Oekraïense regime te ondersteunen, met name door de samenwerking die volgt uit de betrokken beperkende maatregelen, kennelijk onjuist zou blijken te zijn, met name omdat de grondrechten na de regimewissel stelselmatig worden geschonden in dat land, zou een eventuele discrepantie tussen de bescherming van de grondrechten in Oekraïne en die van de Unie dus invloed kunnen hebben op de rechtmatigheid van de handhaving van die maatregelen jegens verzoeker.

2. REPUBLIEK TUNESIË

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 5 oktober 2017, **Mabrouk/Raad** (T-175/15, [EU:T:2017:694](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over het verzoek tot nietigverklaring van de besluiten van de Raad tot handhaving van de opnemings van verzoekers naam in de lijst van personen die zijn onderworpen aan de restrictieve maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten vanwege de situatie in Tunesië⁵⁴. Ter ondersteuning van zijn beroep stelde verzoeker met name schending van de redelijke procestermijn door de Tunesische autoriteiten in het kader van

^{54/} Besluit 2011/72/GBVB van de Raad van 31 januari 2011 betreffende restrictieve maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten vanwege de situatie in Tunesië (PB 2011, L 28, blz. 62), besluit (GBVB) 2015/157 van de Raad van 30 januari 2015 tot wijziging van besluit 2011/72 (PB 2015, L 26, blz. 29), en besluit (GBVB) 2016/119 van de Raad van 28 januari 2016 tot wijziging van besluit 2011/72 (PB 2016, L 23, blz. 65).

de gerechtelijke procedure waarop het besluit van de Raad tot handhaving van zijn naam op die lijst was gebaseerd, en schending door de Raad zelf van zijn recht op berechting binnen een redelijke termijn.

Op dit punt wijst het Gerecht erop dat de Tunesische rechterlijke instanties uitspraak moeten doen over de eventuele schending van het beginsel van een redelijke procestermijn in het kader van de gerechtelijke procedure ten aanzien van verzoeker. Het merkt echter op dat de beginselen van de rechtsstaat, de mensenrechten en de menselijke waardigheid bij elk optreden van de Unie in acht dienen te worden genomen, ook op het gebied van het GBVB. Het beginsel van een eerlijke procestermijn is onderdeel van het recht op een eerlijk proces, dat wordt beschermd door de bepalingen van verschillende rechtens bindende instrumenten van internationaal recht. Bovendien passen de bestreden besluiten in het kader van een beleid ter ondersteuning van Tunesië dat is gebaseerd op de doelstellingen van bevordering van de eerbiediging van de rechten van de mens en de rechtsstaat. Het Gerecht leidt hieruit af dat niet kan worden uitgesloten dat wanneer objectieve, betrouwbare, precieze en eensluidende gegevens voorhanden zijn die legitieme vragen kunnen oproepen over de eerbiediging van verzoekers recht op berechting door de Tunesische autoriteiten binnen een redelijke termijn, de Raad de nodige verificaties verricht. Het is echter van oordeel dat in casu niet aan deze voorwaarde is voldaan.

Voorts verwerpt het Gerecht verzoekers betoog inzake schending van artikel 47 van het Handvest van de grondrechten door de Raad op grond dat die zijn recht op een redelijke procestermijn heeft geschonden door niet de nodige maatregelen te nemen om te voorkomen dat de gerechtelijke procedure in Tunesië ten aanzien van hem onredelijk lang duurde. Volgens het Gerecht is artikel 47 van het Handvest van de grondrechten alleen van toepassing op de rechterlijke toetsing door de rechterlijke instanties van de Unie van de bevrozing van litigieuze activa. Daarentegen is het niet van toepassing op de gerechtelijke procedure in Tunesië, die niet onder het Unierecht valt, of op het bestreden besluit, dat niet afkomstig is van een rechterlijke instantie en dat naar zijn voorwerp niet van rechterlijke aard is. Het Gerecht verduidelijkt dat – gesteld dat dit betoog aldus kan worden uitgelegd dat het betrekking heeft op schending van het beginsel van behoorlijk bestuur – verzoeker, die niet heeft aangetoond dat de gerechtelijke procedure in Tunesië onredelijk lang duurde, hoe dan ook niet heeft kunnen aantonen dat de bevrozing van zijn activa in de Unie zelf buitensporig lang duurde.

Aangaande het argument van verzoeker dat de Raad kennelijke beoordelingsfouten heeft gemaakt op het punt van de ontwikkeling van het democratiseringsproces in Tunesië en de noodzaak van beperkende maatregelen tegen Tunesische onderdanen die verantwoordelijk zijn voor verduistering van Tunesische overheidsgelden, herinnert het Gerecht eraan dat de Raad op dat gebied over een ruime beoordelingsbevoegdheid beschikt, zodat een op dat gebied vastgestelde maatregel slechts onrechtmatig is, wanneer hij kennelijk ongeschikt is. De door verzoeker naar voren gebrachte verschillende ontwikkelingen op juridisch, grondwettelijk en electoraal gebied tonen niet aan dat de Raad het proces van democratische transitie in Tunesië kennelijk onjuist heeft beoordeeld. Die ontwikkelingen tonen immers weliswaar aan dat vooruitgang wordt geboekt, maar daaruit kan niet onomstotelijk worden afgeleid dat dat proces is voltooid, aangezien dat proces onder meer afhangt van de versterking van de rechtsstaat en de democratische verworvenheden van de nieuwe Tunesische grondwet. In ieder geval, benadrukt het Gerecht, kan de eventuele intrekking van de litigieuze beperkende maatregelen slechts afhangen van de uitkomst van de gerechtelijke procedures waarop zij zijn gebaseerd en niet van de voltooiing van het proces van democratische transitie in Tunesië, gelet op het feit dat de steun voor dat proces slechts een einddoelstelling is van het beleid waarvan de bevrozing van activa een onderdeel is en geen aanvullende voorwaarde voor de handhaving ervan vormt.

VII. ECONOMISCHE, SOCIALE EN TERRITORIALE SAMENHANG

De zaak die heeft geleid tot het arrest van 4 mei 2017, *Green Source Poland/Commissie* (T-512/14, [EU:T:2017:299](#)), heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om zich te buigen over de nieuwe vraag of een beroep dat door een voor de uitvoering van een groot project verantwoordelijke onderneming was ingesteld tegen een besluit van de Commissie waarbij zij had geweigerd aan een lidstaat te bevestigen dat een financiële bijdrage uit het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling (EFRO) voor dat groot project zou worden toegekend, ontvankelijk was.

Wat in de eerste plaats het eerste criterium voor rechtstreekse geraaktheid betreft, namelijk dat de bestreden Uniemaatregel rechtstreeks gevolgen heeft voor de rechtspositie van de persoon, wijst het Gerecht erop dat uit de relevante bepalingen van verordening (EG) nr. 1083/2006⁵⁵ volgt dat de handelingen met het oog op de beoordeling en de bevestiging (of niet) aan een lidstaat van een financiële bijdrage uit het EFRO voor een groot project door de Commissie, zich enkel afspelen in het kader van de betrekkingen tussen de Commissie en die lidstaat. Dat strookt met de omstandigheid dat de bijstand uit het EFRO volgens de rechtspraak is opgezet als een systeem tussen de Commissie en de lidstaat. Bovendien blijkt uit die bepalingen dat de lidstaten verantwoordelijk zijn voor de selectie van de acties, met inbegrip van de grote projecten. De Commissie maakt geen selectie onder de grote projecten die door aanvragers aan de nationale autoriteiten worden voorgesteld. Haar rol beperkt zich tot een beoordeling, en dat uitsluitend jegens de lidstaten, van met name de samenhang en de bijdrage van de grote projecten die de nationale autoriteiten al hebben geselecteerd en haar zijn voorgelegd, teneinde al of niet te bevestigen dat zij een financiële bijdrage uit het EFRO ontvangen. Het Gerecht verduidelijkt in dat verband dat de redenering in het arrest *Consorzio gruppo di azione locale „Murgia Messapica”/Commissie*⁵⁶ niet analoog kan worden toegepast op de onderhavige zaak, aangezien de selectie van de projecten niet door de Commissie wordt verricht, maar enkel aan de nationale autoriteiten staat.

Voorts betekent het gegeven dat in het besluit tot toekenning van financiële bijstand van de Unie uit hoofde van het EFRO een entiteit wordt aangewezen als autoriteit die verantwoordelijk is voor de verwezenlijking van het project, volgens vaste rechtspraak niet dat deze entiteit zelf rechthebbende van die bijstand is. Het is de lidstaat als adressaat van het besluit tot toekenning van de financiële bijstand uit het EFRO die moet worden beschouwd als rechthebbende van die bijstand. Dit geldt te meer wanneer de bijstand uit het EFRO nog niet aan de lidstaat is toegekend en er dus een nog indirectere betrekking is tussen de bijstand uit het EFRO en de entiteit die is aangewezen als verantwoordelijke voor de uitvoering van het project, als verantwoordelijke voor de aanvraag of als begunstigde van de bijstand.

Aangaande het ontnemen van de noodzakelijke middelen om het project ten uitvoer te leggen, de onmogelijkheid om het project voort te zetten en de verplichting de verliezen uit de al verrichte uitgaven te dragen zoals vermeld door verzoekster, is het Gerecht van oordeel dat die omstandigheden, gesteld dat zij zouden worden aangetoond, niet voortvloeien uit het bestreden besluit zelf of uit de bepalingen van het Unierecht die de gevolgen van een dergelijk besluit dienen te regelen, maar uit de consequenties die de nationale autoriteiten en verzoekster in het kader van de overeenkomst voor de toekenning van een subsidie voor de tenuitvoerlegging van het project aan dit besluit hebben verbonden. Tussen verzoeksters rechtspositie en het bestreden besluit staan immers de consequenties en verplichtingen die uit die overeenkomst voortvloeien. Derhalve had verzoekster zich overeenkomstig

^{55/} Verordening (EG) nr. 1083/2006 van de Raad van 11 juli 2006 houdende algemene bepalingen inzake het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling, het Europees Sociaal Fonds en het Cohesiefonds en tot intrekking van verordening (EG) nr. 1260/1999 (PB 2006, L 210, blz. 25).

^{56/} Arrest van 19 mei 1994, T-465/93, [EU:T:1994:56](#).

het toepasselijke nationale recht met name voor de bevoegde nationale rechter kunnen verzetten tegen de beëindiging van de overeenkomst of tegen de terugbetaling waarom de nationale autoriteiten hebben verzocht uit hoofde van die overeenkomst, door op te werpen dat het bestreden besluit ongeldig is.

Wat in de tweede plaats het tweede criterium voor rechtstreekse geraaktheid betreft, namelijk dat de bestreden Uniemaatregel aan degenen tot wie hij is gericht en die met de uitvoering ervan zijn belast, geen enkele beoordelingsbevoegdheid laat, stelt het Gerecht vast dat uit het bestreden besluit zelf of de bepalingen van het Unierecht die de gevolgen ervan beheersen, niet voortvloeit dat de uitvoering van dat besluit door de betrokken lidstaat consequenties heeft voor verzoekster, omdat de gevolgen ervan beperkt zijn tot de betrekkingen tussen de Unie, met name het EFRO, en die lidstaat. Bijgevolg komt het Gerecht tot de conclusie dat verzoekster niet rechtstreeks wordt geraakt door het bestreden besluit, dat enkel gevolgen sorteert in de rechtsbetrekkingen tussen de Commissie en de betrokken lidstaat.

VIII. BESCHERMING VAN DE GEZONDHEID

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 26 januari 2017, **GGP Italy/Commissie** (T-474/15, [EU:T:2017:36](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot nietigverklaring van een besluit van de Commissie waarbij als gerechtvaardigd was aangemerkt de door de Letse autoriteiten overeenkomstig richtlijn 2006/42/EG⁵⁷ genomen maatregel inzake het in de handel brengen van een door verzoekster vervaardigde grasmaaier. Deze zaak past in het kader van de zogenoemde nieuweaanpakrichtlijnen ter vergemakkelijking van het vrije verkeer van goederen door de harmonisatie van de essentiële eisen inzake de bescherming van de gezondheid en de veiligheid van werknemers, en heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om met name de reikwijdte van de controle door de Commissie bij activering van de in artikel 11 van richtlijn 2006/42 vervatte vrijwaringsclausule en de aard van de maatregelen die op grond daarvan kunnen worden vastgesteld te verduidelijken. De Letse autoriteiten hebben zich op het standpunt gesteld dat de betrokken grasmaaier niet beantwoordde aan de in richtlijn 2006/42 vermelde essentiële eisen, omdat hij niet in overeenstemming was met de versie van 2010 van de toepasselijke geharmoniseerde norm. Verzoekster voerde daarentegen aan dat deze grasmaaier in overeenstemming was met de versie van 2006 van die norm, waarop volgens haar tot en met 31 augustus 2013 kon worden afgegaan, en dat het tot die datum verkochte model derhalve werd vermoed in overeenstemming te zijn met de in richtlijn 2006/42 vermelde essentiële eisen.

Wat in de eerste plaats de reikwijdte van de controle door de Commissie betreft, herinnert het Gerecht eraan dat de Commissie in het kader van de vaststelling van een op de grondslag van artikel 11, lid 3, van richtlijn 2006/42 genomen besluit niet tot taak heeft om de rechtmatigheid van de nationale maatregelen die leiden tot de activering van de in dat artikel vervatte vrijwaringsclausule, in alle opzichten te controleren. In dit verband wordt in artikel 20 van richtlijn 2006/42 uitdrukkelijk melding gemaakt van de „rechtsmiddelen die [de belanghebbende] volgens de in de betrokken lidstaat geldende wetgeving ter beschikking staan”, waaruit blijkt dat deze bepaling betrekking heeft op de op grond van de richtlijn genomen nationale maatregelen, en dat het aan de nationale rechterlijke instanties staat om toezicht op deze maatregelen uit te oefenen. Dit artikel legt de Commissie dus geen verplichtingen op. In het kader van de toepassing van artikel 11, lid 3, van richtlijn 2006/42 bestaat de rol van de Commissie er eerst en vooral in na te gaan of de haar door een lidstaat ter kennis gebrachte noodzakelijke maatregelen rechtens en feitelijk gerechtvaardigd zijn door het streven te voorkomen dat een machine – zoals is bedoeld in artikel 11, lid 1, van richtlijn 2006/42 – de gezondheid of veiligheid van personen of, in voorkomend geval, huisdieren,

⁵⁷ Richtlijn 2006/42/EG van het Europees Parlement en de Raad van 17 mei 2006 betreffende machines en tot wijziging van richtlijn 95/16/EG (herschikking) (PB 2006, L 157, blz. 24).

goederen of het milieu in gevaar dreigt te brengen. Voorts benadrukt het Gerecht dat niets eraan in de weg staat dat de „noodzakelijke maatregelen” die een lidstaat op grond van de vrijwaringsclausule van artikel 11 van richtlijn 2006/42 moet nemen en aan de Commissie ter kennis moet brengen, worden vastgesteld in de vorm van niet-eenzijdige of niet rechtstreeks bindende maatregelen. Derhalve betreft de mededeling van het feit dat de distributeur naar aanleiding van een actie van de nationale autoriteiten vrijwillige maatregelen heeft getroffen om zijn machine uit de handel te nemen en niet langer in de handel te brengen, zoals de mededeling die in casu in het geding is, wel degelijk de mededeling van een noodzakelijke maatregel die aanleiding kan geven tot een besluit van de Commissie op de grondslag van artikel 11, lid 3, van richtlijn 2006/42.

Wat in de tweede plaats de juridische waarde van de versie van 2006 van de relevante geharmoniseerde norm betreft, verduidelijkt het Gerecht dat een geharmoniseerde norm krachtens artikel 7 van richtlijn 2006/42 aan de bekendmaking door de Commissie van het referentienummer ervan in het *Publicatieblad van de Europese Unie* juridische waarde ontleent waardoor fabrikanten van machines of hun gemachtigden zich kunnen beroepen op een vermoeden van overeenstemming met de in dezelfde richtlijn vermelde essentiële eisen waarop die bekendgemaakte norm betrekking heeft. Op dergelijke bekendmakingen is de regeling voor handelingen van algemene strekking van de instellingen van de Unie van toepassing. Volgens het Gerecht ziet artikel 7 van richtlijn 2006/42 zonder voorbehoud op geharmoniseerde normen waarvan de referenties zijn bekendgemaakt in het Publicatieblad, zonder dat de strekking en inhoud van dit artikel wordt beperkt tot geharmoniseerde normen waarvan de referenties in het kader van die richtlijn zijn bekendgemaakt. Die bepaling staat derhalve in de weg aan de zienswijze dat de bekendmakingen van referenties van geharmoniseerde normen die hebben plaatsgevonden in het kader van richtlijn 98/37/EG⁵⁸ impliciet tegelijk met laatstgenoemde richtlijn zijn ingetrokken. Daaruit volgt dat geharmoniseerde normen waarvan de referenties in het kader van richtlijn 98/37 zijn bekendgemaakt, binnen de werkingssfeer van artikel 7 van richtlijn 2006/42 vallen zolang het besluit dat deze normen juridische waarde verleent ter vestiging van een vermoeden van overeenstemming met de essentiële gezondheids- en veiligheidseisen die zijn vermeld in de richtlijn die van toepassing was bij het in de handel brengen of in bedrijf stellen van de betrokken machine, te weten de bekendmaking van de referentie van die normen in het Publicatieblad, niet expliciet wordt ingetrokken. Bijgevolg komt het Gerecht tot de conclusie dat verzoekster terecht heeft betoogd dat voor de betrokken grasmaaier een vermoeden van overeenstemming met de in richtlijn 2006/42 vermelde essentiële gezondheids- en veiligheidseisen gold.

^{58/} Richtlijn 98/37/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 juni 1998 inzake de onderlinge aanpassing van de wetgevingen van de lidstaten betreffende machines (PB 1998, L 207, blz. 1).

IX. DOUANE-UNIE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 11 december 2017, *Léon Van Parys/Commissie* (T-125/16, [EU:T:2017:884](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen een besluit van de Commissie houdende afwijzing van het verzoek tot kwijtschelding van invoerrechten dat was ingediend door een vennootschap die bananen invoerde uit Ecuador. Dat besluit was vastgesteld na de gedeeltelijke nietigverklaring in het arrest *Firma Van Parys/Commissie*⁵⁹ van een eerder besluit van de Commissie, waarbij was vastgesteld dat de kwijtschelding van de invoerrechten als bedoeld in artikel 239 van verordening (EEG) nr. 2913/92⁶⁰ niet gerechtvaardigd was ten aanzien van verzoekster. Het Gerecht had immers geoordeeld dat de Commissie niet had aangetoond dat verzoekster onzorgvuldig had gehandeld. Na dat arrest achtte de Commissie het noodzakelijk om aanvullende inlichtingen in te winnen bij de douaneautoriteiten en heeft zij verzoekster meegedeeld dat de in artikel 907 van verordening (EEG) nr. 2454/93⁶¹ vastgestelde termijn van negen maanden waarbinnen het verzoek tot kwijtschelding van de rechten moest worden behandeld derhalve werd verlengd met de tijdsperiode tot de ontvangst van die inlichtingen. De Commissie heeft vervolgens het bestreden besluit houdende afwijzing van verzoeksters verzoek tot kwijtschelding van rechten vastgesteld. In het kader van haar beroep kwam verzoekster op tegen de wijze waarop de Commissie uitvoering had gegeven aan het arrest *Firma Van Parys/Commissie*⁶². Zij betoogde meer in het bijzonder dat, zo de Commissie al over een redelijke termijn beschikte om uitvoering te geven aan dat arrest, die termijn in geen geval langer kon zijn dan een nieuwe vervalltermijn van negen maanden als bedoeld in artikel 907 van verordening nr. 2454/93.

Aangaande het middel inzake schending van het beginsel van behoorlijk bestuur stelt het Gerecht vooraf vast dat artikel 907 van verordening nr. 2454/93 na het arrest *Firma Van Parys/Commissie*⁶³ niet langer van toepassing was op de procedure die was heropend met het oog op de vaststelling van het bestreden besluit ter vervanging van het eerste besluit, aangezien volgens de rechtspraak alleen de redelijke termijn van toepassing is. Gelet op de aard van de te nemen maatregelen en de toevallige omstandigheden van de zaak, heeft de Commissie geen redelijke termijn in acht genomen bij het voeren van de procedure die aan de vaststelling van het bestreden besluit is voorafgegaan. In dit verband kan worden volstaan met de vaststelling dat, zelfs gesteld dat de door de Commissie aan de nationale douaneautoriteiten gerichte verzoeken om inlichtingen de termijn van negen maanden hebben kunnen schorsen – hetgeen niet het geval kan zijn, aangezien het mechanisme van artikel 907 van verordening nr. 2454/93 niet opnieuw van toepassing kon zijn –, meer dan tien maanden zijn verstreken tussen het antwoord van die autoriteiten en de vaststelling van het bestreden besluit. Volgens het Gerecht kan bij geen enkele maatregel die door de Commissie moet worden genomen of is genomen, het verstrijken van een dergelijke termijn worden gerechtvaardigd. Het is juist dat de Commissie bij het arrest *Firma Van Parys/Commissie*⁶⁴ is verplicht om de stukken van het dossier opnieuw te onderzoeken, maar het Gerecht is van oordeel dat geenszins blijkt dat de Commissie na dat arrest een nieuw dossier heeft samengesteld, laat staan nieuwe feiten heeft aangevoerd of ontdekt.

59/ Arrest van 19 maart 2013, T-324/10, [EU:T:2013:136](#).

60/ Verordening (EEG) nr. 2913/92 van de Raad van 12 oktober 1992 tot vaststelling van het communautair douanewetboek (PB 1992, L 302, blz. 1).

61/ Verordening (EEG) nr. 2454/93 van de Commissie van 2 juli 1993 houdende vaststelling van enkele bepalingen ter uitvoering van verordening nr. 2913/92 (PB 1993, L 253, blz. 1).

62/ Arrest van 19 maart 2013, T-324/10, [EU:T:2013:136](#).

63/ Arrest van 19 maart 2013, T-324/10, [EU:T:2013:136](#).

64/ Arrest van 19 maart 2013, T-324/10, [EU:T:2013:136](#).

Aangaande de vraag of de overschrijding van de redelijke termijn tot nietigverklaring van het bestreden besluit kon leiden, merkt het Gerecht op dat verordening nr. 2454/93, zoals blijkt uit de overwegingen ervan, met name tot doel heeft enkele voorschriften nauwkeuriger te formuleren met het oog op een grotere rechtszekerheid bij de toepassing daarvan, en voorziet in strikte termijnen die door zowel de indiener van het verzoek als de Commissie moeten worden nageleefd bij de behandeling van een verzoek tot kwijtschelding van de invoerrechten. In die context wijst het Gerecht erop dat uit artikel 907 van verordening nr. 2454/93 volgt dat de termijn van negen maanden waarover de Commissie beschikt om haar besluit vast te stellen, onder bepaalde voorwaarden kan worden geschorst, maar dat het besluit op het verzoek tot kwijtschelding van de rechten binnen de in artikel 907, tweede alinea, van verordening nr. 2454/93 gestelde termijn moet worden genomen. Daarbij moet worden gepreciseerd dat het uitblijven van een antwoord binnen die termijn volgens artikel 909 van dezelfde verordening noodzakelijkerwijs de aanvaarding van het verzoek door de bevoegde douaneautoriteit impliceert. Voorts benadrukt het dat indien de Commissie in casu in overeenstemming met verordening nr. 2454/93 had gehandeld, het besluit dat zij na het verstrijken van de in artikel 907 van diezelfde verordening bedoelde vervalttermijn van negen maanden, schorsingen inbegrepen, heeft genomen, de aanvaarding van verzoeksters verzoek door de douaneautoriteit had geïmpliceerd. Het Gerecht concludeert dat het juist is dat het ingevoerde systeem, in het bijzonder de in artikel 907 van verordening nr. 2454/93 gestelde termijn van negen maanden, in het kader van de krachtens artikel 266 VWEU geopende procedure niet langer voor de Commissie gold. Het merkt echter op dat dit niet wegneemt dat de Commissie, door het bestreden besluit vast te stellen zonder een redelijke termijn in acht te nemen, de door verordening nr. 2454/93 geboden waarborgen niet heeft geëerbiedigd, en verzoekster het nuttige effect van die verordening, de mogelijkheid om binnen de gestelde termijnen een besluit te verkrijgen en de garantie om in aanmerking te komen voor een gunstig besluit bij uitblijven van een antwoord binnen die termijnen, heeft onzegd. Bijgevolg heeft de Commissie het beginsel van de redelijke termijn geschonden, hetgeen in de omstandigheden van de betrokken zaak een grond tot nietigverklaring van het bestreden besluit vormt.

X. DUMPING

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 1 juni 2017, *Changmao Biochemical Engineering/Raad* (T-442/12, [EU:T:2017:372](#)), was bij het Gerecht een verzoek ingediend tot nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) nr. 626/2012⁶⁵ voor zover die van toepassing was op verzoekster, een in China gevestigde vennootschap die wijnsteenzuur produceert en uitvoert. De instellingen van de Unie hadden verzoekster aanvankelijk tijdens het oorspronkelijke onderzoek als marktgerichte onderneming behandeld, maar haar die behandeling tijdens het tussentijdse nieuwe onderzoek geweigerd bij de bestreden verordening. Verzoekster betoogde dat de bestreden verordening in strijd was met artikel 11, lid 3, van de basisverordening⁶⁶, omdat er tussen het oorspronkelijke onderzoek en het tussentijdse nieuwe onderzoek geen ingrijpende en duurzame wijziging in de omstandigheden was geweest. In die context diende het Gerecht zich met name uit te spreken over de vraag of de instellingen in het kader van een tussentijds nieuw onderzoek moeten vaststellen dat de feitelijke omstandigheden objectief

^{65/} Uitvoeringsverordening (EU) nr. 626/2012 van de Raad van 26 juni 2012 tot wijziging van uitvoeringsverordening (EU) nr. 349/2012 van de Raad tot instelling van een definitief antidumpingrecht op wijnsteenzuur van oorsprong uit de Volksrepubliek China (PB 2012, L 182, blz. 1).

^{66/} Verordening (EG) nr. 1225/2009 van de Raad van 30 november 2009 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Gemeenschap (PB 2009, L 343, blz. 51).

zijn gewijzigd dan wel of zij een andere beoordeling mogen verrichten op basis van de reeds bestaande omstandigheden in het licht van nieuwe argumenten en bewijzen die door de partijen worden aangedragen.

Het Gerecht herinnert eraan dat de Commissie volgens artikel 11, lid 3, van de basisverordening in het kader van een tussentijds nieuw onderzoek met name kan nagaan of de omstandigheden met betrekking tot dumping en schade ingrijpend zijn gewijzigd, dan wel of met de bestaande maatregelen het beoogde resultaat, namelijk het wegnemen van de eerder overeenkomstig artikel 3 van die verordening vastgestelde schade, is bereikt. Met het oog daarop wordt bij de definitieve vaststelling rekening gehouden met al het relevante, naar behoren gestaafde bewijsmateriaal.

In casu wijst het Gerecht erop dat de Raad zijn oordeel lijkt te hebben gewijzigd zonder dat er noodzakelijkerwijs een wijziging in de onderliggende omstandigheden is geweest, door te beslissen dat niet was voldaan aan de in artikel 2, lid 7, onder c), van de basisverordening gestelde voorwaarden om als marktgerichte onderneming te worden behandeld. Het Gerecht benadrukt in dat verband dat de instellingen hun beoordeling van de omstandigheden kunnen wijzigen in het kader van de retrospectieve en prospectieve analyse die zij met het oog op het nieuwe onderzoek dienen te verrichten. Het zou immers onlogisch zijn dat de instellingen gehouden zouden zijn om artikel 2, lid 7, onder c), van de basisverordening toe te passen op een wijze waarvan in het licht van het in het kader van het tussentijdse nieuwe onderzoek overgelegde bewijs is gebleken dat die onjuist is, louter omdat het tijdens het oorspronkelijke onderzoek tot die toepassing was gekomen. Aangezien in casu de in de bestreden verordening verrichte beoordeling is gebaseerd op feitelijke omstandigheden van blijvende en niet van tijdelijke aard, met name op verstoringen van de benzeenprijs en op het feit dat de belasting over de toegevoegde waarde (btw) van 17 % niet wordt terugbetaald bij de uitvoer van benzeen, is het Gerecht van oordeel dat de bestreden verordening niet in strijd is met artikel 11, lid 3, van de basisverordening.

De zaak die heeft geleid tot het arrest van 10 oktober 2017, **Kolachi Raj Industrial/Commissie** (T-435/15, hogere voorziening ingesteld⁶⁷, [EU:T:2017:712](#)), heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om zijn rechtspraak inzake antidumping te verduidelijken wat de voorwaarden voor de toepassing van artikel 13, lid 2, van de basisverordening betreft. In die bepaling zijn de voorwaarden vastgesteld waaronder assemblage wordt geacht ontwijking van de geldende maatregelen in te houden. Verzoekster had verklaard rijwielonderdelen uit Sri Lanka en China te kopen om in Pakistan rijwielen te assembleren. De Commissie had de door verzoekster overgelegde certificaten van oorsprong „formulier A” die door de autoriteiten van Sri Lanka waren afgegeven, als ontoereikend bewijs verworpen en de criteria van artikel 13, lid 2, onder b), van de basisverordening naar analogie toegepast om op basis van de fabricagekosten de oorsprong van die onderdelen na te gaan.

In de eerste plaats baseert het Gerecht zich op het arrest **Starway/Raad**⁶⁸ om de respectieve rol van de begrippen „herkomst” en „oorsprong” bij de uitlegging van artikel 13, lid 2, van de basisverordening te verduidelijken. Het leidt uit dit arrest af dat, al is het in de regel voor de toepassing van artikel 13, lid 2, onder b), van die verordening voldoende om te kijken naar de loutere „herkomst” van de voor de assemblage van het eindproduct gebruikte onderdelen, het in het geval van twijfel noodzakelijk kan zijn, na te gaan of de uit een derde land „afkomstige” onderdelen in werkelijkheid van oorsprong uit een ander land zijn. Voorts verklaart het Gerecht op basis van verschillende taalversies van de basisverordening dat de uitdrukking „afkomstig zijn uit” in de zin van artikel 13, lid 2, onder a), van de basisverordening moet worden begrepen als betrekking hebbend op de betrokken invoer en dus op het land van uitvoer.

^{67/} Zaak C-709/17 P, **Commissie/Kolachi Raj Industrial**.

^{68/} Arrest van 26 september 2000, T-80/97, [EU:T:2000:216](#).

In de tweede plaats wijst het Gerecht erop dat de certificaten van oorsprong „formulier A” weliswaar bewijskracht hebben ter zake van de oorsprong van de goederen waarop zij betrekking hebben, maar geen absolute bewijskracht. Een dergelijk door een derde land opgesteld certificaat kan voor de autoriteiten van de Unie immers niet verbindend zijn ter zake van de oorsprong van deze goederen in die zin dat het eraan in de weg zou staan dat deze autoriteiten de oorsprong van die goederen met andere middelen onderzoeken in geval van ernstige objectieve en overeenstemmende aanwijzingen die twijfel doen rijzen over de daadwerkelijke oorsprong van de goederen waarop die certificaten betrekking hebben. In dit verband volgt uit de rechtspraak dat controles achteraf goeddeels nutteloos zouden zijn indien het gebruik van dergelijke certificaten op zichzelf al voldoende zou zijn om kwijtschelding van douanerechten te rechtvaardigen. Het Gerecht heeft bovendien benadrukt dat uit artikel 6, lid 8, van de basisverordening volgt dat, behalve in geval van niet-medewerking, voor zover mogelijk wordt gecontroleerd of de door de belanghebbenden verstrekte inlichtingen waarop de Commissie haar bevindingen wil baseren, juist zijn. Derhalve legitimeert ook deze bepaling niet alleen de mogelijkheid, maar ook de verplichting voor de Commissie om de haar overgelegde documenten te controleren. Deze verplichting geldt uiteraard ook op het gebied van antidumpingmaatregelen, onverminderd de specifieke procedures die dienaangaande voor de douaneautoriteiten gelden.

In de derde en laatste plaats is het Gerecht van oordeel dat de Commissie, door artikel 13, lid 2, onder b), van de basisverordening „naar analogie” toe te passen, in feite heeft onderzocht of de fabricage van rijwielonderdelen in Sri Lanka de antidumpingmaatregelen op rijwielen van oorsprong uit China ontweek, wat echter niet het voorwerp was van het onderzoek. Uit de tekst zelf van artikel 13, lid 2, onder b), van de basisverordening blijkt immers dat dit ziet op „assemblage”, daar de aldaar geformuleerde regel van 60 % van toepassing is op de totale waarde van de onderdelen van het „geassembleerde product”. Vast staat echter dat in het onderhavige geval het onderzoek geen betrekking had op de „assemblage” van rijwielen in Sri Lanka en evenmin op enige wijze zag op de in dat land „geassembleerde” rijwielen. Bovendien kan artikel 13, lid 2, onder b), van de basisverordening, aangezien het geen oorsprongsregel is, niet „naar analogie” worden toegepast om de oorsprong van een goed te bepalen, temeer daar de criteria van die bepaling wezenlijk verschillen van die van de oorsprongsregels. Bijgevolg heeft de Commissie in casu blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door artikel 13, lid 2, van de basisverordening „naar analogie” toe te passen.

XI. TOEZICHT OP DE FINANCIËLE SECTOR

In het arrest van 16 mei 2017, *Landeskreditbank Baden-Württemberg/ECB* (T-122/15, hogere voorziening ingesteld⁶⁹, [EU:T:2017:337](#)), heeft het Gerecht bevestigd dat het besluit van de Europese Centrale Bank (ECB) waarbij verzoekster, een investerings- en ontwikkelingsbank van de deelstaat Baden-Württemberg (Duitsland), op grond van artikel 6, lid 4, van de basisverordening⁷⁰ als „belangrijke entiteit” was aangemerkt, rechtmatig was. Die kwalificatie had tot gevolg gehad dat die bank onder het exclusieve rechtstreekse toezicht van de ECB en niet onder het gedeelde toezicht van het Gemeenschappelijk Toezichtsmechanisme (GTM) viel. Verzoekster kwam hiertegen op.

In de eerste plaats wijst het Gerecht erop dat uit de structuur van de basisverordening volgt dat de Raad aan de ECB een exclusieve bevoegdheid ter zake van de in artikel 4, lid 1, van die verordening bedoelde taken heeft toegekend. Volgens het Gerecht heeft artikel 6 van de basisverordening uitsluitend tot doel te voorzien in de mogelijkheid dat de nationale autoriteiten deze bevoegdheid in het kader van het GTM en onder toezicht van de ECB met betrekking tot de minder belangrijke entiteiten decentraal uitoefenen ter zake van de in artikel 4, lid 1, onder b) en d) tot en met i), van die verordening bedoelde taken.

In de tweede plaats benadrukt het Gerecht dat uit artikel 6, lid 4, tweede alinea, van de basisverordening volgt dat de kwalificatie van een instelling als „belangrijke” entiteit terzijde kan worden gesteld in „bijzondere omstandigheden”. Dit laatste begrip moet volgens artikel 70, lid 2, van de GTM-kaderverordening⁷¹ strikt worden uitgelegd. Voor zover in artikel 70, lid 1, van die verordening sprake is van „specifieke en feitelijke omstandigheden [...] waardoor de indeling als belangrijk niet passend is in het licht van de doeleinden en beginselen van de [basisverordening]”, volgt daaruit noodzakelijk dat dit alleen ziet op het geval waarin de uit de kwalificatie van een entiteit als „belangrijke” entiteit voortvloeiende uitoefening van rechtstreeks prudentieel toezicht door de ECB minder geschikt is om de doelstellingen van de basisverordening te verwezenlijken dan de uitoefening van rechtstreeks prudentieel toezicht op die instelling door de nationale autoriteiten. Een letterlijke uitlegging van artikel 70, lid 1, van de GTM-kaderverordening heeft daarentegen niet tot gevolg dat een „belangrijke entiteit” als „minder belangrijk” moet worden heringedeeld op grond dat rechtstreeks toezicht door de nationale autoriteiten in het kader van het GTM even geschikt is om de doelstellingen van de basisverordening te verwezenlijken als toezicht door de ECB alleen.

In de derde en laatste plaats benadrukt het Gerecht dat de uitlegging van artikel 70, lid 1, van de GTM-kaderverordening in het licht van de eisen van het subsidiariteitsbeginsel en het evenredigheidsbeginsel dit evenmin tot gevolg kan hebben. Aangezien de nationale autoriteiten binnen het GTM in het kader van de decentrale uitoefening van een exclusieve bevoegdheid van de Unie handelen, is de enige bevoegdheid die door de uitoefening van rechtstreeks prudentieel toezicht door de ECB kan worden aangetast, de in artikel 291, lid 1, VWEU genoemde principiële bevoegdheid van de lidstaten tot uitvoering van het Unierecht in hun nationale rechtsorde. De bescherming van deze bevoegdheid kan echter niet impliceren dat artikel 70, lid 1, van de GTM-kaderverordening aldus moet worden uitgelegd dat per geval voor elke instelling die volgens de in artikel 6, lid 4, van de basisverordening genoemde criteria als belangrijk dient te worden aangemerkt, moet worden nagegaan of de doelstellingen van die verordening even goed via rechtstreeks toezicht door de nationale autoriteiten kunnen worden verwezenlijkt. Een dergelijk onderzoek zou immers lijnrecht ingaan tegen twee factoren die een fundamentele rol spelen in de

^{69/} Zaak C-450/17 P, *Landeskreditbank Baden-Württemberg*.

^{70/} Verordening (EU) nr. 1024/2013 van de Raad van 15 oktober 2013 waarbij aan de ECB specifieke taken worden opgedragen betreffende het beleid inzake het prudentieel toezicht op kredietinstellingen (PB 2013, L 287, blz. 63).

^{71/} Verordening (EU) nr. 468/2014 van de ECB van 16 april 2014 tot vaststelling van een kader voor samenwerking binnen het GTM tussen de ECB en nationale bevoegde autoriteiten en met nationale aangewezen autoriteiten („GTM-kaderverordening”) (PB 2014, L 141, blz. 1).

logica van artikel 6, lid 4, van de basisverordening, te weten, enerzijds, het beginsel dat de belangrijke financiële instellingen onder het exclusieve toezicht van de ECB staan, en anderzijds, het bestaan van nauwkeurige alternatieve criteria om de belangrijkheid van een financiële instelling te bepalen. Derhalve komt het Gerecht tot de conclusie dat de ECB verzoekster terecht als „belangrijke entiteit” heeft aangemerkt en verworpt het het beroep.

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 13 december 2017, *Crédit mutuel Arkéa/ECB* (T-712/15, [EU:T:2017:900](#)), en 13 december 2017, *Crédit mutuel Arkéa/ECB* (T-52/16, [EU:T:2017:902](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over de beroepen die waren ingesteld tegen het besluit van de ECB van 5 oktober 2015 tot vaststelling van prudentiële vereisten voor de groep Crédit mutuel respectievelijk het besluit van de ECB van 4 december 2015 tot vaststelling van nieuwe prudentiële vereisten voor die groep en voor de entiteiten waaruit zij bestaat. Verzoekster kwam op tegen het door de ECB ingestelde prudentiële toezicht op geconsolideerde basis op de groep Crédit mutuel via de Confédération nationale du Crédit mutuel (CNCM), op grond dat dit geen kredietinstelling was, er geen „groupe Crédit mutuel” bestond en de ECB haar geen aanvullende eigenvermogensvereisten kon opleggen.

Wat het tegen het besluit van 5 oktober 2015 ingestelde beroep betreft, is het Gerecht van oordeel dat verzoekster er nog steeds een procesbelang bij heeft om tegen dat besluit op te komen, om te voorkomen dat een eventuele nietigverklaring van het besluit waarbij dat is ingetrokken, tot gevolg heeft dat het opnieuw gevolgen sorteert. Mocht het besluit van 4 december 2015 nietig worden verklaard, dan zullen partijen zich immers wederom in de situatie van voor de inwerkingtreding ervan bevinden, die dan opnieuw door het bestreden besluit zal worden geregeld.

Wat de twee tegen het besluit van 5 oktober 2015 en het besluit van 4 december 2015 ingestelde beroepen betreft, wijst het Gerecht erop dat, willen de doelstellingen van de basisverordening worden geëerbiedigd, artikel 2, lid 21, onder c), van de GTM-kaderverordening en de voorwaarden in artikel 10, lid 1, van verordening (EU) nr. 575/2013⁷² waarnaar dat eerste artikel verwijst, moeten worden uitgelegd met inachtneming van de doelstelling van de wetgever om de ECB in staat te stellen zich een totaalbeeld te vormen van alle risico's die negatieve gevolgen voor een kredietinstelling kunnen hebben en om te voorkomen dat het prudentiële toezicht verdeeld raakt over de ECB en de nationale autoriteiten. Wat het eigen doel van artikel 10, lid 1, van verordening nr. 575/2013 betreft, merkt het Gerecht op dat die verordening betrekking heeft op de prudentiële eisen voor kredietinstellingen. In dit verband volgt het met artikel 10, lid 1, van verordening nr. 575/2013 nagestreefde doel duidelijk uit de bewoordingen van die bepaling. Dit bestaat in de mogelijkheid voor de bevoegde autoriteit om geheel of gedeeltelijk ontheffing te verlenen van de toepassing van bepaalde vereisten in de verordening op een of meer kredietinstellingen die in dezelfde lidstaat gevestigd zijn en die blijvend zijn aangesloten bij een centraal orgaan dat toezicht op hen uitoefent en dat in dezelfde lidstaat gevestigd is. Volgens artikel 10, lid 2, van verordening nr. 575/2013 kan ook het centrale orgaan individueel ontheffing worden verleend van de toepassing van diezelfde prudentiële eisen. In casu zijn de voorwaarden van artikel 10, lid 1, van verordening nr. 575/2013 echter niet op grond van die verordening van toepassing, om te kunnen beoordelen of een ontheffing van de plicht tot naleving van de vereisten op individuele basis kan worden verleend, maar zijn zij van toepassing als gevolg van de verwijzing daarnaar in artikel 2, lid 21, onder c), van de GTM-kaderverordening, om na te kunnen gaan of sprake is van een onder toezicht staande groep. Bijgevolg zijn in casu alleen de doeleinden van artikel 2, lid 21, onder c), van de GTM-kaderverordening relevant voor de uitlegging daarvan, niettegenstaande de verwijzing naar artikel 10, lid 1, van verordening nr. 575/2013 daarin.

^{72/} Verordening (EU) nr. 575/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 betreffende prudentiële vereisten voor kredietinstellingen en beleggingsondernemingen en tot wijziging van verordening (EU) nr. 648/2012 (PB 2013, L 176, blz. 1, met rectificaties in PB 2013, L 208, blz. 68, en PB 2013, L 321, blz. 6).

Allereerst is het Gerecht, wat de grief betreft dat de CNCM geen kredietinstelling is, van oordeel dat uit de Unieregeling inzake prudentieel toezicht niet volgt dat het begrip „centraal lichaam” aldus moet worden opgevat dat dit de hoedanigheid van kredietinstelling inhoudt. Vervolgens is het Gerecht van oordeel dat Crédit mutuel via de CNCM voldoet aan alle in de Unieregeling inzake prudentieel toezicht gestelde voorwaarden om als „groep” in de zin van die regeling te kunnen worden aangemerkt. Ten slotte is het Gerecht van oordeel dat de ECB geen fout heeft gemaakt door zich te baseren op de mogelijkheid dat verzoekster de groep Crédit mutuel zou verlaten, om haar te verplichten aanvullend eigen vermogen aan te houden.

Derhalve verwerpt het Gerecht verzoeksters argumenten dat de CNCM geen kredietinstelling is, dat er geen sprake is van een onder toezicht staande groep in de zin van artikel 2, lid 21, onder c), van de GTM-kaderverordening en artikel 10 van verordening nr. 575/2013 en dat niet de verplichting kan worden opgelegd om aanvullend eigen vermogen aan te houden, en daarmee de twee beroepen in hun geheel.

XII. OVERHEIDSOPDRACHTEN VAN DE INSTELLINGEN VAN DE UNIE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 4 juli 2017, *European Dynamics Luxembourg e.a./Spoorwegbureau van de Europese Unie* (T-392/15, [EU:T:2017:462](#)), diende het Gerecht verduidelijking te verschaffen over de draagwijdte van de beginselen van de bewijsvrijheid en de vrije bewijslevering in het Unierecht en over de omvang van de motiveringsplicht van de aanbestedende dienst wanneer hij van mening is dat de offerte van de gekozen inschrijver niet abnormaal laag is.

In de eerste plaats herinnert het Gerecht eraan dat het beginsel inzake bewijs dat in het Unierecht primeert het beginsel van de vrije bewijslevering is en dat het beginsel van de bewijsvrijheid het uitvloeisel is van dat beginsel. Het beginsel van de bewijsvrijheid biedt partijen de mogelijkheid voor de Unierechter elk rechtmatig verkregen bewijs over te leggen dat zij relevant achten ter ondersteuning van hun standpunten. De beginselen van de vrije bewijslevering en de bewijsvrijheid moeten echter worden verzoend met de fundamentele beginselen van het Unierecht zoals het recht op een eerlijk proces en het beginsel van equality of arms. De vrije bewijslevering moet dus worden verzoend met het recht voor elke partij om zonder beïnvloeding van buiten, met name van de zijde van het publiek, haar belangen te verdedigen, en tegen het oneigenlijke gebruik van haar processtukken te worden beschermd. Het Gerecht leidt hieruit af dat uit het beginsel van de bewijsvrijheid voortvloeit dat een partij voor het Gerecht in beginsel het recht heeft om zich als bewijs te beroepen op stukken die in de loop van een andere gerechtelijke procedure waarbij zij zelf partij was, zijn overgelegd. Bovendien kan de toestemming van de partij waarvan het processtuk uitgaat geen voorafgaande voorwaarde vormen voor de ontvankelijkheid van een stuk uit een andere zaak voor het Gerecht. Hoewel de toestemming van de partij waarvan het stuk uitgaat een relevant element kan zijn om te beoordelen of het gebruik ervan gepast is, zou het opleggen van de verplichting deze toestemming op straffe van niet-ontvankelijkheid te verkrijgen vóór het overleggen van dat stuk aan het Gerecht, de partij waarvan het uitgaat immers de macht verlenen om het uit te sluiten, waardoor het Gerecht de mogelijkheid wordt ontnomen uitspraak te doen over de vraag of het gebruik ervan gepast is, en bijgevolg, te voldoen aan zijn verplichting om elke partij een redelijke mogelijkheid – die de basis is van het beginsel van equality of arms – te bieden om haar zaak, daaronder begrepen haar bewijzen, onder zodanige omstandigheden voor te dragen dat zij tegenover de tegenpartij niet wezenlijk wordt benadeeld. Het staat dus aan het Gerecht om in ieder geval de

bewijsvrijheid af te wegen tegen de bescherming tegen het oneigenlijke gebruik van de processtukken door partijen in gerechtelijke procedures.

Verweerder kwam in casu op tegen het feit dat verzoeksters een kopie van het rapport van het evaluatiecomité van het Europees Geneesmiddelenbureau (EMA) overlegden, maar het Gerecht stelt vast dat verzoeksters over dit rapport beschikten omdat zij een inschrijving hadden ingediend naar aanleiding van een aanbesteding voor een door het EMA georganiseerde overheidsopdracht en zij, als afgewezen inschrijver, hadden gevraagd waarom hun inschrijving was afgewezen. Verzoeksters hadden dit rapport bijgevolg rechtmatig verkregen. Op basis van het feit dat dit rapport vervolgens een processtuk was in een zaak die had geleid tot een arrest van het Gerecht en dat verzoeksters geen toestemming van het EMA hadden verkregen om het in de onderhavige zaak te gebruiken, kon het gebruik ervan niet als oneigenlijk worden aangemerkt. Bovendien kon het EMA, gelet op de inhoud van dit document en verzoeksters' bewijsvrijheid, niet op geldige wijze weigeren dat het aan verweerder werd bekendgemaakt. Bijgevolg zou het strijdig geweest zijn met de goede rechtsbedeling om dat overgelegde document niet-ontvankelijk te verklaren, aangezien een dergelijke verklaring verzoeksters' bewijsvrijheid zonder geldige reden zou hebben beperkt.

In de tweede plaats benadrukt het Gerecht dat de aanbestedende dienst in twee fasen beoordeelt of er sprake is van abnormaal lage inschrijvingen. In eerste instantie moet de aanbestedende dienst beoordelen of de ingediende offertes „abnormaal laag lijkende offertes” zijn, dat wil zeggen of zij een aanwijzing bevatten die het vermoeden daaromtrent kan wekken. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de prijs die in een ingediende inschrijving wordt voorgesteld aanmerkelijk lager is dan de prijs van de andere ingediende inschrijvingen of dan de gebruikelijke marktprijs. Indien de ingediende inschrijvingen geen dergelijke aanwijzing bevatten en dus niet abnormaal laag lijken, mag de aanbestedende dienst doorgaan met de evaluatie en de procedure tot gunning van de opdracht. Indien er daarentegen een dergelijk vermoeden bestaat, moet de aanbestedende dienst in tweede instantie de samenstelling van de inschrijving onderzoeken om zich ervan te vergewissen dat deze niet abnormaal laag is. Aangezien de motiveringsplicht met name moet worden beoordeeld in het licht van de toepasselijke rechtsregels, heeft het bestaan van dit onderzoek in twee fasen invloed op de omvang van de motiveringsplicht van de aanbestedende dienst. Zo is een aanbestedende dienst, wanneer hij een inschrijving kiest, niet verplicht in antwoord op elk verzoek om motivering dat overeenkomstig artikel 113, lid 2, van het Financieel Reglement⁷³ bij hem wordt ingediend, uitdrukkelijk aan te geven waarom de door hem gekozen inschrijving hem niet abnormaal laag leek. Indien de aanbestedende dienst deze inschrijving heeft gekozen, heeft hij immers impliciet maar noodzakelijkerwijs geoordeeld dat er geen aanwijzingen waren dat deze inschrijving abnormaal laag was. Dergelijke redenen moeten daarentegen ter kennis worden gebracht van de afgewezen inschrijver die daarom uitdrukkelijk verzoekt.

^{73/} Verordening (EU, Euratom) nr. 966/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 tot vaststelling van de financiële regels van toepassing op de algemene begroting van de Unie en tot intrekking van verordening (EG, Euratom) nr. 1605/2002 (PB 2012, L 298, blz. 1).

XIII. ARBITRAGEBEDING

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 4 juli 2017, *Systema Teknolotzis/Commissie* (T-234/15, [EU:T:2017:461](#)), was bij het Gerecht door de begunstigde van een door de Unie gefinancierd project beroep ingesteld tegen een besluit van de Commissie dat executoriale titel vormde voor de invordering van de onverschuldigd betaalde bedragen. De Commissie stelde dat verzoeksters beroep niet-ontvankelijk was op grond dat het bestreden besluit een besluit was ter bevestiging van haar eerdere weigeringen om verzoekster betalingsfaciliteiten toe te staan.

Het Gerecht herinnert eraan dat wanneer er sprake is van een overeenkomst tussen de verzoekende partij en een van de instellingen van de Unie, slechts een beroep op grond van artikel 263 VWEU bij de Unierechter aanhangig kan worden gemaakt indien de bestreden handeling beoogt bindende rechtsgevolgen teweeg te brengen die de contractuele verhouding tussen de partijen te buiten gaan en de uitoefening impliceren van bevoegdheden van openbaar gezag die aan de contracterende instelling handelend als bestuursorgaan zijn toegekend. Zou de Unierechter zich bevoegd verklaren om uitspraak te doen over beroepen tot nietigverklaring van handelingen die deel uitmaken van een contractuele context, dan zou niet enkel het gevaar bestaan dat hij artikel 272 VWEU zou uithollen, welke bepaling het mogelijk maakt de rechterlijke bevoegdheid van de Unie op grond van een arbitragebeding toe te wijzen, maar ook, indien de overeenkomst geen dergelijk beding zou bevatten, dat hij zijn rechterlijke bevoegdheid zou uitbreiden en daarmee de grenzen zou overschrijden die zijn getrokken door artikel 274 VWEU, dat de gemeenrechtelijke bevoegdheid inzake geschillen waarin de Unie partij is, aan de nationale rechterlijke instanties voorbehoudt.

Een besluit dat executoriale titel vormt in de zin van artikel 299 VWEU, als dat welk in casu aan de orde is, is een voor beroep vatbare handeling in de zin van artikel 263 VWEU, zodat de gegrondheid van een dergelijk besluit slechts kan worden betwist voor de rechter die bevoegd is om uitspraak te doen over beroepen tot nietigverklaring. Het Gerecht is van oordeel dat dit met name het geval is wanneer een besluit dat executoriale titel vormt, wordt vastgesteld ter inning van een schuldvordering die uit een door een instelling gesloten overeenkomst voortvloeit. De vaststelling van een dergelijk besluit dat executoriale titel vormt, vormt immers de uitdrukking van de uitoefening door de Commissie van haar bevoegdheden van openbaar gezag en legt haar voornemen om de inning van haar schuldvorderingen voort te zetten definitief vast.

Allereerst merkt het Gerecht op dat het, opdat het bestreden besluit als een louter bevestigend besluit kan worden beschouwd, met name van belang is dat de eerdere handelingen van de Commissie kunnen worden aangemerkt als voor beroep tot nietigverklaring vatbare besluiten. De weigeringen van de Commissie om betalingsfaciliteiten toe te staan, die in casu de eerdere handelingen vormden, brengen evenwel geen bindende rechtsgevolgen teweeg die de contractuele verhouding tussen de Commissie en verzoekster te buiten gaan. Vervolgens impliceren die weigeringen niet de uitoefening van bevoegdheden van openbaar gezag die aan de Commissie zijn toegekend. Die weigeringen kunnen dus niet worden aangemerkt als eerdere besluiten in de zin van de rechtspraak betreffende louter bevestigende handelingen. Ten slotte kan geen sprake zijn van een omzeiling van de termijn om een beroep tot nietigverklaring in te stellen, aangezien de betrokken weigeringen deel uitmaken van de contractuele verhouding tussen de Commissie en verzoekster en betwistingen op het punt van de contractuele rechten en verplichtingen voor de Unierechter uit hoofde van artikel 272 VWEU niet aan dezelfde beroepstermijn zijn onderworpen. Derhalve stelde de Commissie ten onrechte dat verzoeksters beroep niet-ontvankelijk was.

XIV. TOEGANG TOT DE DOCUMENTEN

VAN DE INSTELLINGEN

In 2017 heeft het Gerecht de gelegenheid gehad om verschillende belangrijke arresten betreffende de toegang tot documenten te wijzen. Het heeft onder meer uitspraak gedaan over de voorwaarden voor toegang tot de documenten in het administratieve dossier van een procedure inzake misbruik van een machtspositie en tot de documenten die door een lidstaat zijn opgesteld in het kader van een niet-nakomingsprocedure. Voorts heeft het Gerecht verduidelijkingen aangebracht met betrekking tot de verzoeken om toegang tot documenten die bij het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA) berusten in het kader van een procedure inzake een aanvraag voor een autorisatie voor het gebruik van een chemische stof en tot documenten aangaande verzoeken tot het indienen van offertes betreffende alle percelen waarop een aanbesteding betrekking heeft.

1. DOCUMENTEN IN HET ADMINISTRATIEVE DOSSIER VAN EEN PROCEDURE INZAKE MISBRUIK VAN EEN MACHTSPOSITIE

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 28 maart 2017, *Deutsche Telekom/Commissie* (T-210/15, [EU:T:2017:224](#)), diende het Gerecht de rechtmatigheid te onderzoeken van het besluit van de Commissie tot afwijzing van verzoeksters verzoek om toegang tot alle documenten in het dossier van het onderzoek naar misbruik van een machtspositie dat tegen haar was ingesteld. De Commissie had dat verzoek afgewezen op basis van een algemene aanname dat de openbaarmaking van dergelijke documenten in beginsel de bescherming van de commerciële belangen van de betrokken ondernemingen en de bescherming van de doelstellingen van de onderzoeken zou ondermijnen.

Het Gerecht is van oordeel dat de rechtspraak inzake de algemene aanname die is erkend met betrekking tot de toegang tot de documenten in het administratieve dossier dat is samengesteld in het kader van een procedure inzake een mededingingsregeling, naar analogie en om dezelfde redenen moet worden toegepast op de toegang tot de documenten in het administratieve dossier dat is samengesteld in het kader van een procedure inzake misbruik van een machtspositie. Volgens die rechtspraak mag de Commissie, zonder dat zij elk van deze documenten individueel en concreet hoeft te onderzoeken, ervan uitgaan dat de openbaarmaking ervan in beginsel afbreuk zal doen aan zowel de bescherming van het doel van inspecties en onderzoeken als de bescherming van de commerciële belangen van de ondernemingen die partij zijn bij de procedure, zowel wat betreft de documenten die zijn uitgewisseld tussen de Commissie en de partijen bij de procedure of derden, als wat betreft de interne documenten die de Commissie met het oog op het betrokken onderzoek heeft opgesteld.

Volgens het Gerecht kan die algemene aanname met betrekking tot procedures op grond van artikel 102 VWEU voortvloeien uit de bepalingen van de verordeningen nr. 1/2003 en nr. 773/2004, die specifiek het recht van toegang tot documenten in de dossiers van de Commissie betreffende die procedures regelen. Een op verordening (EG) nr. 1049/2001⁷⁴ gebaseerde veralgemeende toegang tot de documenten die in een procedure op grond van artikel 102 VWEU zijn uitgewisseld tussen de Commissie en de bij die procedure betrokken partijen of derden kan immers het evenwicht in gevaar brengen dat de Uniewetgever in de verordeningen nr. 1/2003 en nr. 773/2004 heeft willen verzekeren tussen de verplichting van de betrokken ondernemingen om de Commissie mogelijkerwijs

^{74/} Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

gevoelige commerciële informatie mee te delen en het waarborgen van een grotere bescherming van de aldus aan de Commissie verstrekte informatie op grond van het beroepsgeheim en het zakengeheim. Het Gerecht merkt bovendien op dat, gelet op de aard van de beschermde belangen, een algemene aanname geldt ongeacht of het verzoek om toegang een reeds afgesloten onderzoeksprocedure of een lopende procedure betreft, en komt dus tot het besluit dat het beroep in deze zaak moet worden verworpen.

2. DOCUMENTEN DIE DOOR EEN LIDSTAAT ZIJN OPGESTELD IN HET KADER VAN EEN NIET-NAKOMINGSPROCEDURE

De zaak die heeft geleid tot het arrest van 28 april 2017, **Gameart/Commissie** (T-264/15, [EU:T:2017:290](#)), heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om zich te buigen over de nieuwe vraag of de door een lidstaat in het kader van een niet-nakomingsprocedure opgestelde documenten kunnen worden aangemerkt als documenten die van een instelling afkomstig zijn in de zin van artikel 5 van verordening nr. 1049/2001, zodat die instelling bevoegd is om te beslissen op een verzoek om toegang tot die documenten dat door een lidstaat aan haar is doorgeleid op grond van de tweede alinea van die bepaling. De zaak vindt haar oorsprong in een door verzoekster bij het Poolse ministerie van Buitenlandse Zaken ingediend verzoek om toegang tot documenten betreffende de door de Commissie gevoerde procedures inzake de schending van het Unierecht door de Poolse regeling inzake kansspelen. Het verzoek had met name betrekking op kopieën van de brieven van de Republiek Polen aan de Commissie met betrekking tot die procedures, die in het bezit waren van dat ministerie. Nadat het ministerie haar dat verzoek had doorgezonden, had de Commissie de toegang tot de betrokken documenten geweigerd op basis van met name de uitzondering van artikel 4, lid 2, derde streepje, van verordening nr. 1049/2001, die is ingegeven door het streven de doelstellingen van inspecties, onderzoeken en audits te beschermen. Verzoekster kwam tegen die weigering op en voerde aan dat de Commissie niet bevoegd was om een besluit te nemen met betrekking tot haar verzoek om toegang tot de litigieuze documenten, die niet binnen de werkingssfeer van verordening nr. 1049/2001 vielen. Volgens haar kan artikel 5, tweede alinea, van die verordening niet worden toegepast op deze documenten, aangezien deze bepaling slechts betrekking heeft op documenten die van instellingen van de Unie afkomstig zijn.

In dit verband merkt het Gerecht op dat verzoeken om toegang tot documenten die bij nationale autoriteiten berusten, ook wanneer die documenten van instellingen van de Unie afkomstig zijn, onderworpen blijven aan de op deze autoriteiten toepasselijke nationale regels, zonder dat de bepalingen van verordening nr. 1049/2001 daarvoor in de plaats komen, behalve in de gevallen waarin artikel 5 van verordening nr. 1049/2001 specifiek voorziet en wanneer het geboden is op grond van de verplichting tot loyale samenwerking waarin artikel 4, lid 3, VEU voorziet. Het Gerecht merkt op dat artikel 5 van verordening nr. 1049/2001 niet voorziet in de mogelijkheid om een verzoek om toegang tot documenten die van een lidstaat afkomstig zijn, naar de Commissie door te zenden. Uit de bewoordingen van deze bepaling blijkt immers uitdrukkelijk dat de materiële werkingssfeer ervan beperkt is tot documenten die van instellingen van de Unie „afkomstig zijn”. Derhalve was de Commissie niet bevoegd om zich uit te spreken over het verzoek om toegang tot de litigieuze documenten.

Aan die vaststelling kan niet worden afgedaan door het argument van de Commissie en de interveniënten dat de Commissie bevoegd was om het verzoek om toegang tot de van de Republiek Polen afkomstige documenten te onderzoeken, aangezien deze documenten bij de Commissie berustten in de zin van artikel 2, lid 3, van verordening nr. 1049/2001. De Commissie is slechts bevoegd om een besluit te nemen waarbij zij de toegang tot een document in haar bezit verleent of weigert, indien zij een verzoek om toegang tot dat document ontvangt, dat op geldige wijze is ingediend door een natuurlijke of rechtspersoon als bedoeld in artikel 2, leden 1 en 2, van verordening nr. 1049/2001, in de omstandigheden van artikel 2, lid 4, en artikel 6 van die verordening, of dat op geldige wijze door een lidstaat is doorgezonden, in de omstandigheden van artikel 5 van die verordening. Vastgesteld moet worden dat in casu verzoekster noch de Republiek Polen een dergelijk verzoek op geldige wijze bij de Commissie heeft ingediend.

3. DOCUMENTEN DIE BIJ HET ECHA BERUSTEN IN HET KADER VAN EEN PROCEDURE INZAKE EEN AANVRAAG VOOR EEN AUTORISATIE VOOR HET GEBRUIK VAN EEN CHEMISCHE STOF

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 13 januari 2017, *Deza/ECHA* (T-189/14, [EU:T:2017:4](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tot nietigverklaring van de besluiten van het ECHA waarbij derden toegang was verleend tot bepaalde gegevens die waren opgenomen in het dossier dat verzoekster had ingediend in het kader van de procedure van verordening (EG) nr. 1907/2006⁷⁵ betreffende een aanvraag voor een autorisatie voor het gebruik van een chemische stof. Ter ondersteuning van haar beroep beriep verzoekster zich met name op het bestaan van een algemene aanname van vertrouwelijkheid van de gegevens die worden overgelegd in het kader van de autorisatieprocedure die in die verordening is vastgesteld.

Op dit punt merkt het Gerecht op dat verordening nr. 1907/2006 de onderlinge verhouding tussen deze verordening en verordening nr. 1049/2001 uitdrukkelijk regelt, anders dan in de situaties waarvoor het Hof en het Gerecht hebben aanvaard dat de algemene aannames op grond waarvan toegang tot documenten kan worden geweigerd, van toepassing waren. Artikel 118 van verordening nr. 1907/2006 bepaalt immers dat verordening nr. 1049/2001 van toepassing is op de documenten die bij het ECHA berusten. Deze verordening bevat geen restrictieve regeling van het gebruik van de documenten die zijn opgenomen in het dossier betreffende een autorisatieprocedure voor het gebruik van een chemische stof. Uit de bepalingen van verordening nr. 1907/2006 vloeit dus geen algemene aanname voor weigering van toegang tot de betrokken documenten voort. Bijgevolg kan dus niet worden aanvaard dat de documenten die in het kader van de in verordening nr. 1907/2006 neergelegde autorisatieprocedure aan het ECHA zijn overgelegd, worden geacht kennelijk in hun geheel onder de uitzondering betreffende de bescherming van de commerciële belangen van de aanvrager van de autorisatie te vallen. Deze uitzondering kan in voorkomend geval weliswaar gelden voor bepaalde documenten die aan het ECHA zijn overgelegd, maar dat is niet noodzakelijkerwijs het geval voor alle documenten of voor de volledige inhoud van die documenten. Het ECHA dient dit minstens aan de hand van een concreet en reëel onderzoek van elk document na te gaan, zoals artikel 4, lid 2, eerste streepje, van verordening nr. 1049/2001 verlangt.

^{75/} Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie, alsmede richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie (PB 2006, L 396, blz. 1, met rectificatie in PB 2007, L 136, blz. 3).

Het Gerecht herinnert er bovendien aan dat het beginsel van de zo groot mogelijke openheid van documenten voor het publiek weliswaar in beginsel moet worden geëerbiedigd met betrekking tot de documenten die in het bezit zijn van het ECHA, maar dat dit beginsel niettemin enigszins begrensd is om redenen van openbaar of particulier belang. Het is echter van oordeel dat de openbaarmaking van de litigieuze gegevens, die bestaan uit een verzameling van beschrijvende gegevens die toegankelijk zijn voor het publiek, in casu op zich niet lijkt te volstaan om de bescherming van de commerciële belangen van verzoekster te kunnen ondermijnen. Volgens het Gerecht is het enkel indien de door verzoekster bij haar compilatiewerkzaamheden verrichtte beoordelingen een meerwaarde zouden vertonen – omdat zij bijvoorbeeld nieuwe wetenschappelijke conclusies opleveren of overwegingen betreffen over een innoverende strategie waarmee de onderneming een commerciële voorsprong ten aanzien van haar concurrenten verkrijgt – dat zij verband zouden hebben gehouden met commerciële belangen waarvan artikel 4, lid 2, van verordening nr. 1049/2001 de bescherming verzekert.

4. DOCUMENTEN MET BETREKKING TOT VERZOEKEN TOT HET INDIENEN VAN OFFERTES BETREFFENDE ALLE PERCELEN WAAROP EEN AANBESTEDING BETREKKING HEEFT

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 14 december 2017, *Evropaïki Dynamiki/Parlement* (T-136/15, [EU:T:2017:915](#)), diende het Gerecht de wettigheid te onderzoeken van het besluit van het Parlement tot afwijzing van verzoeksters verzoek om toegang tot de documenten van het Parlement met betrekking tot de verzoeken tot het indienen van offertes betreffende alle percelen waarop een door die instelling uitgeschreven aanbesteding betrekking had. Het Parlement had dit verzoek afgewezen met een beroep op met name de uitzondering op het recht van toegang inzake de bescherming van de commerciële belangen.

Aangaande die uitzondering merkt het Gerecht in de eerste plaats op dat het Hof weliswaar heeft erkend dat er in meerdere gevallen algemene aannames van vertrouwelijkheid kunnen gelden voor categorieën van documenten, gezien de aard ervan, daaronder begrepen offertes van inschrijvers in het kader van de uitvoering van overheidsopdrachten⁷⁶, maar dat in het geval van verzoeken tot het indienen van offertes geen algemene aanname van ondermijning van de commerciële belangen kan worden ontleend aan de rechtspraak over toegang tot de offertes van inschrijvers, of meer in het algemeen aan een redenering die analoog is aan die in de arresten *Commissie/Technische Glaswerke Ilmenau*⁷⁷, betreffende de procedure voor het toezicht op staatssteun, of *Commissie/Éditions Odile Jacob*⁷⁸, betreffende een concentratie. De zaken die hebben geleid tot die twee arresten hadden immers als gemeenschappelijk kenmerk dat in een specifieke regeling die zich van verordening nr. 1049/2001 onderscheidt, voorschriften waren opgenomen waarin de toegang tot het dossier of de gevraagde documenten zowel wat betreft de personen als wat betreft de informatie zelf nauwkeurig was afgebakend. Voor verzoeken tot het indienen van offertes van de aanbestedende dienst in het kader van de uitvoering van een raamovereenkomst zijn, anders dan voor de aankondigingen van een opdracht of gunningsberichten, echter geen specifieke voorschriften opgenomen in het Financieel Reglement of in gedelegeerde verordening (EU) nr. 1268/2012⁷⁹ waarin de informatie die de aanbestedende dienst aan de inschrijvers of andere gegadigden moet of kan verstrekken

^{76/} Zie in die zin arresten van 29 januari 2013, *Cosepuri/EFSA*, T-339/10 en T-532/10, [EU:T:2013:38](#), punt 101, en 21 september 2016, *Secolux/ Commissie*, T-363/14, [EU:T:2016:521](#), punt 59.

^{77/} Arrest van 29 juni 2010, C-139/07 P, [EU:C:2010:376](#).

^{78/} Arrest van 28 juni 2012, C-404/10 P, [EU:C:2012:393](#).

^{79/} Gedelegeerde verordening (EU) nr. 1268/2012 van de Commissie van 29 oktober 2012 houdende uitvoeringsvoorschriften voor het Financieel Reglement (PB 2012, L 362, blz. 1).

nauwkeurig is gedefinieerd of afgebakend. Derhalve kan niet worden geoordeeld dat het Financieel Reglement of de gedelegeerde verordening nauwkeurige voorschriften bevat voor de toezending van informatie die is vervat in verzoeken tot het indienen van offertes van de aanbestedende dienst in het kader van de uitvoering van een raamovereenkomst.

In de tweede plaats benadrukt het Gerecht dat, gelet op de aard en het voorwerp van een verzoek tot het indienen van offertes van de aanbestedende dienst in het kader van de uitvoering van een raamovereenkomst, niet kan worden aangenomen dat een dergelijk document eigen economische en technische gegevens van de medecontractant of details over zijn specifieke knowhow bevat. Een verzoek tot het indienen van offertes, dat van de aanbestedende dienst en niet van zijn medecontractanten afkomstig is, omvat in het algemeen juist een omschrijving van de taken die de aanbestedende dienst op grond van de met de medecontractant ondertekende raamovereenkomst wil laten uitvoeren. In de regel zullen pas in antwoord op dat verzoek tot het indienen van offertes gedetailleerde gegevens worden verschaft over de diensten die hij voor de aanbestedende dienst denkt te kunnen verrichten, het profiel van de deskundigen die hij ter beschikking zal kunnen stellen en de kosten van zijn diensten. Het Parlement kan bovendien niet stellen dat de openbaarmaking van de verzoeken tot het indienen van offertes zijn eigen belangen zou ondermijnen, doordat daarmee inzage zou kunnen worden gegeven in zijn „profiel als koper” op de markt. Derhalve kon het Parlement zich niet beroepen op de uitzondering op het recht van toegang in artikel 4, lid 2, eerste streepje, van verordening nr. 1049/2001, inzake de bescherming van de commerciële belangen, voor de weigering om de documenten waartoe om toegang werd verzocht, concreet en individueel te onderzoeken.

Bovendien beijvert het Gerecht zich, met betrekking tot de vraag of van de verplichting om de betrokken documenten concreet en individueel te onderzoeken mocht worden afgeweken op grond van het bestaan van een onredelijke werklast, om na te gaan of in casu is voldaan aan de drie door de rechtspraak gestelde cumulatieve voorwaarden, namelijk ten eerste of de werklast die met het concrete en individuele onderzoek van de gevraagde documenten samenhangt onredelijk is, ten tweede of het Parlement heeft getracht om met verzoekster in overleg te treden en ten derde of het concreet alternatieven voor een concreet en individueel onderzoek van de gevraagde documenten heeft overwogen. Het is van oordeel dat het Parlement zich in de zeer specifieke omstandigheden van de onderhavige zaak, gelet op de werklast die het had moeten dragen, het door het Parlement gedane voorstel en de houding van verzoekster, kon beroepen op een onredelijke werklast voor de weigering om alle gevraagde documenten concreet en individueel te onderzoeken, zonder dat het in zijn besluit omstandig hoefde uit te leggen waarom andere opties op hun beurt een onredelijke werklast zouden hebben ingehouden, aangezien er geen andere te overwegen opties waren. Derhalve mocht het Parlement de toegang tot die documenten in zijn geheel weigeren, zonder dat het nodig was om het Parlement te verzoeken om overlegging van een afschrift van de documenten die het wel heeft onderzocht.

XV. AMBTENARENZAKEN

De rechtspraak van 2017 was rijk aan ontwikkelingen op het gebied van ambtenarenzaken.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 24 april 2017, **HF/Parlement** (T-584/16, [EU:T:2017:282](#)), diende het Gerecht zich uit te spreken over een verzoek tot nietigverklaring van het besluit van het Parlement om verzoeksters overeenkomst van arbeidscontractant voor hulptaken niet te verlengen.

In dit verband is het Gerecht van oordeel dat, om ervan te kunnen uitgaan dat een besluit van het tot het aangaan van aanstellingsovereenkomsten bevoegd gezag van het Europees Parlement (hierna: „TAOBG”) over de verlenging van een overeenkomst tot stand is gekomen, dat besluit het resultaat moet zijn van een heroverweging door die instantie van het belang van de dienst en van dat van de betrokkene, en het TAOBG een nieuwe beoordeling moet hebben verricht in vergelijking met de bewoordingen van de oorspronkelijke overeenkomst waarin de einddatum van de overeenkomst reeds was voorzien. Derhalve kan een besluit ter zake slechts aan de administratie worden toegerekend wanneer het wordt genomen na afloop van een specifiek daartoe voorziene procedure of in antwoord op het verzoek dat de betrokkene, als in het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (hierna: „Statuut”) bedoeld persoon, krachtens artikel 90, lid 1, van het Statuut heeft gedaan.

Voorts merkt het Gerecht op dat wanneer het TAOBG beslist om, voor zover in die bevoegdheid is voorzien in de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Europese Unie (hierna: „RAP”), geen gebruik te maken van de aan de RAP ontleende bevoegdheid om de aanstellingsovereenkomst van een functionaris te verlengen, het besluit tot niet-verlenging alleen kan worden genomen nadat de betrokkene in staat is gesteld om naar behoren zijn standpunt kenbaar te maken, eventueel doordat het TAOBG louter zijn voornemen aankondigt en de redenen aangeeft om geen gebruik te maken van die bevoegdheid, en wel in het kader van schriftelijke communicatie of een mondeling onderhoud, dat zelfs kortstondig kan zijn. Die uitwisseling moet worden geïnitieerd door het TAOBG, dat ook de bewijslast draagt. In casu stelt het Gerecht vast dat het TAOBG verzoeksters recht om te worden gehoord heeft geschonden. Het is echter van oordeel dat, zelfs al was verzoekster vóór de vaststelling van het bestreden besluit gehoord, dit gezien de elementen die zij in de contentieuze fase heeft aangevoerd, met betrekking tot de verlenging van haar overeenkomst niet tot een andere uitkomst had kunnen leiden.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 24 april 2017, **HF/Parlement** (T-570/16, [EU:T:2017:283](#)), was bij het Gerecht beroep ingesteld tegen een beweerd stilzwijgend besluit van de administratie (in casu opnieuw het TAOBG van het Parlement) tot afwijzing van een verzoek om bijstand in de zin van artikel 24 van het Statuut inzake psychisch geweld. Die zaak heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om de strekking te verduidelijken van een besluit van de administratie om een administratief onderzoek in te stellen in antwoord op een dergelijk verzoek, dat was ingediend krachtens artikel 90, lid 1, van het Statuut, op grond waarvan de administratie over een antwoordtermijn van vier maanden beschikt.

Na te hebben herinnerd aan de rechtspraak volgens welke de administratie, wanneer een begin van bewijs van psychisch geweld is geleverd, snel moet handelen om duidelijkheid te verkrijgen over de aangevoerde feiten⁸⁰, wijst het Gerecht erop dat wanneer het TAOBG binnen de statutaire termijn van vier maanden van artikel 90, lid 1, van het Statuut geen antwoord op een verzoek om bijstand geeft, ervan kan worden uitgegaan dat er een stilzwijgend besluit van dat gezag tot stand is gekomen waarbij dat verzoek om bijstand wordt afgewezen. In dat geval moet worden aangenomen dat dit gezag niet van oordeel was dat de elementen die ter onderbouwing van het verzoek om bijstand waren aangevoerd, een begin van voldoende bewijs van de echtheid van de gestelde feiten vormde, die in casu betrekking hadden op vermeende schending van artikel 12 bis van het Statuut, waardoor het verplicht werd om bijstand te verlenen.

Het Gerecht merkt echter op dat een dergelijke situatie verschilt van die welke in dit geval aan de orde is, waarin het TAOBG in antwoord op een verzoek om bijstand van mening was dat er sprake was van een begin van voldoende bewijs, waardoor het noodzakelijk was om een administratief onderzoek in te stellen om vast te stellen of de aangevoerde feiten daadwerkelijk psychisch of seksueel geweld in de zin van artikel 12 bis van het Statuut vormden. In een dergelijke situatie is het noodzakelijk dat dit onderzoek volledig wordt uitgevoerd, zodat de administratie, die op de hoogte is gebracht door de conclusies van het onderzoeksrapport, daarover een definitief standpunt kan innemen, waardoor zij hetzij het verzoek om bijstand als afgedaan kan beschouwen hetzij, wanneer de aangevoerde feiten waar zijn gebleken en binnen de werkingssfeer van artikel 12 bis van het Statuut vallen, met name een tuchtprocedure kan inleiden teneinde eventueel tuchtmaatregelen te treffen tegen de beschuldigde. Volgens het Gerecht is het doel van het administratieve onderzoek echter te bevestigen of te ontkennen dat er sprake is van psychisch geweld in de zin van artikel 12 bis van het Statuut. Derhalve kan het TAOBG niet vooruitlopen op de uitkomst van het onderzoek en niet worden geacht een standpunt in te nemen, zelfs niet stilzwijgend, over de echtheid van de aangevoerde intimidatie voordat het de uitkomsten van het administratieve onderzoek heeft ontvangen. Het Gerecht benadrukt in dat verband dat de administratie verplicht blijft om het administratieve onderzoek volledig uit te voeren, ongeacht de vraag of de aangevoerde intimidatie inmiddels is beëindigd en zelfs wanneer de indiener van het verzoek om bijstand of de beschuldigde de instelling heeft verlaten. Aangezien het Statuut, anders dan op tuchtrechtelijk gebied, niet voorziet in een specifieke bepaling voor de termijn waarbinnen de administratie een administratief onderzoek moet uitvoeren, met name op het gebied van psychisch geweld, kan op grond van de omstandigheid dat een administratief onderzoek dat in antwoord op het verzoek om bijstand is ingesteld binnen vier maanden na de indiening van dat verzoek, na afloop van die termijn nog steeds gaande is, echter niet worden aangenomen dat de administratie een stilzwijgend besluit heeft genomen waarbij het TAOBG de echtheid van de in het verzoek om bijstand aangevoerde feiten heeft ontkend, of waarbij het heeft vastgesteld dat deze geen psychisch geweld in de zin van artikel 12 bis van het Statuut vormden.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 14 september 2017, *Bodson e.a./EIB* (T-504/16 en T-505/16, [EU:T:2017:603](#)), diende het Gerecht het verzoek te behandelen dat door verzoekers, personeelsleden van de Europese Investeringsbank (EIB), was ingediend tot nietigverklaring van de besluiten als vervat in de loonstroken van februari 2013 en de daaropvolgende maanden, waarbij voor verzoekers toepassing werd gegeven aan het besluit van de raad van bestuur van de EIB van 18 december 2012 en het besluit van het directiecomité van de EIB van 29 januari 2013. Meer in het bijzonder betoogden verzoekers bij wijze van exceptie dat die besluiten, waaraan in de litigieuze loonstroken toepassing was gegeven, onwettig waren. Die onwettigheid bestond in het feit dat het op grond van die besluiten niet mogelijk was de methode toe te passen die was vastgesteld bij het besluit van de raad van bestuur van de EIB van 22 september 2009, waarvan de toepassingsduur zeven jaar bedroeg, waarbij de jaarlijkse aanpassing van de basissalarissen werd berekend op basis van het inflatiecijfer in Luxemburg.

^{80/} Arresten van 26 januari 1989, *Koutchoumoff/Commissie*, 224/87, [EU:C:1989:38](#), punten 15 en 16; 25 oktober 2007, *Lo Giudice/Commissie*, T-154/05, [EU:T:2007:322](#), punt 136, en 6 oktober 2015, *CH/Parlement*, F-132/14, [EU:F:2015:115](#), punt 87.

In dit verband merkt het Gerecht eerst op dat de EIB weliswaar niet betwistte dat de toepassing van de methode van 2009 had moeten leiden tot een grotere verhoging van de basissalarissen dan de verhoging die verzoekers daadwerkelijk hadden genoten, maar met name aanvoerde dat die methode niet bindend was en dat zij in ieder geval was gewijzigd bij de bij wijze van exceptie bestreden besluiten.

Het Gerecht verwerpt die twee argumenten echter. Wat in de eerste plaats het bindende karakter van de methode van 2009 betreft, herinnert het Gerecht eraan dat de EIB over een beoordelingsbevoegdheid beschikt bij het eenzijdig vaststellen en wijzigen van de bezoldigingsbestanddelen van haar personeel en dus bij het vaststellen en aanpassen van de basissalarissen van dat personeel. Het benadrukt evenwel dat de EIB in het kader van die beoordelingsbevoegdheid kan besluiten om van tevoren, als eerste stap en voor een bepaalde periode, criteria te formuleren voor de vaststelling, als tweede stap, van de regelmatige aanpassingen van de basissalarissen van haar personeel, waarbij zij zich verplicht om die criteria bij de jaarlijkse aanpassingen van die salarissen gedurende die periode in acht te nemen. Op basis van die criteria is het Gerecht van oordeel dat de EIB met de vaststelling van het besluit van 22 september 2009 zich voor de geldigheidsduur daarvan, te weten zeven jaar, bij een autonome beslissing ertoe heeft verbonden om in het kader van de uitoefening van haar beoordelingsbevoegdheid de methode van 2009 in acht te nemen. Derhalve kan zij zich in het kader van de jaarlijkse aanpassing van de basissalarissen van haar personeel niet beroepen op een beoordelingsmarge die de in die methode beschreven criteria te buiten gaat.

Wat in de tweede plaats de wijziging van de methode van 2009 bij de bij wijze van exceptie bestreden besluiten betreft, merkt het Gerecht op dat het besluit van 18 december 2012 niet alleen geen bepaling bevat tot intrekking, schorsing of wijziging van het besluit tot vaststelling van de methode van 2009, maar ook in het geheel niet naar dat besluit verwijst. Bovendien benadrukt het dat die besluiten verschillend van aard zijn en verschillende doelen dienen, hoewel beide zijn vastgesteld door hetzelfde orgaan en volgens dezelfde procedure. Het besluit van 22 september 2009 is immers weliswaar vastgesteld in het kader van de opstelling van het budget voor het jaar 2010, maar het is regelgevend van aard en meerjarig, aangezien daarin wordt voorzien in een methode waarmee voor een aantal jaren invulling wordt gegeven aan de jaarlijkse aanpassing van een van de bestanddelen van de bezoldiging van het personeel, te weten de basissalarissen. Het besluit van 18 december 2012 is daarentegen een handeling die in wezen budgettair van aard is, waarbij het activiteitenplan van de EIB voor de jaren 2013 tot en met 2015 is vastgesteld. In het kader daarvan is het verhogingspercentage van het personeelskostenbudget voor het personeel in functie voor een bepaald jaar – in dit geval het jaar 2013 – bepaald, en daarvan wordt niet gesteld dat daarin regelgevende bepalingen zijn vervat inzake de bezoldiging van het personeel van de EIB. Bijgevolg is het Gerecht van oordeel dat het besluit van 18 december 2012 niet kon worden geacht de methode van 2009 te hebben gewijzigd. Dit geldt om dezelfde redenen ook voor het besluit van 29 januari 2013, temeer omdat dat besluit afkomstig was van het directiecomité en niet van de raad van bestuur.

Dientengevolge komt het Gerecht tot het besluit dat de besluiten van 18 december 2012 en 29 januari 2013 in strijd zijn met het besluit van 22 september 2009, en derhalve onwettig. Dit geldt tevens voor de besluiten vervat in verzoekers' loonstroken van de maand februari 2013 en de daaropvolgende maanden, die op basis van die besluiten zijn genomen.

In het arrest van 26 oktober 2017, *Paraskevaidis/Cedefop* (T-601/16, [EU:T:2017:757](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over het beroep tot, ten eerste, nietigverklaring van het besluit van de directeur van het Europees Centrum voor de ontwikkeling van de beroepsopleiding (Cedefop) van 4 november 2015 om verzoeker in het kader van de bevorderingsronde 2015 niet naar de rang AD 12 te bevorderen en, ten tweede, vergoeding van de schade die verzoeker door dat besluit zou hebben geleden. Verzoeker betoogde met name dat het bestreden besluit niet was gemotiveerd. In dit verband voerde hij aan dat dit besluit terug te voeren was tot een lijst van namen van bevorderde ambtenaren en voorts dat het besluit tot afwijzing van zijn klacht stilzwijgend was en dus helemaal geen motivering bevatte.

Het Gerecht herinnert eraan dat het tot aanstelling bevoegd gezag (hierna: „TABG”) weliswaar niet verplicht is om een bevorderingsbesluit jegens de bevorderde of jegens de niet-bevorderde kandidaten te motiveren, maar dat het wel verplicht is om zijn besluit tot afwijzing van een klacht, die een niet-bevorderde kandidaat op grond van artikel 90, lid 2, van het Statuut heeft ingediend, te motiveren, daar de motivering van dat afwijzende besluit wordt geacht samen te vallen met de motivering van het besluit waartegen de klacht was ingediend. De motivering moet dus ten laatste bij de afwijzing van de klacht worden gegeven. Het Gerecht wijst er voorts op dat een besluit moet worden geacht toereikend te zijn gemotiveerd wanneer het tot stand is gekomen in een context die de betrokken ambtenaar bekend is, zodat hij de strekking van de jegens hem genomen maatregel kan begrijpen. Gelet op het belang van de motiveringsplicht in het licht van de rechten van de verdediging, kan de context waarin een besluit tot niet-bevordering tot stand is gekomen dat na een klacht stilzwijgend is bevestigd, echter slechts bij wijze van uitzondering een begin van een motivering van dat besluit vormen. Derhalve kan er geen sprake zijn van een begin van een motivering bij ontbreken van enige aanwijzing van het TABG over verzoekers specifieke situatie en de vergelijking van zijn verdiensten met die van de andere, voor bevordering in aanmerking komende ambtenaren krachtens de criteria van artikel 45 van het Statuut.

In casu is het Gerecht van oordeel dat verzoeker alleen op grond van de kritische beoordelingselementen in zijn beoordelingsrapporten en in bepaalde, soms zeer oude, e-mails en brieven over hem, niet heeft kunnen begrijpen op welke wijze de criteria van artikel 45 van het Statuut op zijn situatie waren toegepast, waardoor het besluit om hem niet te bevorderen, na een vergelijking van de verdiensten van de voor de bevorderingsronde 2015 in aanmerking komende ambtenaren, gerechtvaardigd zou zijn. Integendeel, pas bij de instelling van een beroep in rechte heeft verzoeker, bij lezing van de in het verweerschrift van Cedefop gegeven uitleg, kunnen begrijpen op welke wijze de op hem geuite kritiek in aanmerking was genomen bij de toepassing van de criteria voor de beoordeling van de verdiensten die in artikel 45 van het Statuut op het gebied van de bevordering zijn voorzien op zijn situatie. Hieruit volgt dat de context waarin het bestreden besluit tot stand is gekomen, niet kan worden aangemerkt als een – zij het ook ontoereikende – motivering van dat besluit. Derhalve verklaart het Gerecht het bestreden besluit nietig wegens het volledig ontbreken van een motivering, aangezien een dergelijke onwettigheid niet kan worden geregulariseerd in het stadium van de gerechtelijke procedure.

Aangaande het verzoek tot vergoeding van de schade die verzoeker stelt te hebben geleden ten gevolge van de vaststelling van het bestreden besluit, is het Gerecht van oordeel dat het, aangezien dat besluit niet is gemotiveerd en om die reden nietig moet worden verklaard, niet in staat is om na een onderzoek van de middelen inzake de interne onwettigheid van dat besluit de gegrondheid van dat besluit te beoordelen en niet kan oordelen dat er sprake is van zekere schade als gevolg van de weigering om verzoeker te bevorderen. Met betrekking tot het deel van de immateriële schade voortvloeiende uit de ontbrekende motivering van het bestreden besluit is het Gerecht van oordeel dat verzoeker voor een periode die veel langer heeft geduurd dan die waarbinnen de klacht moest worden beantwoord, in onzekerheid heeft verkeerd over de redenen voor zijn niet-bevordering, waardoor hij gedwongen is geweest om een gerechtelijke procedure te beginnen teneinde uitleg daarover te verkrijgen. Door de gevoelens van onrechtvaardigheid, onbegrip of zelfs frustratie die verzoeker hierdoor heeft ondervonden, heeft hij bijzondere immateriële schade geleden, die niet alleen door de nietigverklaring van het bestreden besluit op de juiste wijze kan worden hersteld. Bijgevolg is het Gerecht, dat de geleden schade ex aequo et bono beoordeelt, van oordeel dat de toekenning van een bedrag van 2 000 EUR een passende vergoeding vormt voor het deel van de immateriële schade voortvloeiende uit de door verzoeker aangevoerde ontbrekende motivering van het besluit.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 5 december 2017, **Tuerck/Commissie** (T-728/16, [EU:T:2017:865](#)), diende het Gerecht uitspraak te doen op een verzoek tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie tot bevestiging van de overdracht, aan de pensioenregeling van de Unie, van de pensioenrechten die verzoekster vóór haar indiensttreding bij de Unie had verworven. Die zaak heeft het Gerecht de gelegenheid geboden om verduidelijkingen aan te brengen met betrekking tot de wijze van berekening van het kapitaal dat in aanmerking moet worden genomen met het oog op de erkenning, in de pensioenregeling van de Unie, van de eerder door een ambtenaar in een nationale regeling verworven pensioenrechten.

Verzoekster voerde in hoofdzaak aan dat het Bureau voor het beheer en de afwikkeling van de individuele rechten (PMO) van de Commissie geen gegronde redenen had om, zoals het had gedaan, van het door de Deutsche Rentenversicherung Bund (federale pensioenverzekeringsinstelling, Duitsland) overgedragen kapitaal een enkelvoudige rente af te trekken van 3,1 % per jaar dat was verstreken tussen de datum van indiening van het verzoek tot overdracht en die van de daadwerkelijke overdracht. In dit verband betoogde verzoekster dat de aftrek van het bedrag dat de herwaardering van het kapitaal vertegenwoordigt tussen de datum van het verzoek tot overdracht en die van de daadwerkelijke overdracht volgens artikel 7, lid 1, van de algemene uitvoeringsbepalingen van de artikelen 11 en 12 van bijlage VIII bij het Statuut⁸¹ alleen „forfaitair” kon geschieden wanneer de instantie waarbij de vroegere pensioenrechten waren verworven, niet in staat was om de waarde van die rechten mee te delen op de datum van inschrijving van het verzoek tot overdracht. Volgens verzoekster had de nationale instantie echter wel degelijk aan het PMO de waarde van haar pensioenrechten meegedeeld op de datum van inschrijving van haar verzoek tot overdracht.

Het Gerecht is van oordeel dat uit de duidelijke en precieze bewoordingen van de toepasselijke bepalingen, namelijk artikel 11, lid 2, van bijlage VIII bij het Statuut en artikel 7, lid 1, van de algemene uitvoeringsbepalingen van de artikelen 11 en 12 van bijlage VIII bij het Statuut, volgt dat de besluiten tot toekenning van extra pensioenjaren zijn gebaseerd op het bedrag van het overdraagbare kapitaal op de datum van inschrijving van het verzoek, zoals de bevoegde nationale of internationale autoriteiten dat aan het TABG hebben meegedeeld, eventueel met aftrek van het bedrag dat overeenkomt met de herwaardering van het kapitaal tussen de datum van inschrijving van het verzoek en die van de daadwerkelijke overdracht. Voorts volgt uit die bepalingen dat slechts wanneer de bevoegde nationale of internationale instantie niet in staat is om de waarde van de pensioenrechten op de datum van inschrijving van het verzoek mee te delen, op het geactualiseerde kapitaal dat daadwerkelijk is overgedragen een enkelvoudige rente van 3,1 % in mindering wordt gebracht. Derhalve concludeert het Gerecht dat, indien de bevoegde nationale of internationale autoriteiten het TABG de waarde van de pensioenrechten op de datum van inschrijving van het verzoek hebben meegedeeld, dit gezag niets in mindering kan brengen op dit bedrag en de berekening van de statutaire pensioenjaren dus plaats dient te vinden op basis van dit volledige bedrag. Volgens het Gerecht is de enige aftrek die volgens het Statuut verplicht is, die van het bedrag overeenkomende met de herwaardering van het kapitaal tussen de datum van het verzoek tot overdracht en die van de daadwerkelijke overdracht van het op die datum geactualiseerde kapitaal. Het is in geen geval aan de Commissie om het bedrag van het kapitaal dat feitelijk overeenkomt met de pensioenrechten die op de datum van inschrijving van het verzoek tot overdracht zijn verworven op grond van de vroegere activiteiten van de betrokken ambtenaar, te bepalen of te „actualiseren”. Derhalve heeft de Commissie het recht onjuist toegepast door op het daadwerkelijk overgedragen geactualiseerde kapitaal een enkelvoudige rente van 3,1 % in mindering te brengen per jaar dat was verstreken tussen de datum van indiening van het verzoek tot overdracht en die van de daadwerkelijke overdracht, terwijl de betrokken nationale verzekeringsinstelling in de bijzondere omstandigheden van die zaak niet in de onmogelijkheid verkeerde om haar de waarde mee te delen van de pensioenrechten die verzoekster op de datum van inschrijving van haar verzoek had verworven.

^{81/} Algemene uitvoeringsbepalingen van de artikelen 11 en 12 van bijlage VIII bij het Statuut, vastgesteld bij besluit C(2011) 1278 van de Commissie van 3 maart 2011 en bekendgemaakt in mededelingen van de administratie nr. 17-2011 van 28 maart 2011.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 13 december 2017, *Arango Jaramillo e.a./EIB* (T-482/16 RENV, [EU:T:2017:901](#)), diende het Gerecht onder meer verzoekers' verzoek tot nietigverklaring van de besluiten van de EIB, vervat in hun salarisafrekeningen over de maand februari 2010, tot verhoging van hun bijdrage aan de pensioenregeling te onderzoeken. Deze zaak betreft het begrip „redelijke termijn” voor de instelling van een beroep die van toepassing is op geschillen tussen de EIB en haar personeelsleden, en volgt op de zaak die heeft geleid tot het arrest *Heroverweging Arango Jaramillo e.a./EIB*⁸², waarbij het Hof het arrest *Arango Jaramillo e.a./EIB*⁸³ had vernietigd. Volgens het Hof tastte dit laatste arrest de samenhang van het Unierecht aan, doordat het begrip „redelijke termijn” daarin was uitgelegd als een termijn van drie maanden waarvan overschrijding automatisch ertoe leidde dat het beroep te laat was ingesteld en dus niet-ontvankelijk was, zonder dat de Unierechter de omstandigheden van het concrete geval in aanmerking hoefde te nemen.

In dit verband herinnert het Gerecht er eerst aan dat weliswaar geen enkele bepaling van het Unierecht aanwijzingen bevat over de op geschillen tussen de EIB en haar personeelsleden toepasselijke beroepstermijn, maar dat de verzoening van het recht op een effectieve rechterlijke bescherming met het rechtszekerheidsbeginsel gebiedt dat die geschillen binnen een redelijke termijn voor de rechter van de Unie worden gebracht. Vervolgens gaat het Gerecht na of het beroep kon worden geacht binnen een redelijke termijn te zijn ingesteld. Het is van oordeel dat het beroep dat verzoekers hebben ingesteld binnen een termijn van drie maanden en elf dagen, rekening houdend met ten eerste de bijzondere omstandigheden van het geval en ten tweede de rechtspraak die in het voordeel van verzoekers een sterk vermoeden vestigt over het redelijke karakter van de indicatieve beroepstermijn van drie maanden, verlengd met de forfaitaire termijn wegens afstand van tien dagen, moet worden geacht binnen een redelijke termijn te zijn ingesteld. Het Gerecht benadrukt bovendien dat de beroepstermijn van drie maanden, zoals die voortvloeit uit de rechtspraak, verlengd met de forfaitaire termijn wegens afstand van tien dagen, in casu niet als een vervaltermijn mag worden toegepast, maar alleen kan dienen als een in aanmerking te nemen vergelijkingspunt. In die context stelt het Gerecht vast dat de EIB geen enkel argument aanvoert om te bewijzen dat het overschrijden van deze termijn met één dag (enkele seconden in de nacht van 25 op 26 mei 2010, om precies te zijn) volstond om de betrokken termijn zijn „redelijke” karakter te ontnemen, in die zin dat dit verschil daadwerkelijk afbreuk zou kunnen doen aan het rechtszekerheidsbeginsel dat eist dat de handelingen van de organen van de Unie na verloop van een bepaalde termijn definitief worden.

^{82/} Arrest van 28 februari 2013, C-334/12 RX-II, [EU:C:2013:134](#).

^{83/} Arrest van 19 juni 2012, T-234/11 P, [EU:T:2012:311](#).

XVI. SCHADEVORDERINGEN

In de zaken die hebben geleid tot de arresten van 10 januari 2017, *Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie* (T-577/14, hogere voorziening ingesteld⁸⁴, [EU:T:2017:1](#)), 1 februari 2017, *Aalberts Industries/Europese Unie* (T-725/14, [EU:T:2017:47](#)), 1 februari 2017, *Kendrion/Europese Unie* (T-479/14, hogere voorziening ingesteld⁸⁵, [EU:T:2017:48](#)), en 17 februari 2017, *ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie* (T-40/15, hogere voorziening ingesteld⁸⁶, [EU:T:2017:105](#)), heeft het Gerecht uitspraak gedaan op verzoeken krachtens artikel 268 VWEU tot vergoeding van de schade die verzoeksters stelden te hebben geleden wegens een buitensporig lange duur van de procedure bij het Gerecht in verschillende zaken betreffende de toepassing van artikel 101 VWEU.

Het Gerecht herinnert er allereerst aan dat de Unie niet-contractueel aansprakelijk kan worden gesteld indien aan drie cumulatieve voorwaarden is voldaan, namelijk de onwettigheid van de aan de betrokken instelling verweten gedraging, de realiteit van de schade en het bestaan van een oorzakelijk verband tussen dat gedrag en de gestelde schade.

Wat de eerste voorwaarde betreft, heeft het Gerecht in het arrest van 10 januari 2017, *Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie* (T-577/14, hogere voorziening ingesteld⁸⁷, [EU:T:2017:1](#)), geoordeeld dat het recht op behandeling van zijn zaak binnen een redelijke termijn was geschonden wegens de buitensporig lange duur van de procedure in de zaken die hebben geleid tot de arresten *Groupe Gascogne/Commissie* en *Sachsa Verpackung/Commissie*⁸⁸. De duur van de procedure in die zaken bedroeg immers bijna 5 jaar en 9 maanden en kan niet worden gerechtvaardigd door enige omstandigheid die aan voornoemde zaken is toe te schrijven. In het bijzonder merkt het Gerecht op dat op het gebied van mededinging, een gebied dat complexer is dan andere soorten zaken, een periode van 15 maanden tussen het einde van de schriftelijke behandeling en de opening van de mondelinge behandeling in beginsel passend is. In de betrokken zaken is echter ongeveer 3 jaar en 10 maanden, oftewel 46 maanden, verstreken tussen die twee fasen. Niettemin is het Gerecht van oordeel dat de parallelle behandeling van verknochte zaken het kan rechtvaardigen dat de procedure met een aanvullende maand per verknochte zaak wordt verlengd. Derhalve heeft de parallelle behandeling van twaalf beroepen tegen dezelfde beschikking van de Commissie het in casu gerechtvaardigd dat de procedure in de betrokken zaken 11 maanden langer heeft geduurd. Het Gerecht leidt hieruit af dat een duur van 26 maanden (15 maanden plus 11 maanden) tussen het einde van de schriftelijke behandeling en de opening van de mondelinge behandeling passend was voor de behandeling van de betrokken zaken, met dien verstande dat de feitelijke, juridische en procedurele complexiteit van die zaken geen grond voor een langer tijdsverloop bood. Volgens het Gerecht duidt het tijdsverloop van 46 maanden tussen het einde van de schriftelijke behandeling en de opening van de mondelinge behandeling bijgevolg op een periode van ongerechtvaardigde inactiviteit van 20 maanden in elk van de twee betrokken zaken. De procedure die is gevolgd in de zaken die hebben geleid tot de arresten *Groupe Gascogne/Commissie* en *Sachsa Verpackung/Commissie*⁸⁹, was derhalve

84/ Zaken C-138/17 P, *Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne*, en C-146/17 P, *Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie*.

85/ Zaak C-150/17 P, *Europese Unie/Kendrion*.

86/ Zaak C-174/17 P, *Europese Unie/ASPLA en Armando Álvarez*, en C-222/17 P, *ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie*.

87/ Zaken C-138/17 P, *Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne*, en C-146/17 P, *Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie*.

88/ Arresten van 16 november 2011, T-72/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:671](#), en 16 november 2011, T-79/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:674](#).

89/ Arresten van 16 november 2011, T-72/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:671](#), en 16 november 2011, T-79/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:674](#).

in strijd met artikel 47, tweede alinea, van het Handvest van de grondrechten, doordat zij de redelijke procestermijn met 20 maanden heeft overschreden, hetgeen een voldoende gekwalificeerde schending vormt van een rechtsregel van de Unie die ertoe strekt particulieren rechten toe te kennen.

Op basis van een vergelijkbare redenering, met name met betrekking tot het tijdsverloop tussen het einde van de schriftelijke behandeling en de opening van de mondelinge behandeling, komt het Gerecht in de arresten van 1 februari 2017, **Kendrion/Europese Unie** (T-479/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁰, [EU:T:2017:48](#)), en 17 februari 2017, **ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie** (T-40/15, hogere voorziening ingesteld⁹¹, [EU:T:2017:105](#)), tot dezelfde conclusie met betrekking tot de procedure die is gevolgd in de zaken die hebben geleid tot het arrest **Kendrion/Commissie**⁹² respectievelijk de arresten **ASPLA/Commissie en Álvarez/Commissie**⁹³.

In het arrest van 1 februari 2017, **Aalberts Industries/Europese Unie** (T-725/14, [EU:T:2017:47](#)), oordeelt het Gerecht daarentegen dat geen sprake is van schending van de redelijke procestermijn in de zaak die heeft geleid tot het arrest **Aalberts Industries e.a./Commissie**⁹⁴. Het Gerecht erkent dat de duur van de procedure in die zaak, die meer dan 4 jaar en 3 maanden bedroeg, op het eerste gezicht zeer lang is, maar het benadrukt dat de redelijkheid van de procestermijn moet worden beoordeeld met inachtneming van de specifieke omstandigheden van elke zaak, in het bijzonder het belang van het geding voor de betrokkene, de complexiteit van de zaak, het gedrag van de partijen, het zich voordoen van procesincidenten en het gedrag van de bevoegde autoriteiten. Het is van oordeel dat de totale duur van de procedure in de betrokken zaak gerechtvaardigd was wanneer de specifieke omstandigheden van die zaak in aanmerking worden genomen, met name de feitelijke en juridische complexiteit ervan, het gedrag van de partijen en het ontbreken van een periode van onverklaarde inactiviteit in de loop van elk van de fasen van de procedure in die zaak.

Wat de tweede voorwaarde voor de aansprakelijkheid van de Unie betreft, heeft het Gerecht in de arresten van 10 januari 2017, **Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie** (T-577/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁵, [EU:T:2017:1](#)), en 1 februari 2017, **Kendrion/Europese Unie** (T-479/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁶, [EU:T:2017:48](#)), geoordeeld dat verzoeksters hebben aangetoond dat zij reële en zekere materiële schade hadden geleden wegens de betaling van bankgarantiekosten in de periode die met de overschrijding van de redelijke procestermijn overeenstemt. Bovendien is het Gerecht van oordeel dat verzoeksters immateriële schade hebben geleden.

Ten slotte, wat de derde voorwaarde betreft, is het Gerecht van oordeel dat hieraan ook is voldaan, aangezien er een voldoende direct causaal verband bestaat tussen de niet-inachtneming van de redelijke procestermijn en de betaling door verzoeksters van bankgarantiekosten in de periode die met de overschrijding van die termijn overeenstemt. Het Gerecht benadrukt bovendien dat de niet-inachtneming van de redelijke procestermijn verzoeksters in een situatie van onzekerheid kon brengen die verder ging dan de onzekerheid die gewoonlijk door een gerechtelijke procedure wordt veroorzaakt. Deze verlengde staat van onzekerheid heeft noodzakelijkerwijs een invloed gehad op de planning van de te nemen beslissingen en de bedrijfsvoering, zodat dit immateriële schade heeft opgeleverd die ook moet worden vergoed. Derhalve heeft het Gerecht verzoeksters een

90/ Zaak C-150/17 P, **Europese Unie/Kendrion**.

91/ Zaken C-174/17 P, **Europese Unie/ASPLA en Armando Álvarez**, en C-222/17 P, **ASPLA en Armando Álvarez/Europese Unie**.

92/ Arrest van 16 november 2011, T-54/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:667](#).

93/ Arresten van 16 november 2011, T-76/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:672](#), en 16 november 2011, T-78/06, niet gepubliceerd, [EU:T:2011:673](#).

94/ Arrest van 24 maart 2011, T-385/06, [EU:T:2011:114](#).

95/ Zaken C-138/17 P, **Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne**, en C-146/17 P, **Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie**.

96/ Zaak C-150/17 P, **Europese Unie/Kendrion**.

schadevergoeding toegekend die overeenkwam met het bedrag van de bankgarantiekosten die zij hadden betaald, alsook een schadevergoeding voor de door hen geleden immateriële schade als gevolg van de verlengde staat van onzekerheid waarin zij waren gebracht.

De kwestie van de vergoeding van de schade die beweerdelijk is geleden wegens een buitensporig lange duur van de procedure, lag ook ten grondslag aan het arrest van 7 juni 2017, **Guardian Europe/Europese Unie** (T-673/15, hogere voorziening ingesteld⁹⁷, [EU:T:2017:377](#)). Aan de orde was de duur van de procedure voor het Gerecht in de zaak betreffende de toepassing van artikel 101 VWEU die heeft geleid tot zijn arrest **Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie**⁹⁸.

Op basis van een vergelijkbare redenering als die welke in het arrest van 10 januari 2017, **Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie** (T-577/14, hogere voorziening ingesteld⁹⁹, [EU:T:2017:1](#)), is gevolgd, stelt het Gerecht vast dat de procedure die in de zaak Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie is gevolgd, in strijd was met artikel 47, tweede alinea, van het Handvest van de grondrechten, doordat zij de redelijke procestermijn met 26 maanden heeft overschreden, hetgeen een voldoende gekwalificeerde schending vormt van een rechtsregel van de Unie die ertoe strekt particulieren rechten toe te kennen. Volgens het Gerecht bestaat er een voldoende direct causaal verband tussen de niet-inachtneming van de redelijke procestermijn in de betrokken zaak en de schade die verzoekster vóór het arrest in die zaak heeft geleden, bestaande in de betaling van bankgarantiekosten in de periode die met de overschrijding van deze redelijke termijn overeenstemt. Derhalve is aan verzoekster een schadevergoeding van 654 523,43 EUR toegekend voor de materiële schade die voor haar is ontstaan als gevolg van de schending van de redelijke procestermijn in die zaak.

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 juni 2017, **Guardian Europe/Europese Unie** (T-673/15, hogere voorziening ingesteld¹⁰⁰, [EU:T:2017:377](#)), diende het Gerecht bovendien uitspraak te doen op verzoeksters verzoek tot vergoeding van de schade die zij zou hebben geleden als gevolg van de schending van het beginsel van gelijke behandeling in de beschikking waarbij de Commissie haar een geldboete had opgelegd wegens schending van de mededingingsregels¹⁰¹ en in het arrest **Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie**¹⁰².

Aangaande in de eerste plaats het bestaan van een voldoende gekwalificeerde schending van het beginsel van gelijke behandeling in de beschikking waarbij de Commissie verzoekster een geldboete had opgelegd wegens schending van de mededingingsregels, is het Gerecht van oordeel dat verzoekster niet met recht kan stellen dat de kosten voor de bankgarantie die zij heeft betaald, het directe gevolg zijn van de onrechtmatigheid van die beschikking. De door haar gestelde schade is immers een direct en bepalend gevolg van haar eigen keuze om na de vaststelling van de beschikking niet te voldoen aan haar verplichting om de gehele geldboete te betalen. Derhalve is er geen sprake van een voldoende direct causaal verband tussen de vermeende voldoende gekwalificeerde schending van het gelijkheidsbeginsel in de beschikking en de betaling van bankgarantiekosten. Voorts benadrukt het Gerecht dat uit de door verzoekster overgelegde documenten volgt dat zij de bij de betrokken beschikking opgelegde last, namelijk de betaling van de geldboete, niet zelf heeft gedragen. Verzoekster kon dus duidelijk

97/ Zaken C-447/17 P, **Europese Unie/Guardian Europe**, en C-479/17 P, **Guardian Europe/Europese Unie**.

98/ Arrest van 27 september 2012, T-82/08, [EU:T:2012:494](#).

99/ Zaken C-138/17 P, **Europese Unie/Gascogne Sack Deutschland en Gascogne**, en C-146/17 P, **Gascogne Sack Deutschland en Gascogne/Europese Unie**.

100/ Zaken C-447/17 P, **Europese Unie/Guardian Europe**, en C-479/17 P, **Guardian Europe/Europese Unie**.

101/ Beschikking C(2007) 5791 definitief van de Commissie van 28 november 2007 inzake een procedure op grond van artikel [101 VWEU] en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (zaak COMP/39165 – Vlakglas).

102/ Arrest van 27 september 2012, T-82/08, [EU:T:2012:494](#).

niet beweren dat zij reële en zekere schade had geleden, bestaande in het verschil tussen enerzijds de door de Commissie terugbetaalde rente over het deel van de geldboete dat het Hof in zijn arrest ***Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie***¹⁰³ uiteindelijk als onverschuldigd heeft aangemerkt, en anderzijds de winst die zij zou hebben kunnen genereren indien zij het betrokken bedrag in haar werkzaamheden had geïnvesteerd in plaats van het aan de Commissie te betalen. Wat de beweerdelijk geleden immateriële schade betreft, is het Gerecht van oordeel dat, ook al zou de vermeende voldoende gekwalificeerde schending van het gelijkheidsbeginsel in de beschikking van de Commissie hebben geleid tot reputatieschade bij verzoekster, wat niet is aangetoond, moet worden vastgesteld dat de door verzoekster geleden immateriële schade, gezien de aard en ernst van deze schending, voldoende is vergoed door de nietigverklaring van die beschikking alsmede de verlaging van de geldboete waartoe het Hof in het arrest ***Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie***¹⁰⁴ heeft besloten.

Aangaande in de tweede plaats de beweerdte schending van het beginsel van gelijke behandeling in het arrest van 27 september 2012, ***Guardian Industries en Guardian Europe/Commissie*** (T-82/08, [EU:T:2012:494](#)), wijst het Gerecht erop dat de Unie niet aansprakelijk kan worden gesteld op grond van de inhoud van een rechterlijke beslissing die niet afkomstig is van een Unierechter die in laatste instantie rechtsprekt en waartegen dus nog hogere voorziening kan worden ingesteld. Het onderstreept voorts dat in deze zaak de in het arrest van het Gerecht gemaakte fout door Hof is hersteld nadat verzoekster de beroepsmogelijkheden had benut. Het benadrukt dat die beoordeling echter onverlet laat dat een verzoeker de Unie in uitzonderlijke gevallen aansprakelijk kan stellen wegens een zeer gebrekkig functionerende rechtsgang, in het bijzonder op grond van fouten van procedurele of administratieve aard met gevolgen voor de werkzaamheden van een Unierechter. Verzoekster had in deze zaak, die betrekking had op de inhoud van een rechterlijke beslissing, echter niet gesteld dat er sprake was van een dergelijke zeer gebrekkig functionerende rechtsgang. Derhalve is de vordering tot vergoeding van de schade die zou zijn veroorzaakt door vermeende gekwalificeerde schending van het beginsel van gelijke behandeling afgewezen.

103/ Arrest van 12 november 2014, C-580/12 P, [EU:C:2014:2363](#).

104/ Arrest van 12 november 2014, C-580/12 P, [EU:C:2014:2363](#).

XVII. HOGERE VOORZIENINGEN

Van de door de kamer voor hogere voorzieningen van het Gerecht in 2017 gewezen beslissingen, verdienen twee arresten bijzondere vermelding.

In de eerste plaats heeft het Gerecht in het arrest van 27 juni 2017, *Ruiz Molina/EUIPO* (T-233/16 P, [EU:T:2017:435](#)), geoordeeld dat niets zich ertegen verzet dat een wettige of onwettige administratieve handeling die voor de adressaat ervan primair bezwarend is en accessoir rechten voor hem doet ontstaan, kan worden ingetrokken indien geen inbreuk wordt gemaakt op het gewettigd vertrouwen van die adressaat en het beginsel van rechtszekerheid niet wordt geschonden. In casu heeft het Gerecht, na te hebben vastgesteld dat het besluit tot beëindiging van de overeenkomst van tijdelijk functionaris van de rekwirant primair een administratieve handeling vormde die voor een functionaris bezwarend was en accessoir rechten voor hem deed ontstaan, eveneens geoordeeld dat de functionaris door de ondertekening van een herintredingsprotocol had ingestemd met de intrekking van het beëindigingsbesluit. Dientengevolge had de betrokken intrekking plaatsgevonden met eerbiediging van het rechtszekerheidsbeginsel en het gewettigd vertrouwen van die functionaris. Derhalve heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken terecht geoordeeld dat het beëindigingsbesluit was ingetrokken. Voorts heeft het Gerecht voor ambtenarenzaken met betrekking tot de rechtsgevolgen van die intrekking terecht geoordeeld dat de herintreding van de functionaris tot gevolg had gehad dat deze laatste met terugwerkende kracht in de positie werd herplaatst die hij had op de datum waarop zijn overeenkomst van tijdelijk functionaris voor bepaalde tijd was beëindigd en niet dat die overeenkomst voor een tweede keer werd verlengd, aangezien het beëindigingsbesluit werd geacht nooit te hebben bestaan.

In de tweede plaats heeft het Gerecht in het arrest van 7 december 2017, *Missir Mamachi di Lusignano e.a./Commissie* (T-401/11 P-RENV-RX, [EU:T:2017:874](#)), ten eerste geoordeeld dat, ingeval een instelling aansprakelijk is voor de niet-nakoming van een beschermingsverplichting waardoor specifiek die schade is ontstaan die de genoemde verplichting had moeten voorkomen, moet worden vastgesteld dat deze niet-nakoming, zelfs als die niet kan worden beschouwd als de enige schadeoorzaak, voldoende direct aan het ontstaan van de schade kan bijdragen. De rechter kan dus oordelen dat een voorzienbare of onvoorzienbare handeling van een derde geen verbreking van het causaal verband met zich mee kan brengen noch een omstandigheid kan vormen die de instelling geheel van haar aansprakelijkheid ontheft, wanneer de twee oorzaken, namelijk het onrechtmatig handelen van de instelling en het handelen van een derde, aan dezelfde schade hebben bijgedragen. In het licht van deze overwegingen heeft het Gerecht als rechter in hogere voorziening vastgesteld dat in casu het Gerecht voor ambtenarenzaken, zonder blijk te geven van een onjuiste rechtsopvatting, in wezen de leer van de gelijkwaardige causaliteitsvoorwaarden had toegepast, en voorts dat de Commissie het causaal verband tussen haar onrechtmatig handelen en de geleden schade dat het Gerecht voor ambtenarenzaken in het arrest in eerste aanleg had vastgesteld, niet ter discussie had gesteld. Derhalve had het Gerecht voor ambtenarenzaken volgens het Gerecht zonder blijk te geven van een onjuiste rechtsopvatting geoordeeld dat de instelling, zelfs indien zij niet als hoofdaansprakelijke voor de schade kon worden aangemerkt, toch moest worden geacht de schade mede te hebben veroorzaakt ingeval zij onrechtmatig had gehandeld door een beschermingsverplichting niet na te komen, met als gevolg dat precies die schade mede was ontstaan die deze verplichting had moeten voorkomen. Ten tweede heeft het Gerecht geoordeeld dat uit de rechtsstelsels van de lidstaten een algemeen gemeenschappelijk beginsel voortvloeit op grond waarvan de nationale rechter in omstandigheden als in de onderhavige zaak erkent dat diegenen die samen dezelfde schade hebben veroorzaakt, hoofdelijk aansprakelijk zijn, waarbij het rechtvaardig wordt geacht dat de gelaedeerde niet hoeft vast te stellen voor welk deel van de schade elk van degenen die de schade hebben veroorzaakt, aansprakelijk is en dat hij niet het risico hoeft te dragen dat degene onder de veroorzakers van de schade die hij wil dagvaarden, insolvent blijkt te zijn. In het licht van deze overwegingen heeft het Gerecht vastgesteld dat het Gerecht voor ambtenarenzaken blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door de bijdrage van de Commissie aan de vergoeding van de materiële schade die was geleden

door de vier kinderen van de ambtenaar die was overleden als gevolg van de niet-nakoming van een beschermingsverplichting, tot 40 % te beperken. Bijgevolg heeft het Gerecht de Commissie veroordeeld tot hoofdelijke betaling van een bedrag van 3 miljoen EUR aan de vier kinderen van de overleden ambtenaar, onder aftrek van de uitbetaalde of uit te betalen statutaire uitkeringen die worden geacht deel uit te maken van dit bedrag. Ten derde heeft het Gerecht geoordeeld dat uit de rechtsstelsels van de lidstaten geen algemeen gemeenschappelijk beginsel voortvloeide op grond waarvan een nationale rechter in omstandigheden als in de onderhavige zaak de vermeende door de overleden ambtenaar geleden immateriële schade zou hebben vergoed. Ten vierde heeft het Gerecht geoordeeld dat uit de rechtsstelsels van de lidstaten een algemeen gemeenschappelijk beginsel volgde op grond waarvan rechtverkrijgenden (descendenten) van een overleden ambtenaar door de waarborg dat hun in omstandigheden als in de onderhavige zaak automatisch uitkeringen worden toegekend, niet worden belemmerd om daarnaast door middel van een beroep voor een nationale rechterlijke instantie een vergoeding voor hun immateriële schade te verkrijgen, indien zij menen dat genoemde waarborg de geleden schade niet of niet geheel dekt. Voorts vloeit in dit verband uit de rechtsstelsels van de lidstaten een algemeen gemeenschappelijk beginsel voort op grond waarvan de geleden immateriële schade niet tweemaal kan worden vergoed. Derhalve moet de rechter nagaan in hoeverre een stelsel dat de automatische toekenning van uitkeringen waarborgt, de door de rechtverkrijgenden geleden immateriële schade geheel, gedeeltelijk of helemaal niet dekt, alvorens hij de hoogte van de schadevergoeding vaststelt. Ten slotte vloeit uit de rechtsstelsels van de lidstaten voort dat het beginsel van hoofdelijke aansprakelijkheid niet alleen van toepassing is op materiële schade, maar in omstandigheden als in de onderhavige zaak eveneens op immateriële schade kan worden toegepast. Het Gerecht heeft geoordeeld dat die redenering tevens opging voor de ascendenten van de overleden ambtenaar.

XVIII. VERZOEKEN IN KORT GEDING

In 2017 zijn bij het Gerecht 47 verzoeken in kort geding ingediend, hetgeen een aanzienlijke toename betekent ten opzichte van het aantal verzoeken dat in 2016 is ingediend (34). Voorts is het aantal gegeven beschikkingen en afgesloten zaken aanzienlijk gestegen. In 2017 zijn 56 beschikkingen gegeven¹⁰⁵ (tegenover 25 in 2016) en 53 zaken afgesloten (tegenover 20 in 2016). In 8 zaken heeft het Gerecht een schorsingsbeschikking krachtens artikel 157, lid 2, van het Reglement voor de procesvoering gegeven.

De gegeven beschikkingen hebben betrekking op een groot aantal gebieden, waaronder in het bijzonder het recht inzake mededinging en staatssteun (4 zaken), beperkende maatregelen (8 zaken), overheidsopdrachten (6 zaken) en het institutionele recht (11 zaken). Wat de gedingen inzake het institutionele recht betreft, moet

^{105/} Dit cijfer komt overeen met alle door de kortgedingrechter gegeven beschikkingen, met uitsluiting van de beschikkingen tot afdoening zonder beslissing/doorhalingsbeschikkingen, maar met inbegrip van de beschikkingen krachtens artikel 157, lid 2, van het Reglement voor de procesvoering en de beschikkingen van de vicepresident van het Gerecht als vervanger van de president van het Gerecht overeenkomstig artikel 157, lid 4, juncto artikel 11 van het Reglement voor de procesvoering, namelijk de beschikkingen van 10 april 2017, *Exaa Abwicklungsstelle für Energieprodukte/ACER* (T-123/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:277](#)), 21 april 2017, *Post Telecom/EIB* (T-158/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:281](#)), en 26 september 2017, *Wall Street Systems UK/ECB* (T-579/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:668](#)) – hogere voorziening ingesteld, zaak C-576/17 P(R), *Wall Street Systems UK/ECB*.

worden opgemerkt dat een relatief groot aantal zaken betrekking had op het statuut van de leden van het Europees Parlement¹⁰⁶ en op de financiering van Europese partijen of stichtingen¹⁰⁷.

Bij beschikkingen van 18 mei 2017, **RW/Commissie** (T-170/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:351](#))¹⁰⁸, en 25 augustus 2017, **Malta/Commissie** (T-653/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:583](#)), heeft de president van het Gerecht twee verzoeken tot opschorting van de tenuitvoerlegging toegewezen.

Bij beschikking van 18 mei 2017, **RW/Commissie** (T-170/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:351](#))¹⁰⁹, heeft de president van het Gerecht de tenuitvoerlegging opgeschort van het besluit van de Commissie om verzoeker, een 63-jarige ambtenaar, overeenkomstig artikel 42 quater van het Statuut in het belang van de dienst op verlof te plaatsen en tegelijkertijd ambtshalve te pensioneren.

Artikel 42 quater is in het Statuut opgenomen bij de laatste hervorming van het Statuut bij verordening (EU, Euratom) nr. 1023/2013¹¹⁰. Na de voorwaarde inzake de „fumus boni juris” te hebben onderzocht, komt de president van het Gerecht tot het oordeel dat verzoeker heeft aangetoond dat sprake is van een belangrijk rechtsgeschil waarvan de oplossing niet meteen duidelijk is en waarvoor een nader onderzoek in de procedure ten gronde is vereist. Op het eerste gezicht pleit immers zowel de tekst van artikel 42 quater van het Statuut als de algemene opzet van de bepalingen inzake pensionering en de beëindiging van de dienst ervoor artikel 42 quater van het Statuut aldus uit te leggen dat het niet mogelijk is om een ambtenaar die de minimale pensioengerechtigde leeftijd reeds heeft bereikt overeenkomstig artikel 23 van bijlage XIII bij het Statuut, in het belang van de dienst op verlof te plaatsen en tegelijkertijd ambtshalve te pensioneren.

Bij beschikking van 25 augustus 2017, **Malta/Commissie** (T-653/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:583](#)), heeft de president van het Gerecht de opschorting gelast van de tenuitvoerlegging van het besluit van de Commissie waarbij op grond van verordening nr. 1049/2001 na het confirmatief verzoek van Greenpeace toegang was verleend tot de van de Republiek Malta afkomstige documenten met betrekking tot de blauwvintonijnvisserij.

Na de voorwaarde inzake de „fumus boni juris” te hebben onderzocht, komt de president van het Gerecht tot het oordeel dat de Republiek Malta heeft aangetoond dat sprake is van een belangrijk juridisch en feitelijk geschil waarvan de oplossing niet meteen duidelijk is en waarvoor een nader onderzoek in de procedure ten gronde is vereist.

In zijn analyse heeft de president van het Gerecht meteen het argument van de Commissie afgewezen dat de middelen van de Republiek Malta niet-ontvankelijk waren op grond dat zij geen betrekking hadden op de in artikel 4, leden 1 tot en met 3, van verordening nr. 1049/2001 vermelde materiële uitzonderingen op de toegang tot documenten. In dit verband herinnert de president van het Gerecht eraan dat de stelling van de Commissie ertoe zou leiden dat haar besluiten betreffende de toegang tot documenten grotendeels aan rechterlijke toetsing

^{106/} Beschikkingen van 16 februari 2017, **Troszczynski/Parlement**, T-626/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:92](#); 16 februari 2017, **Le Pen/Parlement**, T-140/16 R II, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:93](#); 16 februari 2017, **Gollnisch/Parlement**, T-624/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:94](#); 6 april 2017, **Le Pen/Parlement**, T-86/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:270](#); 26 juni 2017, **Jalkh/Parlement**, T-27/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:431](#), en 26 juni 2017, **Jalkh/Parlement** T-26/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:432](#).

^{107/} Beschikkingen van 14 maart 2017, **ADDE/Parlement**, T-48/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:170](#), en 4 juli 2017, **Institute for Direct Democracy in Europe/Parlement**, T-118/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:465](#).

^{108/} De hogere voorziening is afgewezen bij beschikking van 10 januari 2018, **Commissie/RW** [C-442/17 P(R), niet gepubliceerd, [EU:C:2018:6](#)].

^{109/} Idem.

^{110/} Verordening (EU, Euratom) nr. 1023/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2013 tot wijziging van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie en de regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Europese Unie (PB 2013, L 287, blz. 15).

ontsnappen en dat een dergelijk resultaat op het eerste gezicht weinig verenigbaar lijkt met de vaste rechtspraak van het Hof volgens welke de Unie een door het recht beheerste unie is waarin de handelingen van de instellingen met name aan de Verdragen, de algemene rechtsbeginselen en de grondrechten worden getoetst.

Aangaande de grief inzake schending van artikel 113 van verordening (EG) nr. 1224/2009¹¹¹ met betrekking tot een deel van de in het bestreden besluit bedoelde documenten, stelt de president van het Gerecht vast dat in artikel 113 van verordening nr. 1224/2009 niet wordt verwezen naar verordening nr. 1049/2001 en dat in de leden 2 en 3 van dat artikel wordt bepaald dat de tussen de lidstaten en de Commissie uitgewisselde gegevens niet worden toegezonden aan andere personen dan de personen in de lidstaten of de instellingen van de Unie wier functie vereist dat zij toegang tot deze gegevens hebben, en niet voor een ander dan het in deze verordening bepaalde doel mogen worden gebruikt. De president van het Gerecht leidt hieruit af dat niet meteen duidelijk is hoe verordening nr. 1224/2009 en verordening nr. 1049/2001 met elkaar moeten worden verzoend. Dit is des te meer het geval omdat artikel 113 van verordening nr. 1224/2009 een sectorspecifiek voorschrift is dat een aantal jaren na de inwerkingtreding van verordening nr. 1049/2001 is vastgesteld.

Wat het argument betreft dat de Commissie de omvang van het verzoek om toegang tot de documenten niet met de vereiste zorgvuldigheid heeft onderzocht en dat zij in de confirmatieve fase heeft vastgesteld dat 121 documenten onder dat verzoek vielen, komt de president van het Gerecht tot de conclusie dat niet kan worden uitgesloten dat de verzending van alle van de Republiek Malta afkomstige documenten met betrekking tot blauwvintonijn de omvang van het verzoek om toegang tot de documenten te buiten gaat, waaruit derhalve het bestaan blijkt van een belangrijk feitelijk geschil waarvan de oplossing niet meteen duidelijk is en waarvoor een nader onderzoek is vereist, dat niet door de kortgedingrechter kan worden verricht, maar in de procedure ten gronde moet plaatsvinden.

Van de zaken waarin het verzoek in kort geding is afgewezen, moeten met name de reeks zaken over de tewerkstelling van de assistenten van de leden van het Parlement en de zaken over de veiling van transportcapaciteit van de OPAL-gasleiding worden vermeld.

In de zaken die hebben geleid tot de beschikkingen van 16 februari 2017, **Troszczynski/Parlement** (T-626/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:92](#)), 16 februari 2017, **Le Pen/Parlement** (T-140/16 R II, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:93](#)), 16 februari 2017, **Gollnisch/Parlement** (T-624/16 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:94](#))¹¹², en 6 april 2017, **Le Pen/Parlement** (T-86/17 R, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:270](#)), hadden leden van het Parlement verzocht om opschorting van de tenuitvoerlegging van de besluiten van de secretaris-generaal van het Parlement waarbij de terugvordering door verrekening van de ter dekking van de kosten van parlementaire medewerkers onverschuldigd betaalde bedragen van die leden was gelast: een maandelijkse inhouding van 50 % van de parlementaire bezoldiging, een maandelijkse inhouding van 100 % van de vergoeding voor algemene uitgaven en een inhouding van 50 % van de verblijfsvergoeding.

^{111/} Verordening (EG) nr. 1224/2009 van de Raad van 20 november 2009 tot vaststelling van een communautaire controleregeling die de naleving van de regels van het gemeenschappelijk visserijbeleid moet garanderen, tot wijziging van verordeningen (EG) nr. 847/96, (EG) nr. 2371/2002, (EG) nr. 811/2004, (EG) nr. 768/2005, (EG) nr. 2115/2005, (EG) nr. 2166/2005, (EG) nr. 388/2006, (EG) nr. 509/2007, (EG) nr. 676/2007, (EG) nr. 1098/2007, (EG) nr. 1300/2008, (EG) nr. 1342/2008 en tot intrekking van verordeningen (EEG) nr. 2847/93, (EG) nr. 1627/94 en (EG) nr. 1966/2006 (PB 2009, L 343, blz. 1).

^{112/} De hogere voorziening is afgewezen bij beschikking van 6 juli 2017, **Gollnisch/Parlement** [C-189/17 P(R), niet gepubliceerd, [EU:C:2017:528](#)].

Om aan te tonen dat was voldaan aan de voorwaarde van spoedeisendheid, hadden verzoekers met name aangevoerd dat zij door de terugvordering door verrekening hun parlementair mandaat niet daadwerkelijk en onafhankelijk konden uitoefenen.

De president van het Gerecht heeft de vier verzoeken in kort geding afgewezen op grond dat niet was aangetoond dat de inhoudingen afbreuk deden aan de daadwerkelijke uitoefening van het mandaat van lid van het Europees Parlement, en er derhalve geen sprake was van spoedeisendheid. In dit verband heeft hij opgemerkt dat zowel uit de regels die van toepassing zijn op de leden als uit de praktijk van het Parlement volgde dat bij de terugvordering door verrekening de verplichting van de instelling om de ten onrechte ontvangen bedragen terug te vorderen, moet worden afgewogen tegen de verplichting om te waarborgen dat het betrokken lid zijn mandaat daadwerkelijk kan uitoefenen. Het feit dat het Parlement tot terugvordering door verrekening is overgegaan, kon bijgevolg op zich niet worden aangemerkt als een handeling die afbreuk kon doen aan de daadwerkelijke uitoefening in volstrekte onafhankelijkheid door verzoekers van hun mandaat van lid van het Europees Parlement.

De president van het Gerecht wijst er vervolgens op dat verzoekers met betrekking tot de maandelijkse inhouding van 50 % van de parlementaire bezoldiging niet hadden uitgelegd hoe deze verlaging tot gevolg zou hebben gehad dat hun werd belet hun parlementair mandaat ten volle uit te oefenen. Wat de maandelijkse inhouding van 100 % van de vergoeding voor algemene uitgaven betreft, stelt de president van het Gerecht vast dat de betrokken leden (Jean-Marie Le Pen, Bruno Gollnisch en Marine Le Pen) niet hadden aangevoerd dat het forfaitaire bedrag in werkelijkheid voor een deel een verkapte bezoldiging zou zijn. Doordat de leden vergoeding van de werkelijk gemaakte kosten mogen vorderen, zodat de daadwerkelijke uitoefening van hun mandaat niet wordt belemmerd, kan derhalve niet de conclusie worden getrokken dat de maandelijkse inhouding van 100 % van de vergoeding voor algemene uitgaven afbreuk doet aan de daadwerkelijke uitoefening van het mandaat van lid van het Europees Parlement. Doordat de leden vergoeding van de werkelijk gemaakte kosten mogen vorderen, stelt de president van het Gerecht voorts vast dat de inhouding van 50 % van de verblijfsvergoeding evenmin afbreuk doet aan de daadwerkelijke uitoefening van het mandaat van lid van het Europees Parlement.

In de zaken die hebben geleid tot de beschikkingen van 21 juli 2017, *Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo/Commissie* (T-130/17 R, [EU:T:2017:541](#)), 21 juli 2017, *Polen/Commissie* (T-883/16 R, [EU:T:2017:542](#)), en 21 juli 2017, *PGNiG Supply & Trading/Commissie* (T-849/16 R, [EU:T:2017:544](#)), heeft de president van het Gerecht de verzoeken behandeld die waren ingediend met het oog op de opschorting van de tenuitvoerlegging van het besluit van de Commissie om de niet-benutte 50 % van de capaciteit van de OPAL-gasleiding, die in het oosten het gedeelte te land vormt van de gasleiding Nord Stream 1, waardoor aardgas via de Oostzee van Rusland naar West-Europa wordt getransporteerd, open te stellen voor concurrentie.

Na te hebben vastgesteld dat twee door Gazprom gesloten overeenkomsten, namelijk een doorvoerovereenkomst voor het transport van aardgas via het Poolse gedeelte van de Yamal-Europe-gasleiding voor de bevoorrading van de West-Europese markten (met inbegrip van de Poolse markt) en een met PGNiG Supply & Trading GmbH gesloten overeenkomst voor de levering van aardgas, tot 2020 respectievelijk tot eind 2022 liepen, heeft de president van het Gerecht beslist dat de exploitatie van de transportcapaciteit van het Poolse gedeelte van de Yamal-Europe-gasleiding en de levering aan de Poolse markt door Gazprom op het eerste gezicht tot die jaren waren gewaarborgd. Bijgevolg zou de door de Republiek Polen en de twee verzoekende vennootschappen gestelde schade, zelfs indien voldoende was aangetoond dat zij vaststond, ten vroegste kunnen intreden wanneer de voornoemde overeenkomsten aflopen. Gelet op de gemiddelde duur van procedures voor het Gerecht, zullen de arresten ten gronde in die zaken waarschijnlijk in 2019 worden gewezen.

Wat het argument betreft dat krachtens het bestreden besluit privaatrechtelijke overeenkomsten konden worden gesloten die niet meer nietig zouden kunnen worden verklaard, ook al zou het besluit daarna nietig worden verklaard, heeft de president van het Gerecht opgemerkt dat in dat geval tegen de mogelijke uitvoering van die handelingen beroepswegen zouden openstaan.

Derhalve heeft de president van het Gerecht de verzoeken tot opschorting van de tenuitvoerlegging afgewezen, aangezien verzoeksters niet genoegzaam hadden bewezen dat zij niet de afloop van de procedures inzake de beroepen in de hoofdgedingen zouden kunnen afwachten zonder zich bloot te stellen aan ernstige en onherstelbare schade.

C/ WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET GERECHT IN 2017

door Emmanuel Coulon, griffier van het Gerecht

De griffie van het Gerecht, die een centrale plaats in de rechtspleging inneemt, stond ook dit jaar weer ten dienste van een rechterlijke instantie in verandering. Het Gerecht groeit en wijzigt van gedaante naarmate de hervorming van de gerechtelijke structuur van het Hof van Justitie van de Europese Unie vordert. Deze hervorming behelst een verdubbeling van het aantal rechters van deze instantie tegen 2019 in drie opeenvolgende etappes.¹ De voor het Gerecht gebrachte rechtszaken worden diverser en in sommige opzichten ook steeds complexer. Binnen die context heeft de griffie een aantal hervormingen doorgevoerd, die haar in staat moeten stellen om de haar opgedragen taken te blijven vervullen en de eerste twee fasen van de hervorming succesvol af te ronden.

De balans van 2017 is voor de rechterlijke instantie positief. De uitdagingen van de eerste twee fasen van de hervorming zijn aangepakt. Hoewel het aantal aanhangig gemaakte zaken (917) enigszins hoger ligt dan de afgedane zaken (895), wat de lichte toename van het aantal aanhangige zaken (1 508) verklaart, is de procesduur wederom korter geworden. Dit getuigt, evenals het percentage gehele of gedeeltelijke vernietigingen door het Hof van Justitie, ervan dat de kwaliteit van de beslissingen behouden is gebleven.

Als deelnemer aan het reilen en zeilen binnen de gerechtelijke instantie die optimaal gebruik wil maken van de 72 begrotingsposten die haar sinds 16 januari 2016 zijn toegewezen, heeft de griffie aan dat succes bijgedragen. Eind 2017 is met voldoening vastgesteld dat de haar bij de wetteksten en door de rechterlijke instantie opgedragen taken ten volle zijn vervuld, en dat met inachtneming van de vereisten van een eerlijk proces.

De griffie heeft het Gerecht wederom gerechtelijke en administratieve bijstand verleend door:

- te zorgen voor een goed verloop van de procedures en de procesdossiers goed bij te houden;
- de communicatie tussen de vertegenwoordigers van de partijen en de rechters te verzorgen;
- de rechters en hun medewerkers actief bij te staan;
- de administratie van het Gerecht, onder het gezag van de president van het Gerecht en met hulp van de diensten van het Hof van Justitie van de Europese Unie, te voeren.

Dit resultaat is ontegensprekelijk het gevolg van de inzet van de dames en heren van de griffie, waarvoor lof. Met onverstoorbare dagelijkse betrokkenheid heeft het personeel van de griffie al zijn energie ingezet om naar behoren met de betrokken actoren samen te werken.

De werkzaamheden van de griffie zijn stipt verricht, met een sterk gevoel voor het algemeen belang, met de ambitie om een voorbeeldige rechtsbedeling aan te bieden en met de permanente zorg om de gerechtelijke doorlooptijd te verbeteren. De griffie heeft er zich met name steeds voor ingezet dat de processtukken binnen een passende termijn werden behandeld. Ook heeft zij een systeem opgezet waarmee kan worden gezien of een procedure al te lang aansleept, zodat waarschuwingen kunnen uitgaan en stappen kunnen worden ondernomen.

^{1/} Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14), en verordening (EU) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137).

I. ORGANISATORISCHE GEVOLGEN

VAN DE AMBTSAAANVAARDING VAN TWEE NIEUWE RECHTERS

In het kader van de tweede fase van de hervorming zijn in 2017 twee nieuwe rechters benoemd en geïnstalleerd. Hiermee is de tweede fase, die de benoeming van in totaal zeven extra rechters voor het Gerecht en de overdracht om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden aan het Gerecht behelsde, voltooid. De benoeming van de nog ontbrekende rechter opdat het college uit 47 rechters bestaat, zoals is voorzien bij artikel 48 van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie, zal te gelegener tijd in het kader van de eerste fase plaatsvinden.²

De Ierse en de Belgische rechter zijn op 29 maart respectievelijk 6 september 2017 benoemd en zij hebben op 8 juni respectievelijk 4 oktober 2017 de eed afgelegd. Na deze benoemingen is het aantal rechters in het Gerecht van 44 naar 46 gestegen.

Hoewel de komst van deze twee nieuwe rechters niet te vergelijken was met die van de 22 nieuwe rechters in de loop van 2016, moesten toch enkele maatregelen worden getroffen om hun integratie en die van hun medewerkers in goede banen te leiden.

Na elke ambtsaanvaarding heeft het Gerecht iedere nieuwe rechter aan een kamer toegevoegd, nieuwe portefeuilles van zaken samengesteld en de zaken over de rechters herverdeeld. Zoals in het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht is voorgeschreven, heeft de griffie de partijen in de betrokken zaken daarover geïnformeerd en de door de rechterlijke instantie getroffen beslissingen ten aanzien van de toevoeging van de rechters aan de kamers in het *Publicatieblad van de Europese Unie* bekendgemaakt.³ De griffie heeft vervolgens bij elk van die herverdelingen van de zaken alle interne databanken bijgewerkt.

De ambtsaanvaarding en de huisvesting van de nieuwe rechters en het personeel in hun kabinetten, heeft ook administratieve bijstand van de griffie gevergd, in de vorm van voorbereidende werkzaamheden in samenwerking met de diensten van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Elke nieuwe medewerker werd op persoonlijke wijze bijgestaan en begeleid bij zijn of haar nieuwe taken en werkzaamheden.

^{2/} Op 31 december 2017 moest één van de twaalf aanvullende rechters van wie de benoeming in het kader van de eerste fase van de hervorming was voorzien, nog worden benoemd.

^{3/} Besluiten van het Gerecht van 8 juni 2017 (PB 2017, C 213, blz. 2) en 4 oktober 2017 (PB 2017, C 382, blz. 2) inzake de toevoeging van de rechters aan de kamers.

II. TAAK VAN GERECHTELIJKE BIJSTAND

Context

In 2017 is de taak van gerechtelijke bijstand van de griffie tot uitdrukking gekomen in de behandeling van 917 gedinginleidende verzoekschriften. De bancaire en financiële sector is met 98 zaken, waarvan het merendeel deel uitmaakt van een reeks van zaken waarin wordt opgekomen tegen wettigheid van beslissingen betreffende de afwikkelingsregeling voor een Spaanse bank, de Banco Popular Español, SA, dit jaar de op een na belangrijkste categorie van rechtszaken, na die van de intellectuele-eigendomszaken (298 zaken). Met 86 zaken is het aantal nieuwe ambtenarenzaken afgenomen in vergelijking met de voorgaande jaren (167 nieuwe zaken in 2015 en 117 nieuwe zaken in 2016⁴). Elk van deze drie categorieën van rechtszaken (van de 45 categorieën waaronder de aanhangige zaken thans vallen) heeft haar eigen kenmerken, waardoor zij op specifieke wijze door de griffie moesten worden behandeld in de loop van het afgelopen jaar.

Daarnaast heeft de griffie 55 070 processtukken in het register ingeschreven in 22 procestalen (van de 24 procestalen waarin het Reglement voor de procesvoering voorziet), 4 449 memories (andere dan de verzoekschriften) behandeld die in het kader van de aanhangige zaken zijn overgelegd, de beslissingen van de rechtsprekende formaties uitgevoerd in de vorm van maatregelen tot organisatie van de procesgang of maatregelen van instructie, en 1 485 bekendmakingen in het *Publicatieblad van de Europese Unie* opgesteld.

Uiteraard is het niet mogelijk om hier alle gegevens te vermelden waaraan kan worden afgemeten welk werk de griffie van het Gerecht heeft verzet, maar sommige daarvan, met name statistische, volstaan reeds om licht op de omvang van haar werklast te werpen:

- de 9 756 processtukken die zijn neergelegd, omvatten 565 interventieverzoeken (een ongekend hoog aantal in de geschiedenis van de rechterlijke instantie) en 212 verzoeken om vertrouwelijke behandeling ten opzichte van de partijen of het publiek;
- de archieven van de zaken die thans voorwerp van instructie zijn, vertegenwoordigen 652 strekkende meter papieren dossiers;
- meerdere collectieve beroepen zijn ingesteld, met soms 1000 verzoekende partijen of meer, wat voor de griffie uiteraard het nodige verificatiewerk heeft betekend;
- het verloop van de procedures in groepen of reeksen van zaken heeft genoopt tot coördinatie binnen de griffie zelf, gelet op de veelheid van procestalen, en met de rechtsprekende formaties, voor de behandeling van de verzoeken om uitstel, voeging, interventie en eventuele vertrouwelijke behandeling in elk van die zaken;
- de griffie heeft zijn diensten tijdens de pleitzittingen in het kader van 390 zaken geleverd, waarvan sommige een hele of zelfs meerdere dagen in beslag hebben genomen;

^{4/} In 2015 en tot zijn ontbinding in 2016 werden de beroepen in ambtenarenzaken ingesteld bij het Gerecht voor ambtenarenzaken. Vanaf 1 september 2016 worden deze beroepen ingesteld bij het Gerecht.

- de griffie heeft zijn diensten tijdens 405 kamervergaderingen geleverd;
- honderden maatregelen tot organisatie van de procesgang en tientallen maatregelen van instructies zijn voorwerp van een beslissing of een bevel geweest, met name betreffende de overlegging van documenten waarvan de vertrouwelijkheid was ingeroepen.

Bovendien heeft de rechterlijke instantie ook dit jaar dankzij de logistieke bijstand van de griffie in diverse vormen (hulp bij de coördinatie, documentatie, signaleringen van rechtspraak over procedurele kwesties, beheer van informatiesystemen, productie van statistieken) in de best mogelijke omstandigheden kunnen werken. Met name heeft de griffie tot de kwaliteit van de beslissingen van de president van het Gerecht en die van de rechtsprekende formaties bijgedragen en de vicepresident bijgestaan in de vervulling van de hem in september 2016 door het Gerecht taak om voor coherentie in de rechtspraak te helpen zorgen.

Papierloos maken van de verschillende etappes in een gerechtelijke procedure

De griffie heeft in het kader van de vervulling van haar taak van gerechtelijke bijstand in het afgelopen jaar voordeel kunnen blijven halen uit het feit dat vrijwel alle etappes in de gerechtelijke procedure papierloos verlopen, waaronder – op intern vlak – de communicatie met de kabinetten van de rechters en – op extern vlak – de communicatie met de vertegenwoordigers van de partijen. In 2017 is ook de toezending van het procesdossier voor de kamer van beroep door het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) papierloos geworden. Dankzij een modernere versie van de IT-toepassing „Elektronisch procesdossier” is de terbeschikkingstelling van informatie het afgelopen jaar bovendien verbeterd.

Door dat papierloos maken van de omgeving kon de griffie, in het belang van allen, worden bevrijd van repetitieve taken. Zij heeft nu de mogelijkheid om de antwoorden die van deze dienst worden verwacht, nog persoonlijker te maken. Ook zijn nu middelen vrijgemaakt voor onderwerpen die dat heel in het bijzonder verdienen.

Wat de communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters in het Gerecht betreft, moet nogmaals het succes van de elektronische oplegnota's⁵, die inmiddels drie jaar in gebruik zijn, worden benadrukt. Dankzij de directe communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters zijn de interne procedures vereenvoudigd, zijn de werkmethoden gestroomlijnd, werden middelen bespaard en is tijd gewonnen. De IT-ondersteuning maakt het ook mogelijk om de communicatie volledig te volgen en de werkzaamheden te kwantificeren. In 2017 heeft de griffie in het kader van de lopende zaken 12 930 nota's aan de kabinetten gezonden. Alleen al dat gegeven wijst erop dat de communicatie tussen de griffie en de kabinetten fors is toegenomen, met ongeveer 19 % ten opzichte van 2016.

De communicatie met de vertegenwoordigers van de partijen verloopt tegenwoordig voornamelijk via de IT-applicatie e-Curia⁶, die de twee rechterlijke instanties waaruit de instelling bestaat beide gebruiken. Het percentage neerleggingen via die applicatie groeit onophoudelijk sinds deze in november 2011 in bedrijf is genomen, net zoals het aantal advocaten en gemachtigden dat over een toegangsaccount beschikt. In 2017 is 83 % van de neerleggingen bij het Gerecht langs elektronische weg verricht (tegenover 76 % in 2016), wat neerkomt op 805 768 bladzijden.⁷

^{5/} De communicatie tussen de griffie en de kabinetten van de rechters in het Gerecht vindt plaats in de vorm van oplegnota's, die bedoeld zijn om informatie te verstrekken of om de bevoegde autoriteit om een beslissing over een procedurele kwestie te verzoeken. Deze oplegnota's zijn sinds november 2014 papierloos.

^{6/} Besluit van het Gerecht van 14 september 2011 betreffende de neerlegging en de betekening van processtukken met behulp van de applicatie e-Curia (PB 2011, C 289, blz. 9).

^{7/} Daaruit kan worden geëxtrapoleerd dat het aantal bladzijden processtukken dat in 2017 bij het Gerecht is neergelegd, in de buurt van het miljoen moet zijn.

Alle lidstaten en 3 707 advocaten en gemachtigden zijn thans houder van een toegangsaccount voor e-Curia.

Hoewel het succes van de IT-applicatie e-Curia onmiskenbaar is, neemt dat niet weg dat 17 % van de processtukken nog steeds in papieren vorm wordt neergelegd, zodat de voordelen van die applicatie, met name het voorkomen van de parallelle behandeling in papieren en elektronische vorm, nog niet ten volle worden benut. Daarbij verdient het opmerking dat de Gemeenschappelijke Afwikkelingsraad (GAR), na door de griffie in de voordelen daarvan te zijn onderwezen, zich bereid heeft getoond om een toegangsaccount voor e-Curia te openen, waardoor meerdere honderden processtukken elektronisch konden worden betekend.

De vlucht die de applicatie e-Curia heeft genomen, zet zich voort, maar de vooruitgang blijft langzaam. De griffie zal zich er in 2018 dan ook vastberaden voor inzetten om te bereiken dat 100 % van de neerleggingen van de processtukken via die applicatie wordt verricht.

Toepassing van het procedurele arsenaal van 2015

Het jaar 2017 is het tweede volledige jaar waarin de in juli 2015 in werking getreden procedureregels zijn toegepast.

De doelstellingen van vereenvoudiging en rationalisering die daarmee werden nagestreefd, kunnen objectief gezien worden geacht te zijn bereikt. De procedurele instrumenten waarvan de rechterlijke instantie zich in 2015 heeft voorzien, worden volledig gebruikt en blijken geheel te zijn aangepast aan de specifieke kenmerken van de rechtszaken die voor het Gerecht worden gebracht.

Als lessen zijn hier vermeldenswaard:

- de bevestiging van de significante daling van het aantal beschikkingen dat door de griffie wordt voorbereid (317 tegenover 521 in 2015)⁸, en dat ondanks het hoge aantal zaken dat thans voorwerp van instructie is;
- de ontwikkeling dat rechtstreekse beroepen bij arrest worden afgedaan zonder dat een pleitzitting wordt gehouden⁹, van welke mogelijkheid 54 maal gebruik is gemaakt (en 152 maal voor de intellectuele-eigendomszaken);
- de bevestiging dat de nieuwe regeling van het taalgebruik die op intellectuele-eigendomszaken van toepassing is, maakt dat de griffie veel minder vaak hoeft te interveniëren, de kamerpresidenten minder vaak beslissingen hoeven te nemen en de opmerkingen over de procestaal nagenoeg zijn verdwenen (22 tegenover 279 in 2015);
- de vaststelling dat het achterwege blijven van een tweede memoriëwisseling in intellectuele-eigendomszaken niet heeft geleid tot een toename van het aantal verzoeken tot het houden van een pleitzitting en heeft bijgedragen tot een verkorting van de gemiddelde procesduur voor de zaken die bij arrest worden afgedaan.

Voorts heeft de regel dat niet op een interventieverzoek hoeft te worden beslist zolang het Gerecht nog geen standpunt heeft ingenomen ten aanzien van een exceptie van niet-ontvankelijkheid of onbevoegdheid van de verwerende partij, tot gevolg gehad dat de rechterlijke instantie niet langer over een significant aantal van dat soort verzoeken hoeft te beslissen wanneer de exceptie wordt aanvaard. Tot slot, en op een heel ander gebied,

^{8/} Sinds 1 juli 2015 worden sommige beslissingen die voorheen in de vorm van beschikkingen werden gegeven (opschorting en hervatting van de behandeling, voeging van zaken, interventie zonder vertrouwelijkheid van een lidstaat of een instelling) genomen in de vorm van eenvoudige beslissingen die in het procesdossier worden opgenomen.

^{9/} Vóór 1 juli 2015 was alleen voor intellectuele-eigendomszaken en voor hogere voorzieningen tegen de beslissingen van het Gerecht voor ambtenarenzaken voorzien in de mogelijkheid om bij arrest uitspraak te doen zonder een pleitzitting te houden.

namelijk dat van de ambtenarenzaken, heeft het Gerecht meerdere procedures met het oog op een minnelijke schikking in gang gezet, waarvan sommige met succes zijn bekroond.

Daar staat tegenover dat moet worden opgemerkt dat er weer meer gevallen waren waarin het verzoekschrift wegens niet-inachtneming van de vormvereisten moest worden geregulariseerd, terwijl in 2016 juist een daling daarvan was verwelkomd.

Permanente bijstand die onmogelijk in cijfers kan worden uitgedrukt

De griffie heeft alle rechtsprekende formaties en de leden van de kabinetten van de rechters die daarvan deel uitmaken, in hun dagelijks werk bijgestaan. Ook dit jaar hebben die laatsten kunnen rekenen op de medewerkers van die dienst, die permanent tot hun beschikking staan, en hebben zij voordeel kunnen trekken uit de procedurele vakdeskundigheid van die medewerkers. Opgemerkt wordt dat de toename van het aantal rechters en hun medewerkers naar aanleiding van de hervorming tot gevolg heeft gehad dat de belasting binnen de griffie zeer sterk is toegenomen. Tegelijkertijd heeft de griffie flexibiliteit getoond en haar zoektocht naar synergiën en doelmatigheid voortgezet, waarbij zij zich steeds weer aan de omstandigheden heeft aangepast en haar werkmethoden heeft vervolmaakt.

Tot slot blijft de griffie, door tussenkomst van haar vertegenwoordigers, bijstand verlenen aan het comité van het Gerecht dat met procedurele kwesties is belast en ook aan andere comités en gremia, afhankelijk van de noden of de aard van de werkzaamheden.

III. TAAK VAN ADMINISTRATIEVE BIJSTAND

Als administratieve dienst heeft de griffie ook dit jaar weer vele verzoeken van buitenaf behandeld. Voorts zijn in onderling overleg met andere administratieve actoren binnen de instelling maatregelen getroffen om:

- te voldoen aan nieuwe eisen in de regelgeving ter behoud van het milieu (het systeem „EMAS” – Eco-Management and Audit Scheme) door bewustmakingsacties op verschillende niveaus en een reeks zeer concrete acties, namelijk het afschaffen van de verspreiding van de door de griffie geproduceerde documenten in papieren vorm (verschillende reeksen statistieken en de agenda van zaken) ten voordele van een elektronische verspreiding;
- volledig uitvoering te geven aan het mechanisme dat moet zorgen voor de bescherming van extreem gevoelige gegevens die in het kader van de bij het Gerecht aanhangig gemaakte zaken worden overgelegd (gegevens waarvan de mededeling afbreuk zou doen aan de veiligheid van de Unie of die van een of meerdere van haar lidstaten of de door hen onderhouden internationale betrekkingen);
- erop toe te zien dat in overeenstemming met de regelgeving inzake de bescherming van persoonsgegevens wordt gehandeld.

Voorts heeft de Europese Rekenkamer zich, in het kader van een doelmatigheidsonderzoek van het beheer van rechtszaken bij het Hof van Justitie van de Europese Unie, verdiept in de manier van werken van de griffie, en de wijze waarop deze zaken volgt. De controleurs zijn in het bijzonder nagegaan of de zaken doelmatig met behulp van de toepasselijke procedures kunnen worden behandeld en of de termijnen voor de afhandeling daarvan nog kunnen worden verbeterd. Het speciaal verslag is in september 2017 door de Rekenkamer vastgesteld, en vervolgens besproken bij het Europees Parlement en de Raad van de Europese Unie.

Een van de verbeteringsvoorstellen van de Rekenkamer betreft de mogelijkheid om een volledig geïntegreerd IT-systeem in te voeren ter ondersteuning van het beheer van de rechtszaken. Zoals het Hof op dat punt heeft uiteengezet in zijn opmerkingen, is dit verzoek om deze mogelijkheid te onderzoeken en zelfs om dat met inachtneming van de specifieke kenmerken van de gerechtelijke werkzaamheden en de kenmerken van elk van de rechterlijke instanties in te voeren, positief onthaald. De griffie van het Gerecht is een ondersteunende dienst die de digitalisering van de gerechtelijke procedure tot een goed einde wil brengen teneinde daaruit alle daarvan verwachte voordelen te halen. Samen met de diensten van het Hof van Justitie van de Europese Unie zal zij in 2018 dus op die weg voortgaan en zich blijven inzetten om het beheer van de zaken te integreren en het systeem voor de communicatie met de partijen te moderniseren.

Bovendien heeft de griffie diverse acties op het gebied van samenwerking ondernomen, in een geest van dialoog en een open oor. In het verlengde van de uitwisseling met de griffie van de kamers van beroep van het EUIPO die in juni 2014 een aanvang had genomen, is in oktober 2017 een bijeenkomst van vertegenwoordigers van beide griffies en tussen vertegenwoordigers van de diensten voor nieuwe technologieën georganiseerd. Dankzij die bijeenkomsten hebben de betrokken diensten niet alleen vruchtbaar en positief van gedachten kunnen wisselen, maar ook projecten kunnen afronden waarover tijdens eerdere bijeenkomsten afspraken waren gemaakt en paden uitgestippeld die in de toekomst kunnen worden verkend.

In diezelfde geest heeft de griffie zich laten inspireren door actoren van andere rechterlijke instanties. In dat kader heeft het bezoek van een delegatie van de griffie van het Gerecht aan de griffie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens gezorgd voor een beter begrip van de werking van die laatste, meer bepaald wat het gebruik van de haar ter beschikking staande IT-tools betreft.

Tot slot is de griffie uiteraard een dienst die een welwillend oor heeft voor de vertegenwoordigers van de partijen, advocaten en gemachtigden van de lidstaten en de instellingen, met wie zij dagelijks en rechtstreeks in gesprek is.

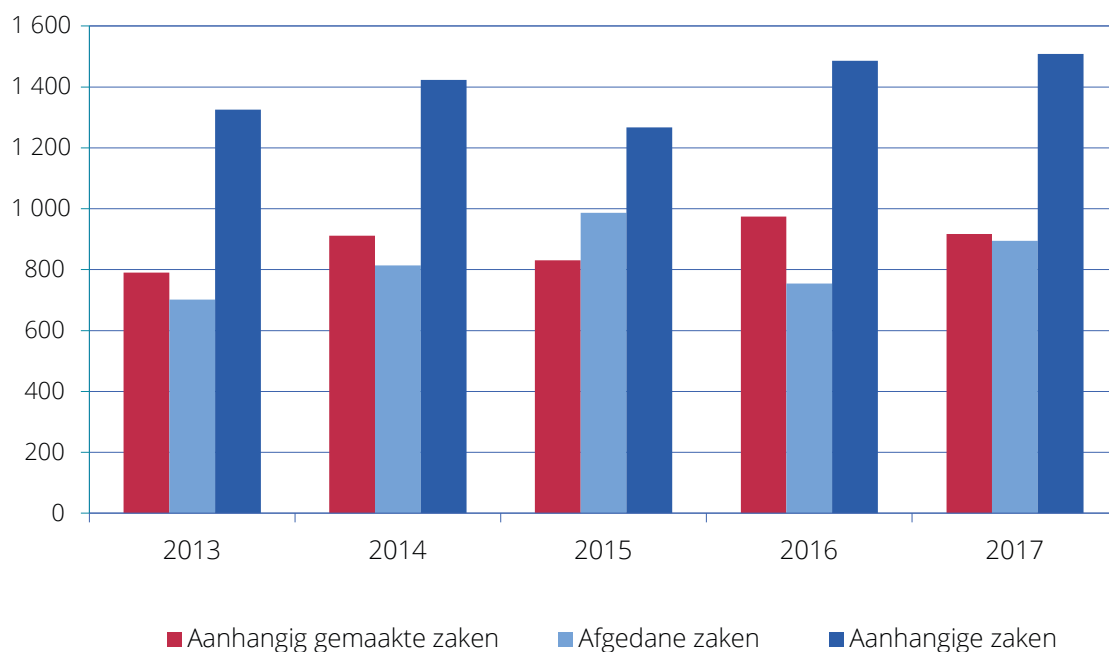
De werklast van de griffie zal naar alle waarschijnlijkheid groeien als gevolg van de toename van het aantal rechters in 2016 en 2017 en de ontwikkeling van de rechtszaken en het aantal zaken dat voorwerp van instructie is, nog daargelaten wat de gevolgen zullen zijn van een overdracht van bevoegdheden van het Hof van Justitie aan het Gerecht, wat het op 14 december 2017 aan het Europees Parlement, de Raad en de Commissie toegezonden verslag¹⁰ niet lijkt uit te sluiten. De griffie zal zich dus blijven ontwikkelen en aanpassen om de toekomstige periode met vertrouwen tegemoet te zien.

^{10/} Verslag over eventuele wijzigingen in de verdeling van de bevoegdheid inzake prejudiciële beslissingen op grond van artikel 267 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, overgelegd overeenkomstig artikel 3, lid 2, van verordening 2015/2422.

D/GERECHTELIJKE STATISTIEKEN VAN HET GERECHT

I. Werkzaamheden van het Gerecht in het algemeen — Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2013-2017)	225
II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	226
III. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van het beroep (2013-2017)	227
IV. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2013-2017)	228
V. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	229
VI. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2017)	230
VII. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2013-2017)	231
VIII. Afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2013-2017)	232
IX. Afgedane zaken — Procesduur in maanden (2013-2017)	233
X. Duur van de procedures in maanden (2013-2017)	234
XI. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2013-2017)	235
XII. Op 31 december aanhangige zaken — Onderwerp van het beroep (2013-2017)	236
XIII. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2013-2017)	237
XIV. Diversen — Kort gedingen (2013-2017)	238
XV. Diversen — Versnelde procedures (2013-2017)	239
XVI. Diversen — Beslissingen van het Gerecht waartegen bij het Hof van Justitie hogere voorziening is ingesteld (1990-2017)	240
XVII. Diversen — Verdeling van de bij het Hof van Justitie ingestelde hogere voorzieningen volgens de aard van de procedure (2013-2017)	241
XVIII. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2017)	242
XIX. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2013-2017)	243
XX. Diversen — Algemene ontwikkeling (1989-2017)	244
XXI. Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht (2015-2017)	245
XXII. Wijze van neerlegging van de processtukken voor het Gerecht	246
XXIII. Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd (2013-2017)	247
XXIV. Bekendmakingen in het <i>Publicatieblad van de Europese Unie</i> (2013-2017)	248
XXV. Aantal bepleite zaken (2013-2017)	249

I. WERKZAAMHEDEN VAN HET GERECHT IN HET ALGEMEEN — AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN (2013-2017) ^{1 2}

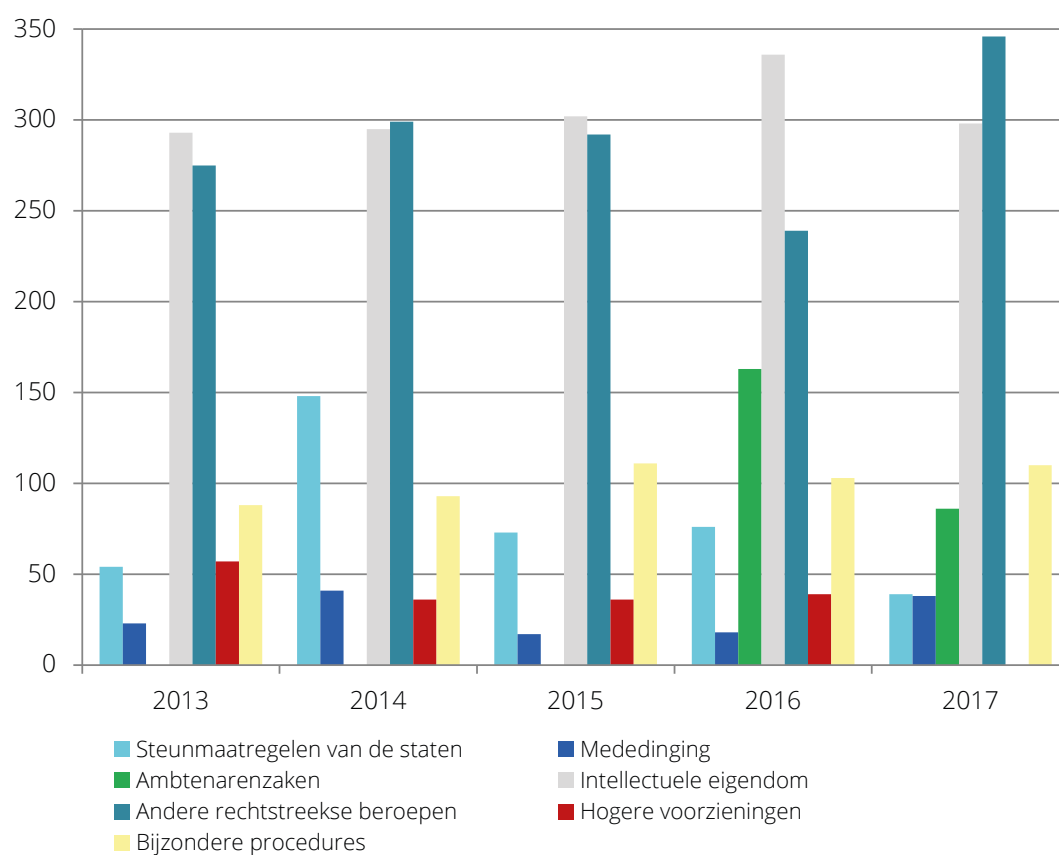

	2013	2014	2015	2016	2017
Aanhangig gemaakte zaken	790	912	831	974	917
Afgedane zaken	702	814	987	755	895
Aanhangige zaken	1 325	1 423	1 267	1 486	1 508

1/ Tenzij anders is vermeld, is in deze en de volgende tabellen rekening gehouden met de bijzondere procedures. Als „bijzondere procedures" worden beschouwd: verzet tegen een bij verstek gewezen arrest (artikel 41 van het Statuut van het Hof; artikel 166 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); derdenverzet (artikel 42 van het Statuut van het Hof; artikel 167 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); uitlegging (artikel 43 van het Statuut van het Hof; artikel 168 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); herziening (artikel 44 van het Statuut van het Hof; artikel 169 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); rechtsbijstand (artikel 148 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); rectificatie (artikel 164 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); verzuim om te beslissen (artikel 165 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht) en betwisting van de invorderbare kosten (artikel 170 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht).

2/ Tenzij anders is vermeld, is in deze en de volgende tabellen geen rekening gehouden met de kort gedingen.

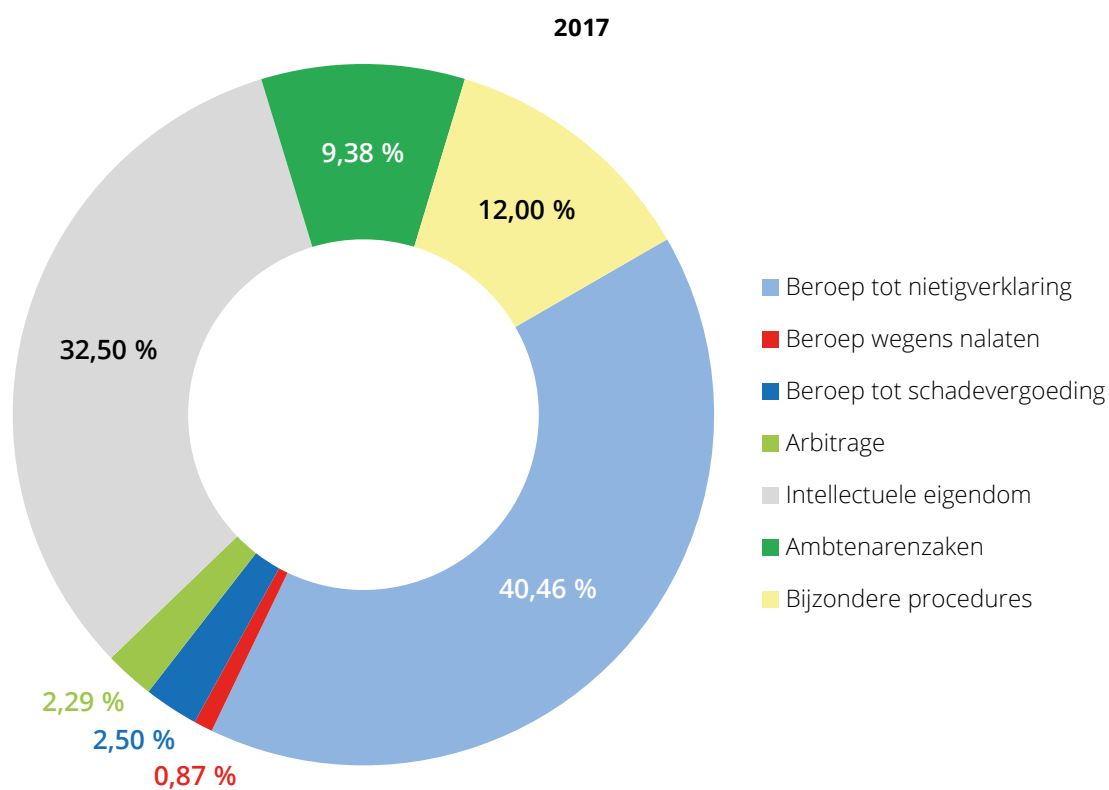
II. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)

	2013	2014	2015	2016 ¹	2017
Ambtenarenzaken				163	86
Andere rechtstreekse beroepen	275	299	292	239	346
Bijzondere procedures	88	93	111	103	110
Hogere voorzieningen	57	36	36	39	
Intellectuele eigendom	293	295	302	336	298
Mededinging	23	41	17	18	38
Steunmaatregelen van de staten	54	148	73	76	39
Totaal	790	912	831	974	917

1/ Op 1 september 2016 zijn 123 ambtenarenzaken en 16 bijzondere procedures op dit gebied aan het Gerecht overgedragen.

III. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — AARD VAN HET BEROEP (2013-2017)

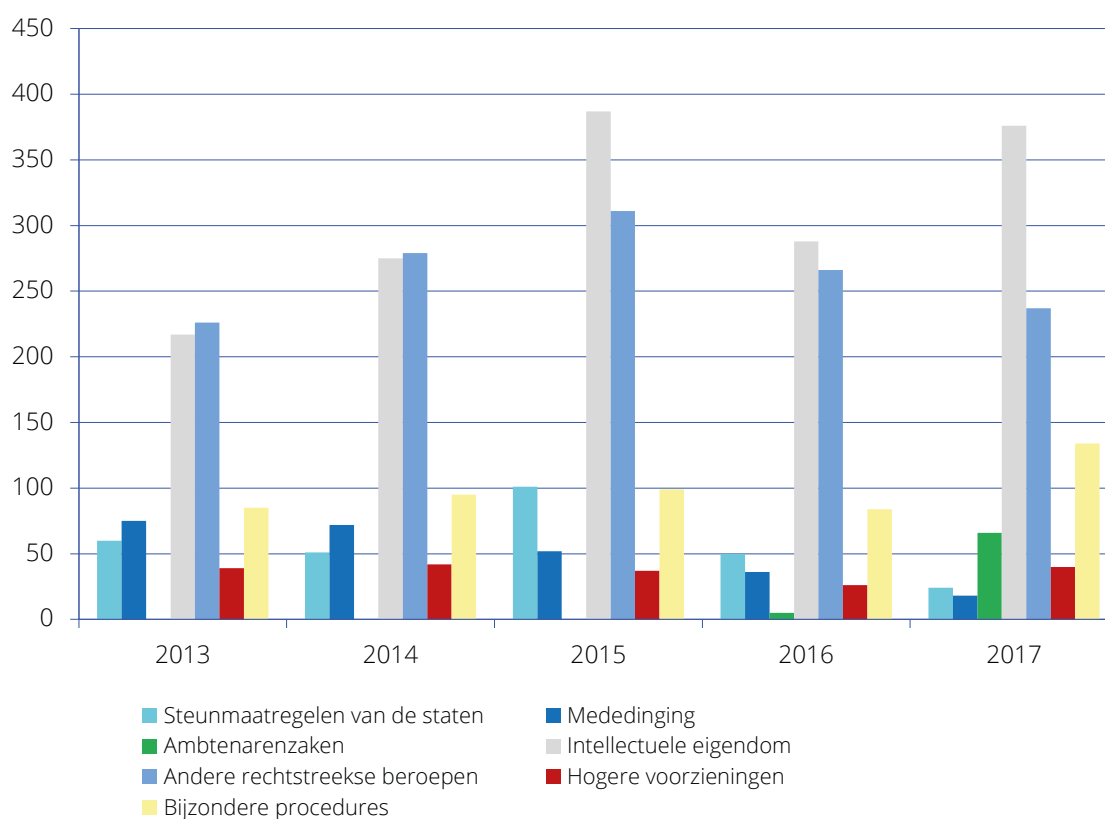

	2013	2014	2015	2016	2017
Beroep tot nietigverklaring	319	423	332	297	371
Beroep wegens nalaten	12	12	5	7	8
Beroep tot schadevergoeding	15	39	30	19	23
Arbitrage	6	14	15	10	21
Intellectuele eigendom	293	295	302	336	298
Ambtenarenzaken				163	86
Hogere voorzieningen	57	36	36	39	
Bijzondere procedures	88	93	111	103	110
Totaal	790	912	831	974	917

IV. AANHANGIG GEMAAKTE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2013-2017)

	2013	2014	2015	2016	2017
Arbeid	2				
Arbitragebeding	6	14	15	10	21
Associatie van landen en gebieden overzee	1				
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	41	69	55	28	27
Buitenlands en veiligheidsbeleid	2			1	
Burgerschap van de Unie		1			
Consumentenbescherming	1	1	2	1	
Cultuur	1			1	
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	1	8		3	1
Economisch en monetair beleid	15	4	3	23	98
Economische, sociale en territoriale samenhang	3	3	5	2	3
Energie	1	3	3	4	8
Extern optreden van de Europese Unie		2	1	2	2
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)		4	7	4	5
Fiscale bepalingen	1	1	1	2	1
Gemeenschappelijk visserijbeleid	3	3		1	2
Handelspolitiek	23	31	6	17	14
Harmonisatie van wetgevingen	13		1	1	5
Industriebeleid		2			
Institutioneel recht	44	67	53	52	65
Intellectuele en industriële eigendom	294	295	303	336	298
Landbouw	27	15	37	20	22
Mededinging	23	41	17	18	38
Milieu	11	10	5	6	8
Ondernemingsrecht		1	1		
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	2		3	1	
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	5	2	10	8	2
Overheidsopdrachten	15	16	23	9	19
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	12	3	5	6	10
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	6	1		7	
Sociale politiek		1		1	
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	1				
Steunmaatregelen van de staten	54	148	73	76	39
Toegang tot documenten	20	17	48	19	25
Toerisme	2				
Toetreding van nieuwe staten	1				
Trans-Europese netwerken	3				2
Vervoer	5	1			
Volksgezondheid	5	11	2	6	5
Vrij verkeer van goederen	1		2	1	
Vrij verkeer van kapitaal			2	1	
Vrij verkeer van personen			1	1	1
Vrij verrichten van diensten		1		1	
Vrijheid van vestiging		1			
Totaal EG-Verdrag/VWEU	645	777	684	669	721
Ambtenarenstatuut	57	42	36	202	86
Bijzondere procedures	88	93	111	103	110
TOTAAL-GENERAAL	790	912	831	974	917

V. AFGEDANE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)

	2013	2014	2015	2016	2017
Ambtenarenzaken				5	66
Andere rechtstreekse beroepen	226	279	311	266	237
Bijzondere procedures	85	95	99	84	134
Hogere voorzieningen	39	42	37	26	40
Intellectuele eigendom	217	275	387	288	376
Mededinging	75	72	52	36	18
Steunmaatregelen van de staten	60	51	101	50	24
Totaal	702	814	987	755	895

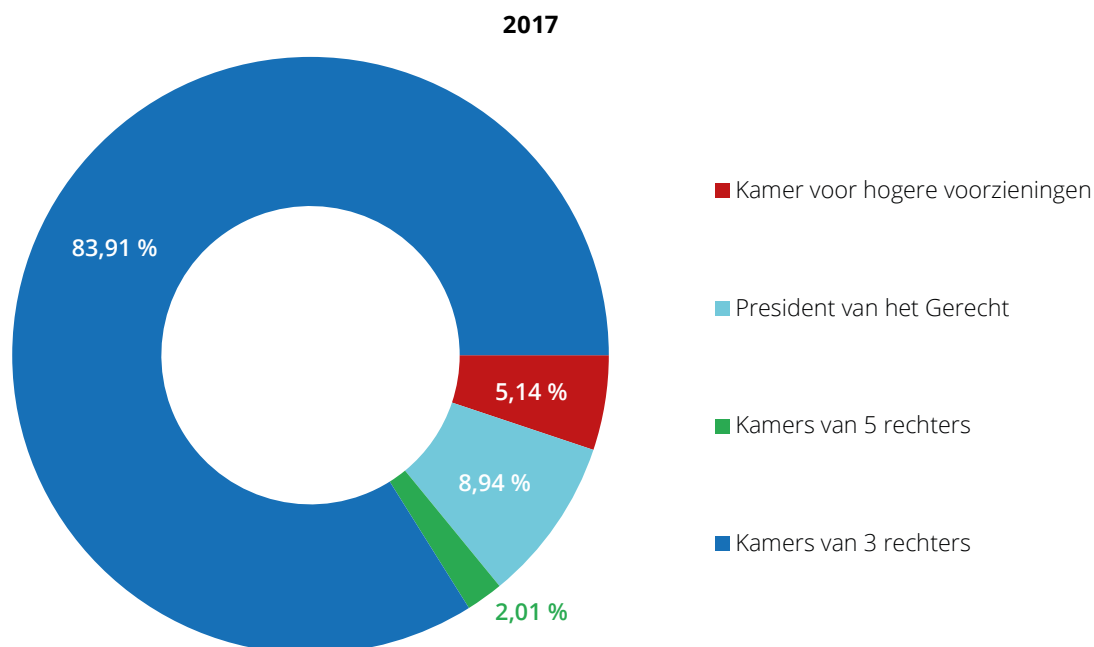
VI. AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2017)

	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Arbitragebeding	11	6	17
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	22	4	26
Consumentenbescherming	1		1
Cultuur		1	1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	3	2	5
Economisch en monetair beleid	3	3	6
Economische, sociale en territoriale samenhang	2	10	12
Energie	1	2	3
Extern optreden van de Europese Unie	1	3	4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	2	3	5
Fiscale bepalingen		3	3
Gemeenschappelijk visserijbeleid		2	2
Handelspolitiek	13	2	15
Harmonisatie van wetgevingen		2	2
Institutioneel recht	25	29	54
Intellectuele en industriële eigendom	272	104	376
Landbouw	14	7	21
Mededinging	11	7	18
Milieu		3	3
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	5	7	12
Overheidsopdrachten	12	4	16
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	3	1	4
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht		5	5
Steunmaatregelen van de staten	13	11	24
Toegang tot documenten	7	7	14
Volksgezondheid		3	3
Vrij verkeer van personen		2	2
Totaal EG-Verdrag/VWEU	421	233	654
Ambtenarenstatuut	70	37	107
Bijzondere procedures	1	133	134
TOTAAL-GENERAAL	492	403	895

VII. AFGEDANE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2013-2017) (ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

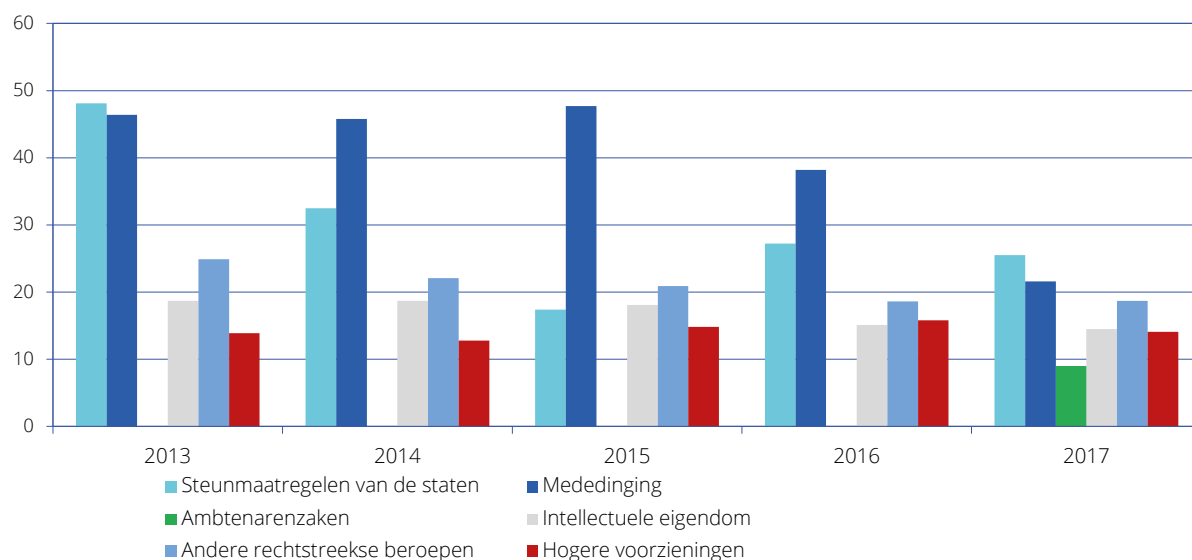
	2013	2014	2015	2016	2017
Arbeid	2				
Arbitragebeding	8	10	2	17	17
Associatie van landen en gebieden overzee		1			
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	40	68	60	70	26
Buitenlands en veiligheidsbeleid		2	1		
Burgerschap van de Unie		1			
Consumentenbescherming			2	1	1
Cultuur				1	1
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	9	6	4	3	5
Economisch en monetair beleid	1	13	9	2	6
Economische, sociale en territoriale samenhang	14	1	6	1	12
Energie	1	3	1	3	3
Extern optreden van de Europese Unie	2		2		4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)			5	1	5
Fiscale bepalingen		2	1		3
Gemeenschappelijk visserijbeleid	2	15	3	2	2
Handelspolitiek	19	18	24	21	15
Harmonisatie van wetgevingen		13		1	2
Industriebeleid			2		
Institutioneel recht	35	33	58	46	54
Intellectuele en industriële eigendom	218	275	388	288	376
Landbouw	16	15	32	34	21
Mededinging	75	72	52	36	18
Milieu	6	10	18	4	3
Ondernemingsrecht			1		
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1	2		1	
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	4	1	2	6	12
Overheidsopdrachten	21	18	22	20	16
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	6	3	9	8	4
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	7	1			5
Sociale politiek	4			1	
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	1				
Steunmaatregelen van de staten	59	51	101	50	24
Toegang tot documenten	19	23	21	13	14
Toerisme	1	1			
Toetreding van nieuwe staten			1		
Trans-Europese netwerken		1		2	
Vervoer		3	3		
Volksgesondheid	4	10	15	3	3
Vrij verkeer van goederen	1		2	1	
Vrij verkeer van kapitaal			2	1	
Vrij verkeer van personen			1		2
Vrij verrichten van diensten		1		1	
Vrijheid van vestiging			1		
Totaal EG-Verdrag/VWEU	576	673	851	638	654
Totaal EGKS-Verdrag	1				
Ambtenarenstatuut	40	46	37	33	107
Bijzondere procedures	85	95	99	84	134
TOTAAL-GENERAAL	702	814	987	755	895

VIII. AFGEDANE ZAKEN — RECHTSPREKENDE FORMATIE (2013-2017)

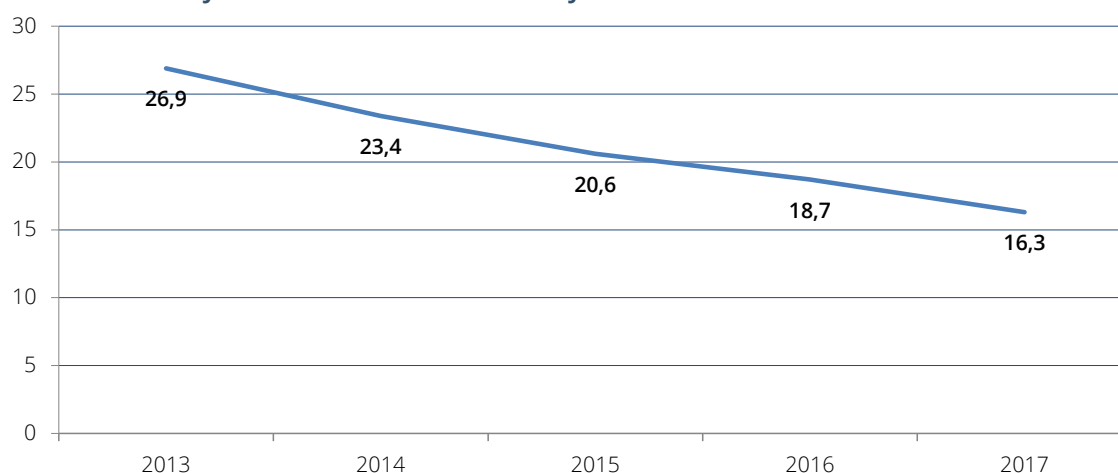
	2013			2014			2015			2016			2017		
	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Kamer voor hogere voorzieningen	13	47	60	21	32	53	23	14	37	25	13	38	29	17	46
President van het Gerecht		38	38		46	46		44	44		46	46		80	80
Kamers van 5 rechters	7	1	8	9	7	16	8	3	11	10	2	12	13	5	18
Kamers van 3 rechters	378	218	596	398	301	699	538	348	886	408	246	654	450	301	751
Alleensprekende rechter							1	8	9	5		5			
Totaal	398	304	702	428	386	814	570	417	987	448	307	755	492	403	895

IX. AFGEDANE ZAKEN — PROCESDUUR IN MAANDEN (2013-2017) ¹ (ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)

	2013	2014	2015	2016	2017
Ambtenarenzaken					8,9
Andere rechtstreekse beroepen	24,9	22,1	20,9	18,6	18,7
Hogere voorzieningen	13,9	12,8	14,8	15,8	14,1
Intellectuele eigendom	18,7	18,7	18,1	15,1	14,5
Mededinging	46,4	45,8	47,7	38,2	21,6
Steunmaatregelen van de staten	48,1	32,5	17,4	27,2	25,5
Alle zaken	26,9	23,4	20,6	18,7	16,3

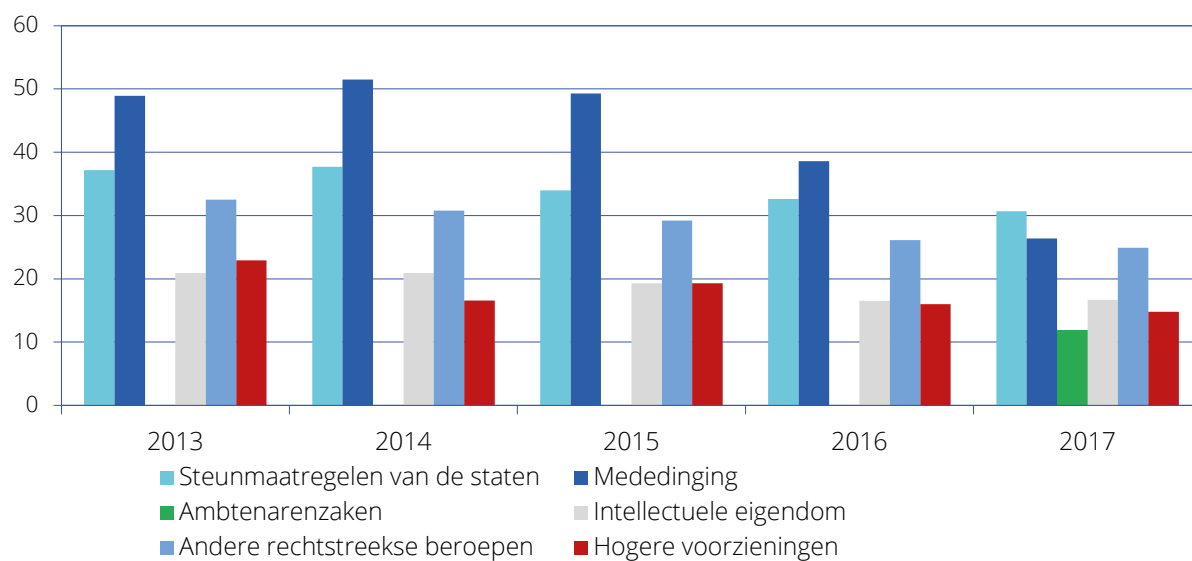
DUUR VAN DE PROCEDURES (IN MAANDEN) ALLE ZAKEN DIE BIJ ARREST OF BESCHIKKING ZIJN AFGEDAAN

^{1/} De duur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden. Bij de berekening van de gemiddelde procesduur is geen rekening gehouden met: zaken waarin een tussenarrest is gewezen; bijzondere procedures; hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies; ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen. In de ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen en door het Gerecht bij arrest of beschikking zijn afgedaan, was de gemiddelde procesduur 19,7 maanden (waarbij rekening is gehouden met de periode voor het Gerecht voor ambtenarenzaken en de periode voor het Gerecht).

X. DUUR VAN DE PROCEDURES IN MAANDEN (2013-2017) ¹

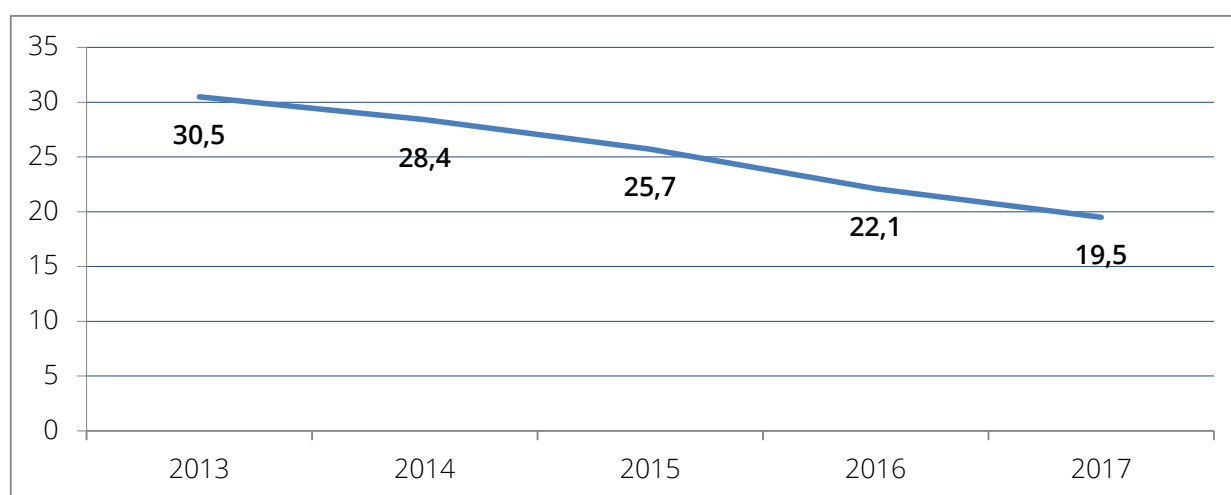
(ARRESTEN)

	2013	2014	2015	2016	2017
Ambtenarenzaken					11,9
Andere rechtstreekse beroepen	32,5	30,8	29,2	26,1	24,9
Hogere voorzieningen	22,9	16,6	19,3	16	14,8
Intellectuele eigendom	20,9	20,9	19,3	16,5	16,7
Mededinging	48,9	51,5	49,3	38,6	26,4
Steunmaatregelen van de staten	37,2	37,7	34	32,6	30,7
Alle zaken	30,5	28,4	25,7	22,1	19,5

DUUR VAN DE PROCEDURES (IN MAANDEN)

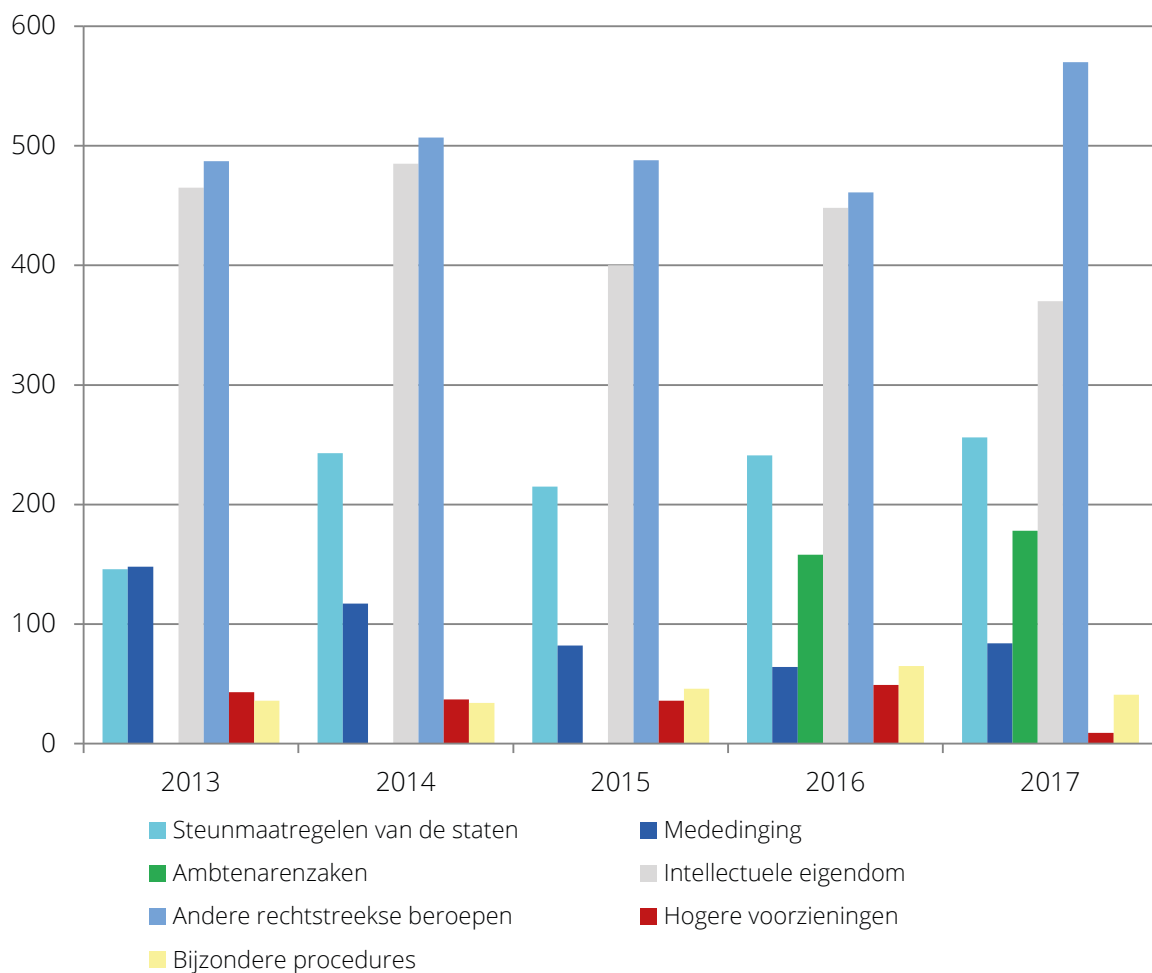
ALLE ZAKEN DIE BIJ ARREST ZIJN AFGEDAAN

1/ De duur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden. Bij de berekening van de gemiddelde procesduur is geen rekening gehouden met: zaken waarin een tussenarrest is gewezen; bijzondere procedures; hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies; ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen.

In de ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen en door het Gerecht bij arrest zijn afgedaan, was de gemiddelde procesduur 21 maanden (waarbij rekening is gehouden met de periode voor het Gerecht voor ambtenarenzaken en de periode voor het Gerecht).

XI. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN — AARD VAN DE PROCEDURES (2013-2017)

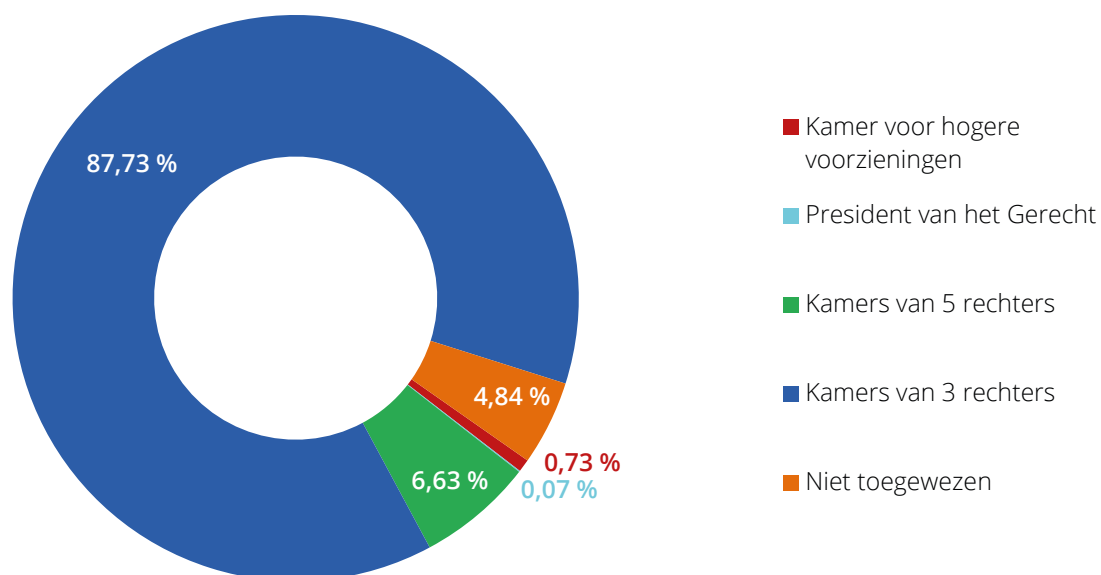
	2013	2014	2015	2016	2017
Ambtenarenzaken				158	178
Andere rechtstreekse beroepen	487	507	488	461	570
Bijzondere procedures	36	34	46	65	41
Hogere voorzieningen	43	37	36	49	9
Intellectuele eigendom	465	485	400	448	370
Mededinging	148	117	82	64	84
Steunmaatregelen van de staten	146	243	215	241	256
Totaal	1 325	1 423	1 267	1 486	1 508

XII. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN — ONDERWERP VAN HET BEROEP (2013-2017)

	2013	2014	2015	2016	2017
Arbitragebeding	13	17	30	23	27
Associatie van landen en gebieden overzee	1				
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	107	108	103	61	62
Buitenlands en veiligheidsbeleid	3	1		1	1
Consumentenbescherming	1	2	2	2	1
Cultuur	1	1	1	1	
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	7	9	5	5	1
Economisch en monetair beleid	18	9	3	24	116
Economische, sociale en territoriale samenhang	13	15	14	15	6
Energie	1	1	3	4	9
Extern optreden van de Europese Unie	1	3	2	4	2
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1	5	7	10	10
Fiscale bepalingen	1			2	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	17	5	2	1	1
Handelspolitiek	45	58	40	36	35
Harmonisatie van wetgevingen	13		1	1	4
Industriebeleid		2			
Institutioneel recht	50	84	79	85	96
Intellectuele en industriële eigendom	465	485	400	448	370
Landbouw	51	51	56	42	43
Mededinging	148	117	82	64	84
Milieu	18	18	5	7	12
Ondernemingsrecht		1	1	1	1
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	2		3	3	3
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	8	9	17	19	9
Overheidsopdrachten	36	34	35	24	27
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	14	14	10	8	14
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht				7	2
Sociale politiek		1	1	1	1
Steunmaatregelen van de staten	146	243	215	241	256
Toegang tot documenten	38	32	59	65	76
Toerisme	1				
Toetreding van nieuwe staten	1	1			
Trans-Europese netwerken	3	2	2		2
Vervoer	5	3			
Volksgezondheid	16	17	4	7	9
Vrij verkeer van personen				1	
Vrijheid van vestiging		1			
Totaal EG-Verdrag/VWEU	1 245	1 349	1 182	1 213	1 280
Ambtenarenstatuut	44	40	39	208	187
Bijzondere procedures	36	34	46	65	41
TOTAAL-GENERAAL	1 325	1 423	1 267	1 486	1 508

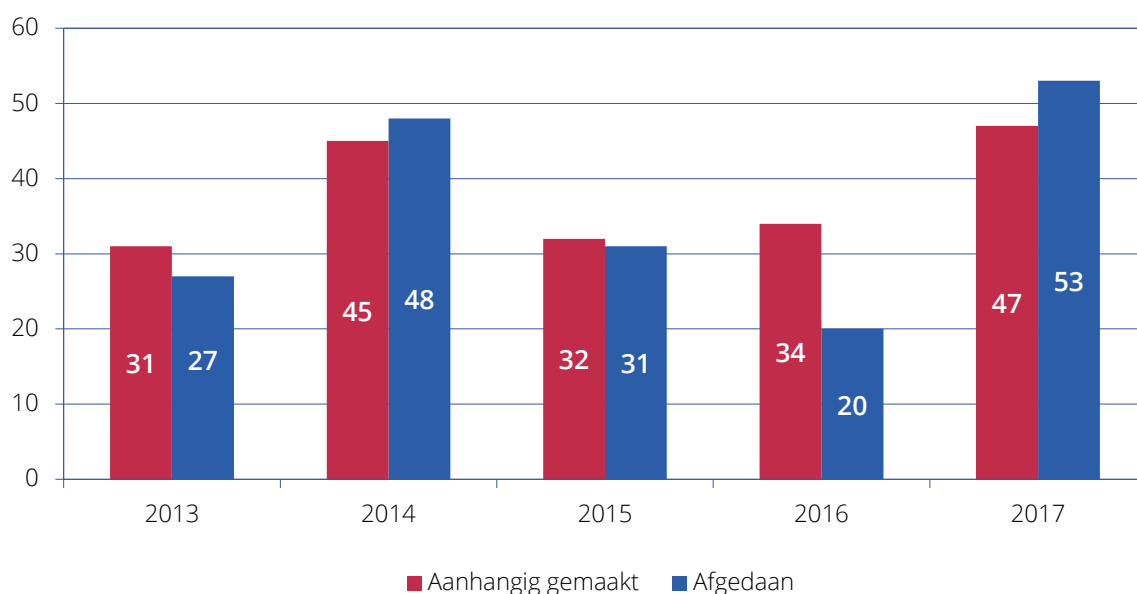
XIII. OP 31 DECEMBER AANHANGIGE ZAKEN — RECHTSPREKENDE FORMATIE (2013-2017)

2017

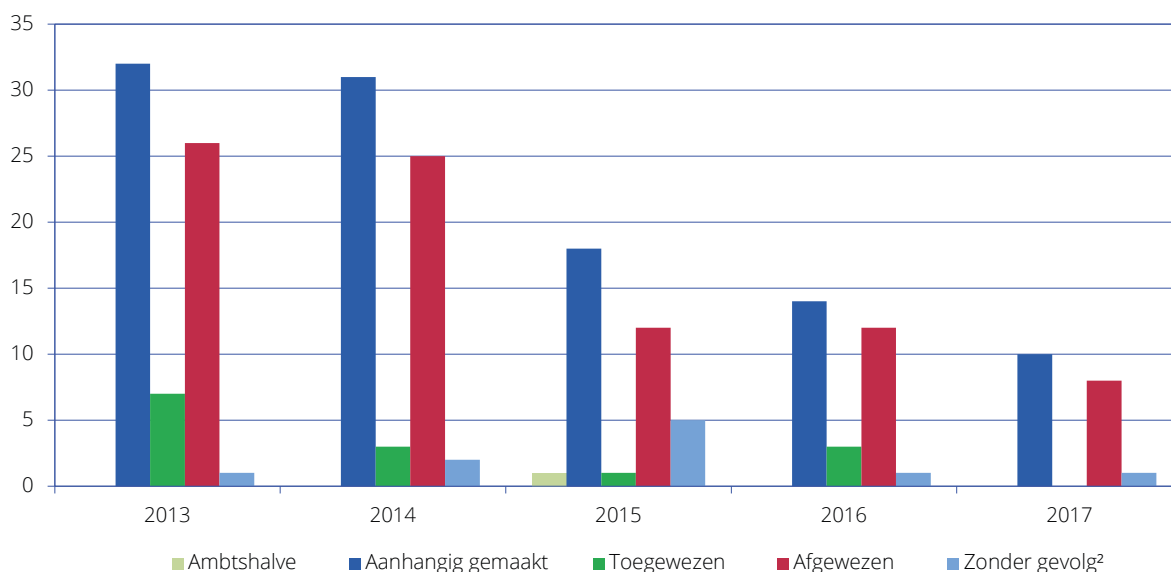
	2013	2014	2015	2016	2017
Kamer voor hogere voorzieningen	51	37	48	51	11
President van het Gerecht	1	1	12	12	1
Kamers van 5 rechters	12	15	6	23	100
Kamers van 3 rechters	1 146	1 272	1 099	1 253	1 323
Alleensprekende rechter			1		
Niet toegewezen	115	98	101	147	73
Totaal	1 325	1 423	1 267	1 486	1 508

XIV. DIVERSEN — KORT GEDINGEN (2013-2017)

	2017		Resultaat		
	Aanhangig gemaakte kort gedingen	Afgedane kort gedingen	Toewijzing	Doorhaling/ Afdoening zonder beslissing	Afwijzing
Ambtenarenstatuut	2	3	1		2
Arbitragebeding	1	3			3
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	8	8			8
Economisch en monetair beleid		1			1
Energie	2	4			4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1				
Fiscale bepalingen	1	1		1	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	3	3			3
Institutioneel recht	8	11			11
Landbouw	3				
Mededinging	2	3		1	2
Milieu	1	1			1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte		1		1	
Overheidsopdrachten	6	6			6
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1	3			3
Steunmaatregelen van de staten	4	2			2
Toegang tot documenten	2	2	1	1	
Volksgesondheid	2	1		1	
Totaal	47	53	2	5	46

XV. DIVERSEN — VERSNELDE PROCEDURES (2013-2017) ¹

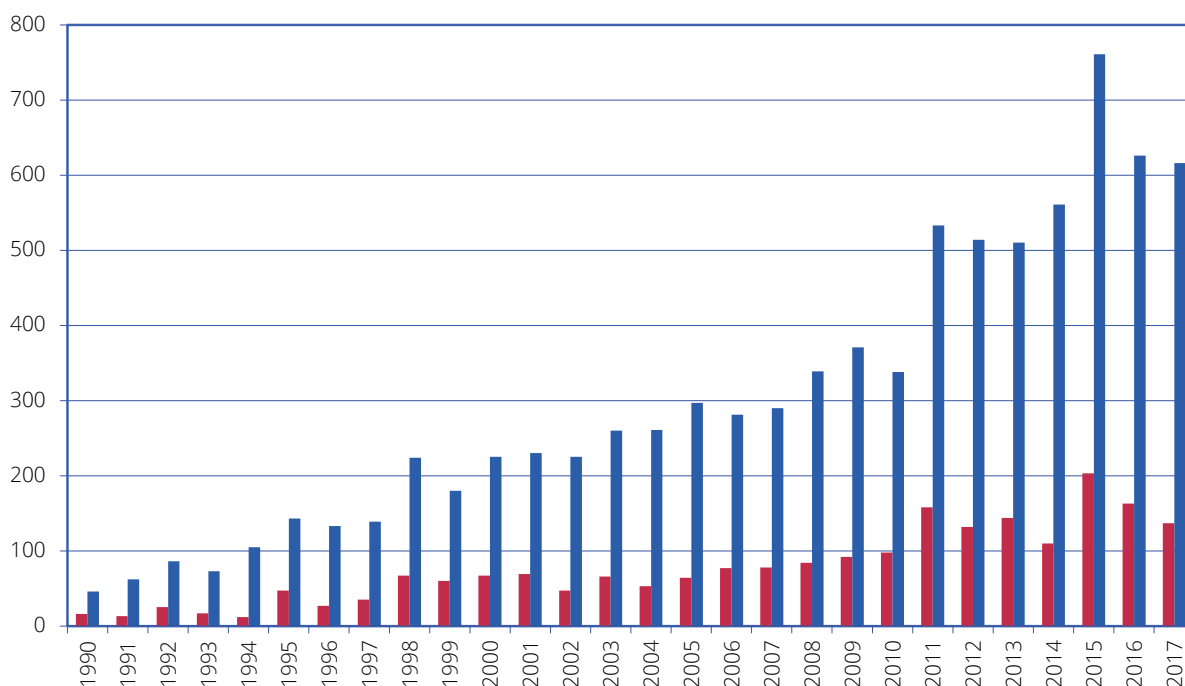
	2013				2014				2015				2016				2017			
	Aanhangig gemaakt			Resultaat	Aanhangig gemaakt			Resultaat	Aanhangig gemaakt			Resultaat	Aanhangig gemaakt			Resultaat	Aanhangig gemaakt			Resultaat
Ambtshalve	Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²		Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²		Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²		Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²		Toegewezen	Afgewezen	Zonder gevolg²	
Ambtenarenstatuut									1	1			1	1			1	1		
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	4	4			9	9			4	4			1	1						
Economisch en monetair beleid									1	1										
Energie	1	1																		
Extern optreden van de Europese Unie									1	1										
Handelspolitiek	15	2	14	1									1	1						
Institutioneel recht					1		1		2		2		2	2			5	4	1	
Landbouw	1	1							1	1										
Mededinging	2	2			1	1							1	1			1	1		
Milieu	5	5			1				1											
Overheidsopdrachten	2	1			1	2		1	1		1		1	1			1	1		
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht													3	3						
Steunmaatregelen van de staten					13	2	10		3	2				2						
Toegang tot documenten	1	1			2	2			2	2			2	2			2	1		
Volksgezondheid	1	2			3	1	1	1					1	1						
Vrij verkeer van goederen													1		1					
Vrij verkeer van kapitaal									2		2									
Totaal	32	7	26	1	31	3	25	2	1	18	1	12	5	14	3	12	1	10	8	1

1/ Tot versnelde behandeling van een zaak voor het Gerecht kan op verzoek van een hoofdpartij en, sinds 1 juli 2015, ambtshalve door het Gerecht worden overgegaan.

2/ Tot de categorie „zonder gevolg” behoren de zaken waarin het verzoek is ingetrokken, afstand van instantie is gedaan of het beroep bij beschikking is afgedaan voordat uitspraak over het verzoek om versnelde behandeling is gedaan.

XVI. DIVERSEN —

BESLISSINGEN VAN HET GERECHT WAARTEGEN BIJ HET HOF VAN JUSTITIE HOGERE VOORZIENING IS INGESTELD (1990-2017)

■ Aantal beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld

■ Totaal aantal beslissingen waartegen hogere voorziening kon worden ingesteld¹

	Aantal beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Totaal aantal beslissingen waartegen hogere voorziening kon worden ingesteld ¹	Percentage beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld
1990	16	46	35 %
1991	13	62	21 %
1992	25	86	29 %
1993	17	73	23 %
1994	12	105	11 %
1995	47	143	33 %
1996	27	133	20 %
1997	35	139	25 %
1998	67	224	30 %
1999	60	180	33 %
2000	67	225	30 %
2001	69	230	30 %
2002	47	225	21 %
2003	66	260	25 %
2004	53	261	20 %
2005	64	297	22 %
2006	77	281	27 %
2007	78	290	27 %
2008	84	339	25 %
2009	92	371	25 %
2010	98	338	29 %
2011	158	533	30 %
2012	132	514	26 %
2013	144	510	28 %
2014	110	561	20 %
2015	203	761	27 %
2016	163	626	26 %
2017	137	616	22 %

1/ Totaal aantal beslissingen – arresten, beschikkingen in kort geding, beschikkingen tot afwijzing van interventie en beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling of verwijzing – waarvoor de termijn voor het instellen van hogere voorziening is verstreken of waartegen hogere voorziening ingesteld.

XVII. DIVERSEN —

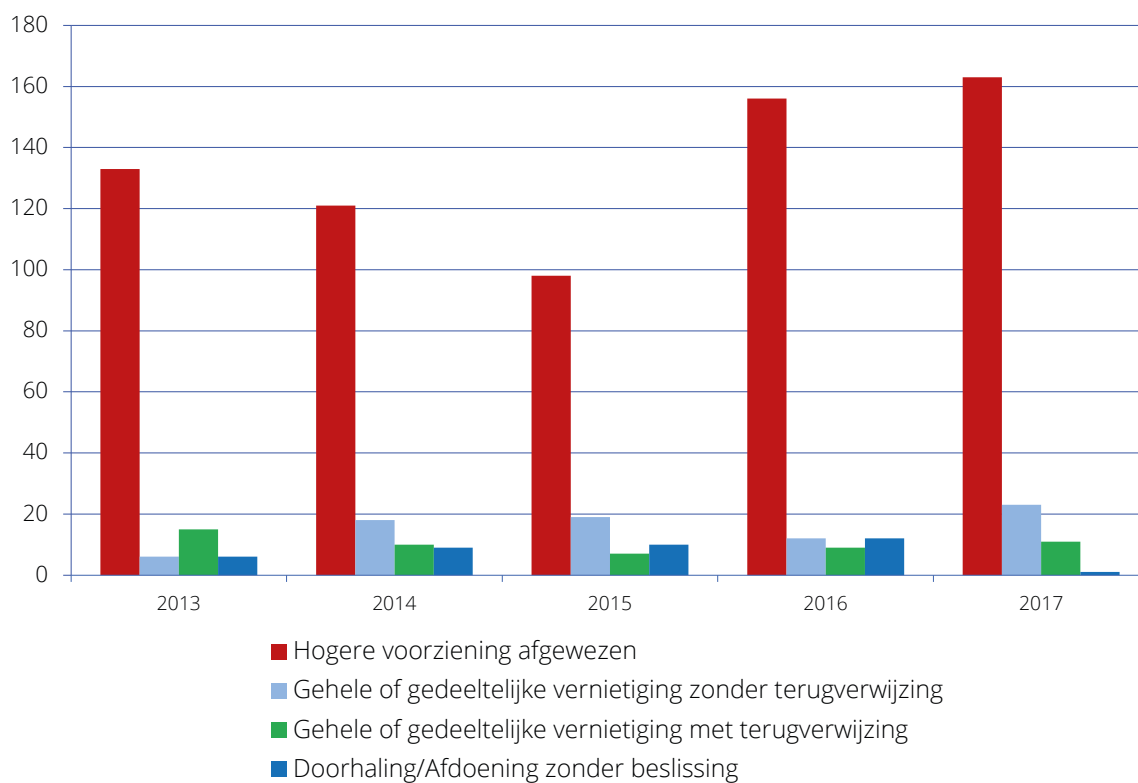
**VERDELING VAN DE BIJ HET HOF VAN JUSTITIE INGESTELDE HOGERE
VOORZIENINGEN VOLGENS DE AARD VAN DE PROCEDURE
(2013-2017)**

	2013			2014			2015			2016			2017		
	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %
Ambtenarenzaken													8	37	22 %
Andere rechtstreekse beroepen	62	202	31 %	47	231	20 %	85	290	29 %	75	253	30 %	61	236	26 %
Bijzondere procedures													3	3	100 %
Hogere voorzieningen							2								
Intellectuele eigendom	38	183	21 %	33	209	16 %	64	333	19 %	48	276	17 %	52	298	17 %
Mededinging	28	73	38 %	15	44	34 %	32	61	52 %	17	41	41 %	5	17	29 %
Steunmaatregelen van de staten	16	52	31 %	15	77	19 %	22	75	29 %	23	56	41 %	8	25	32 %
Totaal	144	510	28 %	110	561	20 %	203	761	27 %	163	626	26 %	137	616	22 %

**XVIII. DIVERSEN —
RESULTAAT VAN DE HOGERE VOORZIENINGEN BIJ HET
HOF VAN JUSTITIE (2017)
(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)**

	Hogere voorziening afgewezen	Gehele of gedeelte vernietiging zonder terugverwijzing	Gehele of gedeelte vernietiging met terugverwijzing	Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	Totaal
Ambtenarenstatuut	1				1
Beginselen van het recht van de Unie	1				1
Buitenlands en veiligheidsbeleid	7		1		8
Consumentenbescherming	1				1
Economisch en monetair beleid	1				1
Energie			1		1
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	3				3
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1				1
Handelspolitiek	8	4			12
Harmonisatie van wetgevingen	1				1
Institutioneel recht	17	2			19
Intellectuele en industriële eigendom	39	2	1		42
Landbouw	8	1	2		11
Mededinging	36	6	3		45
Milieu	1				1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	2				2
Overheidsopdrachten		1			1
Procedure	3				3
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	6				6
Steunmaatregelen van de staten	15	5	3	1	24
Toegang tot documenten	8	1			9
Vervoer	1				1
Volksgezondheid	3	1			4
Totaal	163	23	11	1	198

**XIX. DIVERSEN —
RESULTAAT VAN DE HOGERE VOORZIENINGEN BIJ HET
HOF VAN JUSTITIE (2013-2017)
(ARRESTEN EN BESCHIKKINGEN)**

	2013	2014	2015	2016	2017
Hogere voorziening afgewezen	133	121	98	156	163
Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	6	18	19	12	23
Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	15	10	7	9	11
Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	6	9	10	12	1
Totaal	160	158	134	189	198

XX. DIVERSEN —

ALGEMENE ONTWIKKELING (1989-2017)

AANHANGIG GEMAAKTE, AFGEDANE, AANHANGIGE ZAKEN

	Aanhangig gemaakte zaken ¹	Afgedane zaken ²	Op 31 december aanhangige zaken
1989	169	1	168
1990	59	82	145
1991	95	67	173
1992	123	125	171
1993	596	106	661
1994	409	442	628
1995	253	265	616
1996	229	186	659
1997	644	186	1 117
1998	238	348	1 007
1999	384	659	732
2000	398	343	787
2001	345	340	792
2002	411	331	872
2003	466	339	999
2004	536	361	1 174
2005	469	610	1 033
2006	432	436	1 029
2007	522	397	1 154
2008	629	605	1 178
2009	568	555	1 191
2010	636	527	1 300
2011	722	714	1 308
2012	617	688	1 237
2013	790	702	1 325
2014	912	814	1 423
2015	831	987	1 267
2016	974	755	1 486
2017	917	895	1 508
Totaal	14 374	12 866	

1/ 1989: overdracht van 153 zaken door het Hof van Justitie aan het pas opgerichte Gerecht.
 1993: overdracht van 451 zaken door het Hof van Justitie wegens de eerste uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 1994: overdracht van 14 zaken door het Hof van Justitie wegens de tweede uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 2004-2005: overdracht van 25 zaken door het Hof van Justitie wegens de derde uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
 2016: overdracht van 139 ambtenarenzaken aan het Gerecht op 1 september 2016.

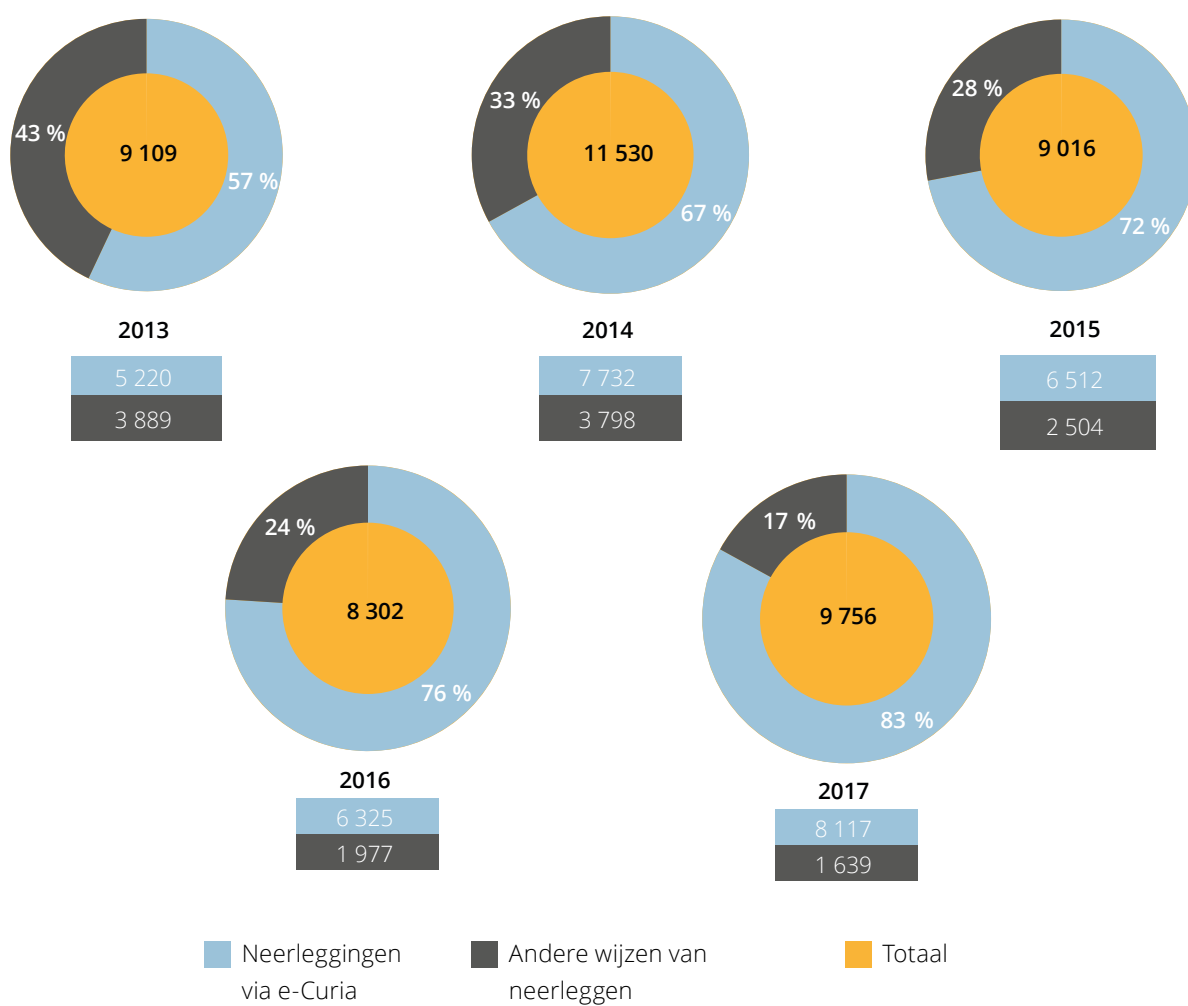
2/ 2005-2006: overdracht van 118 zaken door het Gerecht aan het pas opgerichte Gerecht voor ambtenarenzaken.

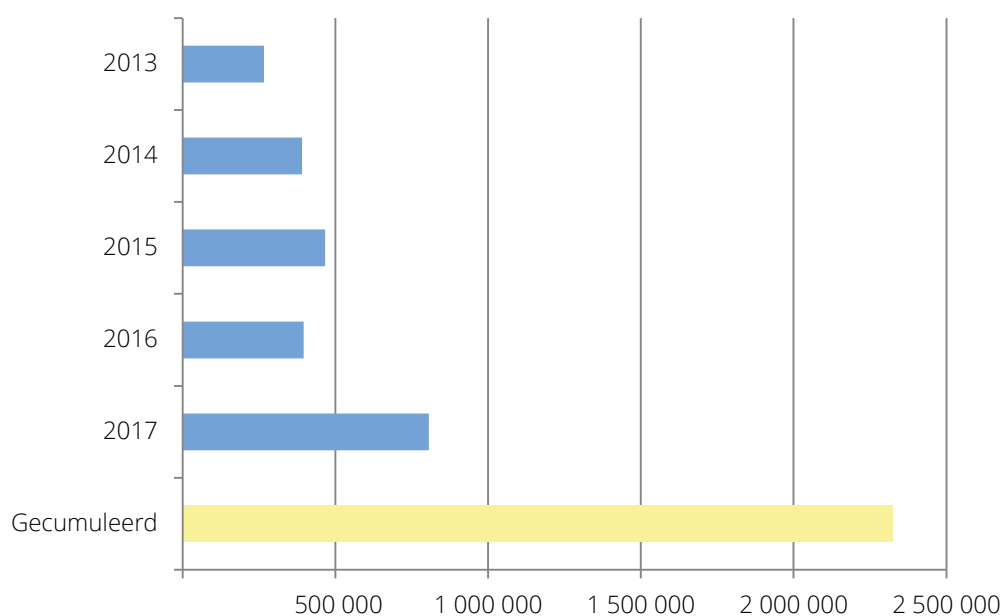
XXI. WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET GERECHT (2015-2017)

Soort interventie	2015	2016	2017
Aantal processtukken dat in het register van de griffie is ingeschreven ¹	46 432	49 771	55 070
Aantal gedinginleidende verzoekschriften ²	831	835	917
Aantal ambtenarenzaken dat aan het Gerecht is overgedragen ³	–	139	–
Aandeel van de gevallen waarin verzuimen in het gedinginleidend verzoekschrift moesten worden hersteld ⁴	42,50 %	38,20 %	41,20 %
Aantal memories (andere dan verzoekschriften)	4 484	3 879	4 449
Aantal interventieverzoeken	194	160	565
Aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling (van de gegevens in de processtukken) ⁵	144	163	212
Ontwerpen van beschikkingen die door de griffie zijn opgesteld ⁶ (kennelijke niet-ontvankelijkheid vóór de betekening, schorsing/ hervatting van de behandeling, voeging van zaken, voeging van de exceptie van niet-ontvankelijkheid met de zaak ten gronde, interventie waartegen geen bezwaar bestaat, doorhaling, afdoening zonder beslissing in intellectuele-eigendomszaken, heropening van de mondelinge behandeling en rectificatie)	521	241	317
Aantal kamervergaderingen (met bijstand van de griffie)	303	321	405
Aantal processen-verbaal van terechtzittingen en van vaststelling van de uitspraak van een arrest	873	637	812

- 1/ Dit getal is een indicator aan de hand waarvan de werkomvang van de dienst kan worden gemeten, aangezien elk binnenkomend en uitgaand stuk in het register wordt ingeschreven. Bij het aantal processtukken dat in het register is ingeschreven, moet rekening worden gehouden met het soort procedures dat binnen de bevoegdheid van de rechterlijke instantie valt. Omdat het aantal partijen in een geding beperkt is in het kader van rechtstreekse beroepen [verzoekende partij, verwerende partij en eventuele interveniënt(en)], hoeven zij alleen aan die partijen te worden betekend.
- 2/ Elke memorie die wordt neergelegd (inclusief het verzoekschrift), moet in het register worden ingeschreven, in het procesdossier worden opgenomen, in voorkomend geval worden geregulariseerd, aan de kabinetten van de rechters worden meegedeeld met daarbij soms gedetailleerde oplegnota's, eventueel worden vertaald en tot slot aan de partijen worden betekend.
- 3/ Op 1 september 2016.
- 4/ Wanneer een gedinginleidend verzoekschrift (dit geldt ook voor alle andere memories) niet aan bepaalde voorschriften voldoet, gaat de griffie over tot het herstel van de verzuimen daarin, zoals voorzien in de procedureregels.
- 5/ Het aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling geldt ongeacht het aantal gegevens in één of meer memories waarvoor om vertrouwelijke behandeling is verzocht.
- 6/ Sedert 1 juli 2015, de datum waarop het nieuwe Reglement voor de procesvoering van het Gerecht in werking is getreden, worden bepaalde beslissingen die voorheen in de vorm van beschikkingen werden gegeven (schorsing/hervatting van de behandeling, voeging van zaken, interventie zonder vertrouwelijkheid door een lidstaat of een instelling), genomen in de vorm van eenvoudige beslissingen die in het procesdossier worden opgenomen.

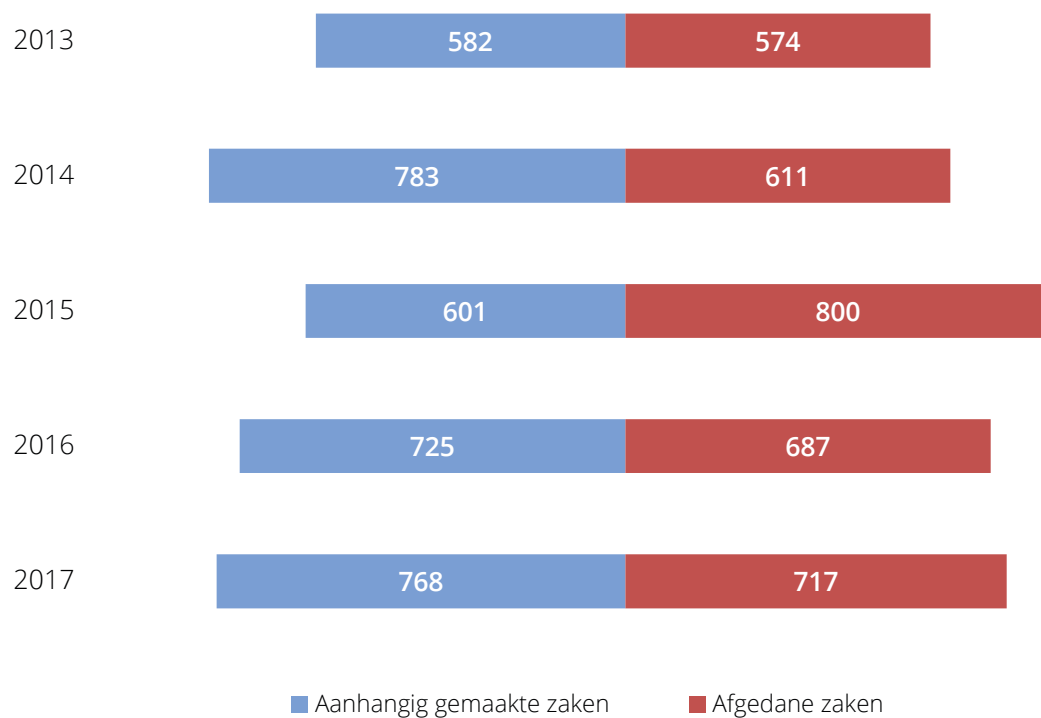
XXII. WIJZE VAN NEERLEGGING VAN DE PROCESSTUKKEN VOOR HET GERECHT

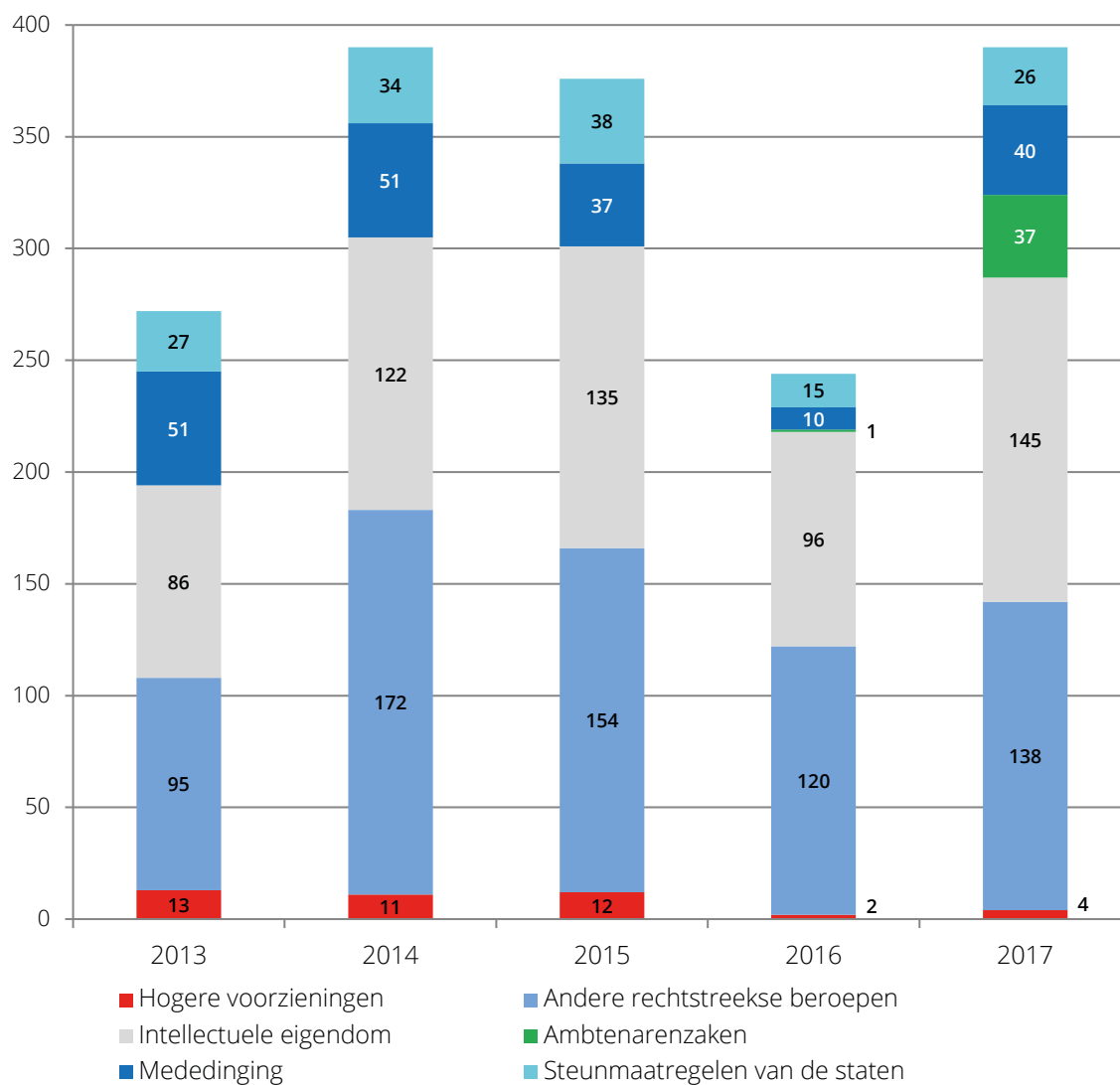
XXIII. AANTAL BLADZIJDEN DAT VIA E-CURIA IS NEERGELEGD (2013-2017) ¹

	2013	2014	2015	2016	2017	Gecumuleerd
Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd	266 048	390 892	466 875	396 072	805 768	2 325 655

^{1/} Voor de jaren 2013 tot en met 2016 omvatten de gegevens niet het aantal bladzijden van de gedinginleidende akten.

**XXIV. BEKENDMAKINGEN IN HET *PUBLICATIEBLAD VAN DE EUROPESE UNIE*
(2013-2017)**

XXV. AANTAL BEPLEITE ZAKEN (2013-2017)

	2013	2014	2015	2016	2017
Totaal	272	390	376	244	390

E/ SAMENSTELLING VAN HET GERECHT

(Protocollaire rangorde op 31 december 2017)

Eerste rij, van links naar rechts:

Rechter I. Labucka; kamerpresidenten A. M. Collins, G. Berardis, H. Kanninen en M. Prek; vicepresident van het Gerecht M. van der Woude; president van het Gerecht M. Jaeger; kamerpresidenten I. Pelikánová, S. Frimodt Nielsen, D. Gratsias, V. Tomljenović en S. Gervasoni; rechter S. Papasavvas

Tweede rij, van links naar rechts:

Rechters C. Iliopoulos, L. Madise, V. Kreuschitz, E. Buttigieg, J. Schwarcz, A. Dittrich, M. Kancheva, E. Bieliūnas, I. Ulloa Rubio, I. S. Forrester en L. Calvo-Sotelo Ibáñez-Martín

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters P. Nihoul, R. Barents, I. Reine, P. G. Xuereb, N. Póltorak, V. Valančius, D. Spielmann, Z. Csehi, A. Marcoulli, F. Schalin, E. Perillo en R. da Silva Passos

Vierde rij, van links naar rechts:

Rechters G. De Baere, A. Kornezov, J. Passer, O. Spineanu-Matei, J. Svenningsen, B. Berke, U. Öberg, M. J. Costeira, K. Kowalik-Bańczyk en C. Mac Eochaidh; griffier E. Coulon

1. WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET GERECHT IN 2017

De heer Coulon, griffier van het Gerecht sedert 6 oktober 2005, wiens mandaat op 5 oktober 2017 zou verstrijken, is op 16 november 2016 herbenoemd voor de periode van 6 oktober 2017 tot en met 5 oktober 2023.

PLECHTIGE ZITTING VAN 8 JUNI 2017

Bij besluit van 29 maart 2017 hebben de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie de heer Mac Eochaidh benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 2 april 2017 tot en met 31 augustus 2019.

Op 8 juni 2017 is bij het Hof van Justitie een plechtige zitting gehouden waarop de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van deze nieuwe rechter in het Gerecht hebben plaatsgevonden.

PLECHTIGE ZITTING VAN 4 OKTOBER 2017

De vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten van de Europese Unie hebben bij besluit van 6 september 2017 de heer De Baere benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 15 september 2017 tot en met 31 augustus 2022.

Op 4 oktober 2017 is ter gelegenheid van de eedaflegging van deze nieuwe rechter met het oog op zijn ambtsaanvaarding een plechtige zitting gehouden.

2. PROTOCOLLAIRE RANGORDE

VAN 1 JANUARI 2017 TOT 8 JUNI 2017

M. JAEGER, president
M. VAN DER WOUDE, vicepresident
I. PELIKÁNOVÁ, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
H. KANNINEN, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
V. TOMLJENOVIC, kamerpresident
A. M. COLLINS, kamerpresident
S. GERVASONI, kamerpresident
I. LABUCKA, rechter
S. PAPASAVVAS, rechter
A. DITTRICH, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter
P. G. XUEREB, rechter
F. SCHALIN, rechter
I. REINE, rechter
E. PERILLO, rechter
R. BARENTS, rechter
R. DA SILVA PASSOS, rechter
P. NIHOUL, rechter
B. BERKE, rechter
J. SVENNINGSSEN, rechter
U. ÖBERG, rechter
O. SPINEANU-MATEI, rechter
M. J. COSTEIRA, rechter
J. PASSER, rechter
K. KOWALIK-BAŃCZYK, rechter
A. KORNEZOV, rechter

E. COULON, griffier

VAN 8 JUNI 2017 TOT 4 OKTOBER 2017

M. JAEGER, president
M. VAN DER WOUDE, vicepresident
I. PELIKÁNOVÁ, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
H. KANNINEN, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
V. TOMLJENOVÍČ, kamerpresident
A. M. COLLINS, kamerpresident
S. GERVASONI, kamerpresident
I. LABUCKA, rechter
S. PAPASAVVAS, rechter
A. DITTRICH, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter
P. G. XUEREB, rechter
F. SCHALIN, rechter
I. REINE, rechter
E. PERILLO, rechter
R. BARENTS, rechter
R. DA SILVA PASSOS, rechter
P. NIHOUL, rechter
B. BERKE, rechter
J. SVENNINGSSEN, rechter
U. ÖBERG, rechter
O. SPINEANU-MATEI, rechter
M. J. COSTEIRA, rechter
J. PASSER, rechter
K. KOWALIK-BAŃCZYK, rechter
A. KORNEZOV, rechter
C. MAC ECHTAIDH, rechter

E. COULON, griffier

VAN 4 OKTOBER 2017 TOT EN MET 31 DECEMBER 2017

M. JAEGER, president
M. VAN DER WOUDE, vicepresident
I. PELIKÁNOVÁ, kamerpresident
M. PREK, kamerpresident
S. FRIMODT NIELSEN, kamerpresident
H. KANNINEN, kamerpresident
D. GRATSIAS, kamerpresident
G. BERARDIS, kamerpresident
V. TOMLJENOVÍČ, kamerpresident
A. M. COLLINS, kamerpresident
S. GERVASONI, kamerpresident
I. LABUCKA, rechter
S. PAPASAVVAS, rechter
A. DITTRICH, rechter
J. SCHWARCZ, rechter
M. KANCHEVA, rechter
E. BUTTIGIEG, rechter
E. BIELIŪNAS, rechter
V. KREUSCHITZ, rechter
I. ULLOA RUBIO, rechter
L. MADISE, rechter
I. S. FORRESTER, rechter
C. ILIOPOULOS, rechter
L. CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN, rechter
D. SPIELMANN, rechter
V. VALANČIUS, rechter
Z. CSEHI, rechter
N. PÓŁTORAK, rechter
A. MARCOULLI, rechter
P. G. XUEREB, rechter
F. SCHALIN, rechter
I. REINE, rechter
E. PERILLO, rechter
R. BARENTS, rechter
R. DA SILVA PASSOS, rechter
P. NIHOUL, rechter
B. BERKE, rechter
J. SVENNINGSSEN, rechter
U. ÖBERG, rechter
O. SPINEANU-MATEI, rechter
M. J. COSTEIRA, rechter
J. PASSER, rechter
K. KOWALIK-BAŃCZYK, rechter
A. KORNEZOV, rechter
C. MAC EOCHADH, rechter
G. DE BAERE, rechter

E. COULON, griffier

3. VOORMALIGE LEDEN VAN HET GERECHT

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

RECHTERS

Donal Patrick Michael BARRINGTON (1989-1996) (†)
 Antonio SAGGIO (1989-1998), president (1995-1998) (†)
 David Alexander Ogilvy EDWARD (1989-1992)
 Heinrich KIRSCHNER (1989-1997) (†)
 Christos YERARIS (1989-1992)
 Romain Alphonse SCHINTGEN (1989-1996)
 Cornelis Paulus BRIËT (1989-1998)
 José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995), president (1989-1995)
 Bo VESTERDORF (1989-2007), president (1998-2007)
 Rafael GARCÍA-VALDECASAS Y FERNÁNDEZ (1989-2007)
 Jacques BIANCARELLI (1989-1995)
 Koen LENAERTS (1989-2003)
 Christopher William BELLAMY (1992-1999)
 Andreas KALOGEROPOULOS (1992-1998)
 Virpi TIILI (1995-2009)
 Pernilla LINDH (1995-2006)
 Josef AZIZI (1995-2013)
 André POTOCKI (1995-2001)
 Rui Manuel GENS DE MOURA RAMOS (1995-2003)
 John D. COOKE (1996-2008)
 Jörg PIRRUNG (1997-2007)
 Paolo MENGOZZI (1998-2006)
 Arjen W. H. MEIJ (1998-2010)
 Mihalis VILARAS (1998-2010)
 Nicholas James FORWOOD (1999-2015)
 Hubert LEGAL (2001-2007)
 Maria Eugénia MARTINS DE NAZARÉ RIBEIRO (2003-2016)
 Franklin DEHOUSSE (2003-2016)
 Ena CREMONA (2004-2012)
 Ottó CZÚCZ (2004-2016)
 Irena WISZNIEWSKA-BIAŁECKA (2004-2016)
 Daniel ŠVÁBY (2004-2009)
 Vilenas VADAPALAS (2004-2013)
 Küllike JÜRIMÄE (2004-2013)
 Verica TRSTENJAK (2004-2006)
 Enzo MOAVERO MILANESI (2006-2011)
 Nils WAHL (2006-2012)
 Teodor TCHIBEV (2007-2010)
 Valeriu M. CIUCĂ (2007-2010)
 Santiago SOLDEVILA FRAGOSO (2007-2013)
 Laurent TRUCHOT (2007-2013)
 Kevin O'HIGGINS (2008-2013)

Andrei POPESCU (2010-2016)
Carl WETTER (2013-2016)

PRESIDENTEN

José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995)
Antonio SAGGIO (1995-1998) (†)
Bo VESTERDORF (1998-2007)

GRIFFIER

Hans JUNG (1989-2005) (†)

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE